ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦИЙНИЙ КОМІТЕТ:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.

Відповідає за редакцию: **Михайло Грушевський.**

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

Стор.

Неробочий Грицько Кривий, волинський образок з початку 18-ого віку Михайла Грушевського . . 1
Наш альбом: Якби я знав, поезия Плятона Панченка 25
На високій на скелистій кручі, поезия Богдана Лепкого 26
Веселі оповіданя Осипа Маковея:
I. Модний плуг 27
II. Зуб мамута 35
Дві долї, повість Данила Мордовця (глави XI—XXIII) . . . . . 45, 153 і 328
Мужики, оповіданє Антона Чехова 64
Ноги в огнї, поезия К. Ф. Маєра 100
Американський претендент, повість Марк-Твайна (глави I—X) . . . . . 103, 221 і 362
Фотографії з житя Василя Стефаника:
I. Засїданє 129
II. З міста йдучи 135
III. Вечірна година 140
З поезий Лесї Украïнки:
I. Зимова ніч на чужинї 143
II. Жидівська мельодия 146
Дїдусь, оповіданє Богдана Лепкого 148
Новелї Елїзи Ожешкової:
I. Анї кусника! 189
II. Чи памятаєш? 199
Із воєнних оповідань Детлєфа фон Лїлїєнкрона:
I. Пропало 208
II. Чари полудня 211
III. Паяц 216
Гриць і панич. Оповіданє з бурливих років 1846—1848 Івана Франка 245

Стор.

Поезиї в прозї, Ольги Кобилянської:
І. Рожі, ІІ. Акорди 324
Із поезий Поля Верлєна, переклад Ів. Франка:
І. Покутна псальма 351
ІІ. Сантиментальна розмова 353
Жаба, нарис Еміля Золя 354
З грузинських поезий Дуту Мегрелї і кн. Іллї Чавчавадзе, переклад Білоусенка 376

Сучасна Анґлія. Нарис розвою її полїтичного житя 1814—1896 рр. Ш. Сеньобоса. . . . 1, 69 і 141
Новини нашої лїтератури: Ясні зорі, драма Б. Грінченка; Нахмарило, комедия Б. Грінченка; Катерина Чайківна, драма Н. Полтавки; Торговля жемчугами, комедия Г. Цеглинського — оцїнки О. Маковея . . . . . 29—37
Оповіданя Вячеслава Будзиновського, оцїнка Івана Копача (з портретом Вяч. Будзиновського) . . 96
Мій Ізмарагд, поезиї І. Франка, Донецькі сонети М. Чернявського, оцїнки Мих. Грушевського . . 173
З житя і письменства, Осипа Маковея:
І. Пятьдесятьлїтний ювилей руської публїцистики . 111
ІІ. Про сучасне становище нашої лїтератури . . 181
З росийської Украйни — Spectator-а . . . 45 і 192
Із чужих лїтератур, д-ра Івана Франка:
І. Житє і твори Альфонса Доде, єго остатня повість. 70-ті роковини вродженя Генрика Ібзена . 52
ІІ. Детлєф фон Лїлїенкрон і єго писаня . . . 127
ІІІ. Уілліям Еверт Ґледстон, єго писательська і наукова дїяльність 196
Хронїка і бібліоґрафія . . . . 62, 132 і 201

Неробочий Грицько Кривий.*)

Волинський образок з початку вісімнадцятого віку

Михайла Грушевського.

I.

Був хмурий день в осени. Сиві, важкі хмари облягли все небо, і воно наче нагнуло ся, налите водою, нависло хмурою покришкою над самою головою. Повітрє було повне вогкости, і дощ мов збирав ся що хвилини. Сумно виглядав залитий водою шлях, і густі лїси понуро стояли навкруги тихі, нерухомі, мовчки скидаючи листок за листком на мокру листяну-ж настїлку. Пташки розлетїлись, поховались, і гучний в'їдливий крик мокрого крука панував сам навколо, наче глузуючи з сумної аґонії лїтнього життя, з його минулої краси й сили.

Сумний краєвид очевидячки впливав і на двох людий, що верхи їхали тією мокрою, розтоптаною дорогою: вони

*) Неробочий — правний термін тогочасний для неосілого селянина, persona vagabunda. Фабула оповідання взята з декрету, видрукованого в Архив-і Югозападной Россіи ч. VI, т. II, N. 15; побутові подробиці оперті на документальнім материялї. Писалось воно тому яких десять лїт; аж пізнїйше довідав ся я, що ту-ж фабулу обробив і пок. Йос. Роллє в своїй „Хамській долї".

їхали мовчки, понуро, напявши відлоги на голови. Бурка з кращого, крамного сукна на передньому давала знати, що то не був селянин, як його товариш в простій, сільській свитї, а якийсь пан.

Так проїхали вони мовчки з верству попід лїсом. Тут лїс кінчив ся, дорога розбивала ся на двоє, і на роздоріжю стерчала, похилившись низько на бік, стара корчма. Шляхтич зліз і пішов туди, але за хвилинку вернув ся.

— Нема, не було, не бачив, — промовив він, глянувши на дорогу, що вила ся межи рілями, пропадаючи в млї.

— Десь повернули на бік, — сказав на те чоловік, пораючись коло сїдла. — Де його тепер знайдеш, адже-ж тому більш як день, як їх бачили.

Шляхтич не сказав нїчого й взявши ся в боки, мовчки дивив ся, наче хотїв випитати в дороги, чого йому було треба, а далї з нехітю став знову вилазити на коня.

— Може Жид збрехав, щоб одурити, а може й не одурив: хіба малий сьвіт; адже-ж не вперше тїкає, не піде просто дорогою, щоб його зловили, — метикував тимчасом чоловік.

Шляхтич від'їхав від корчми на дорогу і знов став, не знаючи, що його робити.

— Тю, бодай їм всячина! — промовив він нарештї, повернув коня й вдаривши, пустив ся назад межи лїсом тією-ж дорогою, що приїхав. Швидко зникли обоє в тумані.

За кілька хвилин, як не чутно стало й коний, між деревами лїсу виглянула якась фіґура, і озираючись вийшов помалу чоловік на дорогу, за ним жінка з дитиною. Обоє прислухали ся пильно: не чути було вже нїчого.

— Нема, — сказав чоловік, постоявши кільки часу, і веселий усьміх розливав ся по його лицю. — Не думав я, щоб заліз він так далеко. Та тепер, хвалити Бога, не вернеть ся, — додав дін весело й перехрестив ся.

— Не вернеть ся, хвалити Бога, — обізвала ся жінка, помалу перекладаючи на руцї дитину.

— От як би не почули та не сховались! Ледви-ж встигли звернути з дороги! Добре, що дитина спала, а то було-б нам! — радїв чоловік і простягнув руку попестити дитину.

— Не-руш, спить! Та ходім, бо змерзла, ноги одубли, в воді сидячи.

Чоловік перекинув знову клунок, що ніс на плечах і пішов далі дорогою; жінка почимчикувала за ним: в одній руці мала дитину, в другій торбину. В отій торбині та клунку було все добро їх. Се були селяни — Іван Кривий, чи Іван Гричук, як він звав ся в остатньому селі, з жінкою Ганною, що втікли від пана шукати де краще; четвертий день вони вже йшли так, здебільшого в вечері, або рано, та в ночи, або переховуючись лісами. Сьогодня були пішли вже сьміливійше — просто шляхом, не сподіваючись погоні, та завчасу почули тупотіннє, сховали ся в рів тай пересиділи там.

Вони пройшли мовчки верству, потім другу. Тяжко було йти по грязюці в холодній млі, несучи клунки. Сумна дорога незабаром прогнала їх веселощі, і вони тягли ся понуро й важко. Нарешті та похила корчма на розпутті встала перед ними.

— Пристанемо чи підемо далі? — спитав чоловік.

— Підемо вже до села, вже мабуть недалеко, краще ніж тут у Жидів, — відказала жінка.

Вони порівняли ся з корчмою. Чоловік позирнув разом, спинив ся й повернув до неї.

— Куди ти, Грицьку?

— Та зараз.

— Будеш горілку пити? Так рано? Покинь, ще Жид як небудь перекаже.

— Не перекаже, — відказав чоловік.

— Не ходи, Грицьку! Жінка взяла його за полу.

— Е! — сердито крикнув чоловік, вирвавши полу, покинув клунок і пішов до корчми. По тих пережитих рано страхах нерви просили поживи, і годі було їх перебороти. Жінка почала забавляти розбуджену дитину, промовляючи до неї, хоч дитина ще не розуміла нічого, бо не мала й півроку.

Грицько вийшов тимчасом бадьоро й узяв клунка знову; горілка вернула йому веселощі і розвязала язика.

— Се я певне знаю, — балакав він, — що сказав панови той рудий Жид в Грицькунівській корчмі; нехай

тепер пан йому подякує, що проїздив ся: без нього не заїхали-б за мною так далеко. Хвалити Бога, що не було з ним псів, ото було-б погано. Я як тїкав з Литви, так мене з хортами шукали, і собаки мене пізнали, бо я був за парубка в пана й годував їх часто; а в мене був і дух упав: як би піймали, то й душу вибили-б з мене, такий пан був лихий!

Жінка не відказала нїчого.

— Дай менї хлопця, нехай ще я його трохи понесу, в тебе мабуть і руки заклякли! — сказав Іван і помалу узявши однією рукою сина, почав йому на губах виробляти всякі штуки.

— Скільки ми пройшли, буде з десять миль? — спитала ся жінка.

— Буде, буде вже! Се-ж ми вже Дубно проминули десь.

— Хоч би пристати де небудь, а то йдемо, йдемо, і не знати куди.

— Як би де потрапити на добре село! Менї самому хіба не докучило!

Так балакаючи, вийшли вони над широку долину, що прорила якась річка. Дорога вила ся понад нею. Туман кутав річку й очерети, ледви знати. Почав накрапати дощ, що далї — то дужче. Ганна завернула полу свитини й вкрила собі голову й дитину.

— От і село манячить, треба пристати, дощ перечекати.

Вони зійшли узгірєм в долину. Слизько було йти мокрою стежкою. Ганна впала навзнак і чисто обмастила ся. Нарештї наблизили ся до села. Хати довгою низкою простягли ся над річкою між обсаженими вербами, городами й левадами. Перехожі звернулись до першої-ж хати. Подратувавши собак, швидко діждали ся й хазяїв: пристаркувата жінка виглянула до їх.

— Пустїть переждати дощ, ми перехожі люди, з далекого села.

Та подивилась невірно, але по тім пильнім огляді лице її прояснило ся.

— А йдїть, коли хочете! просимо! — ласкаво обізвалась вона.

Перехожі порозбирали ся, поклали мокрі свити на піч тай узялись снідати хлібом та цибулею. Прийшов снідати і хазяїн з току, почали розпитуватись.

— Шукаємо, де-б вільнійше, а то в нас роби-роби, тай кінця нема; нема часу й собі щось зробити, та ще й новини тобі видумують що року, наче коверзують з людий, — скаржив ся Грицько.

— То приставайте в нас, — відказав хазяїн, — адже в нас легко, робити тільки два днї на тиждень, і в зиму й лїтом, тільки всього, чиншу нема, як по иньших селах.

— Та за те-ж осип даєш, — відказала жінка.

— Ну, що-ж, що осип; а за те нї курей, нї гусей, анї иньших вигадок. І пан нїчого, нема чого казати, справдї, жінко?

— Ну, не дуже хвали; он з підводами тими як разу-раз ганяє!

— Що-ж, що підводи, се й скрізь, — не здавав ся хазяїн; він взагалї не був песимістом, але-ж тепер ще й особливо припала йому охота хвалити своє село.

— Нї, — сказав Грицько, згадавши за погоню, — тут ще небезпечно, боронь, Боже, довідають ся. За нами гнали ся трохи не до вашого села...

Дощ все не переставав. Хазяїн пішов на тік знову, Грицько й собі — помагати, покинувши жінку з дитиною в хатї. Хазяйка сїла коло віконечка, щось латаючи; в хатї незабаром стало вже смеркати ся за дощем. Ганна сїла проти хазяйки, годуючи дитину, спочиваючи з дороги; ноги ниди після холодної води в тому рові; якась чудна, невиразна втома, тихий спокій огортали її, і думка, що за якийсь час знову треба буде покинути теплу хату й брести грязюкою, ще додавала того чудного, солодкого чуття. В тій хвилї Ганна рада була побалакати щиро, пригорнути ся до кого небудь, тай почала дрібненько розказувати, відповідаючи на питання хазяйки.

Вона була сирота і зросла між людьми. Був брат, жив у наймах, але вже кілька років десь пішов, тай не чутно: кажуть, що вбили його Татари. Більше не зістало ся в неї роду, бо батько в неї був захожий чоловік. І вона все ходила в наймах. Не весело було дївувати наймичкою.

„Почали далі дівчата однолітки замуж виходити, одна за другою, а мене звісно ніхто не сватає, — розказувала Ганна, — не дуже де й побачиш було мене! Ото й думаєш: усі мене обминають, зістану ся я до віку сама одна без роду на сьвітї, та так сумно стане! Хоч би брат був, хоч би яка родиночка, щоб до неї обернути ся, прихилити ся. І так було все ждеш, звісно — дуриш тільки себе, що станеть ся з тобою що небудь таке... брат вернеть ся, або хто посватає добрий... Було в хатї сидиш часом, — двері сїнешні рипнуть, або собаки загавкають, то аж серце стрепенеть ся.“

— Ти гарно розказуєш, — ласкаво кивнула Ганнї хазяйка.

— Нема й чого розказати!... От тодї прийшов був на село Грицько, чоловік мій, тай пристав за парубка в хазяйського сусїда. То-ж бувало часом стріне тай заговорить, а далї в осени сватає. Не змагала ся, повязала старостів, а хазяєва відмовляють: він, каже, чоловік чужий, прихожий, і не має нїчого, ще й ледащо до того — а його ледащим вславили, хоч до своєї роботи він не лїнуєть ся. Будете, кажуть, злиднї тільки плодити. Та я не послухала, нехай вже й злиднї будуть, та свої, як я маю цїлий вік в наймах ходити: всього добудеш, окрім доброго слова. Так і побрали ся; хазяєва ще й посьміяли ся з нас: таке заслужила за свою працю, тільки що поглузували. Докучило нам обоїм по людях ходити, взяли в пана хату з городом та робили в людей та в пана за сніп або що; тільки трудно: робиш все, а нїчого немає. Може буде краще на новому місцї; тільки добути ся-б вже скорійше...

Ганна засумувала під впливом власного оповідання. — Мабуть не дав менї Бог талану, не бачила щастя й змалку, та не щастить і тепер... А Грицько все сердить ся. От і тепер ідемо: хіба справдї солодко тиняти ся, як собака блудяща, по дорогах та переховуватись по ярах?

Хазяйка почала розповідати й собі про своє горе — все дїти її вмирали.

Так ішов час. Стало зовсїм темно; вернули ся чоловіки. Швидко поснули потомлені перехожі, не чуючи анї

тихого ляпотіння дощу, анї цьвіркунового голосу, що сьпівав за пічю.

Перехожі повставали й зібрали ся — ще й не розвиднїло ся. Хазяєва попрощали ся привітно, дали хлїба на дорогу, і знову пішли вони плентати. Знову потягли ся мокрі дороги, наднті водою колії, сумні лїси, чорні рілї, голодний, гострий крик ворони й дрібний дощик, мов крізь решето. Знову спочивки в селах і звичайні розмови й питання про житте й про пана: там заздрий, там — хто його зна, там — дуже важко, а там — так собі; кажуть, що скрізь так. Так пройшов ще день — другий.

— Е, нехай і так, остогидло вже тинятись, — сказав Грицько, прослухавши звичайні оповідання про пана й роботу, — мабуть нема чого кращого сподіватись; правду кажуть, що де люди — там і пан і панщина... Так скільки, кажете, робити?

— Зимою й лїтом по два днї, та толоки дві, та шарварки чотири...

— Нехай і так; в нас цїлий рік по три днї було, а толоки чотири.

— Та чиншу 20 гроший, та курка, та яєць пять...

— Та вже!... Мабуть кращого, кажу, не знайдеш! Як тобі здаєть ся, жінко?

— Про мене, аби скорійше; йди хоч зараз до пана, — обізвалась Ганна.

— А піду справдї. Сьогодня вже мабуть пізно... Кажете, що пан не дуже лихий?

— Звичайно, як пан! Як не вийдеш на панщину, так всипле добре на обидва боки...

— Бодай не довело ся йому й його батькови! — відказав на се Гриць. — Та мабуть лїпшого не знайдемо.

— Тільки ти-б йому поніс що небудь на ралець, все був би ласкавійший! — радили люди.

— Та в мене нїчого й нема!

— Хіба-б гуску узяв де небудь; он у сусїда є кілька...

На тім і постановили. За дванадцять грошей купили гуску, і Грицько прибравши ся й тїсненько підперезавши ся, пішов вранцї на панський двір. Через кілька часу надійшов і пан з току, де весело гупали, далеко лунаючи, чотири цїпи.

— До вашої ласки, пане, прийшов з жінкою, щоб в вашому селі осістись, — звернув ся до нього Грицько.

— Що-ж, живи; як добрий будеш, то буде й тобі добре, і придбаєш всього. Є худоба в тебе, чи може ти з рукомесла живеш? Мені дуже-б ткача треба.

— Ні, пане, не вмію нічого, і худоби нема. Я за парубка жив попереду.

— Так як же ти? Може й тут за парубка станеш?

— Ні, дайте вже поле, худоби позичу й плуга.

— Про мене, роби як знаєш. Рік будеш вільний від усього; а там — що люди роблять, то й ти. Якже ти звеш ся?

— Грицько Крук, — назвав себе на ново Грицько, — а жінка Ганна, та ще дитина мала.

Тим скінчила ся розмова. Пан післав хлопця показати Грицькови хату: господар її втік торік.

— Куди-ж він пішов? — розпитував Грицько хлопця.

— Кажуть, що на Поділє, тоді пятеро того року втікло. Кажуть, що там панщини немає, а землі — скільки хоч.

— Мабуть брешуть, — постановив Грицько: — адже-ж і мені казали, ніби тут нема панщини, а таке-ж саме, тільки манять людий; мабуть від сього ніде не втечеш!

Хата, подвірє — все те тхнуло пусткою. Солому з повіток, з хати розібрано; подвірє розгороджене, хата облуплена.

— Се вже дуже погана, чи нема кращої? — спитав Грицько хлопця.

— Ті ще гірші; адже-ж за те хата нова.

„Круки“ перенесли зараз свої клунки до нової оселі й повиймали своє добро: тут була сокира, коса, серп, заступ, рогач, мішки, деякі хуста, сувій полотна, що придбала Ганна ще наймичкою бувши, та ще два злотих грошима — отсе було й усе богацтво „Круків“. В хаті текло, повітрє затхле, як в пивниці. Грицько пішов знову до пана — просити дерева на огорожу й соломи на покрівлю. Ганна зараз заходилась мастити хату: її не ждало ся, хотіло ся зараз все поправити, зробити. Позичила опалу, горшка, крупів, хліба; заткнула пробите вікно, замостила соломою, де текло. Вечером, в пітьмі хата не здавалась вже зовсім пусткою. Солома ясно палала в печи; ясні

плями й темні тіни тремтіли й танцювали по стінах, по долівці; Ганна з великою радістю після довгого блукання тепер поралась коло печи, втішаючись і ясним полумям і своїм хазяйнуванням. Вона так давно бажала стати справжньою, заможною хазяйкою! З такими мріями йшла вона й замуж, та не справдились вони в рідньому селі! Тепер знову сі мрії вставали перед нею в блискучому полум'ї, й вони тішили, вабили її...

Ті веселі думки опанували й Грицька. Сидючи на соломі, він гойдав свого синаша й тішив його, показуючи на полумє. Чи тішилась дитина, чи ні, але батько про те був в тій хвилі щасливий, і біляве, як у „Литвина“[1]), лице його сьвітилось незгірш від тих ясних плям, що бігали по хаті.

Так весело розпочали Круки своє житє в Ставках — так звало ся те село.

II.

Погода розгулялась швидко. Грицько вилаяв її, що не знала, коли її було треба, але Ганна догадалась, що то дощ ішов їм на щастє, поки вони мандрували, а тепер перестав.

Дуже хотілось того щастя! Але чекаючи його, треба було подумати й про те, що їсти, як пересидіти зиму. В Круків не було нїякого запасу; з тих двох злотих, що завязані були в Ганниній хустці, вигодуватись було не можна; а то ще й треба було купувати всякого добра, почавши від горшків і до відер і діжок. Грицько знову з'явив ся перед пана, просячи позичити жита пів осьмачки й гречки два гарнці. Пан на те гукнув хлопця й спитав ся:

— Почім спродали жито й гречку на останнім ярмарку.

Той сказав.

— Отож щоб знав, — сказав пан Грицькови. — Буде значить за тобою чотири злотих; коли-ж ти менї віддаси?

[1]) На Українї Литвинами і досї звуть Полїщуків.

— Може я-б їх відробив? молотив або як инакше?

— Добре, приходь, по пять грошей день тобі порахую.

Грицько походив кілька днів, але далі пан приняв ще одного, також перехожого як і Грицько, за паробка, за те щоб годувати зиму. До того-ж приходили на панщину селяне. Грицько був зовсім не потрібний, і пан сказав йому, щоб більше не приходив. Иньшої праці він собі не знайшов. Тож, не маючи нїякого хазяйства ані якої роботи, лежав звичайно на печи й марив, скільки він посіє чого, й скільки воно уродить, і що з того треба буде зробити. Ганна свій вільний час збавляла або граючи з дитиною, або шиючи з того сувою полотна сорочки чоловікови й собі. Маючи вільний час, узяла ся вона їх мережати; мережки виходили не дуже гарні: в наймичках сьому не навчиш ся, але Ганна порала ся коло їх з великою охотою; ще втїшні надії не минулись: її здавало ся, що вона нїби свою будучу долю вишивала, таку-ж мережану, рябу та веселу.

Грицько часом починав у двох з нею міркувати, скільки чого в їх буде, й що вони з того зроблять; а коли той материял кінчав ся, мовчки слухав, як віє вітер в комині, або Ганна розмовляє з дитиною, й спав, і дрімав без кінця; часто йому снили ся ріжні страхи з минулого житя: то нїби заснув він парубком, і пан його будить, пхнувши ногою під бік та хлеще нагаєм; то нїби тїкає й притаїв ся в лїсї й чує погоню, хорти біжать до нього, шамотять листєм, роздратовані, люті. Грицько прокидав ся переляканий і радїючи згадував, що то все мара, що він у своїй хатї, далеко від тих місць, і не знайдуть його нї старі нї новійші пани.

Так було день в день, і часом докучало Грицькови. З нудьги він часом ходив розважатись до шинку, де можна було любенько побалакать з хазяїнами. Одначе Жид швидко перестав давати на-бірг; Грицько, правда, міг би віднести трохи жита, але на те не стало в його духу: він жив надїєю стати заможним господарем.

А тимчасом минав ся той хлїб, що узято було в пана, дуже швидко плинули й гроші з Ганниної хустки. Грицько му-

сів вдруге і втретє ходити до пана позичати, і гроші, що він був винен панови, все росли. Грицько не вважав і чекав тільки весни, щоб хазяйнувати.

Вона не довго гаялась того року, та весна, і швидко прийшла, наливши балки й лощини снїговою водою, відкривши зпід снїгу чорні поля; вогкі і пухнасті, вони немов самі просили плуга. Але Грицько не мав ні плуга, ні худоби; сусїдам було позичити тяжко: два днї робили на панщинї, а то треба було орати своє, та й худоби було не дуже богато, все спрягали ся, а в декого, як і в Грицька, й зовсїм худоби не було. Знову Грицько обернув ся ні до кого як до пана, позичив худоби й плуга, позичив насїння й оброку. Все те коштувало!

— За тобою є вже тридцять пять злотих. — сказав нарештї Грицькови пан. Той міг тільки почухатись, почувши про таку силу грошей.

Весна була не дуже погожа. З початку, правда, закроювало ся на добре, але після Великодня дощів було мало й хлїб захирів. Грицько що дня виходив був глянути на свою ниву, і лице його ставало все хмурнїйше: він вложив стільки надїй в сей посїв, що не міг дивитись без сердечного болю, як той хлїб скнїє, і нарештї перестав уже й ходити до ниви. Дощ, що перепав якось в рішучий момент, трохи підправив ярину, але все таки врожай був незначний. Коли будо звезено й змолочено урожай і обраховано, показало ся, що трохи не весь прийшлось би віддати, аби заплатити, що був він виноватий панови й сусїдам; значить, частину позик прийдеть ся на другий рік відкласти. Перспектива заможного господарства блїдла й никла. Ганнї дуже хотїло ся мати корову, але се було не можливо: спромогли ся тільки на теличку. А на другий рік значить прийдеть ся знову все позичати: і плуга, і волів...

— Ти-б узяв у пана вола, а гроші по троху ми-б сплатили: адже паша в нас єсть, — порадила Ганна, і ся думка дуже подобала ся Грицькови: маючи вола, можна спрягати ся, не позичаючи ні в кого; тільки купити його не було за що. Грицько взяв вола в пана на-бірг. —

Новий рік почав ся вже з звичайною панщиною: два днї на тиждень, дві толоки, чотири шарварки, стерегти по черзї панський двір у ночи, ходити з підводами до Луцька і Львова, жінцї — сїкти капусту, прясти панську куделю, робити на панськім городї, і богато ще чого, що тяжким тягаром налягало на Грицька. Правда, се все було лекше, меньше трохи, ніж в попередньому селї, але воно ставало далеко тяжшим після мрій про волю й змагань її добитись. Тїкати сьвіт за очи, віддавати на всяку непевність свою долю, свою шкіру, аби тільки вигадати один день панщини на тиждень, а з рештою мати все туж працю панщинну, шарварки та толоки, се здавало ся нїби посьміхом. Варто було тїкати!

Такі думки нераз почав висловляти Грицько після того, як перші рожеві надії на нове господарство йому зрадили, і потягло ся панщинне житє своєю колїєю. Ганна одначе не хтїла подїляти його думок, і як він занадто починав вже нарікати, прозивала його волоцюгою й ледащом; в неї далеко більш було примиренної вдачі, і вона ще не тратила своїх надїй.

Маючи вола, далеко лекше було господарювати, і Грицько не побільшив, а ще зменьшив свою залеглість за зиму, але лїтом прийшлось тяжко, коли до двох днїв панщинних пан додав йому два днї на виплат залеглости. Пан хапав ся з жнивами, але так само мусїли хапатись і люде. Разом настала спека, днї стояли горячі, роса перестала падати, і хлїб починав сипатись дуже, а зерно було таке важке та добре, що шкода було дивити ся.

— Хай йому всячина, — сказав Грицько, почувши від осаули, що йому робити на тижнї чотири днї — хто чув таке робити, в мене самого хлїб сиплеть ся, де його до середи чекати!

Він не пішов в понедїлок, пан покликав його вечером, вилаяв і похваляв ся бити, але Грицько не покорив ся: він не то навіть щоб не хотїв, а просто таки не міг кинути задля панського свій власний кривавицею политий хлїб висипатись.

— Підождїть, пане, я потім вам відроблю, — все казав він своє панови, а не відпросивши ся, все таки не пішов

на панщину й у вівторок. Се так йому не пройшло: Грицька знову покликано до двору й всипано щедро.

Грицько вилежав мовчки — ані пари з уст; такий на його дух найшов. Різок коштувати було йому не первина, трапляло ся й на попередніх місцях, особливо — на дворі служачи, але тут, на нових місцях, здало ся вже занадто знову прикрим.

— Варто було тягти ся за пятнадцять миль, — мурмотів він сердито, і ще сердитійше додавав: — бодай не діждали, щоб я задля них свій хліб кинув!

Свій хліб мусїли жати в ночи. Погода стояла все горяча, земля не простигала й у ночи, так і пашіло теплом. Ганна робила скільки могла і цілком знемогла ся; Грицько казав їй, аби йшла до дому, кинула роботу; вона не кинула, поки не втяла руку серпом... А хліб сипав ся; Ганна пробувала жати й вязати порізаною рукою, та не могла, й трохи не плакала з досади й болю. А Грицькови сказали відробляти ті днї, що він не робив; Грицько пішов раз, а далї, не втерпів та покинувши панщину, кинув ся свій хліб дожинати. Наслїдок був той самий: Грицька знову закликано до двору й знову вибито.

Хліб нарештї зібрали чи сяк чи так. Врожай все таки був добрий, хоч хліб і висипав ся значно. Ціна стояла на хліб добра; можна було посплачувати, що був винний, навіть вола, але вже Грицькови се було не в голові. Його вже не тїшив і врожай, після того як житє в Ставках повернуло ся своєю непоказною стороною; бас увірвавсь. Думка, що він завів ся з своїми надіями, гризла його й не давала спокою. Все похмурнїйший сидів він дома, за те більше вчащав до кривого Шльоми, до шинку, де гірко нарікав з иньшими хазяїнами.

Якось вирнула в бесїді вічна тема про волю й вільні землї, про Поділє, куди кликали на слободи. Якийсь нерехожий чоловік, що трапив ся в шинку, сказав, що він був на Поділю й почав його вихваляти.

— Земля не міряна, бери, скільки схочеш, чи лан, чи два. А земля така, що з самосійного родить сам пятнадцять і більше.

— А панщина, — правда, що там нема панщини?...

— Ге, панщина — ніхто й не чує за панщину. Ори на себе тай все. Ще й запомогу всяку дадуть, і то без відробку. Бо ті землі віднято в Турка, та король сказав залюднити як найборше, щоб не була порожною, аби Турок не відняв.[1])

Грицько слухав тих оповідань, і в його не прокидавсь попередній скептицизм, коли закидав він брехню тим всім оповіданням за подільську волю. Людина вірить, чому хоче.

Вернувшись до дому, він почав росказувати те все жінці. Та прийняла те все зовсім неприхильно й знову вилаяла його волоцюгою.

— Як будемо сидіти, то щось придбаємо; меньше-б ходив до шинку, то було-б краще. Верзуть незна' що, а ти слухаєш. Аджеж і сюди йшли — сподівали ся волі, а показало ся, що така сама як і деінде; таке саме і з тим Поділєм.

Се були власні майже слова Грицька, але тепер вони не зробили на нього найменшого враження й не переконали його й трошки. Грицько не був ледащом, як признавала за ним жінка, він міг працювати дуже й богато, коли та праця вела просто до його мети, але жертвувати своїми надіями й бажаннями й мирити ся з житєм за всяку ціну — не міг він.

III.

Один випадок був краплею, що переповнила міру Грицькового терпіння чи нетерпіння й переконала його в тому, шо нема чого доброго чекати йому в Ставках і треба шукати вільних осад подільських.

В кінци серпня післав пан Грицька до Луцька з підводою, давши вола до пари з Грицьковим. На поворотї з Луцька спіткала Грицька пригода: віл його чогось заслаб в дорозї: чи опив ся чи що, тільки після сієї дороги не здав ся вже до роботи й полежавши кілька днів на оборі, здох. Грицько пішов дати знати про се панови

[1]) Поділє вернулось до Польщі по угоді 1699 р.

й прохав в його собі другого вола, бо сей пропав задля панської потреби, але пан на те не згодив ся.

— Хто-ж його знає, чого він здох, може він зовсім не від дороги, а ти сам його чим небудь поніжечив.

Таким чином Грицько зістав ся без худоби, а був з тим волом винуват панови немалі гроші, щось з 40 злотих. Грошей сих віддавати Грицько не мав найменьшої охоти. Остатня істория з волом роздратувала його як найбільше; він постановив доконче йти з Ставків на Поділє. Ганна, що так спротивляла ся давнійше тій думці, притихла, побачивши, що чоловік то вже не жартом узяв собі в голову й помандрував би й сам, коли-б вона не схотіла. Та й її зажурив той випадок з волом дуже.

Тікати, й годі!

Тільки не в осени! В тім вже вони мали науку. Далеко ліпше пересидіти тут зиму, на своїм хлібі, аніж позичати на новому місці. Краще йти весною, перед початком оранки. Так і постановили.

Щоби пан не взяв хлібом за позичене, Грицько зараз по тім випадку з волом кинувсь молотити хліб, щоби продати або заховати, та дарма: пан з своєю службою знали добре, скілько в нього повинно бути хліба, і Грицьку зараз задали брехню й вибили, а потому забрали два корці хліба.

— Мало я йому відробляв того здохлого вола, ще й хліб забрав; мало й того, що озимина йому прийде.

Озимини, справді, щось посіяв Грицько, хоч дуже мало: ще вагав ся тоді. Се було тим добре, що увільняло його від всякого підозріння про втікачку, але Грицька дуже кучила думка, що його хліб попаде в панські руки.

Поки був віл, Грицько думав утікти, поїхавши з ким небудь возом ніби на ярмарок, а звідти далі. Так можна було-б забрати й усяке збіжє — аби тільки знайти до того чоловіка. Після того, як віл пропав, Грицько надумав тікати знову пішки, як і той раз — принаймні ніхто не знати-ме. Треба було тілько спродати все, і Грицько приняв ся за се.

Як ні обережно вів він сю операцию, щось таки донесло ся до панських вух. Він знову покликав до себе

Грицька, і той настрашив ся дуже, але очевидячки пан знав не багато, бо тільки вилаяв його.

— Ти в мене не видумай тікати, бо я тобі своїх гроший не подарую, виколупаю хоч би й з Волощини.

— Коли-б вже скорше зима проходила, — міркував Грицько, йдучи від нього, — а тоді виколупувай.

Зима тягла ся помалу в тім жданню. Грицько вже не шукав собі роботи в пана. Вилічували дні до Різдва і по Різдві. Але Ганна була смутна: її якось не тішила ся вандрівка.

Нарештї таки зима пройшла; наближав ся піст: паска того року припадала рано. Хлїб кінчав ся — бо що трохи здавало ся зайвим, то продали ще перед тим. Вже наче наступала весна, все капало й текло, хоч стояв тільки лютий.

Грицькови не терпіло ся, він постановив іти зараз, щоб не купувати хлїба.

— Та підожди, поки зовсїм ростане; адже-ж і хлопець слабий, — вмовляла Ганна. Дитина справдї хорувала: горячка напала й по тїлу висипало червоне.

— Закутай гарненько, то й нїчого йому не буде. Сьвіт не близький, треба йти завчасу. Тепер місяць сьвітить, то можна й по ночи йти.

Ганнї й самій вже хотїло ся скорійше дістатись на нове господарство. Коли йти, так іти!

За тиждень до масниці „Круки“, відбувши панщину, щоб їх неприсутности не помітили, і виспавшись з вечера, рушили опівночи. Все майно забрано було в два клунки, як і два роки тому, і клунки за той час мало що поважчали. Важче тільки було нести хлопця, що через хоробу не здужав іти сам — батько й мати несли його по черзї. Крадучись пройшли вони селом і не оглянувшись на свою оселю, почимчикували дорогою.

Нїч була не дуже холодна, розбита дорога трохи підмерзла, йти було добре. Як розвиднїло ся, звернули в лїщину, в лїсок, поснїдали й спочили, розістлавши мішки на снїгу... День був ясний та темний, і ворони крякали по весняному. Але сонце сїдало дуже червоне — на вітер та на мороз; се непокоїло мандрівників. Ще більшої тур-

боти додавав Ганнї хлопець: він хрипів і горів в горячцї. Годї було дати раду.

Ще за сьвітла вийшли на дорогу, щоб поспіти на ніч, як би взяв мороз. Швидко смеркло ся, і що далї, то ставало холоднїйше. Руки поклякли, держучи клунки, мокрі ноги мерзли дуже. Підняв ся вітер, пішов снїг, стала метелиця; курява застеляла сьвіт перед очима, вітер наче штрикав і різав лице та руки і забивав дух. Йти було дуже тяжко; раз-по-раз мандрівцї збочували з шляху і тільки нерушений снїг на рілї давав їм знати про се й направляв на дорогу.

Так пройшла година й друга; нарештї добились вони до корчми. Яким милим, привітним притулком здала ся тепер вона, брудна й смердюча. Але там було повно й без Круків: пристав якийсь пан, занявши „покій“, в корчмі сидїв фірман і хлопець його, герготїло двох Жидів, що те-ж пристали, їдучи з містечка, і якийсь чоловік подорожнїй. Корчмар спитав ся Круків, звідки вони, і Грицько розказав йому казку, що вони ходили в гості до тестя та забарили ся, і іще щось, чому Жид, очевидячки, не поняв віри й трошки. Ганна намовляла Грицька, щоб і собі зістатись ночувати; Грицько сердито відповів, що не можна: Жид певне догадав ся, що вони тїкають, ще як раз їх спинять; зіставатись в тій кумпанії було зовсїм небезпечно. Се була правда, і Ганна замовкла.

Але дитина була дуже хора, від неї так і пашіло вогнем, а замість голосу виходив якийсь непевний крик. Ганна згадала, що на селї також хорувала дитина, її мастили горілкою, і вона виздоровіла; Грицько купив за гріш горілки, а за гріш бубликів, думаючи потїшити хлопця, але той на бублики не звернув і уваги. Розкутали його, помастили горілкою. Хтось з Жидів радив напоїти його чимсь горячим, розвести меду та зогріти. Головко бідна, що його робити!

Посидїли хвилину ще, й треба було рушати. Думка була така, що якось Бог дасть добитись до сусїднїх Марковець — до села було тільки пять верст, і там можна буде заночувати безпечно. Грицька їла нудьга й злість: невже йому і в таку погоду пристати не можна, мусять

блукати, коли й пси сплять в сухому, і він вже каяв ся і лютив ся, що пішов з села.

Вийшли. В відчинені двері разом полинуло морозне повітре з снігом. Метелиця не переставала; місяця не було й знаку; все кутало ся в те сизе, чарівне покривало. Повіє вітер дужче, встануть густійші хмари снігу, і в повітрі мов заколишуть ся, заточуть ся мов би якісь чудні істоти, поки не зникнуть в сніговому морі.

Швидко корчма зникла за курявою. Круки знову зостали ся самі, самі в безкраєму, страшному морі метелиці. Вони пройшли верству, другу, ногами намацуючи дорогу, щоб не заблудити. Вітер з усієї сили налітав на їх, мов би хотів збити з дороги й занести не знати куди; він забирав ся під свитину й вививав звідти остатне тепло; він гнув на бік, не даючи йти просто дорогою; він насьпівував насьмішкувато на вухо свої пісні, холодні й страшні, як ся снігова пустиня.

Йти було дуже тяжко. Вітер далі стих, але мороз був тяжкий. Круки напинали ся з остатнього, щоб не пристати. Грицько йшов з якоюсь розпукою й злістю; його брала охота кинути на зло комусь свій клунок й лягти на землю, але він тимчасом ішов механічно. Ганна все відставала від чоловіка, поки не заточила ся.

— От, яка бо ти! Дай мені свого клунка, давно-б було мені дати, — сказав Грицько до неї, але побачивши, як вона пробувала йти, додав:

— Нічого з сього не буде! Треба розікласти багаттє, хоч погріти ся! Звернімо в ліс та пошукаймо гілля на огнище.

Вони звернули. Снігу в лісі було не багато, вимело звідти, але збирати гілляки було трудно. Ганна поклала дитину на ряднині, вкривши зверху, і стала збирати всякий хмиз. Се забрало досить часу. Грицько нагромадив купку гілляк і почав розпалювати; Ганна скинула й своє гілле і роздмухувала огонь разом з ним.

Полумє розгорілось потроху. Ганна пішла взяти дитину; винявши зпід ряднини, вона взяла й понесла хлопця до огнища. Гілляки не хотіли горіти, тріскали й шипіли від вогкости; Грицько все дмухав й увесь вдав ся в свою

роботу, аж Ганна разом страшно скрикнула. Грицько кинув ся до неї: та піднесла дитину до огнища й пильно придивлялась до неї: хлопець не ворушив ся, холодний і блідий...

— Воно вмерло, воно захололо! — І Ганна страшно, не по людськи закричала на весь ліс і заридала.

Грицько стояв не рухаючись, немов у снї йому привидїло ся.

— Івасику, голубчику, глянь, глянь на мене, серце моє! — говорила пестиво Ганна до дитини, огортаючи руками, але хлопець мовчав... І Ганна замовчала разом, разом щось в її перемінило ся.

— Вмер, вмер, ой Боже, — заговорила вона вже иньшим голосом. — А я-ж тобі казала: зостаньмо ся в корчмі ночувати; адже-ж я тебе прохала, а ти не послухав, а він вмер, вмер, — несамовито казала вона, держучи хлопця й простягаючи чоловікови.

Грицько стояв несамовито. Попередня злість та нудьга разом підкотили ся під серце.

— Ганко, мовчи! — крикнув він раптом.

— Не змовчу, се ти його вбив, от на, вмер, от, — кричала своє Ганна.

— Ганко! — крикнув знову Грицько. В руках його опинив ся цїпок, з яким він ішов. Грицько не счув ся, як замірив ся й вдарив жінку по голові. Та скрикнула і впала на снїг, на огнище.

Сей окрик вразив Грицька, він опамятав ся й запал його зник разом. Далеко кинувши свого цїпка, він кинув ся до жінки й став її підводити, але та важко хилила ся знову; насилу підвів він її обіруч: Ганна не стояла й хилила ся, мов нежива. Серце в Грицька заколотило ся і дух спер ся. Він присунув її до огню, грів, тряс, ворушив. Ганна лежала на руках з дитиною в обіймах, нерухома, тяжка, одубіла. Вона те-ж була мертва, як і дитина.

Ся страшна новина наче памороки забила Грицькови і відняла сили; впустивши Ганну долї, він і сам без сили, не чуючи себе, спустив ся на снїг.

Так пройшло кілька часу. Багаттє розгоріло ся; гілле весело палало, шиплячи, тріскаючи; полумє високо підно-

сило блискучі язики, осьвічуючи сю чудну й страшну картину: мертвих і живого над ним, що не ріжнив ся тепер нічим від мертвого... Тільки не було кому дивитись, не було кому жахатись. Ліс стояв навколо холодний, нїмий, струшуючи з гілля дрібки снїгу на Круків. Що йому до горя, до криків людських? Вони минуть, як і все минає. Буде нова весна, нова зима, нові люди будуть метушити ся під дубовим гіллєм...

IV.

Грицько посидїв так з годину, не чуючи нї холоду від снїгу, нї спеки від багаття, не чуючи нїчого. Страшна думка, що він вбив жінку, шкульнула нарештї його, розбуркала й розбудила перед усїм почуттє страху й власної охорони. Не стямившись добре, механїчно почав він розгортати снїг; вирівши яму, положив туди жінку з дитиною, закидав гілляками, що назбирали у двох, і присипав снїгом. Сю роботу зробив він швидко, прихапцем і, втомивши ся, знову сїв — коло сїєї нової могили.

Аж тепер тільки почув він своє горе, і нещаслива пригода стала ясно перед очима. Серце нило, болїло від жалю й від тяжкої муки вив ся він як вуж... Він любив свою жінку, любив щиро, хоч і доводилось часом сварити ся, лаяти ся з нею. Він на цїлім сьвітї був чужий, волоцюга давнїй, чужениця; в жінцї була його сїмя, його рід, його село, все, що було свого, рідного в сьвітї — так тепер здавало ся йому — і все воно зникло, пропало до віку, і через нього-ж самого; він сам загубив свою долю, своїми власними руками вбив своє єдине щастє, своє життє...

Ворон закрякав над головою і розбудив знову Грицька. Він оглянув ся — вже розсьвіло; крізь стовбури й гіллє дерев видко було сїру смугу неба. Кострище згоріло все і вкрило ся сивим попілом. Грицько став на ноги й оглянув ся ще раз. „Треба йти — подумав він — треба кудись тїкати!“ Він підняв на плечі свого клунка, що лежав коло нього, але за хвилину знову скинув з себе. Йому хотїло ся ще раз побачити жінку й дитину; він не міг

уявити собі їх, перед очима, коли пригадував їх, ввижало ся щось чудне і непевне. Він миттю скинув гілляки, обережно стер руками сніг з Ганниного лиця й у хлопця. Ганна лежала навзнак, міцно притуливши до лона сина; вона збліда й одубла, слези замерзли на віях, і на лиці зістало ся теж горе, той же жаль, як коли вона ридала й дорікала Грицькови.

Грицько стояв навколішки, нагнувши ся, й дивив ся. Потім раптом схопив ся, перехрестив небіжку, згромадив знову гілляки й хутко, забувши свого клунка, пішов геть з лісу, не оглядаючись.

Він вийшов на край ліса... Недалеко хруснули гілляки й межи деревами показала ся коняка, запряжена в санки, за ними друга. Грицько не скоро зауважив їх і разом спинив ся. Погонич, що йшов з переду, панський паробок, оглянув Грицька не вірно — де він узяв ся тут у лісі?

— А що се ви тут робите, дядьку? — спитав він Грицька, — куди се ви йдете?

— Я... в село... сказав той, замішавши ся й забувши, як звало ся село.

— В яке село? в Марківці?

— Еге, в Марківці, — згадав Грицько.

— А чого-ж вам в Марківці, ви не Марковецькі, я вас не знаю; що ви тут робите? — допитував ся хлопець сьміливо у сього чудного, несамовитого чоловіка; він кинув свої сані з дровами й узявши Грицька під руку, пішов тими слідами, що пробив Грицько. Той мовчки йшов за ним.

Швидко побачили вони перед собою загасле огнище, клунки серед притоптаного снігу. Грицько, побачивши клунки, кинув ся за ними, але хлопець притримав його й сам став розбирати їх. Грицько стояв коло нього й дивив ся на клунки, наче вперше їх бачив. Оглянувшись навколо, хлопець придивив ся й до купи гілляк, присипаних снігом: вони надто стерчали. Він поворушив ногою, далі став розкидати руками.

— То я вбив, я! — закричав раптом Грицько, коли ще хлопець і не відкрив небіжки.

— От воно що! Максиме, гов, іди, держи!

Грицька звязали й відвели в село — до Марківець, звідти були тільки з версту. Грицька розпитували, але він не хотів росказувати про свою пригоду.

— Вбив, тай годі! — відказував він.

Два дні просидів в панській коморі, потім возом відвезли його до міста. Сніг вже пропав на дорозі, після тієї метелиці знову стояли теплі дні, вже чисто весняні. Круки поспішились з своєю втїкачкою на яких два чи три дні!

Грицька посадили в міську „вежу“, серед ринку. Ярмаркова метушня й гук лунав круг Грицька, і той ждав свого часу. Він не думав про будуче, не міг навіть його собі уявити; тільки минуле мордувало його. Він згадував Ганну ще дівчиною-наймичкою, потім жінкою; бачив перед собою пригоду в лісі так виразно, так живо, трохи не чув, як тріскали, шипіли гілляки... Сї спогади вражали, лякали його, і він не знав, як втїкти від їх.

Взяли його до допросу. Грицько росказав щиро своє житє: він був з Литви, зпід Новгородка, батька його звали Степан Кривий, його — Грицьком. Тому пять рік як він втїк звідти в Ковельське староство, звідти під Володимер, там був паробком і оженив ся. Звичайно Грицька взяли на тортури — роztягали, привязавши за ноги шнурком, припалювали залїзом і огнем; так пройшло три дни. Грицько казав одно в одно, не міняючи й слова. Тодї суд видав свій декрет. Там, памятаючи заповіт Божий: „не убий“, вважаючи, що за виною того убийцї три души зійшли з сього сьвіта (бо жінка Грицькова на той час була важка), постановив звести з сьвіту й четверту: аби той „забойця“, неробочий Грицько Кривий, мечем був зтятий, тїло його потім на чверти роztято й на шляхах, на чотирох місцях на палях виставлено... Се мало стати ся другого-ж дня. В містї трапив ся саме на той час кат, позичений в столичнім містї Луцьку, що по своїй екзекуції пропивав заслужені гроші в міських шинках.

Страшний декрет не злякав і не вразив Грицька. Йому хотїло ся тепер одного лише — втїкти від страшних

своїх спогадів і тих образів, що його мучили. Він висповідав ся в панотця й причастив ся, й у ночи йому приснило ся, ніби жінка тішить ся з дитиною, гучно розмовляючи з нею; він чув, як плескала вона долонею по голому тілу дитини, підкидуючи її. Грицько прокинув ся й не повіривши собі, встав з ліжка й пішов до дверей, але тиша стояла навколо, і він вернув ся знову на ліжко. Вже сьвітало, на ринку чутно було метушню, рип возів. Грицько згадав, який день настав; йому здало ся, ніби щось холодне й темне лізе на нього, й вкрив ся свитою.

За кілька годин його вивели на ринок. Богато цікавого люду тисло ся навколо шибениці, покинувши свої вози й свій торг. День стояв чудовий, вохкий, ясний, повний нового, весняного житя й сили; сонце золотило сю купу людей й шибеницю посеред неї, щоб і вона веселійше виглядала. Грицька вивели, віддали в руки ката, все впорядкували як слід. Тяжко вдарила сокира, віддавшись відгомоном по цілому ринку. Кінець!...

Ні, не кінець!

„Чи то з волї Божої, чи то з несправної руки ката, чи то з щастя того забойці стало ся“, оповідає урядове справозданнє, тільки кат не відрубав Грицькови голови від разу. Був на се звичай спеціяльний: „стан духовний“ не дав більше рубати, Грицька віддано їм — на виконнє, не було волї Божої на його кару...

Грицька завезли в шпиталь й послали за цилюриком, що в ті часи був разом і за лїкаря.

V.

Щастє Грицькове було не велике: шия була утята глубоко. Шию звязали, й він конав собі на самотї в шпиталю. Рану тую гоїли, як вміли; рана не гоїлась і гнила. Грицько тим не клопотав ся. Його муки й страшні спогади зникли тепер, мов сокира їх перетяла. Йому згадувало ся щось чудне і невиразне; щебетанне ластівки над вікном в його уяві ставало якоюсь чудною лицедією: тоні

не то що нагадували, а самі ставали якимись істотами; все житє проходило в дивних, невиразних образах, наче чудні картини хмар, де не знати, де кінчить ся одно й починаєть ся друге.

Так ішов час. Рана гнила, Грицько вмирав, і на девятнадцятий день після своєї кари вмер він „добровільно“, як значить ся в тому-ж протоколї. Порожніми вулицями місточка пронесли його на кладовище тихою ходою шпитальні дїди.

Київ, 1888.

Наш альбом.

Якби я знав...

Якби я знав її душі пустóту,
то віри в неї я-б не мав;
за пестощі я-б не продав чесноту —
якби я знав! якби я знав!

Якби я чув, що́ розум полохливий
в той райський час менї шепнув:
я-б вільний був, хоч може й нещасливий —
якби я чув! якби я чув!

Якби я міг усю зневагу щиру
лукавій кинути до ніг,
я-б знов найшов загублену віру —
якби я міг! якби я міг!

Я дух згубив, зміняв єго на жарти
і в жартах розум потопив,
а жарти сї — і спомину не варті —
я дух згубив! я дух згубив!

Я не живу: себе я зневажаю.
І якже я свій гріх назву?
Я знищив дух — одно лиш тїло маю...
Я не живу, нї, не живу!

Плятон Панченко.

На високій, на скелистій кручі.

На високій, на скелистій кручі,
в пізний вечер, їх сидїло двоє;
в неї очи, як зірки дрімучі,
в него губи від терпінь дріжучі,
в сьвіт дивили ся сумні обоє.

Перед ними море, синє море,
що не має ні кінця, ні краю.
Надтягають хмáри, наче гори,
филя плеще тихі розговори,
бє о беріг, кручу підмиває.

Щораз більше бовваніють хмари;
в хмарах мева жалісно кигоче,
филї котять грóмові удáри,
ломлять кручу — а у них на твари
тихий сум, у сьвіт вдивились очи...

Богдан Лепкий.

Веселі Оповіданя

Осипа Маковея.

I. Модний плуг.

З того часу, як у хатї Сенька Гримали між образами появила ся оправлена в рамки членська грамота товариства Науки, Гримала немов відмінив ся. То був чоловік, як иньші люди, а тепер нараз згордів, якби великого розуму доскочив. Довгі часи і сам він ставав перед сею грамотою та любував ся нею, і людям, що приходили до нього, показував її та не забував притім сказать, що на нїй він написаний: Сенько Гримала, господар в Голодній Ямі. Люди оглядали грамоту і дивували ся. Що за образ! Такого вони ще не бачили. Сьвятий не сьвятий, бо звідки-ж Грималї бути на сьвятім образку, а таки тут і церква і якийсь ангел з смолоскипою, і мабуть злий дух з крилами на землї — а з боку „Сенько Гримала, господар в Голодній Ямі“. Та коли-б ще він сам лише, але тут і синя печатка і підписи якихсь панів зі Львова. Чудний образок тай годї, такого на ярмарках не продають. І звідки Грималї прийшло на думку запізнати ся з тими панами зі Львова? Післав за порадою дяка одного ринського, а вони ёму звідтам і грамоту і книжочки і „каляндар“ — все за того одного ринського...

— Наші люди нїчо не розуміють — говорив Гримала перед дяком, з котрим від часу своєї приналежности до

Науки частійше сходив ся і читав ґазети. — Хто з них, на приклад, знає, що тепер діє ся в Болгарії? Якже там, пане реєнтий, найшли вже тих, що вбили Стамбулова?

— Ні ще, — відповів пан реєнтий — в ґазеті стоїть, що й не найдуть тих розбійників.

— Ото вам порядки! І де вона є, та Болгария? — питав ся Гримала цікаво.

— Під Турком.

— А Турок де?

Дяк також не знав, де є Турок, але се не шкодило ні єму ні Грималї, живо займати ся болгарськими справами. Гримала знав справу убійства Стамбулова так, що раз і жінцї став її розповідати; але жінка слухала єго дуже неуважно, він махнув рукою, сказав: „Де жінкам до політики!“ і вже більше з нею в політичні розмови не вдавав ся.

Вичитав раз Гримала в ґазеті, що товариство Наука устроює господарське віче і запрошує на нього всіх своїх членів. Гримала уважав тепер за свій обовязок поїхати на се віче, тим радше, що й дяк мав охоту.

— Ти куди знов? — спитала жінка, побачивши, як чоловік запрягав коні.

— На господарське віче.

— Се що таке?... Тілько дармо худобу змучиш.

— Ет, що ти знаєш! — відворкнув Гримала, взяв з собою хлопця, щоби було кому пильнувати воза, забрав дяка і поїхали.

В маґістратській салї міста, де відбувало ся віче, повно селян з ріжних сторін. Сидять собі, як пани на кріслах, і слухають науки. Між ними й Сенько Гримала, сидить разом з дяком, дивить ся та слухає, що пани від Науки говорять. Вийшов один старий панотець і каже, яка то Наука славна і як вона дбає за селян. Гримала згадав свою грамоту — і промова панотця єму сподобала ся. Був би плескав в руки, так як якісь люди недалеко нього, але єму видало ся, що се дитяча робота плескати в руки, так він і сидів мовчки. Вийшов другий пан і каже: „Поздоровляю вас, мої панове, що ви приїхали з ріжних сторін, не жалували труду.... Могло вас з'їхати ся більше, але й так

добре!“ Гримала був дуже рад, що ніхто не міг мати до нього жалю, що не приїхав. Вийшов третій пан і став говорити про крамниці. Гримала слухав якийсь час і промову зрозумів так, що всі селяни повинні поробити ся крамарями. Він подумав собі, що не має потреби крамарювати, розсів ся вигіднійше на кріслі, склонив голову і став згадувати військову музику, що чув єї на улици, як ішов тут на віче. Прийшли єму на думку єго літа служби у війську — і він задрімав. Досьвіта став був і сон ломив єго. Не довго дрімав, і не коротко, але як пробудив ся від оплесків, то вже того пана, що говорив за крамниці, за столом не було, а деякі селяни виходили з салї. Гримала встав і пішов за ними, лишаючи дяка в салї. Вийшов на місто, походив по ринку, оглянув склепові вистави, пішов подибити ся до коний, випив горівки, перекусив дещо і знов вернув ся до маґістрату. Селян було тут уже не так богато, як перше, але ті, що були, вже не сиділи, а стояли, приступили близше до стола, за котрим сиділи пани, і натягнувши шиї щось оглядали та слухали. Перед столом і на столї стояло кілька коловоротів, щепи, насінє трави в мішочках, млинок до чищеня збіжа, кінський сапач і плуг. Жвавий панок стояв коло плуга і говорив поважно:

„Плугом оремо землю. (Ну, ми се знаємо! подумав собі Гримала). Плуг старший, як перо, котрим пишемо, і хто знає, чи не вартнїщий. (Певна річ! Перо дістанеш за крейцар а плуга ні! — обізвав ся Гримала до дяка, що стояв коло нього, але так голосно, що се почув і бесідник). Се не так треба розуміти, — говорив пан дальше — плуг вартнїщий тим, що він для нас всїх оре землю, на котрій росте хлїб, а пером землї не зорете. Щоби то було, якби не було плуга? (Голоси: Біда!) Чим би тодї люди землю орали? (Гримала аж розняв руки з дива: справдї, чим би люди землю орали, якби не було плуга?) Отже бачите, мої панове господарі, який важний є плуг. Але сей плуг, що тут стоїть, не такий, як ви уживаєте. Ви ужпвали до недавна деревляних плугів, тепер уже маєте зелїзні, але такі, що тілько одну скибу ріжуть, а отсей плуг ріже вам відразу дві скиби,

бо в нього два чересла. (Гримала став на почіпках, аби ліпше побачити плуг: справді, у нього були два чересла). Такі плуги повинні ви у себе завести, бо з ними половина роботи; за пів дня можна з'орати поле, що ви орете цілий день. (Хитро! — обізвали ся деякі голоси). А тепер, коли я вам уже обяснив, як уживати млинка, сапача, коловоротів і плуга, приступимо до роздаваня премій. Будемо льосувати, хто ті річи, що тут стоять, виграє. Хто виграє, той може забрати їх собі до дому за дармо. А забравши їх, най другим показує і шанує їх, бо декотрі з них дорогі; сам такий плуг коштує сорок зр. (Ов! — не втерпів Гримала — отсе би варто дістати!)

Стали льосувати: одна читальня дістала млинок, друга коловорот, деякі господарі подіставали господарські книжки, щіпи, по кварті насіня купчатки, один дістав сапач, дяк з Голодної Ями дістав також коловорот — лишив ся ще плуг. Ох, коби то я єго дістав! — подумав собі Гримала — і чи він в таку годину сказав, чи так уже Бог дав, вийшов пан за стіл і каже: „Плуг виграв господар Сенько Гримала з Голодної Ями!"

— Я тут! — крикнув Гримала і став протискати ся помежи люди до свого плуга, якби бояв ся, щоби хто не забрав єго.

— Можете собі плуг забрати — сказав пан.

— Дякую вам, паночку, за ласку — промовив зворушений Гримала і хотів пана поцїлувати в руку.

— Не менї дякуйте, а Науцї, що за вас дбає — відповів пан поважно.

Гримала був би з радної душі подякував Науцї і був би поцїлував її в руку, навіть оглянув ся, так якби сподївав ся найти її в салї, але не побачив її, отже станув коло плуга і почав єго оглядати. Сорок ринських коштує! Такого плуга, як Гримали Грималами, в їх родї ще не було. Гримала схилив ся і пробував підняти плуг. „Ов! тай тяженький собі! Підняти годї!"

— Кілько він важить? — осьмілив ся ще Гримала спитати ся в пана, що говорив про плуг.

— Вісїмдесять чотири кільограмів — відповів той.

— То се кілько буде так по нашому?

— Близько два сотнарі. От якби два кірці проса.

— Гм! — подумав Гримала. — Ну, побачимо! А забрати треба; не лишу єго.

Пішов по віз, заїхав перед магістрат і при помочи сина і дяка з тяжкою бідою зніс плуг по сходах з першого поверха в низ на віз.

— Се що за плуг такий? — питав ся син.

— Ну, плуг, на два чересла, дві скиби відразу кладе.

— Та як таки: цілий зелїзний? Чепіги зелїзні, гряділь трохи не весь зелїзний, чересла, леміш — —

— Е, що ти знаєш! Їдьмо!

Дяк поставив коло плуга свій коловорот, сїв поруч Гримали — і поїхали. Дяк не дуже тїшив ся своїм коловоротом, не знав добре, що з ним і починати, та кривдував собі, що дістав таку дешеву премію; за те Гримала був дуже рад, що єму трафила ся така дурничка. Одного ринського дав Науцї, а вона єму за те і грамоту і книжки і календар і плуг за сорок ринських... Добра ота Наука, дай їй Боже здоровля!

Приїхавши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот до дому, а Гримала скинув плуг до шопи і постановив собі зараз при першій нагодї спробувати єго. Жінка відраджувалз єму се, аби люди з нього не сьміяли ся, що якісь новини заводить, але Сенько не думав жінки слухати. Дві скиби класти відразу — се полекша велика, половина роботи, як казав той пан на вічу.

В тиждень потім, скоро сьвіт, зайшов Гримала до шопи. Тут у кутї лежав старий плуг з одним чересом, з деревляними чепігами і деревляним грядїлем, а коло нього недалеко новий плуг з двома чересами і майже цїлий з зелїза. Лежали вони мовчки, як два чужинцї, один з селянського, другий з панського роду, що зовсїм не мали охоти себе пізнавати. І Грималї прийшла до голови якась незвичайна думка, коли поглянув на сї два плуги, бо притім усьміхнув ся. Він не без глуму в погляді приступив до старого плуга, поставив єго грядїлем на землю, а чересом до гори, і повернув ним сюди-туди, мов легеньким пером, завдав собі єго на плечі і спер потім о стїну. Се іграшка, не плуг, а отсей новий, то вже що иньше. Гри-

мала, правда, підняв єго з землї, але зараз і поставив, аби не подвигати ся. Прикликав жінку, аби помогла єму винести плуг на віз.

— Чому-ж не причіпиш єго до теліжок? — питає ся жінка.

— Ще нині не хочу з ним так через село їхати, радше в полукішок сховаю, перше мушу спробувати. Берім єго на віз!

Висадили плуг на віз, і старі деревляні теліжки до нього. Сї теліжки нїяк не годили ся до сего панського плуга, але завданє їх невелике, міг і на них спочивати грядїль модного плуга.

Разом зі своїм хлопцем поїхав Гримала на ниву під лїс; з тяжкою бідою стягнув знову плуг з воза, причіпив до него сворінем теліжки, запряг коні і почав уставляти чересла. Не легко воно єму йшло; він аж засапав ся, переносячи плуг під межу ниви. Притиснув чепіги і „вйо!“ крикнув на погонича і на коні.

Коні шарпнули, оба чересла зарили ся гладко в землю. Та не вспіли коні увійти з десять кроків, як станули, відсапуючи тяжко.

— Чому не поганяєш? — питає ся Гримала і дивить ся на дві рівні скиби за собою.

— Вйо! — крикнув погонич і вдарив коні батогом.

Коні знов рушили, потягли плуг на два кроки і станули.

— Що таке? — дивує ся Гримала. — Поганяй, бий сиву, то вона така лїнива!

Під ударом бича сива так шарпнула, що сворінь вихопив ся з грядїля і теліжки відскочили від плуга.

— Треба иньшого своріня, тут дірка за велика — доміркував ся Гримала, засадив знову зелїзний сворінь, а крім него всадив ще деревляний кілок, аби сворінь придержував.

— Ано! поганяй!

Плуг поступив знов зо два кроки і станув.

— Ага! Се ще треба тою кермою вміти орудувати, аби чересла йшли в лад — подумав Гримала, витяг чересла з землї і подивив ся, як вони стоять. Здаєть ся, добре,

тілько землї набило ся поміж них, тому так тяжко йде. Вибив землю істиком, засадив чересла знов у землю і казав поганяти. Конї натягають ся, як струна, сопуть та оглядають ся, що за морока з плугом; давнїйше так тяжко не йшло.

— Аж конї вспіли! — замітив погонич.

— Ну-ну, ти не питай, лише поганяй!

Погонич ударив знов сиву, а та, почуваючи ся до тяжкого обовязку, так щиро потягла плуг, що урвала обі шлїї і стала собі обіч плуга нї в сих, нї в тих.

— На, маєш! — промовив з резинацією Гримала, покинув чепіги і став вязати посторонки. Та вже брала єго троха зліть, що так єму не веде ся.

Звязав шлиї як міг, знову запряг сиву і казав поганяти. Конї знов не слухали; вже й давали себе бити, а не йшли.

— Та бо ти, хлопче, не знаєш поганяти! — угнївав ся вже Гримала і як крикне на конї „вйо!“ — ті мов у нестямі рванули ся і — нараз розлетїли ся теліжки; зломило ся одно колесо.

— А щоб тебе смага втяла та з новим плугом невиданим! — промовив Гримала і безрадно розвів руками.

— Та бо то, тату, плуг не наші конї, за тяжкий! — замітив погонич.

— Гм! — воркнув Гримала — се правда! А я гадав, що се так буде, як з нашим плугом.

Відчішив теліжки і глянув на плуг такими очима, якби мав до нього жаль.

— Шкода, що такий дорогий! Та вже нема иньшої ради, берім єго на віз, або вертай, сину, по старий плуг. Ба, правда, теліжки поломані! Головонько-ж моя бідна! Ото наорав подвійних скиб!

При висаджуваню плуга на віз, хлопчиско підсадив так незручно руку під гряділь, що аж скричав з болю і пустив плуг. Той скрутив ся на драбині в бік Гримали і зсунув ся так нагло на землю, що трохи Гримали не роздавив.

Гримала відскочив в пору і нарушив притім проклоном всю плугову родину.

— Ну, та певно, якже єго, бісового сина, мої коники можуть тягнути при ораню, коли він такий тяжкий! — замітив по хвилї з пересердєм.

Другим разом пощастило ся висадити плуг на віз без пригоди. Гримала сїв з хлопцем і повернув віз на дорогу до села. Соромно було єму, сам не знав, від чого і за що. Сидїв похнюплений і злий. І треба було, що в таку хвилю на дорозї переймив єго дяк, побачив на возї плуг і поломані теліжки, і як на глум спитав ся у Гримали:

— То ви вже так рано з'орали ниву?

— Ага, з'орав, щоб єго...

— Що-ж таке? Недобрий плуг?

— Та нїчого, плуг добрий, але не на мої конї. До нього би волів треба, та ще й не аби яких, або двірських коний...

— Якже тепер буде?

— Не буду-ж я до нього купувати двірські конї і зелїзні теліжки! Ще чого не бувало! Тілько шлиї менї порвав, теліжки поломив, хлопця придавив і мене самого трохи не забив. Та се вам ціла машина, а не плуг!

Дяк усьміхнув ся вдоволено і від сего усьміху дуже заболїло в Гримали. Аби відплатити ся, він спитав у дяка:

— А що-ж ваш коловорот? Добре нитки суче?

Дяк скривив ся. — Жінка, каже, анї думає в руки єго брати. Як треба, то й веретеном нитку всуче. От тілько дїти мають забаву. Вже й попсували.

Розійшов ся Гримала з дяком, поїхав до дому. Тут єму ще й жінка досолила так, що він з пересердєм закинув модний плуг аж у сам куток шопи, і взяв ся ладити теліжки.

Потім витяг свій старий плуг, закинув єго на плече, виніс перед шопу і поклав обережно на землю. Чересло старого плуга, мов лице селянина, котрого люди пошанували, блиснуло радісно на сонци. Сам Гримала дивив ся тепер на старий плуг так, якби найшов на нїм щось доси невидане...

Два роки лежав модний плуг у темнім кутку шопи в поневірцї, поки Грималї не прийшла думка викинути єго, бо без потреби заваджав. Занїс єго нишком до коваля на продаж.

— Що-ж вам за нього дати? — спитав коваль. — Тай хто відкупить єго від мене? Нїхто з наших таких плугів не потребує.

— Та вже дайте що небудь, — відповів Гримала — а цьвяхи з него будуть добрі.

І коваль відкупив модний плуг на цьвяхи...

II. Зуб мамута.

Мій приятель дарував менї на памятку черенний зуб мамута, найдений десь там над Прутом.

— Ним добре притискати папери — сказав менї притім — і, головна річ, оригінально: замісць звичайних мармурових притискачів — зуб, що має з десять тисяч лїт. Се навіть не без поезиї...

Приятель говорив правду: зуб мамута здав ся і менї поетичним і я зараз мармуровий притискач сховав у шафу, а зубом притиснув свої рукописи, що лежали в мене на столї. Новий притискач був не так видїдний, як справдї незвичайний і не без такого чару, який має всяка старина.

Цїлий тиждень я дивив ся на нього по кілька годин на день. Правда, я мав притім і иньшу роботу: сидїв за столом і писав, але що простягнув руку, аби замачати перо в чорнилї, то все кинув оком на свій новий притискач. Нераз і покидав на хвилю писати, брав зуб в руки і оглядав єго. Чудний зуб — нїчого казати... І коли я так на нього дивив ся, менї приходили рїжні-рїжні думки, звичайно сумовиті.

В неділю я не мав пильної роботи, ходив по лїсї, лежав у холодку та думки думав, і вернув ся вечером до дому в настрою, дуже пригожім до писаня поезий. Сїв за столом і кинув оком на зуб мамута. Він лежав на моїй недокінченій повісти. Дивне порівнанє прийшло менї нараз до голови: зуб мамута лежав на моїй повісти, мов памятник на могилї мерця. Се порівнанє мене дуже зворушило, за ним явили ся цїлі стада думок і я зараз почав писати поезию:

Лежить у мене на столї
в печері найдений в землї
над водами старого Прута
великий зуб мамута.

Лежав він десять тисяч лїт —
змінила ся земля і сьвіт,
а він остав ся цїлий, пестлївий,
пожовклий, скаменїлий.

Тепер він починки дрібні,
мої рукописи дрібні,
притис, приляг, як велит спльний,
мов камінь намогильний. — —

Нї, се не буде добре! Тут форма поезиї не відповідна до думки, яку хочу виповісти, до могильного настрою, який хочу навіяти на читача. Може так буде лучше, більше поважно і таємничо:

Зуб мамута,
стара пожовкла памятка забута,
дрібний атом в історії всесьвітній,
лежить на моїй працї довголїтній.

Зуб мамута,
добутий з рінняків старого Прута,
дрібний останок велита старого,
нїмий апостол суму гробового,

він могучий:
у допотопний темний бір дрімучий
на силу тягне думку сумовиту —
в минувшість темну, мріями повиту..

Ах, Боже! і так не добре! Що з того, що сей „апостол суму гробового“, котрим мамут гриз траву, на силу тягне мою думку в минувшість, мріями повиту, коли я нїяк не можу вбрати єго у поетичну форму? Зуб мамута... стара памятка по старім велитї... зі старого Прута... дрібний атом і нїмий апостол... з темного бору, з темної минувшости.... ов, за богато поезиї! Проклятий зуб мамута! Я знаю, що хотїв би виповісти у своїй поезиї; у першій формі менї досить гладко складає ся моя думка:

І зуба зуб часу не згриз
мої папери він притис,
приляг думки мої і труди,
мов та могила груди.

Що дня на нього я дивлюсь,
у вічність глянути боюсь:
там всяка твар забута,
як зуб важкий мамута...

Була би се думка незла і, о скільки до неї дав причину черенний зуб мамута, досить оригінальна, але форма! форма! Що за біс лисий, що для нього форми найти не можу! Такої форми і таких слів, щоби читача за одним замахом перекинули за десять тисяч літ в минувшість, мріями повиту! Правда, що форма мала, а зуб завбільшки як селянський чобіт і важить зо два кільограми, але і на нього повинна найти ся поетична форма!

Гей, думко, в давній час полинь,
у темних пралїсах спочинь,
у допотопних диких борах,
в карпатських тихих горах!...

Думка послухала мене і полинула в давній час у допотопний дикий бір; я сїв собі в тїни папороти і з доброго дива кличу людий у пралїсї. Людий не видко, за те:

Луна гуде ярами гір,
аж тут страшний понурий звір
ступає тяжко, мов стовпами,
грубезними як пень ногами.

Мамут, мамут: старий мамут
зайшов над синій, бистрий Прут,
блукав тут сотню літ і згинув,
на знак мені свій зуб покинув...

Ні, і в пралїсї не можу найти поетичної форми, відповідної до зуба мамута. І зуба зуб часу не згриз... і так далї. На знак мені свій зуб покинув... гм! врешті може бути. „Зьвізда“ зараз видрукувала би сю поезию, але я вже тепер не стою на тім, аби чимборше друкувати все,

що напишу; менї треба, щоб я сам був з сего зуба вдоволений. Десять тисяч лїт — тисяч лїт менше або більше тут справи не зміняє, — так стілько лїт пролежати в землї і вкінци опинити ся на моїй недокінченій повісти, зворушити мене і за те все не діждати ся порядної поезиї, поезиї, що була би повна сумних, цмінтарних думок, саме таких, як я їх серцем відчуваю, — се просто для мене тяжка мука... Ті думки у відповідній формі я мушу виповісти! Адже се факт і то сумний факт, що моя повість, притиснена зубом мамута, нехай я її й докінчу, десять тисяч лїт жити не буде, і пять тисяч лїт нї, і тисяч нї, і сто лїт — може нї... Нї вже, дальше не спущу, сто лїт мусить моя повість прожити, інакше не варто її й кінчити. А сей проклятий зуб лежить на нїй, „мов камінь намогильний“. Повість ще і сьвіта божого не побачила і я вже поклав на нїй, мов памятник, зуб мамута, котрого і зуб часу не згриз за десять тисяч лїт. Мамут лишив знак по собі, а я не лишу. Боже, що за мука! Чи варто жити на божім сьвітї, коли по чоловіцї і такий порядний зуб не остане ся, як по тім мамутї? По що вганяти за хлїбом, по що журити ся, по що мучити ся для ідей, по що так тяжко терпіти, коли з того всього не остане ся і слїду? Перекопуючи за кількадесять лїт цмінтарі, найдуть твій череп, в котрім крило ся тілько надій і журби, кинуть єго в кут і приложать домовиною з новим покійником. А за твою працю нїхто тебе тодї вже й не згадає, настануть нові люди з новими думками, куди їм тебе згадувати!

Так мене загриз сей зуб мамута, що трохи на плач менї не зібрало ся. Все що скочу думкою у допотопний бір дрімучий, то звідтам лечу двайцять тисяч лїт наперед, шукаю себе по дорозї і зовсім не можу віднайти.

Зуб мамута...
Гей, праце, радости житя затрута!
Безслїдно в безконечности ти згинеш,
нїякого слїду на памятку не кинеш...

Боже! якже се сухо сказано, занадто просто, а я би хотїв виповісти свій сум так, щоб він темною хмарою на-

ляг на двайцять тисяч лїт, бо се такий великий біль душі, такий глубокий! Якже се так може бути: в другій половині 19-го столїтя родив ся, а в першій половині 20-го столїтя уже й пішов спати у землю... Довше певно не прожию...

Я взяв зуб мамута в руки і став єго оглядати, вже не знаю, котрий раз. Не замітив на нім нїчого нового — він певно виглядав так само і тому тисяч лїт, як тепер у моїх руках — але не минула ще хвиля, як менї прийшла дуже холодна думка, і я відразу, як сидїв у тіни величезної папороти в допотопнім пралїсї, так у ту мить опинив ся у своїй хатї, і на свій стіл і на лямпу і на застиглий чай у склянцї і на попіл у попільничцї подивив ся зовсім не тими самими очима, що перше... Адже коли я і вся моя праця пропаде без слїду, то очевидно пропаде і ся поезия про зуб мамута, що я даремно над нею мучу ся вже чотири години. Коли-ж так, то по що мучити ся, радше піти спати: і так уже перша година по півночи...

Думка була найрозумнїйша із всїх тих, що я продумав за чотири години, і з далекої дороги з допотопного пралїса я вернув ся просто до свого ліжка. Ще пів години бачив я перед собою страшенного мамута, як він ішов пралїсом, ломив дерева, ступав так, аж земла дудніла, аж поки заснув я, утомлений тяжкими думками.

Кілька днїв я мав спокій і про мамутів зуб не думав... не хотїв думати. Я бачив єго що дня, але дивив ся на нього, як на ворога: мав жаль до нього, бо розчарував ся в єго поетичній силї. Адже я писав поезиї про цїлу землю — і вийшли добрі, писав про всї зьвізди на небі — і були також не злі (про місяць написав навіть чудову поезию: за неї від десятьох паннів дістав листи з подякою), — а тут з простим зубом, хоч і мамутовим, але все-ж зубом, не міг дати собі ради! Видко, що або сей зуб не заслугує нїякої поезиї, або я не можу... е, нї! я мушу щось про нього написати, як не поезию, то новелю, як не новелю, то повість, як не повість, то фільозофічну поему — що небудь, аби лиш виповісти ту думку, що менї засїла

в голові. Але до сего вже зараз не возьму ся... колись иньшим разом... при добрім настрою.

Сей добрий настрій прийшов на мене небавом, до тижня, і я рішив ся писати новелю про зуб мамута. Але що до новелї за мало самих цминтарних думок, а треба вже хоч троха й живого житя, то я заглянув до зоольоґії, прочитав собі житепись мамута і придивив ся добре єго портретови, бо я сего добродія знав дуже недокладно і бояв ся написати які небилиці. В новелї гадав я виповісти ту саму думку, якої не міг одягнути в поетичну одежу, гадав зручно затягнути читача в допотопний праліс, там єго поводити троха по ярах та дебрах, а потім гладко завернути в нинїшні часи і неясно-таємничо сказати єму се, що, правда, він знав і сам, що „всяческая суєта“. От я й почав знову писати про зуб, та вже тепер прозою. Сей зуб мав відограти дуже фільозофічну ролю в житю двоїх молодих закоханих людий, хлопця і дївчини. Вони вже мали побрати ся, як нараз дістали сей зуб в подарунку. Дістали єго і як почали гадати про вічність та безконечність, то й відійшла їм охота йти до слюбу. Не варто й побирати ся! — сказали і розійшли ся. Він забрав нещасний зуб з собою, держав єго кілька лїт у себе, але що все дуже сумував, коли тілько на нього глянув, то вкінци викинув єго — і так зуб мамута дістав ся менї...

Тема просто чудесна! Цминтарних думок можна тут виповісти кілько схочеш, не так як у малій поезиї! Треба писати!

Зуб мамута.

(Новеля).

„Лежить він у мене вже з десять лїт на столї, сьвідок давнїх-предавнїх допотопних часів, величезний, тяжкий, темножовтий зуб мамута. Я уживаю єго до притисканя своїх паперів. Селянин найшов єго припадком на березї синього Прута і дарував на нещастє моїм знайомим, уважаючи єго якимсь дивним каменем, подібним лише до великого, невиданого черенного зуба. Не знав, сердешний, якого лиха накоїть своїм подарунком...

Дивний справді сей скаменілий зуб, з жилами склистої емалії від споду; таких великих черенних зубів тепер уже не має ніякий зьвір на сьвіті. В уяві своїй я бачу допотопного мамута з довжезними, каблуковатими клами і з двома рядами таких зубів, як отсей один у мене на столі — правдиві великі жорна до розтираня поживи; бачу, як він блукає по безлюдній пущі над Прутом — самітний, понурий, тяжкий велит...

Змарнілі потомки сего колишнього велита, слонї, покинули північні, холодні сторони і поселили ся близше осередка землї, щоби вигрівати ся до жаркого сонця. А по їх предках в далеких північних печерах та безоднях, сховані перед людськими очима, забуті і людською памятю, лиш де-не-де ще спочивають кости, тривкі жовті кости, котрих і всемогучий зуб часу не вспів зґризти, котрих земля не стерла на порох і не сполокала вода.

Коли я дивлю ся на сей зуб мамута, бистрою думкою лину у допотопний старезний праліс, кладу ся в тїни великої папороти на зелений, пухкий мох, мов на перину, і, вдививши ся очима в небо, з сумнївом в душі, з забобонним страхом, шукаю даремно відгадки загадки житя...

Скрізь пусто...

Аж ось ліс тріщить, дерева подають ся на бік і ломлять ся: поважним, тяжким ходом іде против мене кривозубий мамут... Який же я малий і слабий супротив сего велита-силача! Я, homo sapiens, пан усього сотворіня.“——

Тут я на хвилю перестав писати і прочитав собі те, що написав, від початку. Нїчого, початок не злий, поважний. Тепер би лиш зручно перейти від сего мамута до моїх видуманих знайомих, до їх пригоди такої великої, як сам мамут.

Я спер ся о поруче крісла і вдивив ся на стїну. Стїна мовчала і я мовчав — і в хатї було так таємно-тихо... На дворі гудів вітер і завивав так сумно... Сонце сховало ся за хмари...

Передо мною зуб мамута, лежить на моїх творах і також мовчить. Який він поважний! Кілько думок криє в собі...

Сиджу і думаю, аж чую: нараз не сей мамутів зуб на столі, а мій власний, маленький зуб мудрости у кутку

мого рота починає обзивати ся, скимить так легенько, немов просить ся, щоб я єму позволив сильнїйше відозвати ся. Натуру сего мого зуба мудрости я знав уже від року дуже добре; хоч він і був собі зубом мудрости, але вже кільканайцять разів устроїв менї такі дурницї, що я єго нїяк не міг назвати мудрим. Я єму догоджував, як маленькій дитинї: що дня змивав пахучим кальодонтом і дїрку в нїм затикав біленькою ватою, аби єго делїкатна душа не стикала ся з усякими сьвітовими квасами, а він проте нераз такі заводив жалї, що менї не давав нї їсти, нї робити, нї спати. Отсим легеньким скимінєм, яким тепер відозвав ся, він звичайно давав знак, що загадує виявити цїлу свою скорботну душу, але не відразу, помалу. Се була така єго увертура до драматичної оперн, в котрій я грав найважнїйшу ролю, висьпівуючи нераз найтяжші мольові і сентиментальні пісні з правдивим артизмом, з глубини душі.

Слухаю тепер: справдї мій власний черенний зуб скимить. Певно бажає собі нової порциї вати, вже третїй раз сегодня. Добре, дам тобі, мій любий! Лиш сиди тихо, бо я тепер маю клопіт з иньшим зубом, не таким, як ти, маленьким. Зарядив я свій зуб сьвіжою ватою і слухаю: ба, він уже не скимить, а сїпає порядно. Ще хвиля: як заболить! менї аж сьвічки в очах стали. Раз і другий і третїй... Ов, біда! Мабуть холодно бідакови? Я обвинув голову теплою хусткою, сїв за стіл, замочив перо і беру ся писати дальше про зуб мамута.

Що лиш написав кілька слів: „І от сей велит-силач, мамутів зуб...“ нараз мій зуб як заболить знову, аж на мене поти вдарили. Я прикусив щоки і заскреготав зубами, — нїчого: всї мої зуби скреготали, а сей зуб мудрости аж коріне рвав під собою з розпуки.

Нема ради, кладу ся, як стою в ліжко, притулюю щоку до одної подушки, на голову кладу другу подушку і жду. Душно менї, але терплю, щоби тілько премудрий зуб утихомирити. Здаєть ся менї, що переконую сим свого мудрагеля, як я про нього дбаю, бо вже лиш скимить і сїпає і тілько часом немов кине ся з болю. Скоро він на хвильку втихне, я давай дальше думати про зуб мамута.

Так гарно почав новелю, в такім відповіднім настрою був пишучи, обнимав такі широкі і далекі горизонти, ставив загадку життя на десятьтисячлітній основі, — і саме в ту хвилю мій карлик зуб осьмілює ся виводити свої жалї і то перед лицем свого велита-товариша, з котрого могла би бути ціла літра таких зубів, як він. Се таке самолюбство, що просто обурює чоловіка...

Ах! немов у відповідь на таке лихословленє як заболить мене мій зуб! Я забув і зуб мамута і широкі горизонти і всю загадку життя. Зарив ся у подушки і ледви дишу, трохи не вдушу ся.

Саме в ту хвилю увійшов до мене приятель, що дарував менї зуб мамута. Замкнув двері і станув, здивувавши ся, що я сплю з подушкою на голові. Але я ногами задриґав і він по тім зміркував, що не сплю.

— Тобі що таке? — питає ся.

Я виставив ніс зпід подушки і з жалем кажу: — Ах, дай менї спокій! болять мене два зуби, один мамутів, другий мій.

— Як? мамутів зуб тебе болить?

Отсе питанє приятеля навело на менє в ту мить таку думку, що я, аби єї роздумати, не мав навіть часу єму відповісти — така була вона незвичайна... І потішила мене ся думка так, що я скинув подушку з голови і з горячими щоками усів на ліжку, усьміхнений.

— Приятелю, — кажу — се-ж правдиве щастє, що я не маю таких зубів, як мамут, а то якби такий велит-зуб почав болїти, прийшлось би чоловікови на голові ходити і по стїнах драпати ся, а лїкар від зубів мусїв би цїлу парову машину приставити до мене, аби такого зуба витягти! І щоби то був за біль, Боже!

Мій приятель зовсім не зрозумів моєї глубокої думки і дивив ся на мій щасливий усьміх здивовано.

— Котрий же властиво зуб тебе болить: зуб мамута, чи твій власний?

— Ах! мій власний зуб мудрости, від котрого я звичайно дурнїю!

— То чому єго не вирвеш?

Справді, чому-б єго не вирвати? Рада була знаменита і головно дана в добру пору. Я зараз пішов до лїкаря, сїв на крісло, повторив собі раз і другий і третїй: щастє моє, що не маю зуба, як мамут, сею думкою загіпнотизував себе і не счув ся, як мій зуб мудростм покинув ряди своїх товаришів, мов несовістний дезертир. Не чув я й болю, коли лїкар менї рвав єго, стратив я зуб мудрости, і менї аж в очах розвиднїло ся.

Спокійний і вдоволений вернув я до дому. Сїв за стіл і дивлю ся знову на зуб мамута. Коло нього лежить почата новеля п. з. „Зуб мамута“. Думав її дальше писати, але не почував себе вже в такім настрою, як потрібно, і початок новелї менї не сподобав ся. Тепер мав я до сего зуба ще більший жаль, як перше, бо не міг єго упхати і в новелю, але заразом я й оправдував єго: не він же винен, тілько я; за своїм зубом я забув про нього і змаловажив єго. Так не годить ся... Треба буде написати про нього фантастичну поему з пралїсами, смоками, іхтіозаврами і потопою сьвіта. Тут я єго встромлю... і вражінє буде чудове!

І знов дивлю ся я на зуб мамута, що лежить на моїх творах, як памятник на могилї, знов думаю про загадку житя, поки мене другий зуб мудрости, мій власний, не заболить...

Львів, 1898.

ДВІ ДОЛІ.

ПОВІСТЬ

Данила Мордовця.

XI.*)

Тими часами як архимандрит Ґедеон-Юрась, а з ним Галя і Павло Пелеха з Якимом Яворницьким молились у Софійському собори о скорбящих і немощних, о пліненних і сущих в морі далече, — на Чортомлику, у Сїчи, трохи не подіялось таке, як ото кажуть: розповзлись по сьвітї як руді миши; або й ще гірш: розлетїлись, як липове клиння.

У той час як Ромодан та Яким Сомко вибили булаву з рук Юрася і сам він проміняв булаву й бунчук на чотки й клобук, Тетеря підняв булаву хутенько і таку бучу підняв на всю тогобічну Україну, як той дїдько, що вбрався в очерет і в яку схоче дудку, в ту і грає.

Над вечір у суботу, саме тоді як у Київі йшла служба з архимандритом Ґедеоном Хмельниченком, у Сїчи, коло брами гомонїли з кимсь вартові козаки.

— Якого там біса принесла нечиста мати з татарської сторони?

— Не біса, а посланців пана Тетері, його милости гетмана правобережної України, з листом до пана

*) Див. II і III книжку.

отамана кошового, його милости Івана Дмитровича Сірка і до всього старшого і меншого на Коши товариства.

— А лсу запорозьку знаєте?

— Знаємо добре... Самі були Запорожцями.

— А ну-ж, ну? — Пугу, пугу, пугу!

— Козаки з Лугу!

— От тобі й брехня! — Хиба-ж там Великий Луг, на правому боці? Великий Луг на лівому, де Кінські-Води.

Чуючи таку розмову на варті, деякі козаки з близших від брами курінів весело зареготали ся.

— Се вже знову на варті Петро Халява... От дурний!

— Дурний, дурний, а його й розумний не перешкодить — такого вартового. Самі батько отаман казали — як Петро Халява, по всій Україні пошукати, так не знайдеш... Бач, кого-б з нас не поставили на варту нічною добою, усяк на зорі засне, а Петро хоч дві ночи простоїть, так і ока не заплющить. — Коли-б не він, нас би ото весною під Перекопом татари як курчат переловили підсакою.

— Та воно правда... Треба пійти туди, а то він не впустить післанців. Вони — як кажуть — про цибулю, а він про чосник.

— А вже не дурно Тетеря до нас засилає: не такий він.

— Тото не такий... Про Тетерю не скажеш: як пес робить, так пес і в чоботях ходить.

Післанців впустили, але Тетерину супліку вони мусіли передати завтра, у неділю, після обідні, на січовій раді.

І на сей раз, як і чотири роки назад, коли Брюховецький пригнав ся у Січ післанцем від Юрася, рада була бучна, але трохи не піднесла Сіркови тертого хріну, а московський стряпчий, Грицько Косагов, що пробував у Січи з московськими ратними людьми, так змішав ся, як Омелькова мати перед смертю — і все із-за тієї бучної ради.

Як сказано, рада мала зложитись зараз після обідні. Сірко знав, що козаки сердити муть ся, коли, прийшовши з церкви, не випють по доброму коряку горілки і не заїдять пиятком сала, і для того велів панотцеви, отцю Паісію, як можна ранійш задзвонити до церкви і „так прудко учкурнути обідню, щоб у козаків не вспіло ще животів підвести".

Бо Сірко і те добре відав, що коли раду зложить після обіду, то козаки вийдуть на майдан дуже під чаркою і тоді або післанцям Тетериним прийдеть ся у Чортомлику раки ловити, або й само пяне козацтво переріжеть ся, а то й курінних отаманів киями перебють, або й так у Чортомлику як кошенят та цуценят перетоплять.

Не вспів отець Паісий дочитати — „благословение Боже — того благодатию", як козаки вже розібрали шапки і як горох із мішка посипались з церкви на майдан, штовхаючи під боки „довбиша", щоб мерщій бив у свої „довбні".

Незабаром вийшла на майдан старшина. — Сірко з „прісними", а з ними й Косагов з своїми москаликами і Тетерині післанці.

Сірко як слід озвав ся до „панів-молодців", славних Запорожців, сказав, що і як, і післанці подали свого листа до рук пана кошового. Сірко добре знав козацькі звичаї, і положив листа на стіл.

— Ото мудрий у нас батько кошовий: знає, що родом кури чубаті... На стіл положив того листа: се, мовляв, дітки, не до мене, а до вас, — пробубонів про себе якийсь козарлюга.

— Ну вже, пане писарю, читай, а то щоб довго не стояти на тще-серце, — крикнув хтось з гурту — та на стіл ставай та й читай так, щоб воробці під стріхами жахались.

Писар виліз на стіл, а Сірко, розгорнувши листа, подав писареви.

„Пану отаману кошовому — почав писар по московськи — і всему старшому і меншому на Коші товариству зо всім его королівської милости військом Запорозьким доброго від Господа Бога здоровля і щасливого бажаного спокою вірно і взаїмно бажаю".

— Королівської милости! — а отсього не хочеш! — ляпнув один козак, і показав комусь то там у Польщі здоровенну „дулю“.

— Ми не королівське військо, а Запорозьке, низове, християнське — додав другий козак.

Сірко підняв булаву. — „Дітки! — годі“... Писар читав:

„Заявляю вам, брати мої, що король, государ наш милостивий, не терплячи більше щоденного кровопролитя і нашої погуби і не бажаючи опустошеня своєї землі, оставив свій господарський престіл і прийшов із коронним і чужоземним військом на Заднїпровє. Він бажає не мечем і війною повернути своїх підданих під свою власть, лише надією на батьківську ласку; він не шукає нїякої пімсти за наші минулі гріхи, обіцює королівським словом захистити під свої крила, разом з нами, всїх Заднїпрян і дарувати їм рівні вольности, і все, що стало ся в нинїшні смутні часи, приписує Божому допустови і своїм гріхам“...

— Тю! — так ото в мене за його гріхи позавчора живіт болїв? — озвав ся хтось з дальшої купи.

— А в моєї дядини поросята здохли?

— А в нас Рудько сказив ся та покусав телицю й підсвинка? Се все за королівські гріхи?... От верзе!

— Та вже-ж! Звісно, королї на Бога клеплють, як на мертвого!

Сірко сердито повів очима і махнув булавою. Писар читав:

„І ви, братя наші, будучи з нами одного тїла, не так самі собою, як від неспокійних людей, що недавно напили ся крови наших братів, і від московських заман роз'єдинились з нами“...

При послїдних словах Косагов аж почервонїв.

„Се зневажливо написано! — сердитим голосом сказав він. — Сими словами він, Павлушка Тетерин, хулить єго царському пресьвітлому величеству, моєму государеви, цареви і великому князеви! В московськім государстві нема

й ніколи не бувало ніяких заман. І то він, Павлушка, на Москву як пес не до речі набрехав.

— Не серди ся, пане Григорий Іванович: то Тетеря так собі — бісиків підпускає... Вони, бач, ото з Юраськом облизня піймали коло Нереяслава, — так Юрасько від сорому у ченці вбрав ся, а Тетеря мов пес з червивим хвостом: черва йому хвіст точе, а він не на черву а на місяця гавкає... Читай далі, — махнув він булавою до писаря. — Той знов почяв:

„Тепер я, по своїй християнській любови, прошу вас, як милих братів, і по братньому остерігаю, щоби ви заранї відповіли належним послухом єго милости королеви, як свому дїдичному государеви“...

— Який він нам дїдич! — пробурчав хтось з гурту.

...„як свому дїдичному государеви (ще голоснїйше читав писар), під властю котрого породились і наші прадїди, і дїди, і батьки“...

— Бреше! бреше!

...„і ви самі, молодецькі голови, слави і на морп і на поли добивали“...

— Та добували-ж і добувати-мемо!

...„і нинї разом всї захолоджуємо ся государською днїпровою водою“...

— Бреше, бреше гаспидська Тетеря! — бреше ідолів син! — І Днїпро наш, і вода наша, і воля наша!

„Подаю вам надїю — аж кричав писар, — словом християнським і братським, що король, государ наш милостивий, збереже вам ті самі вольности, які маємо і ми, і подасть вам таку саму милість, як і нам, забувши всякі ваші проступки... Не відкладайте, прошу вас, того сьвятого дїла і не говоріть так, як иньші нерозумно привикли говорити: „нехай собі цар з королем помирить ся, а ми, кому дістанем ся, тому і будем кланяти ся“. А як король помирить ся з царем, то не скаже, що ви, братя наші, прихилились добровільно, а скаже, що по неволї. А цар не тілько вас, але і свого народа не може оборонити“...

Косагов аж підскочив, мов його опечено.

— За такі єго, Павлушкині Тетерині, слова мало батогами бити без пощади і поганий єго язик вирвати та собакам кинути! — аж прохрипів він.

— А ти плюнь на його, Григорий Іванович: цур дурня, та масла грудка, — осьміхнув ся Сірко. — Чим бик навик, тим реве... Сказано: „чорте! де йдеш?“ — „Болото палити“. — „Не буде горіти“. — „Добро менї напасть зробити“... Так ото і Тетеря: швидкий, як ведмідь за перепелицями... А ну-ж! що ще? — се до писаря, аби читав. — Той знов:

„Як сонце на небі сияє і вода безнастанно в Днїпрі тече, так і ми нїколи від короля, пана свого, всї відпасти не можемо, — тілько йому, як дїдичному государеви, і можемо служити. А коли спротивимо ся йому, то вважайте, щоби не втратити нам нашої столицї Запорозької, де наші предки добували слави, бо кримський хан не спить і хоче напасти на нас“.

— Ну, се вже за ъ, Павле, — осьміхнув ся Сірко і моргнув вусом: — Сїч не ваша столиця, а наша... І я тобі, Павле, скажу: чорте! на груш, тільки мене не воруш.

— Добре, батьку, добре! — гукнув хтось. — А ти, пане писарю, мерщій кінчай, бо їсти хочеть ся, аж шкура болить.

— Поспієш залити очи й пельку!...

Козаки почали вже сердити ся: тому їсти, або горілки захотїлось, а другому слухати, що буде.

— Дочитуй, пане писарю, — сказав і Сірко.

„Коли ж не захочете ви, брати мої — читав писар — слухати нашої здорової ради, то вільно вам, — аби лиш після того не жаліли. Не думайте, що я тим собі слави шукаю і бажаю довгого гетманьства: я бажаю тілько згоди між вами і військом його королївської милости запорозьким. А коли Бог дасть спільну згоду, то того-ж дня зложу з себе перед вами, добрими молодцями, гетманьство, для мене зовсім непригоже, і ви, добрі молодцї, кого захочете, того й виберете“.

Сірко бачив, що рада до добра не доведе, як козаки не поїдять: перебють Тетеринних післанців та може й його самого скинуть з отаманьства.

— Дітки! панове молодці! В писанії сказано: голодному розум завязано. А турецьке сьвяте письмо каже: голод очи коле, і що голодній кумі — хліб на умі, а в другому писанії говорить ся, буцім голодний і кія не боіть ся... Так от що, дітки: я з голоду й розум загубив... Так їсти хочеть ся, що аж скавучить у животі... Та мабуть і ви, дітки, здорові були — проголодались і у вас у животї скавучить...

— Де вже, батьку, скавучить! аж гарчить! — радісно обізвались гуртом.

— Так от що, панове-молодці, підіть пообідайте — наберіть ся розуму, а тоді й на раду.

Майдан заколихав ся, заходив, як море у хуртовину.

— У! та й мудрий же в нас батько-отаман! от мудрий! І цареви Соломону, мабуть, носа втер би.

І козаки як шпаки розлетілись по куренях, де вже кухарі-кашовари сердито махали ополонниками, мов отамани булавами, що страва давно вже перекипіла, а печене підсихати почало.

— От тепер у мене на животї хоч желізо куй! Відкиля й розум взяв ся, — говорили козаки, висипаючи знов після обіда на майдан із курінів. — Правду каже батько-отаман, що в писанії сказано — голодному розум завязано... Мій тепер розвязав ся.

Незабаром рада зібралась. Вийшла й старшина з післанцями.

Тоді старший післанець, уже знайомий нам Прокіп Верещака, „нобілітований“ пан-коморний, трохи виступає і привітно кланяєть ся на всі чотири боки.

— Поклін і братські поздоровленя пану отаману кошовому і усему старшому і меншому товариству від гетмана Павла Тетері і короля Яна Казиміра, — почав післанець... Посилаючи мене до вас, панове, їх мосці, пан гетман і пан король, дали менї деякі інформації... Як то: відомо нам, що є чимало добрих молодців, котрі не дуже то бажають оставатись під Москвою, але немало й таких, котрі не хотять бути під його милостю королем... А спитаю-ж я вас, панове, як Москаль може держати Запороже,

коли він шле до його милости короля післанця за післанцем, без сорому просячи у його згоди.

Косагов знов вискочив та аж за шаблю ухопив ся.

— Твої слова зневажливі, і я лиш тому, що живу в приязни з паном кошовим отаманом і зі всім славним запорозьким військом, не зітну тобі голови сею шаблею! — ночервонівши як печений рак, пробелькотав московський стряпчий. — Його царське пресьвітле величество, всеї Великої і Малої і Білої Руси государ, цар і повелитель ніколи не просив у польського короля згоди. І то ще так просто каже! Що за нїсенїтниця!

— Не нїсенїтниця, пане стряпчий! Се може ви московським звичаєм нїсенїтниці стряпаєте, а не ми, — трохи жартовливо відповів Верещака. — От і тепер прийшов до його милости короля якийсь Поліґарпович: просить відступити царю Смоленськ і дає за його до пяти мілїонів, аби цареви не соромно було перед своїм народом. Та й те скажу вам, панове молодцї, і тобі, пане стряпчий, що його милость король давно вже був би у Москві з військом, але він жалкує вас, український нарід: бо Українцї своїм хребтом захистили хребет царський, і того не розуміють, що своїм лихом царське лихо побивають... От що!

Послїдня річ дуже дошкулила Косагову, і він був кинув ся на Верещаку з голою шаблею. Разом і деякі козаки засвистїли шаблями.

— Стій, Москалю! Він наш гість, а не твій... Тобі зась!

Верещака згорда поглядів на Косагова.

— У Москві мабуть і того не знають, що післанцїв у розумних і просьвічених людий не сїчуть і не рубають, — з погордою сказав він. — Післанець як мішок: що в його положуть, то він і несе.

— Куди се Москалям знати! — сьміяли ся козаки. — Сказано: не буде з пса солонина, як з Москаля лицар.

Сірко бачив, що його „дїти“ дуже під чаркою, і нехай їх Косагов хоч трохи роздратує, то Москалїв, що були з Косаговим, і на понюх табаки не зосталось би: „дїти“ рознесли-б їх по шматочку.

Коли чує, щось недалеко тренькає на бандурі і старечим голосом мугиче собі під ніс:

Ой шли Ляхи на три шляхи,
А козаки на чотири...

Сірко зараз до його:

— А йди лишень, старче божий, та проспівай нам, як „голота пє“... Нехай Москалі послухають: чи вміють так у їх на Москві співати?

— Де в біса! Москалі так співають, мов козу за хвіст тягнуть, — засьміяли ся деякі козаки.

Сіркови того й треба. Кобзар підійшов, сюди-туди поводячи сліпими очима.

— Як голота пє? — сієї?

— Та сієї-ж, старче Божий.

Сірко знав, що його „діти“ дуже люблять кобзарські думи й пісні і все забувають, слухаючи кобзаря. „Забудуть, думає, і прокляту раду і Тетерю і Москалів...“ Кобзар сів. Пальці його скоро заходили по струнах, і він стиха засьпівав:

Чорна хмара наступає, став дощ накрапати:
Благослови, отамане, намет напинати.
Гей, всі пани, усі дуки у наметі сіли,
Наша-ж браття — голотонька та і не посьміли —
Взяли кварту, другу з жарту, та на дощи й сіли.
Гей, весела бесідонька, де голота пє,
А ще лучше, а ще красше, де отаман є: —
Хоч він не пє горілоньки — порядок дає.
Прийшов батько, пан-отаман, стало йому жаль:
Скинув з себе синій жупан — намет розіслав.
Аж йде богач та йде дукач, та в порозі став —
Гей, з нашої голотоньки сьміятись почав.
Та вже-ж богач, та вже-ж лукач насьміхаєть ся:
„Ой, за що-ж тая голотонька напиваєть ся?“
Ой, як крикне-ж пан-отаман та на свою голь:
„Візьміть дуку за чуб-руку та й виведіть вон!“
Один бере за чуб-руку, другий в шию бє;
„Не йди, не йди, вражий дуче, де голота пє!“
Пішов богач, пішов дукач, та й не оглядавсь
Й десятому наказував, та щоб не сьміявсь...

Як і знав Сірко, козаки все забули, слухаючи кобзаря. Вони сьміялись, хвалили отамана:

— І синього жупана не пожалів для голоти.— Оттак батько!

— А у Москві нема таких батьків... Де їй до того!

Чорна хмара, що була стала над радою, розійшлась. За піснею сивовусі й чорновусі дїти усе забули.

XII.

А де-ж тимчасом той другий, котрого доля спіткала колись маленького, у богатім будинку, у розкішній колисочці, та не під ганчірками, як Івася удовиченка, а під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гафтованими? — де він?

А онде... дивіть ся... Он — з високої, сірої, похмурої башти у маленьке віконце з товстими залізними ґратами виглядає якесь худе, бліде, ще молодесеньке лице, і, тяжко стогнучи, до Бога руки простягає:

— Боже мій! Боже мій! Чому Ти мене покинув?

Так взиває до доброго Бога словами Христа на хресті.

Се Юрась Хмельниченко, колись гетман України, державець земель і народів і по сей і по той бік Дніпра, а потім — архимандрит Гедеон, котрого у послїднє ми бачили у Київі, у Софійському соборі, а тепер — лядський вязень, невольник у темній темницї...

А де-ж та темна темниця? — Страшно й вимовити.

Далеко-далеко від рідної України, десь далеко на північ стоїть замок Марієнбург, що дивить ся туди-ж, на північ, аж до Куришгафа, де лядська Висла впадає у чуже, Балтийське море...

Так ото і стоїть у віконци своєї темної темницї, у чернечій старенькій рясї, бо вже чотири роки він не міняв її, — Юрась Хмельницький, і стогне словами Христа: — „Боже, Боже! чому Ти мене покинув?“ — а по бліднх, запалих щоках його ринуть тихі, гіркі сльози... Се плаче син велетня України.

А за віконцем темної темницї — весна у повній красі, у повних розкошах... Десь далеко, у темному лузї, зозуля кує... Близенько, за вікном, десь у кущах соловейко щебече, як у ту чарівничу весняну ніч за ставком, коли Галя, коли Юрась... Згиньте, згиньте, чарівні мрії!... У віконце темної темницї глянуло в пів ока вечірне сонечко, заходячи за прозорчасту хмарку... Косим промінем сонечко впало

на сиру стїну темної темниці... Спасибі сонечкови, що хоч на заході воно на одну хвилину заглядає у віконце темної темниці, де томив ся у лядській неволї син Богданів. А за що? — За те, що він син велетня України, за те, що колись були Жовті-Води, Берестечко...

Юрась перехрестив ся на сонечко, мов на сьвятий образ, і очий з його не зводив, аж поки воно не сїло-потонуло десь у холодному, чужому морі...

— Чотири роки тут сам із собою та своїми думами тяжкими, — тихо промовив він, щоб тільки чути людський голос, хоча й свій, та не забути рідної мови. — А он ті бідні невольники, що в невольницькій думі, так ті трийцять лїт у неволї пробували — трийцять лїт сьвіту, сонця праведного у вічі не видали... О, де-ж то моя Маруся попівна Богуславка, що бідним невольникам про сьвятий день великдень нагадала? Де моя Галя, котра-б нагадала менї про мій великдень, велику весняну ніч?

— Чи була-ж таки такою друга чия доля!...

Над його дорогою колискою мати колись що вечора сьпівала:

У котика, у кота
Колисочка золота,
А в мойого Юрасика
Іще краща того...

Росте Юрась, росте, як квіточка в гаю. Підростає, а його татко вже гетманує над усією Україною, котру він визволив, як Мойсей Ізраіля із неволї єгипетської, із неволї лядської.

Підростає Юрась до шіснадцяти лїт і батьківським спадком йому до рук випадає гетманська булава, котру батько його проніс через ріки кріваві, через потоки слїз людських... У Юрася в руках — доля цїлої України... Юрась гетман, Юрась володар, а йому ще треба у бурсї вчитись... Учить ся Юрась усякої мудрости, студиює з Йоаникієм Галятовським Горація, Овідия, Юлія Цезара, а його булава випадає з рук... Булаву ту, як цуцик шматок сала, хапає Івашко Виговський. Юрасик плаче: його ляльку, його цяцю-булаву носить Виговський... Жаль Сїркови Юрасика — і він лїзе у свою колиску-решето і витягає відтіль Богданову булаву і знов передає Юрасикови.

А там — Сомко Якім, Ромодановський Москаль, хан Дундук, комлицький цар — і через Дніпро гребля із мертвих козаків і Ляхів...

І от щербата доля Юрасикова надіває на його безталанну голову чернечий клобук, а там — і архимандричу мітру...

Пошуткувала доля над Юрасем, пошуткувала та й кинула: обіцяла вінчати його або митрополичою мітрою, або великокняжеською короною... Як мати колись над колискою, зрадлива доля у мріях сьпівала Юрасеви: „Ой люлі, люлі, мій Юрасику, з ласки Божої, Божою помочию Георгій І, великий князь український і усієї Волині, Поділя, Покутя і Поліся...“

А замісць того — темна темниця на башті Марієнбурґа...

Юрась покидає віконце, падає навколішки і молить ся. „Живий в помощи Вишнього...“

Але слова молитви перебивають ся мріями... Згадуєть ся далеке-далеке і близьке, радощі, крапельки радощів і горе, горя ціле море!... Згадала ся послідня вечірня служба у Софійському соборі... Огні паникадил, кадильний дим, хор янголів з неба: „Сьвіте тихий, сьвятия слави, безсмертного Отця небесного...“ І його сонечко, його сьвіт незаходимий згадуєть ся — його Галя... Як вона плакала тоді! Як її заплакане личко виглянуло ізза кадильного диму! Де то вона тепер? Вона одна осьвітила його душу сьвітом незаходимим, сонечком сьвятого кохання, осьвітила його темну-темну дорогу, котра від гетманства завела його у темну темницю.

А що він дав свойому сонечку? Окрім горя та слїз — нїчого! Горенько тяжке і він зазнав від неї... Та чи від неї? чи не від матери? Мати дала йому горе неісповідне, мати породила його — не чоловіком, навіть не зьвіром, не гадиною... І гадина щасливійша над його, і гадині дано кохання, а його природа тільки поманила марою кохання, мріями...

То була його перша і остання служба у Софійському соборі. На другий день його і митрополита Йосифа Тукальського король Ян Казимир візвав до себе у Білу Церкву.

О, не забув він і ніколи не забуде ту бесіду з королем...

— Нехай — сказав король Ян Казимир — нехай імена Хмельницьких возвеличчуть славу народу українського, щоб Хмельницький, в поєднанню з Польщою, забезпечив йому долю на віки.

От і возвеличили! Син великого Богдана сидить у темній темниці. А за що? За те, що добрий родич, Тетеря, ся лисичка під овечою шкурою, натуркав вуха короля Яна Казимира, буцім-то Юрась з митрополитом Йосифом і Григорієм Гуляницьким тихенько підносять тертого хріну унії: щоб латинські чабани не стригли українських овечок до голого тіла, а то й до овечого мяса...А овечкам боляче...

Зозуля, що кувала у лузі, підлітає до самої башти і сідає на сухий сук гіллястої осики. Юрась чує, як вона знов закувала, і забуває свою молитву... Думки несуть його на Україну, де й йому колись кувала зозуля: може й ся прилетіла з далекого рідного краю, може се чиста, голубина душа його Галі...

— Хоч би чорною галочкою прилетіла вона до мене, сіла-б на віконце темної темниці...

Ой, прилети, галко, ой, прилети, чорна!...

— А чи також і тепер зеленіють гаї на Україні, як і перше стелить ся хрещатий барвінок, зеленіє мила рута і любисток, могили в полі з вітром розмовляють, шумлять верби в кінці греблі?...

Знов закувала зозуля.

— Зозуле, зозуле! скажи, скільки літ мені ще томити ся у темній темниці?

Зозуля кує не раз, не два, не три, кує без кінця, кує мов оглашенна.

Юрась знов дивить ся у своє одиноке віконце. Хоч сонечко й сіло, а темряви й не бувало — видко як у день. Та бодай його й не бачити! Сиза якась, каламутна лядська

Висла несе свої каламутні води до чужого, незнайомого моря, на холодну північ. Якже-ж вона не подібна до далекого, рідного Дніпра, що несе свої могутні води на теплий подудень, від Київа до Хортиці, від Хортиці до Чортомлика до Січи, де верховодить Сірко... Може він тепер з Запорожцями гуляє по Чорному морю на своїх чайках, ґалєрам і каторгам турецьким жаху завдає, бідних невольників з неволі визволяє... А тут по каламутній Вислі валкою без кінця повзуть плоти та незграбні судна мов черепахи... Краще було-б у кримській або у турецькій неволі сьвітом нудити, брязкаючи кайданами на невольницьких ринках города Кафи чи Козлова, або на турецькій ґалєрі, ніж отсе тут нудитись у темноті, сонця праведного у вічі не видаючи. Та там би може довелось побачити хоть свого брата-козака невольника, або рідну Українку, „дівку-бранку“ у базарі на продажі. А тут нікого, нікогісінько! І згадується ся йому Йоанникій Ґалятовський, як він розказував Юрасеви про римського поета Овидія, що увесь вік томив ся десь вигнанцем, далеко від рідного краю... Чи не та-ж доля жде й того, хто був колись батьком України?

Коли чує, щось за дверима наче ходить... десь недалечко ключі брязкають... А не такий час, щоб там що ходило, брязкало... Знав він, що се таке: після такого брязкання в незвичайну годину нераз бачив він із свого віконця, що то виводили кого-небудь із темної темниці „горлом карати“. І бачив він нераз, як під його віконцем, там, де стоїть висока шибениця, гойдалось козацьке тіло, чи то гострою сокирою кому голову здіймали... Чує він і голос товаришів своїх по темній темниці, митрополита Йосифа та полковника Гуляницького... Та ще чийсь голос, знайомий, а чий, не знає...

— На паль, на шибеницю? кого? нас? Боже!

Ключ вже брязкає коло його дверий.

— Господи! прийми дух мій...

А за вікном темної темниці горлиця плаче...

Двері розчинили ся... Се його, Юрася, мають вести на шибеницю... На порозі — „сам“, той, що під шибеницею порядкує...

— Сину мій! архимандрите Гедеоне! — молись Всеблагому Богу...

Юрась занімів на місци... Послідня молитва!... „Боже! Боже! чому Ти мене покинув?“

— Молись, сину! — Він, що добув води з каменя, що вивів Ізраіля з Єгипта, апостола Петра з темниці, виводить нині з темниці душі наші.

— На кару... на смерть?

— Не на кару, сину мій, не на смерть, а на волю, на сьвіт широкий, на Україну, на ясні зорі, на тихі води... Отсей козак, Васюта Макогін пригнав гонцем від його милости, найяснійшого короля нашого Яна Казиміра і від пана гетмана коронного Павла Тетері з приказом — визволити нас.

Усї — митрополит Йосиф, Юрась, полковник Гуляницький, Васюта Макогін — усї, окрім Ляха з ключами, падають навколїшки і тихо молять ся.

— Сей день, его-же сотвори Господь... обнимім друг друга...

Над Юрасем нагинаєть ся Васюта Макогін. Сльози ринуть з очей його...

— Почоломкаємось, пане гетмане, — та міцно, міцно!

XIII.

Старі люде ще за батьків і дїдів наших казали:

„Горе дворови, де корова розказує волови.“

Так було і з нашою Україною.

За всї часи, як стояла Україна, від часів Богдана і до часів Самойловича, на Українї водились ледачі корови, котрі з дурного розуму і з сорому по своїй гидотї і нїкчемности, що дня ревли на всю череду, що воли в нас сякі й такі, що пускати їх у череду треба з опаскою, а то заведуть і череду й черідку у такі нетри, що й Москаль їх звідтам не вижене...

І от таких волів налигали кріпкими московськими налигачами і заганяли у стайню, а деяких, про котрих ко-

рови-ледащиці вже дуже погано ревли, московські купці й на заріз заганяли...

А гидоті й сього було мало: намогла ся вона й такого вола під заріз дати, як Сірко, та дала була, але Москалі скоро побачили, що без „Сірого“ вола пропаде і українська череда і черідка, що вовки-сіроманці з Криму, Туреччини й Польщі притьмом набіжать на Україну і переведуть чисто усі гурти і череди...

За останні часи гетманування Демка Многогрішного від української гидоти пішла чутка, що до гетманської булави дуже приглядаєть ся Іван Сірко, що поспільство і голота на його колеса воду гонять, що кождий Запорожець за свого кошового і на чорта поліже, і що тоді Москалям на Україні буцім то „нитка урветь ся“. Пускаючи таку чутку, гидота боялась не за Москалів, а за себе: їй би, а не Москалеви при Сірковому гетманьстві урвала ся нитка...

Як раз у ті часи, коли українська гидота довела Демка Многогрішного трохи не під заріз, Сірко з своїми січовиками задав доброго чосу при річці Куяльнику татарському мурзі Текмамбету і самого мурзу як качку на гнізді злапав. Злапавши Текмамбета, Сірко сам повіз сю цяцю у Курськ, в подарунок князю Ромодановському. На свою голову, він не взяв із собою нікого із Запорожців, бо їхав не в Крим і не в Туреччину, а в Московщину, через землі своєї неньки України.

Оттут то і спіткала його гидота на самому дворищи неньки України.

Полтавський полковник Хведько Жученко — ота ледача корова, що „росказувала волови“ — налетів на Сірка з своїми козаками, мов на злого Татарлюгу, забив у тяжкі кайдани мов якого злодія і привіз у Батурин, де сиділа така, як і сам Жученко, гидота... А гидота й рада тому...

Гидота до Ромодана з довгим язиком...

Ромодан у Москву: „тому що сей Сірко, забувши Господа Бога і твою, великого государя, до него прихильність, задумав віддати ся турецькому султанови, то“...

А за „то“ вже стояли „батоги“ і Сибір...

Батогів добрий цар не велів давати Сіркови, а на Сибір милостиво позволив.

І от повезли пана Івана, славного війська запорозького низового кошового отамана у далеку-далеку дорогу і не дали майже попрощатись і з жінкою, і з дїточками... Тренькає дзвоник під дугою і день і ніч, гонить, не зупиняючись ні на хвилину, трійка за трійкою по етапах з ярижкою з „розбойного приказу“ плече до плеча з Сірком, бо у „розбойному приказї“ ярижці сильно наказано везти сего колодника до города Тобольська „без мотчаня“, з великим береженєм, смотрячи за ним „недреманним оком“... І не дрімає око ярижне день і ніч, і тренькає день і ніч дзвоник під дугою, та деколи брязнуть і кайдани Сіркові... А він усе думає, усе думає: за що? за що? Де-ж твоя правда, Господи?

Не вже-ж тепер правда — правда вже померла,
А щира неправда увесь сьвіт зажерла?...

А он уже й гори заступили дорогу, високі, високі гори... То вже, мабуть, кінець сьвіта: тут і Сибір кінчить ся... Приїхали!

Так думає Сірко, та до ярижки:

— Будь ласка, пане москалю, чоловіче добрий, се вже ми приїхали у Сибір?

— Ах ти, простота, хахол! — сьмієть ся ярижка — се тільки Урал-батюшка.

— А Сибір? не вже-ж ми ще не в Сибірі?

— Де там Сибір! Сибір-матушка за Уралом... Ех, хохли, всї подохли...

Нїколи, нїкого і нїчого не бояв ся Сірко, а тут стало страшно... Через такі гори і птиця не перелетить, а де вже звідти чоловікови вернути ся! Із Сибіру нема вже повороту, як із того сьвіту... Та ще з того сьвіту, буває, вертають ся... Он баба Зубиха замирала, була на тім сьвітї, усе бачила, і вернулась звідти... І Марко проклятий був у пеклї і вернув ся, а із Сибіру не вернеш ся...

А гори так і обступають кругом... А дзвоник все тренькає під дугою... Трудно коням бігти в гору... Тим часом москаль-підводчик заводить якусь московську пісню:

Ой і попила-ль моя буйная головушка, —
Пила она, братци, — ох і погуляла...

Нудно Сїркови від такої пісні, і він згадує свої пісні, свої думи... А тройка піднимаєть ся все вище і вище... От вони вже вибились на самий шпиль, під самі хмари...

Коли дивить ся Сїрко — у праворуч від дороги стоїть камяний стовп.

— Звідси починаєть ся Сибір-матушка, — сказав ярижка, показуючи на той стовп.

— А до Тобольська далеко ще? — спитав Сїрко.

— Ну, тут уже руку подати — верст сїмсот-вісїмсот, не більше.

. . . . . .

А тими часами, поки Сїрка везли до Тобольська, на правобережній Украіні закрутилась і розгулялась така завирюха, що Москва разом схаменулась і тяжко задумалась над своєю помилкою; тепер вона побачила, що, заславши Сїрка у неволю, вона сама себе приборкала — підрізала крила... Тут тільки Москва догадалась, яку силу вона загубила і що таке був для неї Сїрко... Тото, не треба було-б слухати гидоти!...

А мабуть, як то кажуть, „щось велике в лїсї здохло“, коли сама Москва так заметушилась і згадала про Сїрка. Та хиба-ж і не „велике!“

Султан турецький Мугамед IV вийшов на правобережну Украіну з страшенними силами і грозив ся добути Київ. Він уже добув славний город Каменець, церкви його повернув в мечети, всї церковні дзвони велїв перелляти в гармати, образи із церков повикидати і сьвятими іконами вибрукувати улиці. Із склепів же церковних звелїв виволїкти гроби значних городян і повикидати їх за город на сьмітники. І се ще не все: вісїмсот хлопят невеличких взяв собі у яничари, а молоденьких панночок у свої гареми, та в гареми своїх везирів і пашів...

Страх і трепет обгорнув і Украіну і Польщу, бо і Дорошенко пристав з своїми козаками до султана. Кримська орда з ханом своїм Селим Гіреєм носилась по Украіні як зла хуртовина. Усе никло перед грізним падишахом і його санджаками...

Зловіща луна тієї хуртовини лунала вже попід самою Москвою...

Що стане ся з Київом, як і там із сьвятих церков пороблять прокляті мечети, церковні дзвони переллють в турецькі гармати, мощі печерських угодників повикидають на сьмітники, а сьвятими образами вибрукують улиці!

Ніколи ще Москва, як і сьвіт став, ні у кого не прохала підмоги. А тепер ей бояри, боярські діти, стольники й окольничі гінцями полетіли з царськими грамотами — у перву голову до німецького цісаря, до римського папи, до курфірстів саксонського й бранденбурського, у Венецию, Францию, у ішпанську землю, в землю англицьку, в Голяндию, Швецию і Данію... Оттаке закурило!

Сам цар збирав ся у похід проти злої хуртовини, і вже велено було будовати „государів двір“ у Путивлі...

І тут то згадали про Сірка... У Москву прибіг посланець короля польського, Христофор Ковалевський і між иншими річами говорив цареви:

— Тепер Дорошенко писав білогородській орді і кримським Татарам, щоби вони йшли до нього без страху, тому що він того Сірка позбув ся і від нього вже їм перешкоди не буде...

Де вже бо! Яка там перешкода із Тобольська!

Посланець просив словом короля відпустити Сірка під Білу Церков.

А тут і його „дітки“, Запорожці, оставались без свого „батька“, як без голови і без рук. Вони писали до боярина Артемона Сергієвича Матвєєва:

„Добродієви нашому милостивому, чесному опікунови нашої Малоросиї і нас, війська запорозького, і давцеви всякого добра, посилаємо наш низький поклін і покірно просимо: змилуй ся, як батько над дітьми, щоби за твоєю милостивою помочию нам прислали калмики і чайки і засоби збіжа і щоби нам відпустили нашого доброго польного вожда і управителя, для бусурман страшного воїна, Івана Сірка, тому що в нас другого такого польного воїна і гонителя бусурман нема. Почувши, що у запорозькім війську нема Івана Сірка, страшного Кримови борця і ща-

сливого побідника, котрий все їх побивав і християн з неволі визволяв, Бусурмани радують ся і загадують на нас напасти".

І що-ж Москва із тим Сірком? Що тут було робити? Сама пошила його у злодії, а тепер, з нехотя, треба було повернути його у спасену душу.

Привезли його із Тобольська у Москву, заставили заприсягтись, що він служити-ме вірно, і цар сказав йому:

— Даю тобі волю, бо вступив ся за тобою наш вірний підданий, гетман Іван Самійлович. Царське слово не можна зломити... Писав я і Запорожцям, що дам тобі волю і даю.

Як блискавка по небі, пронеслась звістка по Польщі і Україні, по Криму й Туреччині, що „урус-шайтан" вийшов із московської неволі. Громом упала та звістка на голови ворогів України. По усіх мечетах Туреччини і Крима мулли читали султанський фірман, молитву на погибіль „урус-шайтана".

Та не поміг і фірман, не помогла і молитва. Сірко знов носив ся з Запорожцями як степова пожежа. Він взяв Очаків, Аслангород, плюндровав Крим, пускав на вітер татарські аули...

Тоді султан положив собі на серці, зрівняти запорозьке кубло, прокляту Січ, з землею, спалити її до чиста, і попіл розвіяти по вітру...

(Далі буде).

Мужики.

Оповіданє

Антона Чехова.

Антін Чехов належить до молодшої ґенерації в росийській літературі, заразом — до визначнійших їх репрезентантів разом з пок. Гаршиним і Володимиром Короленком. Дещо спільне внутрішне також вяже сих письменників, показуючи в них дітей одного покоління нашого нервового віку, виострених аналітиків і психольоґів, чутких на неправильности сучасного складу житя, на ті „кляті питаня“ без відповіди, що нисовує коно на кождім кроці. З тих трох письменників Чехов найбільш плідний; взагалі-ж писали вони не багато, переважно в формі коротких оповідань. Головний літературний добуток Чехова складаєть ся з кількох збірників таких коротких оповідань: Пестрые расказы, Расказы, Въ сумеркахъ, Хмурые люди; крім того має він кілька більших оповідань: Дуель, Палата N. 6, Моя жизнь; драматичні проби Чехова не мали особливого успіху. Як характеристичне для фізіономії автора піднесемо, що він звідав особисто місце заслання для засуджених в Росиї — острів Сахалін і описав його й житє засланців в формі подорожі — мемуара.

Погляд автора на житє глубоко-песимістичний; його увагу звертають звичайно неґативні форми людського житя, прояви аномалії, що випливають з самих обставин і від людей, з людської дурноти, тривіяльности, більш як злоби. Природа, дитяче житє,

часто описуване автором, своєю несьвідомою правдою дають контраст сьому людському нерозуму й тривіяльности, на котрі автор не знає ліків, не вказує виходу. В деяких своїх утворах він дав невимовно прикрі в своїй невідрадности й безпорадности образи, і вони власно падають переважно на останні роки діяльности автора, що примітно все острійше бере житє в його аномаліях, — от як Палата N. 6 (страшні непорядки в інститутах для божевільних), Сахалін, нарештї — Мужики.

Се оповіданнє з'явилось рік тому (в часописи Русская Мысль) і викликало загальну сензацію; від часів прославлених „Подлиповців" Рєшетникова росийська література не мала чогось подібного: з таким реалїзмом намальованого образа повної, безпросьвітної, остатньої духової й материяльної нужди рбсийського селянства. Голоси критики поділились: одні піднесли реальність і талановитість сього сумного образу, що виступив як протест проти ідеалїзованя народнього побуту у деяких народників, ідеалїзованя шкодливого тим, що присипляло увагу до народніх потреб. Знов инші добачили якісь неприхильні народу тенденції у автора. Один з авторитетнїйших репрезентантів поступової росийської публїцистики критик Міхайловский закинув Чехову, що він з'ідеалїзовав мійську трактиєрну цівілїзацію, викинувши з неї весь той бруд і грубіянство, через котрі мусів перейти його герой — Микола Чікільдєєв, а натомість перечорнив селянське житє, підкинувши до нього всякого бруду.

Такий осуд здаєть ся несправедливим. Автору нїхто не закинув нереальности виведеного ним образу. Супроти нелюдської нужди й темноти селянського житя його герої зітхають не по мійському бруду, а по тих бодай формальних, а все якихось лїпших формах мійського побуту: в містї бодай не лаялись так страшно на кождім кроцї, грубіянства було менше, бодай про око, були хоч початки якогось комфорту і достатку. Причини селянської дикости автор вказує не в людях, тільки в їх економічних та суспільних обставинах. Городянка — Ольга, відчувши всї неґативні сторони селянського житя, відчуває одначе, що „в житю їх нема нїчого такого, чого би не можна було оправдати"; материяльна біда забиває селян, а помочи нї звідки. „Та чи й може бути яка небудь поміч і приклад від людей користолюбних, захланних, розпустних, лїнивих, що з'їзджають на село лише за тим, аби образити, обдерти, настрашити."

Що автор собі зовсім не ідеалїзує міста, се він дуже добре доказав своєю довшою повістию „Моя жизнь“, виданою в одній книжці з „Мужиками“. Невимовно сумно виглядає в нїй мійська „інтелїґенция“ і міщанство; порожнява, конвенціональність, дурнота сього житя змальована незвичайно виразно: тупоголовість, неморальність одних, дикість других, легкодушність і нагінка за утїхами третїх. „Нема людей, у котрих я міг би навчити ся як жити, аби не бути винуватим. В цїлім місті нї одної чесної людини! Місто крамарів, трактиєрників, канцелїстів, гипокритів, безпотрібне, безкористне місто, котрого не жалувала-б нїяка душа, якби воно провалилось крізь землю“ — характеризує його головна особа, і автор попирає сю характеристику розвиненими перед очима читача образами. Супроти сього мійського дрантя герой повісти в селянськім житю бачить щось вписе: не вважаючи на бруд, пянство, дурноту, обманство, він чує, що „селянське житє вкінци тримаєть ся на якійсь здоровій, міцній оси, в селянстві є те, чого не бачив він в інтелїґентах — „воно вірить, що головне на землї — правда, і що спасенне його й усього народа тільки в правдї, тому більш за все воно на сьвітї любить справедливість.“

Коли зведемо до купи безпросьвітний образ селянства, намальований в „Мужиках“, з таким же образом міста, показаним в повісти „Моя жизнь“, виходить зачарований круг, дуже характерний для песимістичного характеру автора. Село гине в материяльній і духовній нуждї, в нечуванім, нелюдськім упадку, але місто „крамарів і трактиєрників“, де не можна знайти чистої людини, розумієть ся, не прийде до помочи йому.

Але сей чарівний круг — тільки темна фантазия автора. В дїйсности інтелїґенция складаєть ся не з самих гипокритів і еґоістів, і до всїх, у кого є любов до справедливости, почуте обовязку перед народом, є любов до чоловіка — до всїх тих страшний образ, змальований автором в „Мужиках“, кличе до помочи, до працї коло свого народу.

М. Г—ий.

І.

Льокай при московськім готелю „Славянський Базар“, Миколай Чікільдєєв, захорував. У нього задеревіли ноги, і змінив ся хід, так що раз ідучи по коритари, він спіткнув ся і упав разом з підносом, на котрім була шинка з горошком. Прийшло ся кинути службу. Які йно були гроші, свої і жінчині, він видав на курацию, жити не було вже з чого, стало скучно без роботи, і він рішив, що мабуть треба їхати до дому, на село. Дома і слабувати лекше і жити дешевше; і не дурно кажуть: „дома стїни помагають“.

Приїхав він в своє Жуково під вечер. В згадках з дитиньства рідне гнїздо представляло ся йому сьвітлим, затишним, вигідним, а тепер увійшовши в хату він аж налякав ся: так було темно, тїсно і не чисто. Жінка Ольга і донька Саша, що приїхали з ним, поглядали з зачудованєм на негарну піч, що забирала мало не половину хати, темну від сажі і мух. Кілько мух! Піч скривилась, бальки в стінах лежали криво і здавало ся, що хата туй-туй завалить ся. В переднім кутї, коло образів, були поналїплювані карточки з бутельок і клаптики з ґазетного паперу — се замість малюнків. Біднота, біднота! З старших не було нїкого дома, всї жали. На печи сидїла вісїмлїтна дївчина, білоголова, невмивана, апатична; вона навіть не поглянула на гостий. На долинї чухалась до рогача біла кітка.

— Киць, киць! — закликала на неї Саша. — Киць!

— Вона не чує, — сказала дївчинка. — Оглухла.

— Чому?

— Так. Побили.

Микола і Ольга на перший погляд пізнали, яке тут житє, але нїчого не сказали одно другому; мовчки посклали клунки і мовчки вийшли на улицю. Їх хата була третя з краю і видавала ся найбіднїйшою, найстарійшою з виду; друга — не лїпша, за то на крайній желїзна крівля і занавіси на вікнах. Ся хата необгороджена стояла осібно і в нїй була коршма. Хати йшли в один ряд і все сельце тихе і задумане, з вербами, бузиною і рябиною, що виглядали з подвірий, мало приємний вид.

За селянськими загородами зачинав ся спуск до ріки, крутий і стрімкий, так що в глині то тут то там обнажили ся величезні каміні. По збічу, коло тих камінів і ям, вигребаних гончарями, вили ся стежки, були накидані цілими купами черепки збитої посуди, то бурі, то червоні, а там в долині розстеляла ся широка, рівна, ясна зелена лука, вже скошена, де тепер гуляла громадська худоба. Ріка була на версту від села покручена, з чудесними кучерявими берегами, за нею знов широка лука, череда, довге стадо білих гусий, потім так само, як на сій стороні, стрімке узгірє, а на самій горі село з пятиголовою церквою і трохи по-дальше панський двір.

— Гарно тут у вас! — сказала Ольга, хрестячись до церкви. — Простір, Господи!

Як раз тогдї задзвонили на всеночне (було під неділю). Двоє малих дівчаток, що на долині тягнули ведро з водою, оглянулись на церков, щоби послухати дзвона.

— В сю пору в „Славянськім Базарі“ обіди... — заговорив Миколай розмарений.

Посїдавши на краю кручі, Миколай і Ольга бачили, як заходило сонце, як небо золоте і багряне відбивало ся в ріці, в вікнах церкви і у всім повітрі, лагіднім, спокійнім, несказано чистім, якого ніколи нема в Москві.

А коли сонце сїло, з блеєнєм і ревом перейшло стадо, прилетїли з тої сторони гуси, — і все замовкло. Тихе сьвітло погасло в повітрі і стала скоро наближати ся вечірна темнота.

Тимчасом вернулись старі, батько і мати Миколая, худі, згорблені, беззубі, обоє одного зросту. Прийшли і жінки — невістки, Марія і Текля, що робили за рікою у дїдича. Марія, жінка брата Кіряка мала шестеро дїтий, Текля, жінка брата Дениса, що пішов до війська — двоє; і коли Миколай, увійшовши в хату, вздрів всю рідню, ті всї великі і малі тїла, що ворушились на полатях,*) в колисках і по всїх кутах, і коли побачив, з якою жадностию старий і баби їли чорний хлїб, мачаючи його

*) Поміст під стелею, де сплять.

в воду, то зрозумів, що даремне він тут приїхав, хорий, без грошей і ще з родиною, — даремне!

— А де брат Кіряк? — запитав він, коли поздоровкались.

— У куниця за сторожа став, — відповів батько, — в лісі. Мужик би був нічого, коли-ж запиває ся.

— Не помічник! — заговорила стара слезливо. — Мужики наші гіркі, не до дому несуть, а з дому. І Кіряк пє, і старий також, — на що гріха таїти, знає до коршми дорогу. Загнівалась Цариця небесна...

Задля гостей поставили самовар. Чай чути було рибою, цукор був обгризений і сірий, по хлібі і по посуді лазили шваби; було гидко пити і розмова була противна — все про біду і хороби. Але не встигли випити і по чашці, як з подвіря доніс ся голосний, довгий п'яний крик:

— Ма-рія!

— Відай Кіряк іде, — сказав старий, — за вовка помовка.

Всі притихли. Трошки згодом, знов той самий крик, грубий, протяжний, якби зпід землі:

— Ма-рія!

Марія, старша невістка, побіліла, притулилась до печи і якось дивно було бачити на лиці тої широкоплечої, сильної, негарної жінки вираз перестраху. Її донька, та сама дівчина, що сиділа на печи і здавала ся апатичною, нараз голосно заплакала.

— А ти чого, холєро? — крикнула на неї Текля, гарна жінка, також сильна і широка в плечах. — Не бій ся, не вбє!

Від старого довідав ся Миколай, що Марія бояла ся жити в лісі з Кіряком, і що він, коли був п'яний, приходив кождого разу за нею і при тім галасував і бив її без милосердя.

— Ма-рія! — почав ся крик в самих дверях.

— Оборонїть, Христа ради, рідненькі, — заговорила Марія задихуючи ся так, якби її спускали в зимну воду, — оборонїть, рідненькі...

Заплакали всі діти, кілько їх було в хаті, і дивлячись на них, Саша також заплакала.

Чутно стало пяний кашель, і в хату увійшов високий, чорнобородий мужик в зимовій шапці і тому, що при слабім сьвітлі лямпочки не було видно єго лиця — страшний. То був Кіряк. Підійшовши до жінки, він розмахнув ся і вдарив її кулаком по лици, а вона не видала нїякого звука, приголомшена ударом, і лише присїла і зараз таки потекла у неї кров з носа.

— Який сором, сором! — бурмотїв старий лїзучи на піч, — при гостях таки! Гріх такий!

А старуха сидїла мовчки, згорбившись і про щось думала; Текля гойдала колиску...

Очевидно почуваючи себе страшним і вдоволений з того, Кіряк вхопив Марію за руку, потягнув її до дверей, але як раз тоді вздрів гостей і зупинив ся.

— А, приїхали... — проговорив він, випускаючи жінку. — Рідний братчик з сїмєю...

Він помолив ся до ікони, заточив ся, широко розкриваючи свої пяні, червоні очи, і говорив дальше:

— Братчик з сїмєю приїхали в батьківський дім... з Москви, значить... Первопростольний, значить, град Москва, матїр городів... Вибачайте...

Він спустив ся на лавку коло самовара і зачав пити чай, голосно хлептаючи з мисочки, при загальнім мовчанию... Випив десять чашок, потім схилив ся на лавку і захропів.

Зачали лягати спати. Миколая, як хорого положили з батьком на нечи; Саша лягла на земли, а Ольга пішла з жінками до шопи.

— Цить, цить, ластівочко! — говорила вона лягаючи на сїні рядом з Марією, — слезами горю не поможеш. Терпи й конець. В писанію сказано: „як хто ударить тебе в праву щоку, підстав йому лїву“... Цить, цить, ластівко!

Потім вона півголосом, сьпівучо, розповідала про Москву, про своє житє, як вона служила за покоївку в мебльованних комнатах.

— А в Москві доми великі, камінні, — говорила вона, — церков багато-багато, сорок сороков, ластівко, а в домах скрізь пани, та такі гарні, та такі чемні!

Марія сказала, що вона нїде не була, не лише в Москві, але навіть в своїм повітовім містї; вона була неписьменна, не знала нїяких молитов, не знала навіть „Отче наш“. Вона і друга невістка Текля, що тепер сидїла подальше і слухала, — обі були незвичайно неразвинені і не могли нїчого зрозуміти. Обі не любили своїх чоловіків: Марія бояла ся Кіряка, і коли він лишав ся з нею, то вона трясла ся зі страху і кождий раз коло него загарала, бо від него чути було сильно горівку і тютюн. А Текля, на запитанє, чи не сумно їй без чоловіка, відповідала з досадою:

— А гій на него!

Поговорили і затихли...

Було холодно, і коло шопи кричав на цїле горло когут і не давав спати. Коли вже синявий ранний сьвіт пробивав ся всїми щелинами, Текля по тихеньку встала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудись, тупочучи босими ногами.

II.

Ольга пішла до церкви і взяла з собою Марію. Коли сходили стежкою на луг, обидвом було весело: Ользї подобав ся простір, а Марія відчувала в братовій близьку, рідну людину. Сходило сонце. Низько над лугом носив ся сонний яструб, ріка була похмура, декуди ходив туман, але по тім боцї на горі вже протягнула ся полоса сьвітла, церков сяда і в панськім садї несамовито кричали грачі.

— Старий нїчого, — розказувала Марія, — а баба строга, все бє ся. Свого хлїба стало до масниці*), купуєм муку в коршмі, — але вона сердить ся; багато, каже, їсьте.

— Нїчого, нїчого, ластівко! Терпи тай вже. Сказано: „прийдїте всї труждающії і обременені“. Ольга говорила поважно, сьпівучо і хода у неї була, як у богомолки,**)

*) Запустний тиждень.

**) Що ходить по відпустах.

скора і метушлива. Вона що дня читала евангеліє, читала голосно, по дяківськи, і багато не розуміла, але сьвяті слова зворушували її до сліз, і такі слова, як „аще“ і „дондеже“ вона вимовляла з солодким битєм серця. Вона вірила в Бога, в Матїр Божу, в угодників; вірила, що не можна нікого на сьвітї кривдити, — ані простих людей, ані Нїмців, ані Жидів, і що горе навіть тим, хто не жалує звірят; вірила, що так написано в сьвятих книгах, і длятого, коли вона виговорювала слова з Писанія, навіть незрозумілі, то лице у неї ставало ласкаве, розчулене і ясне.

— Ти звідки родом? — спитала Марія.

— Я володимирська. А лише мене давно взяли в Москву, як менї було вісїм рочків.

Прийшли до ріки. На тім боцї стояла над самою водою якась жінка і роздягалась.

— Се наша Текля, — спізнала Марія, — за ріку ходила до панського двора. До прикащиків*). Непоправна і лайлива — страх!

Текля, чорноброва, з розпущенїм волосєм, молода ще і сильна, як дївчина, кинула ся з берега і затупотїла по водї ногами, хвилї пішли від неї на всї боки.

— Непоправна — страх! — повторила Марія.

Через ріку була положена хистка кладка з кругляків, і як раз під нею, в чистій прозорій водї, плавали стаї широколобих головачів. На зелених корчах, що заглядали в воду, миготїла роса. Повіяло теплом, стало весело. Який гарний ранок! І, імовірно, яке гарне було би житє на сїм сьвітї, коби не нужда, страшна, безконечна нужда, що від неї нїкуди не сховаєш ся! Лише глянути на село, і живо згадалось все вчерашне — і чари щастя, що привиджувалось довкола, зникали в одній хвили.

Прийшли до церкви. Марія станула при входї і не сьміла йти дальше. І сїсти не посьміла, хотяй служба Божа зачала ся аж перед девятою годиною. Так і стояла цїлий час.

---

*) Офіціялїсти.

Коли читали Евангеліє, нарід нараз заворушив ся, роблячи дорогу родині дїдича; увійшло дві дївчині в білих сукнях, в ширококрисих капелюхах, і з ними огрядний, рожевий хлопець в маринарськім костюмі. Їх появленє зворушило Ольгу; вона з першого погляду рішила, що се порядні, осьвічені і гарні люде. Марія же дивилась на них з під лоба, хмуро, сумно, так як би се увійшли не люде, а чудовища, що могли би роздавити її, колиб вона не уступила ся.

А коли диякон проголошував що небудь басом, то її все причував ся крик: „Ма-рія“ — і вона здрігала ся.

III.

В селї довідались про приїзд гостей і по відправі зібралось в хатї багато народу. Прийшли і Леоничеві, і Матвіїчеві, і Ілїчові довідатись про своїх свояків, що служили в Москві. Всїх жуківських дїтей, що були письменні, відвозили в Москву і віддавали там лише на льокаїв і хлопцїв (як з села, що по тій сторонї, віддавали лише в пекарнї), і так велось давно ще за панщини, коли то якийсь Лука Іванич, жуківський селянин, тепер уже леґендарний, служачи буфетчиком в однім московськім клюбі, приймав до себе на службу лише своїх земляків, а ті прийшовши до сили, стягали своїх кревняків і уміщали їх в трактирах і реставрациях; і від того часу село Жуково вже не називалось инакше у сусїднїх людей, як Хамська або Холуївка. Миколая відвезли в Москву, коли йому було одинацять лїт, а віддавав його на службу Іван Макарич, з родини Матвіїчових, що служив тодї за капельдінера в городї „Ермітаж“. І тепер, звертаючись до Матвіїчових, Миколай говорив поучаючи:

— Іван Макарич — мій добродїй, і я повинен за него просити Бога в день і в ночи, бо я через него став порядним чоловіком.

— Батьку ти мій, — заговорила слезливо висока старенька, сестра Івана Макарича, — і нїчого про них, голубчика, не чути.

— Зимою служив він у Омона, а в теперішнім сезонї, був слух, що десь там за містом, в садах... Постарів ся! Перше, бувало, по лїтньому, приносив до дому по десять рублїв на день, а тепер всюди робота стала поволїйша, не веде ся старенькому.

Бабусї і молодицї дивились на ноги Миколая, взуті в берлячі і на його блїде лице, і говорили журливо:

— Не заробляти вже тобі, Миколай Осипич, не заробляти! Де вже!

І всї голубили Сашу. Її вже минуло десять лїт, але вона була малого росту, дуже худа і на вид показувала на сїм лїт, не більше. Межи иньшими дївчатами, обгорілими, зле обстриженими, одягненими в довгі обліззлі сорочки, вона біленька, з великими, темними очима, з червоною застїжкою в волосю, виглядала як забавка, так, як би се було звірятко, що його зловили в поли і принесли до хати.

— Вона у мене і читати знає! — похвалила ся Ольга, дивлячись нїжно на свою доньку. — Почитай, дитинко! — сказала вона, добуваючи з клунка евангелїє.

— Та почитай, а православні послухають.

Евангелїє було старе, тяжке, в шкіряній оправі, з замащеними краями, і від него запахло так, якби в хату увійшли монахи. Саша підняла брови і зачала голосно, сьпівучо:

— „Отшедшымъ же имъ, се Ангелъ Господень... во снѣ явися Іосифу, глаголя: „востав поими Отроча и Матерь Єго“...

— Отроча і Матер Єго, — повторила Ольга і цїла зачервонїлась від зворушеня.

— „И бѣжи во Єгипетъ... и буди тамо, дондеже реку ти...“

При слові „дондеже“ Ольга не витерпіла і заплакала. Дивлячись на неї, захлипала Марія, потім сестра Івана Макарича. Старий закашляв ся і заметушив ся, щоби дати внучці гостинця, але нїчого не найшов і тільки махнув рукою. І коли читанє скінчило ся, сусїди розійшли ся по домах, зворушені і дуже вдоволені з Ольги і Саші.

Задля сьвята сімя була цілий день дома. Стара, що її і чоловік і невістки і внуки, всі однако називали бабкою, брала ся все робити сама; сама палила в печи і наставляла самовар, сама навіть ходила за полуденком і потім відказувала, що її замучили роботою. І все лише турбовалась, щоб хто не з'їв якого куска за багато, щоб старий і невістки не сиділи без роботи. То зачувалось їй, що гуси коршмара ідуть задами на її город, і вона вибігала з хати з довгим патиком і потім з півгодини переразливо кричала коло своєї капусти вялої і сухої, як вона сама; то їй здавалось, що ворона підкрадає ся до курят, і вона з лайкою кидалась на ворону. Сердила ся і воркотіла вона від раня до вечера і часто підіймала такий крик, що на улиці ставали перехожі.

Зі своїм старим вона поводилась не ласкаво, називала його то лежнем, то холєрою. Се був легкий і непевний мужик і, може бути, якби вона його безнастанно не підганяла, то він би цілком не робив, а тільки сидів би на печи і балакав. Він довго розказував синови про якихсь своїх ворогів, жалував ся на кривди, які він нїби то терпів що дня від сусїдів, і нудно було його слухати.

— Так, — розповідав він, взявши ся під боки. — Так... В тиждень по Воздвиженню продав я сіно по тринацять копійок за пуд, добровільно... Так... Добре... Тільки то, значить, везу я рано сіно добровільно, нікого не зачіпаю; в лиху годину, дивлю ся — виходить з коршми староста Антип Сєдельников. „Куди везеш, сякий такий?“ — і мене по лицю.

А в Кіряка болїла сильно голова з похміля, і йому було стидно перед братом.

— Що то горівка робить. — Ах, ти, Боже мій! — мурмотів він, стрясаючи своєю болючою головою. — Вже ви, братику і сестричко, вибачте Христа ради, я й сам не рад.

Задля празника купили в коршмі оселедця і зварили юшку з оселедчаної голови. В полудне всі сїли пити чай і пили його довго, до поту, і здавало ся, понапухали від чаю, і вже після сього стали їсти юшку, всі з одного горшка. А оселедця баба сховала.

Вечером випалював гончар на кручі горшки. В долині дівчата водили коло і сьпівали. Грали на гармонійці. І за річкою також горіла одна піч, і сьпівали дівчата, і з далека сей сьпів виглядав гармонічно і делікатно, В коршмі і довкола неї гомоніли чоловіки, вони сьпівали пяними голосами, кождий инакше, і лаялись так, що Ольга лише здрігала ся і говорила:

— Ой, батеньки!...

Її дивувало, що лайку чути було безнастанно, і що найголоснійше і найдовше з усіх лаялись старі, котрим час вже умирати. А дїти і дівчата слухали сю лайку, і вона їх зовсїм не вражала, і видно було, що вони від колиски привикли до неї.

Минула північ, вже погасли печи тут і на тій стороні, а в долині на луці і в коршмі все ще гуляли. Старий і Кіряк, пяні взявшись за руки, тручаючи оден другого плечима, підійшли до шопи, де лежали Ольга і Марія.

— Лиши, — умовляв старий, — лиши... Вона смирна жінка... Гріх...

— Ма-рія! — крикнув Кіряк.

— Лиши... Гріх... Вона нїчого жінка...

Оба постояли хвилю коло шопи і пішли.

— Лю-блю я цьвіти полевії! — засьпівав нараз старий високим, переразливим тенором. — Люблю по лугам собирать!

Потім сплюнув, вилаяв ся погано і пішов до хати.

IV.

Баба поставила Сашу коло свого города і наказала її стеречи, аби не зайшли гуси. Був горячий серпневий день. Гуси коршмара могли дістатись до города задами, але вони були тепер заняті дїлом, визбирували овес коло коршми балакаючи спокійно, і лише гусак підіймав високо голову, якби хотїв поглянути, чи не йде стара з патиком; инъші гуси могли прийти з долини, але тоті пасли ся тепер далеко за рікою, розтягнувши ся по луці довгою бі-

лою ґірляндою. Саша постояла трохи, заскучала і видячи, що гуси не йдуть, відійшла на кручу.

Там вона вздріла старшу доньку Марії, Мотьку, що стояла не рухаючись на величезнім камени і дивилась на церков. Марія мала тринайцятеро дітий, але лишилось у неї тільки шестеро і самі дівчата, ані одного хлопця, і найстаршій було вісім літ. Мотька боса, в довгій сорочці, стояла на сонци, воно пекло її просто в тімя, але вона не помічала сего і якби скамінїла. Саша стала з нею рядом і сказала, дивлячись на церков:

— В церкві Бог живе. У людий горять лямпи і сьвічки, а у Бога лямпадки червоненькі, зелененькі, синенькі, як очка. В ночи Бог ходить по церкві і з ним Пресьвята Богородиця і Миколай угодничок — туп, туп, туп... А сторожеви страшно, страшно! Е-е, ластівко, — додала вона, переймаючи у своєї матери. — А коли буде конець сьвіта, то всї церкви піднесуть ся на небо.

— З дзво-на-ми? — запитала Мотька басом, розтягаючи кождий склад.

— З дзвонами. А як конець сьвіта, добрі підуть в рай, а злі будуть горіти в огню вічно і неугасимо, ластівко. Моїй мамі і Марії Бог скаже: ви нїкого не кривдили і за то ідіть на право, в рай; а Кіряку і бабцї скаже: а ви ідіть на лїво, в огонь. І хто скоромно їв, того також в огонь.

Вона поглянула в гору на небо, широко відтворила очи і сказала:

— Диви на небо, не мигай, — ангелів видно.

Мотька зачала також дивитись на небо, і хвиля пройшла в мовчаню.

— Видиш? — спитала Саша.

— Не видно, — промовила басом Мотька.

— А я вижу. Маленькі ангелочки лїтають по небі і крильцями — мельк, мельк, наче комарики.

Мотька подумала трохи, дивлячись в землю, і спитала:

— Бабка буде горіти?

— Буде, ластівко.

Від каміня до самої долини йшла рівна полоса збіч, вкрита мягкою зеленою травою, що хотїлось порухати

рукою або полежати на ній. Саша лягла і скотилась в долину. Мотька з серіозним строгим лицем, відсуваючись, лягла також і скотилась і при тім сорочка у неї задерлась до плечей.

— Як менї стало сьмішно! — сказала Саша в одушевленю.

Вони обі пішли на гору, щоби скотитись ще раз, але в тій хвили почув ся знайомий пискливий голос. Ох, як се страшно! Бабка, беззуба, костиста, горбата, з коротким сивим волосєм, що розвівалось на вітрі, гнала довгим патиком від города гуси і кричала:

— Всю капусту потолочили, прокляті, щоб ви виздохали, тричи анахтеми, язви, погибели на вас нема!

Вона побачила дівчата, кинула патик, підняла хворостину, і вхопивши Сашу за шию сухими і твердими пальцями, як кліщами, стала її сїкти. Саша плакала з болю і страху, а в той час гусак перевертаючись з ноги на ногу і витягнувши шию підійшов до старої і прошипів щось, і коли він вернув ся до свого стада, то всї гуски похвально привитали його: го-го-го! Потім баба взяла ся сїкти Мотьку, і при тім у Мотьки знов підняла ся сорочка. В розпуцї, голосно плачучи, Саша йшла до хати, щоби пожалуватись; за нею йшла Мотька, що також плакала, але басом, не обтираючи слїз, і лице у неї було вже таке мокре, наче вона замочила його в водї.

— Батеньки мої! — зачудувалась Ольга, коли вони обі увійшли в хату. — Цариця небесна! — Саша зачала розповідати, і саме тогди з переразливим криком і з лайкою увійшла баба, розсердилась Текля, і в хатї стало голосно.

— Нїчого, нїчого! — потїшала Ольга, блїда, зворушена, гладючи Сашу по голові! — Вона — бабуня, на неї гріх сердитись. Нїчого, дитинко.

Миколай, що вже був змучений тим безнастанним криком, голодом, чадом, смородом, що вже ненавидїв і погорджував бідностою, що соромив ся перед жінкою і донькою за своїх батька і матїр, звісив з печи ноги і промовив роздражнений, плачучим голосом, обертаючись до матери:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте ніякого повного права її бити!

— Ну, здихаєш там на печи, ледащий! — крикнула на него Текля зі злостию. — Принесло вас нещастє, дармоїдів!

І Саша, і Мотька, і всї дївчата, кілько їх було збились на печи в кут, за спиною Миколая, і звідти слухали то все мовчки, зі страхом, і чути було, як бились їх маленькі серця. Коли в родинї є хорий, що вже давно і безнадійно хорує, то бувають такі тяжкі хвилї, коли всї близькі несьміло, потай, в глубинї душі бажають йоґо смерти; і лише одні дїти боять ся смерти рідної людини і на гадку про неї все страхають ся. І тепер дївчатка, притаївши дух, з сумним виразом на лицях, дивились на Миколая і думали про се, що він скоро вмре, і їм хотїлось плакати і сказати йому щось ласкаве, жалїсне.

Він пригортав ся до Ольги, як би шукав у неї оборони, і говорив їй тихо, дрожачим голосом: — Олю, дорога, не можу я тут більше. Сили нема. Ради Бога, ради Христа Небесного, напиши до своєї сестри Клявдиї Абрамовни, нехай продає і заставляє все, що є у неї, нехай посилає грошей, ми поїдем звідси. О, Господи! — говорив він дальше з тугою, — коби бодай одним оком глянути на Москву! Коби вона бодай приснилась менї, матушка!

А коли прийшов вечір і в хатї потемнїло, то стало так нудно, що трудно було промовити слово. Сердита бабка намочила житних сухарів в чашцї і смоктала їх довго, цїлу годину. Марія, видоївши корову, принесла ведро з молоком і поставила на лавку; потім бабка переливала з ведра в гладущики, також довго, не спішучи, очевидно вдоволена, що тепер, в Спасівку, нїхто не буде їсти молока і воно все зістане ся нерухане. І лише трошечки, що йно, вона наляла в мисочку для Теклиної дитини. Коли вона і Марія понесли гладущики до ями, Мотька нараз стрепенулась, злїзла з печи, і підійшовши до лавки, де стояла деревляна чашка з сухарами, хлюпнула в неї молока з мисочки.

Бабка, вернувши до хати, взяла ся знов до своїх сухарів, а Саша і Мотька, сидячи на печи дивились на неї, і їм було приємно, що вона скоромилась і тепер вже напевно піде до пекла. Вони потїшились і лягли спати,

і Саша засипляючи, представляла собі страшний суд: горіла велика піч, як гончарська, і нечистий дух з рогами, як у корови, цілий чорний, гнав бабку в огонь довгим патиком, як вона сама якось то гнала гуси.

V.

На Успеніє, в одинадцятій годині вечер, дівчата і парубки, що гуляли долі на луці, нараз підняли крик і виск і побігли в напрямі до села; і ті, що сиділи на горі, на краю збічи, в першій хвили не могли зрозуміти, чому се.

— Пожежа! пожежа! — почув ся в долині розпучливий крик. — Горимо!

Ті, що сиділи на горі, оглянулись і їм показала ся страшна, незвичайна картина. На одній з крайних хат, на соломяній стрісі стояв на сажень заввишки огненний стовб, що клубив ся і сипав від себе на всі боки іскри, якби фонтана. І зараз зайняла ся вся стріха ярким полумінем і стало чути тріск огню.

Сьвітло місяця потемніло, і вже ціле село було обхоплене червоним дріжачим сьвітлом, по земли ходили чорні тіни, пахло спаленим; і ті, що бігли з долини, всі задихались, не могли говорити від дрожи, тручались, падали і з непризвичаєня до яркого сьвітла зле виділи і не пізнавали одно другого. Було страшно. Особливо страшне було се, що над огнем, в диму, літали голуби і в коршмі, де ще про пожежу не знали, сьпівали дальше і грали на гармонійці, якби нічого не було.

— Дядько Семен горить! — крикнув хтось сильним, грубим голосом.

Марія кидалась коло своєї хати, плачучи, ломлячи руки, дзвонячи зубами, хотяй огонь був далеко, на другім кінци; вийшов Микола в берлячах, повибігали діти в сороченятах. Коло хати десятника застукали в желізну дошку.

Бем, бем, бем... — понеслось в повітрі, і від того частого, неустанного дзвоненя щеміло серце і робило ся холодно. Старі баби стояли з образами. З подвірий вига-

няли на улицю вівці, телята і корови, виносили скрині, кожухи, дїжки. Вороний лошак, що його не пускали в табун, бо бив і ранив коні, тепер випущений на волю, тупочучи, з іржанєм перебіг по селу раз і другий і нараз зупинив ся коло воза і став його бити задними ногами. Задзвонили і на тій сторонї, в церкві. Коло хати, що горіла, було душно і так ясно, що на земли видко було виразно кожду травину. На одній зі скринь, що встигли витягнути, сидїв Семен, рудий мужик з великим носом, в кашкетї, насуненім на голову глубоко, по вуха, в жакетї, його жінка лежала лицем до землї, несамовита і стогнала. Якийсь вісїмдесятьлїтний дїдусь, низенький, з великою бородою, подібний до ґнома (підземного духа), не тутейший, але очевидно занятий пожежою, ходив всюди, без шапки, з білим узликом в руках; в його лисині відбивав ся огонь. Староста Антип Сєдельников, смаглий і чорноволосий, як циган, підійшов до хати з сокирою і повибивав вікна, одно за другим — не знати на що, потім став рубати ґанок.

— Жінки, води! — кричав він. — Машину подава-ай! Рухайтесь!

Ті самі мужики, котрі що йно гуляли в коршмі, двигали на собі пожарну машину. Всї вони були пяні, потикались і падали, і у всїх був безрадний вираз на лицях і в очах слези.

— Дївки, води! — кричав староста, також пяний. — Рухайте ся, дївки!

Жінки і дївчата бігали в долину, де було жерело і носили на гору повні ведра і цебри, і, виллявши в машину, знов бігли. Носили воду і Ольга і Марія і Саша і Мотька. Помпували воду жінки і хлопцї, кишка шипіла, і староста повертаючи її то на двері, то на вікна, затримував пальцем струю, через що вона ще більше шипіла.

— Молодець Антип! — чути було похвальні голоси. — Старай ся!

А Антип лїз в сїни, в огонь і кричав відти:

— Помилуй! Потрудїть ся, православні, з нагоди такого сумного припадку!

Селяни стояли товпою всюди, не роблячи нічого, і дивились на огонь. Ніхто не знав, до чого братись, ніхто нічого не вмів, а кругом були стирти хліба, сіно, шопи, купи сухого хворосту. Стояв тут і Кіряк і старий Осип, його отець, оба підохочені. І, якби бажаючи оправдати свою безчинність, старий говорив, звертаючись до жінки, що лежала на земли:

— Чого, куме, побиватись! Хата засекерована — чого тобі!

Семен, обертаючись то до одного, то до другого, розказував, від чого займилось:

— Сей то старенький, з клуночком, то генерала Жукова двірський... У нашого генерала, царство небесне, був кухаром... Приходить вечером: „пусти, каже, переночувати...“ Ну, випили по шкляночці, звістно... Жінка поралась коло самовара, — старому чаю дати напитись, тай не в добрий час наставила самовар в сінях, огонь з коминка, значить, просто в стріху, в солому, воно і від того. Трохи самі не згоріли. І шапка у старого згоріла, гріх такий!

А в желізну дошку били без упину і часто дзвонили в церкві за рікою. Ольга, ціла в сьвітлі, задихуючись, дивлячись зі страхом на червоні вівці і рожеві голуби, що літали в димі, бігала то в долину, то в гору. Її здавалось, що той дзвін острою колючкою увійшов в її душу, що огонь ніколи не скінчить ся, що загубилась Саша... А коли в хаті з гуком завалилась стеля, то на гадку, що тепер згорить доконче усе село, її стало слабо і вона не могла навіть носити воду, а сиділа на збічи, поставивши коло себе відра; рядом і низше сиділи жінки і голосили, як по небіщику.

Але з тої сторони, з панського двора, приїхали двома фірами прикащики і робітники і привезли з собою пожарну машину. Приїхав верхом студент в білім кабаті розстебненім, дуже молодий. Застукали сокирами, приставили до зрубу, що горів драбину і полізли по ній нараз пять люда, а попереду всіх студент, що був червоний і кричав різким, охриплим голосом і таким тоном, якби гашенє огнів було для него звичайною справою. Розбирали хату по бальці, рознесли хліб, пліт і найблизший стіг.

— Не давайте валити, — чути було в товпі суворі голоси. — Не давай!

Кіряк пустив ся до хати з рішучим видом, якби хотів перешкодити приїзжим валити, але один робітник повернув його назад і вдарив по шиї. Почав ся сьміх, робітник ще раз вдарив, Кіряк упав і рачки поліз назад в товпу.

Прийшло з тої сторони двоє гарних дівчат в капелюшках, — мабуть сестри студента. Вони стояли здалека і дивились на огонь. Розкидані бальки вже не горіли, але сильно диміли ся; студент, орудуючи кишкою, повертав струю то на тоті бальки, то на мужиків і на жінки, що носили воду.

— Жорж! — кричали до него дівчата з докором і з тревогою. — Жорж!

Пожар скінчив ся. І лише тоді, як зачали розходитись, зауважили, що вже сьвітає, що всі бліді, трохи смаглі, — воно все так здаєть ся ранним ранком, коли на небі гаснуть останні зьвізди. Розходячись, селяни сьміялись і кепкували з кухаря ґенерала Жукова і з шапки, що згоріла; їм вже хотілось зробити з пожару жарти, і навіть нїби було їм жаль, що він так скоро скінчив ся.

— Ви, пане, добре гасили! — сказала Ольга до студента. — Вас би до нас, в Москву: там трохи що не кождий день пожар.

— А ви хиба з Москви? — спитала одна панночка.

— А якже. Так єсть. Мій чоловік служив в „Славянськім Базарі“. А се моя донька, — вказала вона на Сашу, що змерзла і тулилась до неї. — Також Московка...

Обі панночки сказали щось по французьки до студента, і сей дав Саші двогривенник.*) Старий Осип видів се, і на його лици раптом засьвітила надія.

— Слава Богу, ваше високоблагородіє, не було вітру, — сказав він, звертаючись до студента, — а то погоріли би ми відразу. Ваше високоблагородіє, добрі пани, — додав він конфузливо, тоном низшим, — ранок холодний, загріти би ся... на пів фляшини з вашої ласки.

---

*) Двайцять копійок.

Йому нічого не дали, і він кахикнувши, поплів ся до дому. Ольга потім стояла на краю і дивилась, як оба вози переїзджали ріку бродом, як по луці йшли пани; на них чекав по тім боці повіз. А прийшовши до хати, вона оповідала чоловікови з одушевленем:

— А які добрі! А які гарні! А панночки — як херувимчики.

— Хай їх розірве! — промовила сонна Текля зі злости.

VI.

Марія почувала себе нещасливою і говорила, що їй дуже хоче ся вмерти. Теклї знов, противно, було цїле се житє до смаку: і біднота і нехарство і безнастанна лайка. Вона їла, що давали, не розбираючи; спала, де і на чім попало; помиї виливала коло самого ґанку: вихлюпне з порога, та ще й перейде босими ногами по калюжі. І вона з першого таки дня зненавиділа Ольгу і Миколая власне за те, що їм не сподобалось се житє.

— Подивлюсь, що ви тут будете їсти, дворяни московські! — говорила вона зі злобною утїхою. — Подивлю-усь!

Якось то ранком, — се було вже на початку вересня, — Текля принесла з долини два відра води, рожева від холоду, здорова, гарна. Саме тодї Марія і Ольга сидїли за столом і пили чай.

— Чай і цукор!*) — промовила Текля насьмішливо. — Пані які, — додала вона, ставляючи відра, — взяли собі моду що дня чай пити. Глядїть-но, щоби вас не роздуло з чаю! — говорила дальше, дивлячись з ненавистю на Ольгу. — Придбала в Москві пухлу морду, товстомяса!

Вона замахнулась коромеслом і вдарила Ольгу в плече, аж обі невістки тільки сплеснули руками і промовили:

— Ах, батеньки...

Потім Текля пішла на ріку прати білє і цїлу дорогу так голосно лаялась, що чути було в хатї.

---

*) Привіт при гербатї.

Минув день. Настав довгий осінний вечір. В хаті мотали шовк; мотали всі, крім Теклі: вона пішла за ріку. Шовк брали з близької фабрики, і ціла сім'я заробляла на нім не багато, — двайцять копійок на тиждень.

— За панщини ліпше було, — говорив старий, мотаючи шовк. — І робиш і їш і спиш, все своєю чергою. На обід тобі борщ і каша, на вечеру також борщ і каша. Огірків і капусти було до волі: їш добровільно, кілько душа хоче. І строгости було більше. Кождий уважав на себе.

Сьвітила ся тільки одна лямпочка, що горіла темно і диміла. Коли хто заслоняв лямпочку і велика тінь падала на вікно, то видно було ясне місячне сьвітло. Старий Осип розказував поволи про се, як жили перед волею, як в тих самих місцях, де тепер живеть ся так нудно і бідно, полювали з гончими, з вижлами, із псковичами, і підчас облав мужиків поїли горівкою, як в Москву ходили цілі валки з битою птицею для молодих панів, як злих карали різками або засилали в Тверську маєтність, а добрих нагороджували. І бабка також дещо розказала. Вона все памятала, рішучо все. Вона розповіла про свою паню, добру, богобоязливу жінку, що мала чоловіка гуляку і розпустника, а всі її доньки повиходили замуж Бог знає як: одна вийшла за піяка, друга — за міщанина, трету викрали (сама бабка, що була тоді ще дівчиною, помагала викрадати), і всі вони скоро померли з горя, як і їх мати. І згадавши про се, бабка аж заплакала. Нараз хтось запукав до дверий, і всі здрігнулись.

— Дядьку Осипе, пусти ночувати!

Увійшов малий, лисий дідок, кухар ґенерала Жукова, той самий, що йому згоріла шапка. Він сів, послухав і також зачав згадувати і оповідати ріжні історії. Миколай, сидячи на печи, звісивши ноги, слухав і розпитував все про страви, які варили за панщини. Говорили про битки, котлєти, ріжні зупи, соси, і кухар, що також все добре памятав, називав страви, яких тепер нема; була, на примір, страва, що готувала ся з волових очий і називала ся „рано прокинувшись“.

— А котлєти „марешаль“ робили тоді? — спитав Миколай.

— Ні!

Миколай покивав головою з докором і сказав:

— Ой ви, гіркий сьвіт з такими кухарями!

Дівчата, сидячи і лежачи на печи дивились в долину, не блимаючи очима; здавало ся, що їх було дуже багато — зовсім як херувими в облаках. Оповіданя їм подобались; вони зітхали, здрігали ся і блїдли то з утїхи, то зі страху, а бабки, що оповідала цїкавійше як иньші, вони слухали не дихаючи, боялись порухати ся.

Мовчки лягли спати; і старі, вражені оповіданями, подражнені, думали про се, яка гарна молодість, що за нею, яка-б вона не була, лишає ся в згадках саме живе, радісне, нїжне, і яка холодна ся смерть, що вже не за горами — лїпше про неї і не думати! Лямпочка загасла. І пітьма і два віконця ярко осьвічені місяцем, і тиша і скрип колиски нагадували чомусь тільки про се, що житє вже минуло, не вернеть ся нїколи... Задрімаєш, забудеш ся, і нараз хтось нїби тручає за плече, дує в лице — і сну нема, тїло таке, якбись відлежав його, і в голову все лїзуть думки про смерть; обернеш ся на другий бік — про смерть вже забув, але в голові лазять давні, скучні, нудні думки про нужду, про поживу, про се, що мука подорожіла, а трошки опісля знов нагадуєть ся, що житє вже минуло, не вернеть ся...

— О Господи! — зітхнув кухар.

Хтось тихесенько застукав в вікно. Мабуть Текля вернулась. Ольга встала і, позїхаючи, шепчучи молитву, відчинила двері, потім в сїнях виняла засув. Але нїхто не входив, лише з надвору повіяло холодом і стало нараз ясно від місяця. Через відчинені двері видно було і улицю, тиху, пусту, і самий місяць, що плив по небі.

— Хто то? — закликала Ольга.

— Я, — чути було відповідь. — Се я.

Коло дверий, притулена до стїни, стояла Текля, зовсім гола. Вона дріжала від холоду, дзвонила зубами, і при яснім сьвітлї місяця здавала ся блїда, гарна і дивна. Тїни на нїй і блеск місяця на шкірі якось спльно кидались в очи і особливо виразно визначались її темні брови і молоді, сильні груди.

— На тім боці поганці розібрали, пустили так... — промовила вона. — До дому без одежи йшла...

— Та ти йди до хати! — стиха сказала Ольга, також починаючи дріжати.

— Коби старі не побачили.

І дійсно баба вже непокоїлась і мурмотіла, а старий питав: „Хто там?“ Ольга принесла свою сорочку і спідницю, одягнула Теклю і потому обі тихо, стараючись не стукати дверми, увійшли в хату.

— Се ти, гладка? — злісно пробурмотіла баба, догадавшись, хто се. — У, щоби тебе, північнице... погибели нема на тебе!

— Нїчо, нїчо, — шептала Ольга, загортаючи Теклю, — нїчо, ластівко.

Знов стало тихо. В хатї все зле спали; кождому не давало спати що небудь невідчінне, докучливе: старому — біль в спинї, бабі — клопоти і злість, Марії — страх, дітям — сверблячка і голод. І тепер також сон був неспокійний: обертали ся з боку на бік, говорили з просоня, вставали води напитись.

Текля нараз заревіла голосно, грубим голосом, але зараз таки здержала ся, і зрідка хлипала, все тихше і глухше, поки не замовкла. Часом з того боку, зза ріки, чути було, як бє годинник; але годинник бив якось дивно: вибив пять, потім три.

— О, Господи! — зітхав кухар.

Дивлячись на вікна, тяжко було вгадати: чи все ще сьвітить місяць, чи вже сьвітає. Марія встала і вийшла і чути було, як вона на дворі доїла корову і говорила: „Сті-ій!“ Вийшла і бабка. Було ще темно в хатї, але вже всї предмети стали видні.

Миколай, що не спав цїлу ніч, злїз з печи. Він виняв з зеленої скринки свій фрак, надів його, і підійшовши до вікна, погладив рукав, взяв ся за поли — і усьміхнув ся. Потім обережно зняв фрак, сховав у скринку і знов лїг.

Марія вернулась і стала палити в печи. Вона очевидно ще не зовсїм прочуняла від сну і тепер будилась ходячи. Їй мабуть приснилось щось або прийшли на память

вчорашні оповіданя, бо вона солодко витягалась перед печею і сказала:

— Нї, воля лїпше!

VII.

Приїхав пан, — так в селї називали станового пристава*). Про се, коли і по що він приїде, було відоме вже на тиждень на перед. В Жукові було тільки сорок дворів (нумерів), але недобору державного і земського**), набиралось більше, як на два тисячі.

Становий заїхав до коршми; він „викушав“ ***) тут дві шклянки чаю і по тім вибрав ся пішки до хати старости, де вже чекала єго товпа податкових довжників. Староста Антип Сєдельнїков, хоч молодий, — йому було лише 30 лїт з чимсь, — був острий і все тримав сторону начальства, хоч сам був бідний і податки платив неправильно. Очевидно, його бавило се, що він — староста, і подобалась сьвідомість власти, яку він инакше не вмів виявляти як лише суворостию. На зборі громадяне його боялись і слухали; трафлялось, на улиці або коло коршми він нараз нападавсь на пяного, вязав йому руки назад і саджав до арешту; раз навіть всадив до арешту бабку за то, що вона, прийшовши на схід замість Осипа, зачала сваритись, і продержав її там цїлу добу. В містї він не був і нїяких книжок не читав, але звідкись набрав ся ріжних учених слів і любив уживати їх в розмові, і за се його поважали, хоч і не все розуміли.

Коли Осип зі своєю податковою книжкою увійшов в хату старости, становий, худий старий з довгими сивими баками, в сивім тужурку, сидів за столом в переднім кутї і щось записував. В хатї було чисто, всї стїни виліплені були образками вирізаними з журналів, а на найвиднїйшім місци коло вікон висїв портрет Батенберґа,

*) Комісар староства.

**) Автономічного.

***) Найделїкатнїйший вираз для їди.

давнїйшого болгарського князя. Коло стола, сплївши руки на грудях, стояв Антип Седельніков.

— Він винен, ваше високоблагородіє, 119 рублів, — сказав він, коли черга дійшла до Осипа. — Перед Великоднем як дав рубля, так від тої пори ані копійки.

Пристав піднїс очи на Осипа і запитав:

— Длячогож се, братчику?

— Покажіть божу ласку, ваше високоблагородіє — зачав Осип, нервуючись, — позвольте сказати, торішнього року люторіцький пан: „Осипе, каже, продай сіно... Ти, каже, продай". Чому нї? Було у мене сто пудів на продаж, баби накосили... Ну, згодились... Все добре, добровільно...

Він скаржив ся на старосту і все обертав ся до селян, якби взивав їх на сьвідків; лице у него почервонїло і упріло, і очи стали острі, злі...

— Я не розумію, по що ти то всьо говориш, — сказав пристав. — Я питаю тебе... я тебе питаю, чому ти не платиш залеглого? Ви всї не платите, а менї за вас відповідати?

— Не годен я!

— Сї слова без результату, ваше високоблагородіє — сказав староста. — Дійсно, Чікільдєєви недостаточної кляси, але будьте ласкаві запитати у иньших, причина вся — горівка, і збиточники дуже. Без нїякого розуміня.

Пристав записав щось і сказав Осипови спокійно, рівним тоном, якби просив води:

— Забирай ся.

Він скоро від'їхав, і коли сїдав у свій дешевий візок і кашляв, то навіть по виразі його довгої, худої спини видно було, що не памятав вже ані про Осипа, ані про старосту, ані про жуківські недобори, а думав про щось своє власне. Не встиг він від'їхати і одну версту, як Антип Седельніков вже виносив з хати Чікільдєєвих самовар, а за ним ішла бабка і кричала пискливо, напружуючи груди:

— Не дам! Не дам я тобі, проклятий!

Він ішов скоро, роблячи великі кроки, а тота гналась за ним, задихуючись, ледви не падаючи, горбата, роз'я-

рена; хустка її злізла на плечі, сиве, з зеленавим відтінком волосє розвівалось на вітрі. Вона нараз станула і, як правдива бунтівниця, стала себе бити в груди кулаками і кричати ще голоснійше, сьпівучим голосом, якби ридаючи:

— Православні, хто в Бога вірить! Батеньки, скривдили! Рідненькі, утиснули! Ой, ой голубчики, обороніть!

— Бабо, бабо! — сказав остро староста, — май розум в своїй голові!

Без самовара в хаті Чікільдєєвих стало зовсім сумно. Було щось ганебне в тій недостачі, обидне, так, якби хаті нараз забрали її честь. Ліпше булоб, якби староста взяв і виніс стіл, всі лавки, всі горшки, — не виглядало би так пусто. Бабка кричала, Марія плакала, і дівчата, дивлячись на неї, також плакали. Старий, чуючи себе винним, сидів в куті понуро і мовчав. І Миколай мовчав. Бабка любила і жалувала його, але тепер забула свої жалощі, кинулась на него нараз з лайкою, з докорами, махаючи йому кулаками попри саме лице. Вона кричала, що то він всему винен; дійсно, чому він присилав так мало, коли сам в листах хвалив ся, що заробляв в „Славянськім Базарі“ по 50 рублів на місяць? Чого він сюди приїхав, та ще з родиною? Як що він умре, то за які гроші його ховати?... І жаль було дивитись на Миколая, Ольгу і Сашу.

Старий кахикнув, взяв шапку і пішов до старости. Вже темніло. Антип Седельніков щось лютував коло печи, надуваючи щоки; був чад. Діти його худі, невмивані, не ліпші від Чікільдєєвих, бавились на земли; негарна, з веснянками на лици жінка з великим животом мотала шовк. То була нещаслива, убога родина, і тільки оден Антип виглядав бадьорно і гарно. На лавці рядом стояло пять самоварів. Старий перехрестив ся до Батенберґа і сказав:

— Антип, покажи ласку божу, віддай самовар! Христа ради!

— Принеси три рублі, тоді дістанеш.

— Не годен я!

Антип надував щоки, огонь гудів і шипів відбиваючись в самоварах. Старий помняв шапку і сказав, подумавши:

— Віддай!

Чорнявий староста виглядав вже зовсім чорним і подобав на ворожбита; він звернув ся до Осипа і промовив остро і скоро:

— Від земського начальника все залежне. В адміністративнім засіданю двайцять шестого дня можеш заявити повід до свого незадоволеня словесно або на письмі.

Осип нічого не зрозумів, але задовольнив ся тим і пішов до дому.

За десять днів знов проїзджав становий, побув з годину і поїхав. В ті дни було зимно і вітер; ріка давно вже замерзла, а снігу все не було, і люде мучились без дороги. Якось раз у сьвято перед вечером сусїди зайшли до Осипа посидїти, побалакати. Говорили на потемки, бо робити було гріх і огню не запалювали. Були деякі новини, досить неприємні. Так, в двох, трох хатах забрали за податок кури і післали в волостне правлїне*), і там вони поздихали, бо їх нїхто не годував; брали і вівцї і як везли їх звязаних, перекладаючи в кождім селї на иньшу фіру, одна здохла. А тепер рішали питане: хто винен?

— Земство! — казав Осип. — А хтож?

— Таки, земство.

Земство було всему винне — і недоборам, і неурожаям, хотяй анї оден не знав, що значить земство. А се пішло від тогди, як багатї селяне, що мали свої фабрики, крамницї, заїзні доми, побули трохи земськими гласними**), стали чогось не задовольнені і потім зачали лаяти земство в своїх фабриках і в коршмах.

Поговорили про се, що Бог не дає снігу: треба возити дрова, а по груді анї їздити анї ходити. Перше, 15—20 лїт тому, або ще давнїйше розмови в Жукові

---

*) Окружний громадський уряд (кожда громада має свій уряд, а знов кілька громад становлять волость).

**) Депутатами до повітових автономічних зборів, що вибирають виділ — раду повітову.

були далеко цікавійші. Тоді кождий старий мав такий вид, якби крив якусь тайну, якби щось знав і чогось очікував; говорили про грамоту з золотою печаткою, про роздїли, про нові землї, про скарби, натякували на щось; а тепер не мали Жукївці нїяких тайн, цїле їх житє було як на долони, у кождого на очах, і вони могли говорити лише про біду і їду, про се, що нема снїгу...

Посидїли мовчки. І знов згадали за кури і вівцї, і стали рішати, хто винен.

— Земство! — промовив Осип.

— Хтож би!

VIII.

Парохіяльна церков була на шість верст в Косогорові і до неї ходили тільки в потребі, як треба було хрестити, вінчати або ховати; а молити ся ходили за ріку. В сьвята, в гарну погоду, дівчата прибиралисъ і йшли гуртом на службу божу, і було весело дивитись, як вони в своїх червоних, жовтих і зелених убранях ішли через луку; в непогоду сидїли всї дома. Сповідали ся в парафії. Від тих, що в Великий піст не встигли висповідатись, брав батюшка, обходячи хати з хрестом на Великдень, по 15 копійок.

Старий не вірив в Бога, тому, що майже нїколи не думав про Него; він признавав надприродне, але думав, що воно може належати лише до самих жінок, і коли говорили при нїм про релїгію або про чуда і задавали йому яке небудь питанє, то він говорив від нехочу, чухаючись:

— А хтож його знає!

Бабка вірила, але якось невиразно; все помішало ся в її памяти, і ледви зачала думати про гріхи, про смерть, про спасенїє душі, як зараз нужда і клопоти перехоплювали її гадки, і вона таки зараз забувала, про що думала. Молитов не памятала і звичайно вечерами, коли пора спати, ставала перед образами і шептала:

— Казанській Божій Матери, Смоленській Божій Матери, Троєручици Божій Матери...

Марія і Текля хрестились, сповідали ся що року, але нїчого не розуміли. Дітей не учили молитись, не говорили їм нїчо про Бога, не впоювали в них нїяких правил і лише забороняли їм їсти в піст скоромно. В иньших родинах було майже то само: мало хто вірив, мало хто що розумів. Одначе всї любили сьвяте письмо, любили нїжно, побожно, але не було книг, не було кому читати і поясняти, і тому, що Ольга часом читала евангеліє, її поважали і всї говорили її і Саші „ви“.

Ольга часто ходила на празники і молебні до сусїдних сїл і до повітового міста, де було два манастирі і двайцять сїм церков. Гадки у неї розбігались, і як ходила на богомілє, зовсїм забувала—про сїмю і лише як вернулась до дому, робила радісне відкритє, що має чоловіка і доньку, і тодї говорила, усьміхаючись і сяючи:

— Бог ласку послав!

То, що дїяло ся в селї, здавалось їй гидким і мучило її. На Ілю пили, на Успеніє пили, на Воздвиженє пили. На Покров був у Жукові парафіяльний празник, і селяне з тої нагоди пили три дни; пропили 50 рублїв громадських грошей а потім ще зі всїх хат збирали на горівку. Першого дня у Чікільдєєвих зарізали барана, і їли його рано, на обід і вечером, їли по багато і потім ще в ночи дїти вставали, аби попоїсти. Кіряк всї три дни був страшно пяний, пропив все, навіть шапку і чоботи, і так бив Марію, що її відливали водою. А потім всїм було сором і млісно.

Зрештою і в Жукові, в тій Холуївцї відбуло ся раз правдиве релїгійне сьвято. То було в серпню, коли по цілім повіті, з села в село, носили Живоносну. Того дня, коли її очікували в Жукові, було тихо і похмурно. Дівчата, в своїх рїжнокольорових сьвяточних строях ще зраня вибрались на стрічу образа і принесли його над вечір з процесиєю, зі сьпівом, і в той час за рікою дзвонили. Велика товпа своїх і чужих залягла улицю; галас, порох, стиск... І старий, і бабка, і Кіряк — всї протягали руки до образа, жадно дивились на него і говорили, плачучи:

— Заступнице, матїнко! Заступнице!

Всї нараз якби зрозуміли, що межи землею і небом не пусто, що ще не все захопили богаті і сильні, що є ще оборона від кривд, від рабської неволї, від тяжкої незносної біди, від страшної горівки...

— Заступнице, матїнко! — ридала Марія. — Матїнко!

Але відправили молебень, понесли образ, і все пішло по старому, і знов чути було з коршми грубі, пяні голоси.

Смерти боялись тільки богаті селяне, що чим більше богатїли, тим менче вірили в Бога і в спасеніє душі, і лише зі страху перед смертию, на всякий випадок ставляли сьвічки і відправляли молебні. А біднїйші селяне не боялись смерти. Старому і бабцї говорили просто в очи, що вони досить пожили, що їм пора умирати, а вони нїчого. Не стидались говорити при Миколаю до Текли, що коли Миколай умре, то її чоловікови, Денисови, прийде полекша — вернути зі служби до дому. А Марія не лише не бояла ся смерти, але навіть жалувала, що вона так довго не приходить, і була рада, як у неї вмирали дїти.

Смерти не боялись, але за то перед всякими хоробами відчували надмірний страх. Досить було дурнички — розстрою жолудка, і бабка вже лягала на піч, накривалась і зачинала стогнати голосно і безнастанно: „Умираа-ю!“

Старий біг за сьвящеником і бабу сповідали і робили маслосьвятіє. Дуже часто говорили про перестуду, про глисти, про жовни, що ходять в животї і підлїзають до серця. Найбільше бояли ся перестуди і длятого навіть в лїтї одягались тепло і гріли ся на печи. Бабка любила лїчити ся і часто їздила до шпиталю, де говорила, що їй не 70, а 58 лїт; вона думала, що як доктор довідає ся про її правдиві лїта, то не буде її лїчити і скаже, що її пора вмирати, а не лїчитись. До шпиталю їздила вона звичайно рано, забравши з собою двоє, троє дївчат, і вертала ся вечером, голодна і зла, — з краплями для себе і з мастями для дївчат. Раз возила вона і Миколая, він потім дві неділи заживав краплї і говорив, що йому стало легше.

Бабка знала всїх лїкарів, фельчерів і знахарів на трийцять верст довкола, і анї один її не подобав ся. На Покрови, коли сьвященик обходив з хрестом хати, дячок сказав їй, що в містї коло криміналу сидить дїд, що був військовим фельчером, і що він лїчить дуже добре, і порадив їй пїти до нього. Бабка послухала. Як упав перший снїг, вона поїхала до міста і привезла старенького, бородатого, довгополого вихреста, з лицем покритим синими жилками. Як раз тодї в хатї робили денні робітники: старий кравець у страшних окулярах краяв з лахів камізельку і двох молодих парубків били з вовни берлячі; Кіряк, що жив тепер дома, бо його відправили за піяцтво, сидїв поруч з кравцем і направляв хомут. В хатї було тїсно, душно і сморід. Вихрест оглянув Миколая і сказав, що конче треба поставити баньки.

Він ставив баньки, а старий кравець, Кіряк і дївчата стояли і дивились, і їм здавало ся, що вони видять, як з Миколая виходить хороба. І Миколай також дивив ся, як баньки приссавшись до грудий помаленьку наповняли ся темною кровю, і почував, що з нього дїйсно щось виходить, і усьміхав ся з вдоволеня.

— Воно добре, — говорив кравець. — Дай Боже, аби на пожиток.

Вихрест поставив дванайцять баньок і потім ще дванайцять, напив ся чаю і поїхав. Миколай зачав дріжати; лице у нього опало і як говорили жінки, стяглось в кулачок; пальцї посинїли. Він накривав ся і покривалом і кожухом, але йому робило ся щораз холоднїйше. Над вечер він занудив ся; просив, аби його поклали на землю, просив, аби кравець не курив, потому затих під кожухом і над ранком умер.

IX.

О, яка остра, яка довга зима!

Вже від Різдва не було свого хлїба і муку купували. Кіряк, що жив тепер дома, галасував вечерами, і страхав всїх, а ранками мучив ся від болю голови і стиду, і жалко

було дивитись на нього. В хліві день і ніч чути було муканє голодної корови, що рвало душу бабці і Марії. І, якби навмисне, цілий час тримались тріскучі морози, навівало високі могили снігу; зима затяглась: на Благовіщенє була цілком зимова завируха, а на Великдень ішов сніг.

Але, якби там не було, зима скінчилась. З початку цьвітня були теплі дні і морозні ночи, зима не уступала, але один тепленький день переважив нарешті, і потекли потоки, засьпівали пташки. Ціла лука і корчі коло річки потонули в весняній воді, і межи Жуковим і тим боком ціла просторонь була цілком занята великим заливом, над яким то тут то там підлітали стадами дикі качки. Весняний захід сонця, поломінистий, з пишними хмарками, давав що вечера щось незвичайне, нове, неправдоподібне, власне те саме, в що не віриш потім, коли ті самі краски і ті самі облаки видиш на малюнках.

Журавлї летіли скоренько і кричали сумно, якби кликали з собою. Ольга, стоячи на краю кручі, довгенько дивилась на повень, на сонце, на сьвітлу церков, що нїби відмолоднїла, і слези текли у неї і віддих запирало тому, що їй страх хотїлось піти кудись, куди очи понесуть, хоч на край сьвіта. А вже було постановлено, що вона піде знов у Москву за служницю, і з нею повандрує Кіряк наймити ся за сторожа або де небудь. Ах, коби як найскорше піти!

Коли підсохло і стало тепло, вибрались в дорогу. Ольга і Саша, з торбинами на плечах, обі в личаках, вийшли скоро сьвіт; вийшла і Марія, щоби провести їх. Кіряк був нездоровий, затримав ся дома ще на тиждень. Ольга остатний раз перехрестилась до церкви, думаючи про свого чоловіка, і не заплакала, тільки лице у неї поморщилось і стало негарне, як у старої баби. За зиму вона схудла, збридла, трохи посивіла і вже замість милого вигляду і приємного усьміху як перше, був тепер у неї на лици покірний, сумний вираз пережитого страждання, і щось тупе і нерухоме в її погляді, так якби вона не дочувала. Їй було шкода розлучатись з селом і з мужиками. Вона зга-

дувала про се, як несли Миколая і як коло кождої хати правили панахиду, і як всї плакали, співчуючи її горю В протягу лїта і зими бували такі години і дни, коли здавало ся, що ті люде жиють гірше, як худоба, жити з ними було страшно; вони простацькі, нечесні, брудні, нетверезі, жиють незгідно, все сварять ся тому, що не поважають, боять ся і підозрівають один другого. Хто тримає коршму і розпиває нарід? Мужик. Хто тратить і пропиває громадські, шкільні і церковні гроші? Мужик. Хто вкрав у сусїда, підпалив, ложно посьвідчив в суді за фляшку горівки? Хто в земствах і иньших зборах перший воює против мужиків? Мужик. Так, жити з ними було страшно, але все-ж таки вони люди, вони терплять і плачуть, як люди, і в житю їх нема нїчого такого, чого би не можна було оправдати. Тяжка праця, що від неї по ночах болить все тїло, тяжкі зими, скупі урожаї, тїснота, а помочи нема і нї звідки її ждати. Ті, що богатїйші і сильнїйші від них, помогти не можуть, бо самі простацькі, нечесні, нетверезі і самі лають ся так само образливо; найнизший урядник або офіцияліст поводить ся з мужиками, як з волоцюгами, і навіть старшинам і церковним старостам говорить ти, і думає, що має до того право. Та чи й може бути яка небудь поміч і приклад від людий користолюбних, захланних, розпустних, лїнивих, що з'їзджають на село лише за тим, аби образити, обдерти, настрашити? Ольга згадала, який жалісний, покірний вигляд мали старі, коли зимою водили Кіряка карати різками... І тепер її було жаль всїх тих людий, її болїло серце і вона, поки йшла, все оглядалась на хати.

Провівши три версти, Марія попрощала ся, потім клякнула і заголосила, припадаючи лицем до землї:

— Знов я сама зістала ся, бідна моя головонько, бідна та нещаслива...

І вона довго так ще голосила, і довго ще Ольга і Саша бачили, як вона клячучи все кланяла ся комусь на бік, обхоплюючи руками голову, а над нею лїтали грачі.

Сонце підняло ся високо, стало горячо. Жуково зістало ся далеко по заду. Йшло ся радо, Ольга і Саша скоро забули і про село і про Марію, їм було весело і все цїка-

вило їх. То могила, то ряд телеґрафічних стовпів, що йдуть один за другим не знати куди, і щезають на горизонті, а дроти гудуть таємничо; то видно здалека хуторець, цілий в зелени, від нього потягає вогкістю і коноплями, і чомусь здає ся, що там жиють щасливі люди; то кінський кістяк, одиноко біліє в поли. А жайворонки заливають ся безнастанно, перекликують ся перепелиці, і деркач кричить так, якби справді хтось торгав за стару, желїзну засовку.

В полудне Ольга і Саша прийшли до великого села. Тут на широкій улици здибали старенького кухаря ґенерала Жукова. Йому було горячо і його червона, спітніла лисина блистїла на сонци. Він і Ольга не пізнали одно другого, потім оглянули ся рівночасно, пізнали, і не сказавши ані слова, пішли дальше кожде своєю дорогою. Станувши коло хати, що видавала ся богатїйша і новійша, перед відчиненими вікнами, Ольга поклонила ся і сказала голосно, тонким, сьпівучим голосом:

— Православні християни, дайте милостиню Христа ради, що ласка ваша, родичам вашим царство небесне, вічний спокій!

— Православні християни, — засьпівала Саша, — дайте Христа ради, що ласка ваша, царство небесне...

Переклала *М. Грушевська.*

НОГИ В ОГНІ.

З ПОЕЗИЙ

Конрада Фердинанда Маєра.

Ось блисло в пітьмі. В жовтім сьвітлї — замку мур.
Гуркоче грім. Їздець ось шарпає коня,
Зіскочив, стука в браму і кричить. Аж рве
Плащ з него вітер. Він держить за поводи
Сполохану коняку. Закратоване
Вузьке вікно заблисло золотом — і скрип!
І браму відчиняє пан.
„Я королїв
Слуга, гонцем у Нїм біжу. Прийміть мене!
Вшануйте мундур королївський!“
„Буря бє —
І ти мій гість. Твій мундур байдуже́ менї!
Війди і грійсь! Я захищу твого коня!“

У темну салю предків ось війшов їздець,
Осьвічену лиш слабо полумям в печи.
В непевнім миготїню то́го полумя
Тут блисне гуґенот у панцирі грізний,
Там дама го́рда на малюнку давньому.
У крісло кинувсь перед огнищем їздець,
Глядить в рухливу грань. Глядить, пригадує...
І волос в гору встав. Він зна сей дім, сю грань...
Огонь сичить Дві ноги треплють ся в огнї.

Стара шафарка до вечері стелить стіл
Снїжним обрусом. Панночка допомага.
Ось хлопчик збан з вином приніс. Трівожно так
На гостя дїти глипнули й на огнище.
Огонь сичить. Дві ноги треплють ся в огні.

„Чи чорт! Та сама саля! Той сам герб!
Три роки тому... Гуґенотів сїкли ми...
Слабенька, вперта дама... „Де твій пан? Скажи!“
Мовчить. „Признайсь!“ Мовчить. „Вкажи його!“ Мовчить.
Розлютивсь я. Та гордість! Шарпнув дрантє те...
За ноги вхопив, визув їх і в сей огонь
Встромив глубоко. „Видай нам його!“ Мовчить...
Пручаєть ся... Не бачив гербу в брамі, га?
І мусїв тут просить ся в гостї, безуме!
Як в нїм лиш крапля крови є, він вбє тебе.“
Ось пан вийшов. „Ти в мріях, гостю! Їсти час.“

Сидять. Ті троє в чорних одягах — і він.
Не йде молитва дїтям на уста. Глядять
На него витріщивши очи. Чарку він
Налив собі і перелив, ковтнув вино,
Зірвав ся. „Пане, дайте де заснуть менї!
Я втомлений як пес!“ Веде зо сьвітлом паж.
Та на порозї скинув оком він назад
І бачить, хлопчик шепче батьку в ухо щось...
Мов пяний він за пажем в свій покій іде.

Засунув двері. Обдивив пістолї, меч.
Знай вне буря. Склеп тремтить. Поміст скрипить.
Тріщать східцї... Гуде чийсь хід?... Шелеснув крок?
Нї, се причулось. Північний простукав час.
Мов олово тяжіють вії, сон звалив
Його на ліжко. З двору злива бє в вікно.

Він спить. „Признайсь!“ Мовчить. „Вкажи його!“ Мовчить.
Він шарпнув жінку. Ноги треплють ся в огні.
І бухнув, засичав, покрив його пожар...

„Вставай! Давно пора в дорогу! Вже сьвіта!“
Се замку пан, що тайними дверми в покій
Війшов і став край ліжка — сивий наче дід,
А вчора ще чорняві кучері вились.

Ось лїсом їдуть. Розпогодилось. Тиша.
Відломаних гиляк на шляху повно скрізь
Цьвіркочуть рані пташки мов на пів крізь сон.
В повітрі яснім хмари сумирно пливуть,
Мов ангели в нічних сторóж вертаючи.
Несеть ся сильний земний запах з темних скиб.
Їздець зорúть все в бік зпід лоба. „Пане, ви
Розумний і оглядний муж, ви знаєте,
Я короля найвисшого слуга! Простїть!
Дай Бог нам не стрічать ся більше!“
Пан сказав:
„Се правда! Короля найвисшого слуга!
Важка була менї ся служба сю ніч!
Ти вбив як чорт мою дружину! І живеш!...
Моя є пімста, я віддам, сказав Господь.“

Переклав Іван Франко.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк. Твайна.

Погода в отсїй книжцї.

В отсїй книжцї нема нїякої погоди. Попробую раз пустити між люде книжку без погоди. Се перша проба в тім роді, то може й не вдати ся, але відважному чоловікови могло захотїти ся попробувати щастя, а автор власне був у такім настрою.

Вже не один читач хоч і як щиро бажав дочитати оповіданє до кінця, не міг сего зробити задля перешкоди, які йому робила погода. Але й автора нїщо так не спиняє в оповіданю, як потреба по кількох сторінках переривати собі самому і описувати погоду. От тим то ясна річ, що ненастанні зміни погоди так само недогідні для читача, як і для автора.

Розуміють ся, що в оповіданю, де йде річ про людські пригоди, не можна обійти ся без погоди. Се кождий признає. Але погода повинна являти ся тілько там, де нїкому не заваджає, де не перериває течії оповіданя. При тім повинна се бути погода як Бог приказав, найвідповіднїйша, яку тілько можна дістати, а не мізерна, низькопробна, дилєтантська погода.

Описуванє погоди, се літературна специяльність і тілько вправна рука може тут зробити щось порядне. Автор

отсеї книжки вміє фабрикувати тілько деякі маловажні, буденні роди погоди тай ті навіть не дуже добре. От тим то він поміркував собі, що найрозумнійше зробить позичаючи собі потрібну для його книжки погоду від фахових і признаних на сьому полї майстрів — розуміеть ся, подаючи докладно свої жерела. Сю погоду спаковано при кінцї книжки, де вона нїкому не буде на завадї (див. додаток). Прошу читача заглянути там і від часу до часу при читаню зачерпнути собі відтам, що йому до смаку.

I.

Незрівнано гарний ранок в одній з рільничих околиць Анґлії. На височенькім горбі бачимо маєстатичний будинок, вкриті повоєм мури і вежі замку Чольмондлї, велитенські останки і сьвідоцтво середньовічної величі баронів. Отсе одна з осель ґрафа Россмор, благородного К. Г. Г. Ц. Б. К. С. М. Г. і т. и. і т. и. і т. и., що має двайцять дві тисячі акрів землї в Анґлії, віддає в аренду цїлу одну парафію в Льондонї з двома тисячами домів, та при Божій помочи латає свою біду маючи два тисячі фунтів річного доходу. Сам Вільгельм Завойовник був батьком і основателем сеї гордої сїм'ї; про імя матері мовчить істория; вона була лиш припадковим епізодом в житю знаменитого короля.

В їдальнї сього замку сидять сього нїжно сьвіжого ранку дві особи і застивають останки покинутого снїдання. Одна з осіб, се старий льорд, ставний, прямий, кремезний, сивий, з суворими бровами, людина характерна в кождій чертї, поставі і руху, що при своїх сїмдесяти роках роках держить ся так, як більша часть людей при пятьдесяти. Друга особа, се його одинокий син і дїдич, молодий, з виразом задуми в очах, що виглядає на двайцяти-шестилїтнього, та доходить трийцяти. Не трудно добачити, що правість, доброта, чесність, щирість, простота, скромність — то основні прикмети йото характеру. От тим то огорнений в страшливу параду свого імени він робить майже вражінє ягнятн в збруї, бо його імя і титул звучить:

благородний Kirkcudbright Llanover Marjoribanks Sellers Viscount Berkeley, of Cholmondeley Castle, Warwickshire, читай: К'кубрі Тляновер, Маршбенкс Сельлєрс Вікаунт Берклї оф Чемлї Кассль Вевікшр.

Він стоїть при вікні в поставі, що зраджує повну пошани увагу на батьківські слова, а заразом рівно повну пошани незгоду з висказуваними ним доказами і поглядами. Батько говорячи похожає по комнаті, а з його мови видко, що живість його вдачі достроїла ся до температури літньої спеки.

— Бачу, Берклї, добре, що хоч яка в тебе податлива вдача, а вже коли ти рішиш ся раз зробити те, чого домагає ся твоє розумінє чести і справедливости, так нї на що не придасть ся тобі доказувати і розмірковувати, даремні всякі насьміхи, намови, благаня, а навіть розкази. На мою думку —

— Таточку, скоро зволиш лиш поглянути на сю справу безпристрастним, неупередженим оком, то мусиш признати, що я не поступаю зовсїм з поспіхом, без розваги, химерно, без певної підстави. Я не сотворив того американського претендента до ґрафства Россмор, не шукав за ним, не винайшов його, анї не́ спровадив його на тебе. Він сам вринув на дорозї нашого житя —

— І справляв менї десять лїт справдїшнє пекло своїми нудними листами, безконечними міркованями і довжезними та замотаними доказами.

— То ти нїколи не зволив їх читати. А воно-б годило ся вислухати його. Або показалось би, що він справедливий ґраф Россмор, а тодї наш шлях ясний, — або він не є такий, а тодї наш шлях також ясний. Я читав його докази, таточку. Я роздумував над ними, студіював їх терпеливо і основно. Здаєть ся, що ланцюх безперервний, не бракує нї одного огнива. Я вірю, що він є правдивий ґраф — —

— А я узурпатор, безіменний жебрак, пройдисьвіт. Розваж, що говориш!

— Таточку, наколи він є законний ґраф, чи-ж хотів би, чи-ж міг би ти супроти незбитого факту заперечити

йому титулу і власности його на один день, на одну годину, на одну мінуту?

— Плетеш небилиці, небилиці, безглузду нісенітницю. Послухай тепер мене. Хочу визнати тобі чисту правду, коли хочеш назвати се так. Я не читав сих доказів, бо не мав по що. Я пізнав їх сорок літ тому, за життя батька мойого і сего претендента. Від попередників сего чоловіка я довідав ся про історию їх родини на сто пятьдесять літ назад. Діло таке, що правовитий дідич нашого маєтку виїхав до Америки рівночасно з дідичем Ферфакса, або коло сего часу, та пропав десь в лісах Вірджінії, оженив ся і почав плодити дикунів, мов на претендентський ярмарок. Листів до дому не писав, думали про те, що умер. Його молодший брат, наш прадід, переняв його спадщину тут у Анґлії. Тодї Американець справдї вмер, а його найстарший потомок заявив свої претенсиї письменно, в листї, що ще заховав ся. Та заким його вуйко, що держав посїлість, найшов час або може й охоту відповісти, сей перший претендент теж умер. Малий син сего найстаршого потомка виріс — настала, як бачиш, чимала павза — і давай писати листи та торочити докази. Те саме робив його наслїдник, і сего наслїдника наслїдник аж до сего ідіота. Був цїлий ряд жебраків. Нї один не мав за що приїхати до Анґлії або розпочати судову справу. Лінія Ферфаксів піддержувала своє шляхотство, про те, хоч живе в Меріленді, доси не втратила його. Їх приятель утратив його через власне недбальство. От тобі факти, а ось і конечний висновок: з морального огляду американський пройдисьвіт є легальний ґраф Россмор, але з правного огляду він не має до сеї почести більшого права, як його пес. Так! Досить тобі сего?

Настала павза, потім син поглянув на різьблений, в великій дубовій оправі герб і сказав з відтінком жалю в голосї:

— Від коли заведено геральдичні символи, окликом сего дому було: Suum cuique, кождому те, що йому належить ся. Наслїдком твойого сьміло-щирого признаня, мій таточку і пане, сей оклик зійшов на іронію. Скоро Сімон Лєтерс —

— Сховай собі те прокляте імя, що приводить мене до розпуки! Десять літ воно коле мене в очи і дразнить

мій слух, аж поки відгомін моїх кроків не нагнув ся до божевільного ритму: Сімон Лєтерс, Сімон Лєтерс, Сімон Лєтерс. А тепер, аби в моїй душі увіковічнити, учинити безсмертним, непропащим його істнованє, задумав — ти — — ну, скажи, що властиво ти задумав зробити?

— Поїхати до Сімона Лєтерса до Америки і помінятп ся з ним становищем.

— Що! віддати йому ґрафство в руки?

— Власне се моя думка.

— Піддатп ся так боязко і без опору не піддавши навіть палатї льордів до осуду сей дивовижний випадок?

— Так, — відповів син вагаючи ся і трохи заклопотаний.

— Чудо та диво! Я пересьвідчений, що ти збожеволїв, мій сину. Ти певно знов нараджував ся з тим ослом, з тим — коли волиш се слово — радикалом, хоч сї назви синонїмні, — льордом Тенцї з Тольмек?

Син не відповідав, то-ж батько говорив далї:

— Так, признаєш. Той ледащо, ганьба для свойого роду і стану, вважає дурницею всякі родові ранґи і привілеї, називає шляхетство брехливим фурфантєм, а всї аристократичні установи ошуканством. Нерівности станів в його очах правно усьвячений злочин і ледарство, а кавалок хлїба лиш тодї чесно здобутий, коли зароблено на нього працею власних рук. Працею, пху! — і старий патрицій обтрїпав руки неначе від фікцийного бруду. — Ти, думаю, переняв ся тими поглядами, — додав з їдкою усьмішкою.

Щоки молодого чоловіка спалахнули легко на доказ, що удар вразив влучно, та він відповів спокійно:

— Так, я переняв ся ними, признаю се без сорому, бо не маю тут чого встидати ся. Се пояснює, які причини приневолюють мене зректи ся без опору своєї спадщини. Хочу позбути ся всего, що є фальшиве в моїм житю і становищі та розпочати нове житє, почати його чесно, здобувати лише самою мужністю, без всякої штучної підмоги і або побідити правдивою заслугою, або впасти, коли буду нездатним для неї. Поїду до Америки, де всї люде рівні і мають однакові шанси. Хочу жити або вмерти, пірнути

або виплисти як муж, без помочи нїякісїнької незаконної фікції, нїякісїнького блиску.

— Чи чув коли хто таке!

Батько і син дивили ся собі хвилю просто в очи, потім старший промовив з задумою: — Рішучо збожеволїв, рішучо.

По якімсь часї додав знов як той, що довго пригнїчений хмарами доглянув промінь сонця: — Про мене! Одно вдоволенє все таки менї лишить ся. Сімон Лєтерс прибуде сюди переняти свою власність, а я прожену його до стайнї. Сей бідолаха вдає в листах такого покірного, такого нещасного, податливого; з такою глубокою пошаною промовляє про наш великий рід і високе становище, так щиро бажає поєднати ся з нами, так благає признаня, що є свояком, що в жилах його пливе наша благородна кров, а при тім всїм він такий бідний і голий, такий змарнїлий і обдертий, як дїд, погорджений і осьміяний отою неотесаною американською галайстрою, — ах! що за простак, нїкчемний, незносний дїдовід! Доволї прочитати один його обридливий, рабський лист. — А що там?

Се питанє було звернене до пишного льокая, що одїтий весь в пурпуровий плюш, з блискучими ґузиками і кокардами, та в чепурній біло напудрованій перуцї стояв перед ним витягнений як струна, похилив наперед горішню часть тїла і сказав подаючи тацу:

— Листи, ясний пане!

Ясний пан взяв їх, а слуга щез.

— Між ними і лист з Америки. Очевидно від сего дїдовода. Та гов! Що за зміна! Сим разом вже не на брунатнім папері з якимсь склеповим оголошенєм на краю, що певне потягнув десь з крамницї. Противно, доволї чиста коперта з незвичайно широкою жалібною обвідкою — певно по смерти його любої кицьки, бо був нежонатий, та запечатана червоним ляком. Печатка величезна як добрий таляр, і, їй же Богу мойому! на нїй витиснений наш герб! Навіть девіза є, словом усе, як має бути. І вже не те невміле лабате письмо; мабуть наняв собі якогось секретаря — секретаря! з певним, замашистим, оздобним почерком. От тобі й на! Видно, що відносини нашого

заморського свояка поліпшали! Наш покірний дідовід переминив ся.

— Прошу прочитати сей лист!

— Еге-ж, сим разом прочитаю, хоч би задля небіжечки киць ки.

14,042 Сікстіентстр. Уешінґтен, Май 2.

Поважаний Пане!

Почуваю ся до прикрого обовязку повідомити вас, що не стало голови нашої сьвітлої сім'ї. Перед пятьма днями, в одній зі своїх посілостей недалеко хутора Дефі Корнерс в великій державі Арканзас розстав ся з сим сьвітом Високоповажаний, Високоблагородний, Преможний Пан Сімон Лєтерс ґраф Россмор, а разом з ним помер і його блізнюк брат. Обох потрощила при будові сушарні белька опущена неуважними людьми, що підпивши собі трохи надто „мішаної“ (Благослови душе моя оту „мішану“, хоч хто його знає, з чого вона була мішана!) поводили ся байдужно і весело. На жаль не було там ні одного потомка нашого старинного роду, щоби затулив йому очи та похоронив його з належною для його історичного імени і високого стану парадою, так що він разом зі своїм братом лишив ся мов на леду і приятелї поховали їх за складкові гроші. Та я скористаю з найблизшої нагоди і вишлю їх благородні останки до вас, щоби похоронити їх з усїми обходами і церемоніями в родинних льохах або домовім мавзолею. Тимчасом виставлю над дверима мойого дому на знак жалоби пару гербових ознак, а й ви, очевидячки, зволите учинити те саме в своїх кількох замках. Надто маю честь заявити вам, що наслїдком сего сумного факту переходять на мене, як на одинокого спадкоємця, правом спадщини всї титули, почести, землї і добра нашого неоплаканого свояка, і що я, хоч і який се прикрий обовязок, швидко буду мусїв перед палатою льордів домагати ся привернення тих почестий і посілостий, що ви їх неправно уживаєте яко титулярний ґраф.

Запевняючи вас про моє глубоке поважанє і щиру родинну прихильність, остаю вашого титулярного ґрафства повільним слугою

Мельберрі Сельлєрс ґраф Россмор.

— Боже милостивий! Ну, сей справді цікавий собі. Його безсоромність висша всякої міри, має в собі щось — щось величного. Чи як ти мовиш, Берклі?

— Ні! Здається ся, що сей не думає повзати по рабському.

— Повзати! Ні, у него навіть у словнику нема сего слова: гербові знаки вивішувати на знак жалоби! На спомин сего безсоромного дідовода і його чесного близнюка. Попередній претендент був дурень, та сей новий очевидно якийсь божевільний. Що за імена! Мельберрі Сельлєрс, Мельберрі Сельлєрс — Сімон Лєтерс. Просто немов машини гуркочуть та ними ріжуть в ухах. Сімон Лєтерс, Мельберрі Сель — що, ти відходиш?

— Позволь, таточку!

Старий джентльмен стояв якийсь час в задумі при вікні по відході свойого сина. Думав: він добрий і любий хлопець. Нехай робить що хоче — бо спиняти його не придало би ся ні на що, а могло би ще погіршити справу. Мої докази і тітчині вмовлювання не вдіяли нічого, побачимо, на що придасть ся нам Америка. Побачимо, як вплине рівність, братерство і пуста кишеня на духове здоровлє молодого фантастичного англійського льорда. Зректи ся ґрафства і стати чоловіком! Нехай і так!

II.

Полковник Мельберрі Сельлєрс — діяло ся се кілька день перед тим, заким він написав був лист до льорда Россмора — сидів у своїй „бібліотеці“, що була також його „гостинною“, його „ґалєриєю образів“, а заразом „робітнею“. Називав він її раз сим іменем, раз другим, відповідно до нагоди і обставин. Складав якусь річ, що подобала на мистецьку механічну забавку і був очевидячки дуже занятий сею роботою. Був уже зовсім сивий, а зрештою, як завсіди, молодий, моторний, жвавий, повний мрій і сьмілих плянів. Біля него сиділа з заспаним котом на колінах його стара, люба жінка, плела вдоволена на дротах і думала.

Комната була обширна, ясна і мала привітний, дійсно „теплий“ вигляд, хоча меблї були прості і не було їх надто богато, а дрібниць і предметів, що служать до прикраси людського житла, було в нїй мало і то некоштовних. Та були там живі квіти і витало в нїй щось таке недовідоме, чого нїяк не опишеш, а що сьвідчило про людину з щасливим смаком і дїяльною рукою.

Навіть страшенні крикливі малюнки на стїнах не разили; їм справдї неначе тут було місце і вони додавали комнатї принади, трохи не чару. Ви може й не бачили таких картин? Раз кинеш на неї оком і не можеш відвернути ся і не забудеш її до гробової дошки. Були між сими страхопудами краєвиди, кілька карикатурних видів моря, ярких портретів, та кождий з них, то був смертельний гріх против штуки. Всї портрети представляли померших визначних Американцїв, та при помочи наліплених сьмілою рукою карток вони фіґурували тут як ґрафи Россмори. Останнїй з них вийшов із фабрики Андрія Джекзона, а тепер мусїв вдавати з себе по змозї Сімона Летерса, льорда Россмора, удїльного ґрафа. На одній стїнї висїла стара дешева зелїзно-дорожна карта ґрафства Вевік; її підписано тепер „Маєтність Россмор“. На супротилежній стїнї була иньша карта і се була найвиднїйша прикраса помешканя; завдяки своїому форматови вона звертала на себе від разу увагу гостя. Колись вона називала ся просто Сибир, та перед сим словом дописано тепер вираз „Будуча“. Знати було на нїй иньші додатки — червоним атраментом — чимало многолюдних міст розкинених по околицях, де нинї нема нїяких міст анї людности. Одно з сих міст, що як було зазначено, числило 1,500.000 населеня, пишало ся назвою Libertyorloffskoizaliński (Орловськожалинська Слобода); а було там одно ще люднїйше, що лежало по серединї, яко місто престольне і носило назву Freedomlowniovanowich (Вольнолюб-Йованович).

„Двір“ — як називав полковник звичайно свою хату — був то старий двоповерхий будинок, з двома крилами і був колись мальований, хоч сего не було майже по нїм знати. Стояв на краю розкинутої части Уешінґтону і був колись запевне чиєюсь віллою. Довкола него лежало занедбане

подвірє обведене частоколом, що дуже потребував підпори, а в нїм була вічно зачинена брама. На одвірку було кілька окремих написів на блясї. Одним з найбільше видних був: „Полковник Мельберрі Сельлєрс, оборонець судовий і заступник нотария“. Иньші давали знати, що полковник був також з фаху фізиком, гіпнотизером, приватним лїкарем і т. ин. Очевидно був се чоловік, що вмів усе найти собі роботу.

До кімнати увійшов отсе сивий мурин в окулярах і знищених рукавичках і поклонивши ся поважно, повідомив:

— Містер Уешінґтон Гевкінс, прошу пана.

— Великий Шотляндець! Сюди його, Даниле, живо сюди!

Полковник і його жінка зірвали ся як стій на ноги і за хвилю стискали за руки кремезного, несьмілого чоловіка, що взагалї виглядав на пятьдесятилїтнього, та судячи по його волосю присяг бись, що має сто.

— Но, но, но, Уешінґтоне, мій любий хлопче, що за щастє ще тебе оглядати. Сїдай, сїдай, розгости ся. А тепер — адже-ж ти виглядаєщ зовсїм не зле; трохи постарів, крихіточку, та пізнав би його не знаю де, неправда Поллї?

— Еге-ж, справдї, Беррі, він виглядає зовсїм як був би виглядав його батько, наколи-б ще жив. Звідки-ж ти взяв ся, любий, дорогий мій? Пожди, як давно, від коли ми —?

— Думаю, що буде яких пятьнайцять лїт, добродійко Сельлєрсова.

— Справдї, справдї, як от час летить! Ой так, так, і що за зміна —

Нагло урвав ся їй в горлї голос і почали тремтїти уста; мужчини з почутя делїкатности чекали, поки вона переможе себе і говорити-ме дальше, та вона по короткій боротьбі відвернула ся, затулила фартушком очи і вийшла.

— Ти відай, мій милий, нагадав їй дїтей, що померли всї, крім наймолодшого. Та годї нам журити ся, тепер не час на се, далї в житєвий танець! Мій оклик: незакаламучена радість! А хоч може житє й не дасть нам

такої незакаламученої радости, то все-ж таки при такім погляді якось чоловікови ліпше жиє ся. Здоровійше якось, Уешінґтоне! Я дізнав сего на собі самому, а я прожив дещо на сім сьвітї. Та скажи-ж бо, де ти обертав ся за ті всї лїта; чи ти живеш тут, чи де инде?

— Думаю, що ніяк не вгадаєш, полковнику. Я отсе просто з Чірокі Стріпа.

— Се-ж мій край!

— Як мене живим бачиш.

— Жартуєш! Справдї живеш тепер там?

— Ніби так, коли хто хоче се так назвати, хоч се трохи надто сьміло говорити: живу, коли чоловік годуєть ся тілько дикими кріликами, праженим бобом, розбитими надіями і убожеством у всіх можливих відмінах.

— Люіза також там?

— Так; разом з дітьми.

— І тепер там лишила ся?

— Так; не було як її спровадити!

— О, розумію! Ти мусїв їхати сюди, певно маєш яку претенсию до правительства. Не жури ся сам, я вже сю справу візьму в свої руки.

— Та ні, нема у мене ніякої такої справи.

— Ні! Так може хочеш дістати посаду почтаря? Се як раз добре; здай ся з сим на мене. Я вже се полагоджу.

— Але-ж менї до хріну те почтарство здало ся! Ти зовсім на хибній дорозї.

— Га! мій добрий, ласкавий Уешінґтоне, чому-ж ти сам не скажеш менї відразу, чого тобі треба? З чим так криєш ся і таїш ся перед своїм старим приятелем? Може думаєш, що я твоєї тай — —

— Тут нема ніякої тайни, лиш ти не даєш менї прийти до сло — —

— Слухай мене, старий приятелю. Я знаю людську вдачу і знаю, що коли людина прибуде до Уешінґтона хоч би з самого неба, або навіть із Чірокі Стріпа — так се певне задля того, що їй чогось потрібно. Знаю також і се правило, що вона сего не дістане; буде ждати і пробувати чогось иньшого, та і сего не дістане. Те саме діє ся

з другим, третім і четвертим; держить ся так довго, доки не зійде на крайну нужду, а тоді буде вже надто убогий і прибитий, щоби вернути, хоч би й до Чірокі Стріпа. Нарешті бідолаха вмирає наглою смертю, добрі люде зберуть складку і поховають його. І так — не перебивай мені — я знаю, що говорю. Чи я й сам не мав ся гаразд, не жив щасливо на далекім заході? Ти знаєш се. На мене поглядав кождий з пошаною, як на першого з горожан Гевкаю, я був неначе самодержець, справдішній самодержець, Уешінітоне. Однак не було ради. Як знаєш, наставали усї горожане разом з намістником, що мушу приняти місце амбасадора в Ст. Джемс і я пристав на се нарешті. Годї було їх спекати ся, я мусїв уступити. От так я й прибув сюди, і подумай собі, прибув одним днем запізно, Уешінітоне. Які то дрібниці нераз зміняють історию сьвіта! Місце вже було заняте. Та що-ж, я був уже тут. Я заявив, що згоджу ся поїхати до Парижа. Президентови було се дуже прикро і т. и., але се місце не належало ся заходови*) і я опинив ся знов на ледї. На се не було ради, я мусїв трохи понизити свої вимоги. Кождому з нас приходить ся з часом понижати свої вимоги, Уешінітоне, і се ще не є найбільше лихо. Ну, понизити, то понизити. Я вже готов був приняти Царгород. Уважай добре, Уешінітоне — се щира правда, що тобі кажу! За місяць просив я Китай, на другий місяць просив ся до Японії, а до року зійшов так низько, що з слїзми і трівогою просив ся на найнижшу посаду, якою розпоряжає правительство Сполучених держав, на посаду кресальника кремінних скалок в підземних льохах міністерства війни.

— Кресальника кремінних скалок?

— Так. Уряд сей утворено в минувшім віці за часів революції. Кремінні скалки для мушкетів, які тоді вживала армія, доставлювано з Капітолю. Те саме діє ся й до

---

*) В Сполучених державах посольства по заграничних краях розділюють між поодинокими державами (штатами); на котру припадає яке місце, та й висилає на него свойого виборного. Та звичайно на таке місце з кождої держави буває богато кандидатів, що вживають усяких протекций і підкупів, аби його дістати.

нині, бо хоч скалкові мушкети вже давно скасовані, а тодішні кріпости порозпадали ся, сеї установи не відкликано, її пересліплено, про неї забуто, і ті місця, де колись стояла кріпость Тікондераґа чи яка там иньша, дістають ще й доси що року по 6.000 кремінних скалок для карабінів.

Уешінґтон сказав по хвили з задумою:

— Дивні діла твої, Господи! Виїхав чоловік з дому, на посаду амбасадора в Анґлії з платою двайцять тисяч долярів річно, дійшов до того, що не дістав навіть посади кресальника кремінних скалок!

— З платою по три доляри на тиждень. Таке то людське житє, Уешінґтоне! В тобі вірний приклад людських змагань і боротьби! А конець усего? Мариш про палату, а гинеш в каналї.

Тут знов настала мовчазна задума. Потім сказав Уешінґтон з поважним співчутєм в голосї:

— І так ти прибув тут проти власної волї, з почутя патріотичного обовязку, піддаючи ся самолюбному прилюдному голосовци, і не одержав за се просто нїчогісїнько?

— Нїчогісїнько? — Полковник аж підскочив і випростував ся, щоби дати відповідний вираз своїому зачудуваню. — *Нїчогісїнько*, Уешінґтоне? А скажи-ж ти менї: чи по твоїому се нїчогісїнько — бути досмертним і то досмертним членом дипльоматичного тїла, уповажненого в найбільшій державі на сьвітї?

Тепер прийшла черга зачудуваня на Уешінґтона. Він онїмів; та широко отворені очи, повне пошани здивованє, що виявляло його лице, було вимовнїйшим від всяких слів. Вражена гордість полковника вспокоїла ся і він сїв назад, утїшений і вдоволений. Він подав ся наперед і мовив з притиском:

— Що належало ся чоловікови, що відзначив ся у всесьвітній істориї пригодою, яка доси не трафляла ся нїколи нїкому на сьвітї? Чоловікови, що одержав, так би сказати, на віки вічні всї дипльоматичні посьвяченя, бо належав, хоч тимчасово і лише в формі просьби, до всїх дипльоматичних становищ, які тілько має ся держава, почавши від надзвичайного посла і повновласного амбасадора при дворі Ст. Джемс — аж до консуля на якімсь там

скалистім островику в проливі Сунда, де платять не грішми, а ґуяном островика, що в наслїдок вулканїчного вибуху щез як раз день перед тим, заким в реєстрі кандидатів прийшла черга на моє імя. Очевидно належало ся менї щось величне, відповідне до сего одинокого і незабутнього досьвіду, і се я одержав. Загальний голос громади, однодушне бажанє народа, сей могучий вираз волї, що переходить до порядку дневного над правом і законодавством, що від його ухвал нема відклику, признав мене досмертним членом дипльоматичного тїла, репрезентантом всїх держав і народів цівілїзованого сьвіта при республїканськім дворі Сполучених держав північної Америки. Мене відвела до дому процесия з смолоскипами.

— Се чудо, просто чудо!

— Се найвисший публичний уряд на всїм сьвітї.

— І я так думаю, а при тім наймогутнїйший.

— Отсе саме ти і трафив. Подумай лиш! Я зморщу брови і в тій хвилї війна; усьміхну ся, а посварені народи складають оружє.

— Але-ж то страшна річ! То-б то одвічальність, полковнику, одвічальність!

— Се дрібниця. Одвічальність не тяжить менї зовсїм. Я привик до неї; я двигав її весь свій вік.

— Але праця — праця! Адже тебе певно кличуть на всї засїданя?

— Кого? Мене! Або-ж росийський цар буває на засїданях ґубернаторів провінций? Сидить дома і тілько виявляє свою волю.

Уешінґтон мовчав хвилину.

— Який я був гордий перед годиною і яким нужденним видаєть ся тепер моє дрібне становище! Полковнику, я прибув до Уешінґтону задля того, що мене вибрано делеґатом на конґрес, з Чірокі-Стріпа!

Полковник зірвав ся на рівні ноги і попав в нечуваний ентузиязм.

— Подай же руку, хлопче! Се-ж величезна новина. З цїлого серця бажаю тобі щастя! Мої пророцтва справдили ся. Я все казав, що тебе не минуть високі почести, бо ти їх варт. Спитай Поллї, чи я не казав.

Уешінґтона аж приглушила ся нежданa демонстрация.

— Але-ж, полковнику, се зовсім марне діло. Заступати сей малий, вузький, пустий, безлюдний окраєць трави і ріки, загублений в далекій пустині широкого континенту — се так, як коли-б я мав заступати білярдовий стіл, тай то такий, що вже вийшов з уживаня.

— Цить, цить, се велике, значне становище, а особливо тут дає чималий вплив.

— Байки, полковнику! Я навіть не маю права голосованя.

— Се нїчого; можеш виступати з бесїдами.

— Нї, не можу. Там усеї людности ледво двіста душ.

— Нїчого не вадить.

— Вони не мали права вибирати мене. Ми не творимо навіть території, нема акту прилученя, правительство офіцияльно нїчого не знає про нас.

— Нехай про мене буде, як хоче. Я се переведу. Я справу доведу до кінця. Зроблю вас державно з'орґанїзованою провінциєю.

— Справдї, полковнику! Се вже за богато з твоєї доброти. Та твоя вдача все однакова, ти старий, щирий, вірний друже!

В Уешінґтонових очах показали ся сльози подяки.

— Справа така певна, немов би вже була у нас в кишенї, мій хлопче. Дай руку! Запряжемо ся оба враз до сего воза, а вже хиба ми не ми будемо, коли не потягнемо його наперед!

III.

В тій хвилї вернула панї Сельлєрсова, відзискавши спокій, і почала розпитувати про Гевкінсову жінку, його дїтий, їх число і таке иньше. З тих допитів вияснила ся досить докладна істория долї і недолї сеї сім'ї, її сумних і радісних пригод на далекому заході від пятнайцяти лїт. Тут покликано полковника Сельлєрса: в сінях ждав посланець і він вийшов розмовити ся з ним. Гевкінс скористав із сеї нагоди, щоби розпитати, як поводила ся доля з полковником за остатніх пятнайцять лїт?

— О, все однаково, все однаково! Хоч би й сама хотїла, то не могла би поводити ся з ним инакше. Він не допустив би до сего.

— Розумію се дуже добре, пані Сельлєрсова.

— Як бачите, він не зміняє ся, ані крихіточки! Він усе той самий Мельберрі Сельлєрс.

— Розумієть ся, се видно відразу.

— Все той самий, невичерпаний на вигадки і пляни, благородний, з мягким серцем, повний надії, многонадійний, нїчим незражений, невдалець, і все ще кождий любить його, як не знати якого щасливого.

— Його все любили і зовсїм природно. Він такий услужний, привітний, таке збуджує в кождім довірє, що всякому легко попросити його помочи або послуги. При нїм не почуваєш того холоду, що знесьмілює людий.

— Так воно є й доси. Неодного се дивує, бо з ним нераз дуже погано поводили ся ті, що залюбки вилазили в гору по його плечах, мов по драбинї, а потім відтручували його, коли вже не був їм потрібний. Якийсь час се дуже прикро йому; вражена гордість бунтуєть ся і він обминає немилі спомини, не любить балакати про ту справу. Нераз я вже думала: Ну, тепер дістав порядну научку, буде потім обережнїйший. Та де там! За пару неділь йому се й не в голові, а нехай лиш навинеть ся перший лїпший пройдисьвіт, Бог знає звідки, і скривить ся покірненько, та так і влїзе йому в саме серце з чобітьми.

— Сего мусить вам бути часами за богато.

— О, нї, я вже привикла; і навіть волю, що воно так є, нїж би мало бути інакше. Коли я називаю його невдальцем, то се в тім значінню, що він невдалець для сьвіта, не для мене. Не знаю, чи менї хотїлось би бачити його инакшим, та значно инакшим певно нї. Часом мушу насварити на него, навіть набурчати, але я знаю, що чинила-б се, коли-б він і був инакшим — се вже така моя вдача. Та я далеко менше сварю і більше вдоволена, коли у него є якась невдача, нїж коли вдача.

— Зпачить, йому не все поводить ся лихо? — сказав Гевкінс, радіючи.

— Йому? О, ні, борони Боже! Десь колись йому перепаде й „добра карта“, як він се називає. От тоді на мене спадають тисячі тривог і турбот. Тоді він мало що не розкидає грошей по дорозі. Хто перший трафить ся, той має його. Він не гаючись набирає повну хату калік і ідіотів, заблуканих котів і всілякого нещасного бідацтва; що иньші люди повикидали з хат, те він тулить до себе. А коли знов біда загляне до нас, то я мушу все те викидати з дому, щоби ми самі не погибли з голоду. Се робить його таким нещасливим, і мене також. От на приклад: маємо тут старого Данієля і стару Джінні, що їх нам шеріф продав був на південну неволю, коли ми ще перед війною попали були в невиплатність. Коли війна скінчила ся і всї невольники стали вільними, вони примандрували назад до нас, збіджені і знесилені роботою на плянтаціях, безпомічні і без іскорки охоти до працї. Ми були в такій бідї, що мусїли числити ся з кождою кришкою хлїба, аби жити, а він відчинив перед ними двері і приняв їх так, неначе-б їх само небо зіслало на наші просьби. Я взяла його на бік і кажу: „Мельберрі, нам годї їх держати — ми самі нїчого не маємо і не маємо чим їх годувати“. Він глянув на мене майже враженний і сказав: „Так що-ж, відправити їх? Адже-ж вони прийшли до мене з таким довірєм і певністю, неначе-б... неначе-б — — Бачиш, Поллї, на се довірє мусїв я колись заробити собі чимось, я мусїв, так сказати, виставити на него свій вексель, сего, бач, за дармо не дістанеш — якже-ж проте менї відпекати ся від сего довгу? А вони, бачиш, такі бідні, старі, одинокі і —“ Та я вже сама за себе і перервала його мову. Я почула в собі нову відвагу і сказала тихо: „Приймімо їх, Господь не дасть нам загинути“. Він зрадїв і вже хотїв вихопити ся одною з своїх огнистих бесїд, та тут же опамятав ся в час і сказав стиха: „Тай я також дбати-му“. Тому чимало, чимало лїт, і, як бачиш, сї бідолахи ще й доси живуть у нас.

— Ну, вони-ж певно помагають вам дещо троха при господарстві?

— При господарстві? Та де там! Охоти у старих бідолахів певно не брак, коби лиш сила була. Вони може

й думають, що дещо роблять. Данієль пильнує брами, або ходить часом з посилкою; часом він або вона вдають, немов би хотіли стирати порохи в покоях, та се тому, бо хочуть бачити, що тут діється ся і бажають десь колись віткнути й свої три дудки в розмову. З тої самої причини вони послугують також при столі. Та певна річ, що ми лиш задля них самих держимо молоду муринку і приймаємо ще одну старшу жінку для домової прислуги і для нагляду за тими старцями.

— Ну, в такім разі вони повинні почувати себе доволі щасливими.

— Се годі сказати! Вони весь час з собою сильно перечать ся, найбільше задля релігії, бо Данієль належить до Баптистів, а Джінні завзята Методистка; Джінні вірить в ненастанне провидіне, а Данієль ні, і вважає себе потрохи вільнодумцем. Вони грають і сьпівають разом гимни, що навчили ся на плянтаціях, балакають і обмовляють без кінця і міри, люблять одно другого щиро, а для Мельберрі мають найглубше поважане. Ну, а він зносить терпеливо всі їх нечемности і дивацтва. Значить, остаточно вони щасливі. А менї се байдуже, я привикла до них, як загалом привикла до всего, що хоче Мельберрі. Я й не дбаю, що буде з нами далї, коби тілько він був здоров.

— Дай Бог йому всего доброго і нехай йому як найшвидше знов упаде добра карта!

— Щоби знов нагромадив менї хромих, слїпих і всяких калїк і зробив з дому правдивий шпиталь? Він певно зробив би се зараз, я вже не раз і не десять бачила се. Нї, Уешінґтоне, я бажала-б, щоби йому вже до гробової дошки падали як найскромнїйші карти.

— Га, як знаєте. Та чи йому буде поводити ся добре, чи зле, чи зовсїм погано, а приятелїв, надіюсь, не забракне йому нїколи. На мою думку сего не буде нїколи — доки ще є люде, що його знають.

— Щоб йому забракло приятелїв? — І вона підняла голову в гору з щирою гордістю. — Справді, Уешінґтоне, не знайдеш в цїлім окрузї ані одного хоч троха тямущого чоловіка, щоб не любив його. Скажу тобі в чотири очи, менї нераз треба було немало набігати ся і наму-

чити ся, поки переконала його приятелїв, аби борони Боже не вбрали в який уряд. Вони знали так добре, як і я, що він нї до якого уряду не здібний. Адже-ж він не відмовив би нїкому хочби не знати чого. Мельберрі Сельлєрс урядником! Господи милосерний, ви знаєте, що би вийшло з того! Їй Богу, люде йшли би з усїх кінцїв сьвіта, щоб побачити таке диво. Та я волїла-б тодї відразу одружити ся з Нїяґарою і мала-б раз на завсїди спокій.

Вона подумала хвилю, і вертаючи знов до попередньої теми, сказала:

— Приятелїв? Справдї нїхто не мав їх більше; і то ще й яких! Грант, Шерман, Шеріден, Джонстон, Льонґстріт, Лї, — чи раз то вони сидїли в тім самім фотелї, що ви на нїм сидите.

Гевкінс аж підскочив моментально з місця і поглядав на фотель з набожним зачудуванєм і з таким почутєм, немов би стояв на посьвяченім місцї.

— Вони тут сидїли! — промовив він.

— Так, справдї, і то не раз, не два.

Він усе ще глядїв на фотель, зворушений, очарований. Перший раз в його житю запалав той окраєць сухого степу, що в його душі заступав місце фантазиї і його обїлляла огниста ріка, обмежовуючи широкий краєвид і димом закриваючи небо. Йому зробило ся на душі так, як тому нетвердому в ґеоґрафії чужинцеви, що байдужно нудячись визирає з вікна ваґону і нараз на одній стациї прочитає напис: „Страдфорд над Авоном“.*)

Пані Сельлєрсова балакала добродушно далї:

— О, вони слухають його радо, особливо коли їм самим стане занадто тяжко і вони раді би троха розвести душу. А у него так легко на серцї, так сьвіжо, що осьвіжує й иньших. Він, кажуть, є відрадою цїлої околицї; нераз прозивають його ґенералом Сьміхотворцем — і се вдучний жарт, можу вам сьміло сказати. У Шерідена очи зараз починають сьвітити ся і він слухає Мельберрі Сельлєрса так радо, як грому гармат. Головно тим він принаджує всїх, що такий майстер на всї руки, такий свобідний

*) Родинне місто Шекспіра.

від упереджень і підійде до смаку всюди і всякому. Він тому такий знаменитий товариш і популярний, мов нова скандальна історія. Спробуйте піти до Білої Палати на збірну авдиєнцию президента; коли часом покажеть ся там і Мельберрі, то їй Богу, ви-б не сказали, котрий з них двох дає авдиєнцию.

— Певна річ, се незвичайний чоловік, усе був незвичайним чоловіком. Чи він релігійний?

— До самого шпіку! Він читає і думає про релігію більше, як про що небудь иньше, крім Росиї і Сибіру. А до того він обіймає всї простори; вузкого фанатизму нема у него ані крихітки.

— Яка-ж його віра?

— Він — тут урвала і надумувала ся одну або дві хвилї, а потім сказала просто: — Він, думаю, був минулого тижня Магомеданцем або чимсь подібним.

Уешінґтон пішов до міста принести свій клунок, бо Сельлєрси не хотіли й слухати ніяких перепросин: мусїв замешкати у них як дома на час сесиї. Тимчасом повернув полковник і взяв ся знов до працї над своєю забавкою. Вона була готова, коли вернув Уешінґтон.

— Ну, ось воно — сказав полковник — готовісїньке.

— Що се таке у вас, полковнику?

— О, дрібниця, забавка для дітей.

Уешінґтон приглянув ся близше тій забавцї.

— Се мабуть якась „гра терпеливости“.

— Так, отсе-ж саме й є. Я назвав її: „Свинки в хлївї“. Ану позаганяй їх! Та гляди, щоби позаганяв усїх!

По кількох невдалих пробах Уешінґтон таки позаганяв свинок і втїшив ся тим мов дитина.

— Але-ж се дуже хитромудро змайстровано, полковнику, — гарно придумано і забавно. Я сам забавляв ся-б тим весь день. Що думаєш з сим почати?

— О, нїчого! Візьму патент і кину в кут.

— Не роби сего! За се можна мати гроші,

Милосерна усьмішка промайнула по Сельлєрсовім лицї.

— Гроші, — о, певно! Яких мізерних кількасот тисяч долярів. Дрібниця, дрібниця.

Уешінґтон широко витріщив очи.

— Кількасот тисяч долярів, се у вас така дрібниця?

Полковник встав, скочив на пальцях через комнату, замкнув двері, що стояли до половини отворені, потім так само нечутно вернув на своє місце і сказав притишеним голосом:

— А вмієш ти заховати тайну?

Уешінґтон потакнув головою; він був так приголомшений, що не міг промовити слова.

— Чував ти коли про викликуване і втїлюване духів покійників?

Уешінґтон чував про се.

— І певно не няв віри; і зовсїм справедливо. Так як беруть ся до сеї справи нетямущі дурисьвіти, вона не варта не лиш дива, але і уваги. Непевне сьвітло в темнім кабінетї і купка сантиментальних недоумків, що у них і віра і дрож і сльози — все на верха; вічно одна і та сама мішанина товщі, протоплязми і гумбуґа, що грає ролю якої хто хоче особи: раз небіжечки бабусї, то знов внучечки, сестрінищї Ендорської ворожки,*) Джона Мільтона, Сіямських близнюків, Петра Великого і чорт зна яких ще некольких виплодів, — ні, се все не варто торби сїчки. Та коли компетентний чоловік пустить в дїло найвищі наукові засоби, тоді справа стає в зовсїм иньшім сьвітлї, в зовсїм иньшім. Дух, що явить ся на такий поклик, не щезне вже нїколи. Ти тілько розміркуй фінансову вартість сеї подробиці!

— Справдї я — щоб — скажу вам щиро — не знаю, чи я докладно зрозумів вашу ідею. Думаєте, що такий дух, що не буде щезати, а лишить ся на завсїди, розбудить більше заїкавлене у публики і що на його представленя будуть ходити за білєтами по висшій цїнї?

— Білєтами! Представленя!... Слухай мене, любчику, а запри в собі духу як можеш найбільше, бо запотребуєш його зараз. До трех днїв я доведу до кінця свій метод — а тодї нехай сьвіт каменїє з дива, бо побачить чуда.

---

*) Про Ендорську ворожку, що викликувала духи покійного, говорить ся в сьвятім Письмі, див. І. кн. Самуїлова XVIII. віку.

Ред.

Уешінґтоне, до трех — найбільше до десяти днів — побачиш, як я викликати-му мерців з усіх століть, вони повстають і будуть ходити. Та не те, що ходити, показувати ся людям... Вони лишать ся тут на завсіди і не вмруть більше ніколи. Віджнють разом з тілом і душею, у всій давній силї.

— Полковнику! Справді, се може дух захопити у чоловіка!

— А тепер бачиш, які тут капітали?

— Я — справді, я — ще не зовсім певний, не зовсім розумію...

— Подумай, великий Шотляндче! Я буду мати монополь; всї вони будуть моя власність, розумієш? В Нью-Йорку є дві тисячі полїсменів. Платять їм по чотири доляри на день. Я заступлю їх покійниками за половину ціни.

— Чудово! Я про се ніколи не подумав. Чо-ти-ри тисячі долярів денно! Тепер починає мені свитати в голові! Та тілько чи померші полїсмени будуть здатні до служби?

— А хиба теперішні живі дуже здатні?!

— Ну, коли візьмемо се з того боку — —

— Бери з якого хочеш боку. Придумай які хочеш комбінації, а мої молодцї все ще будуть ліпші від них. Вони не захочуть їсти ні пити, бо сего їм не треба; не будуть зиркати за хабаром по норах гри і недозволених шинках; не будуть женихати ся до посьмітюх і кухарок; злочинцї, що темними ночами на відлюдних заулках чатують на полїсменів і вбивають їх підступно ножами або вистрілами пістолетів, моїм людям не пошкодять; ножі та кулї можуть хиба подіравити їх уніформи, а самі злочинцї навіть тим слабим успіхом не зможуть тішити ся довше, як одну хвильку: мої люде бити-муть не схнбляючи.

— Га, коли ти зможеш достарчувати таких полїсменів, полковнику, то розумієть ся — —

— Певно! Я зможу достарчувати і всякого иньшого товару в найліпшій якости. Візьми на приклад армію! Удержуємо тепер двайцять пять тисяч люда коштом двайцяти двох мілїонів річно. Я повідкопую Римлян, воскрешу Греків,

за десять мілїонів річно достарчу правительству десять тисяч ветеранів з побідоносних леґій усїх віків — вояків, що ненастанно будуть уганяти ся за Індіянами на втїленних конях, не потребуючи анї цента на їду і направу знадобів. Та се ще дрібниця. Армії Европи коштують тепер річно два білїони; достарчу всїм краям цїлих армій за білїон. Я повідкопую наймудрійших полїтиків усїх часів і країв і постачу державі конґрес, що з'уміє пройти сухо і поміж дощ — а знаєш, що від часу заяви незалежности наших штатів се ще нїколи досї не вдало ся. І не вдасть ся, доки замісць теперішнїх дїйсно мертвих членів конґресу не поставимо товар першої проби. Я скріплю европейські династиї найлучшими головами і найчеснїйшими душами, яких тілько зможу нашукати в царських гробницях усїх віків — що правда, сего добра буде там не дуже богато. Пенсиї і оплати царям подїлимо гарно і рівно, собі візьму лиш половину.

— Полковнику, та коли в сїм хоч половина правди, то се дасть мілїони, мілїони!...

— Білїони, братику, білїони! От воно що! Адже сам бачиш, річ така ясна як на долони, така близька, тілько простягни руку і бери! Здаєть ся, якби в сїй хвили прийшов до мене хто небудь і сказав: Полковнику, зо мною трохи круто, чи не могли би ви зробити менї вигоду і позичити два мілїони долярів — — Прошу!

Се була відповідь комусь, що застукав до дверей. Війшов з розгоном замашистий мужчина з грубою текою в руцї, виняв з неї письмо і подав його Сельлєрсови з короткою увагою:

— Се сїмнайцяте і остатнє упімненє. Сим разом я не уступлю ся, поки не дістану ті три доляри і сорок центів, полковнику Мельберрі Сельлєрсе.

Полковник мацнув себе по одній, потім по другій кишенї, засунув руку тут і там воркочучи:

— А де-ж у біса моя портмонетка? Пождїть, нехай погляну — гм, — тут? нї — тут? нї — я мусїв лишити її в пекарнї! Чекайте, я заразїсїнько — —

— Е, нї! Не трудїть ся! Лишіть ся тут, а то довго прийдеть ся чекати. Давайте грошї!

Уешінґтон заявив наївно, що готов піти і пошукати портмонетки. Скоро вийшов, полковник сказав:

— Нема ради, мушу ще раз просити вас, Саїс: потерпіть іще троха! З дня на день чекаю грошевої посилки — —

— Хай її грім побє, ту вашу посилку! Відколи ви ждете її, а вона не приходить тай не приходить. Нї, панцю! Годї вже тих байок. Давайте гроші!

Полковник поглянув з розпукою по своїм покою. Нараз його лице роз'яснило ся; він прискочив до стїни і почав хусткою обтрїпувати з пороху один що найогиднїйший малюнок, зняв його зо стїни, з якоюсь пошаною подав возьному і мовив відвертаючи лице:

— Беріть отсе, лиш нехай не бачу, як воно йде в чужі руки. Се одинокий Рембрандт, який ще лишив ся менї — —

— Се дїдько лисий, не Рембрандт! Адже се олїйний друк!

— О, не говоріть так про сю сьвятість, прошу вас. Се одинокий справдї величнїй оріґінал, одинокий найвисший взір сеї могучої артистичної школи, що —

— Артистичної —! Але-ж се наймізернїйша бабранина, яку я —

Полковник подав ще одного такого богомаза, обтрїпавши його запопадливо.

— Візьміть ще й отсей, найкрасшу перлину моєї збірки, одинокий правдивий Фра Анджелїко, що —

— Якась розмальована мазанина, тай годї. Давайте сюди! Будьте здорові! Ще люде подумають, що я пограбував цирульню якогось Неґра.

Коли затріскував за собою двері, полковник крикнув за ним неспокійно:

— Будьте ласкаві, накрийте їх — там вохко на дворі, а нїжні фарби Анджелїка —

Та возьний уже був далеко.

З'явив ся Уешінґтон і сказав, що шукав усюди, разом з панею Сельлєрсовою і слугами, однак дармо. — Е, — додав — коли-б то менї наскочити тепер на одного чоловічка, то й не треба-б шукати за сею портмонеткою!

Полковник зараз зацікавив ся.

— А то що за чоловічок?

— Там у нас звуть його одноруким Петром, у нас в Чірокі. Знаєте, він обікрав банк в Телєке.

— В Телєке? Хиба там бувають банки?

— Так — був один банк. Отже на того Петра є підозріне, що він обікрав його. Та хто там крав, то крав, досить, що Петро втік з сумою звиш двайцяти тисяч долярів. Назначено пять тисяч нагороди, хто його зловить. Ото-ж мені здаєть ся, що я видів сего чоловіка, їдучи сюди.

— Та не вже? Скажи по правді!

— Се одно певно: першого дня, коли я всів до вагону, бачив у поїзді чоловіка досить подібного до опису, бодай одягом і тим, що у него не було одної руки.

— Так чому-ж ти не велів його арештувати і не зажадав нагороди?

— Годі було. Адже-ж для арештованя треба було мати судовий наказ. Та я постановив собі не спускати його з ока, поки не трафить ся нагода.

— Ну?

— Ну, а він у ночи десь щез із поїзда.

— Ов до біса; се зле.

— Все-ж таки не так дуже зле.

— Длячого?

— Длятого, бо він приїхав до Бельтімора тим самим поїздом, що й я, хоча я сего спершу не знав. Коли ми рушали, я бачив його, як наближав ся до зелїзничої рампи з клунком у руці.

— Добре. Ми його спіймаємо. Треба зараз придумати спосіб.

— Може би післати його опис до поліції в Бельтіморі?

— Що? Що тобі снить ся? Поліция зловить його і сама візьме нагороду.

— Так що-ж нам діяти?

Полковник задумав ся.

— Я тобі скажу. Помістити приватний анонс в Бельтіморській „Неділї“, на приклад такі слова: „А. На-

пиши стрічку, Петре“ — А гов! Котрої руки у него не стає?

— Правої.

— Добре. Так тодї: „А. Напиши менї кілька слів, Петре, хоч бись мав писати лївою рукою. Адрес: X. У. Z. Головна почта, Уешінґтон. Твій знайомий“. Так, на се він зловить ся.

— Але-ж він не буде знати, від кого се є, правда?

— Нї, та буде цїкавий дізнати ся.

— Ага, справдї! Я про се не подумав. Як ти наскочив на такий концепт?

— Бо знаю людську цїкавість. Вона, братику, сила, велика сила!

— Так я йду до своєї комнати, напишу анонс, залучу доляра і попрошу надрукувати так, як випаде за сї гроші.

(Далї буде).

З анґлїйського переклав *Іван Петрушевич.*

ФОТОҐРАФІЇ З ЖИТЯ

Василя Стефаника.

—❋—

І. Засїдане.*)

Радні поволи стягали ся до канцелярії. Кождий, заки входив до хати, висїкав ся у сїнях, обтирав ніс полою від кожуха, а потім долонею ще доправляв. Отак кождий ішов межи люди. „Славайсу — На віки слава“ тай сїдав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних була вже з половина, старші сидїли близше до стола, а молодші трохи подальше. В кутї коло-печи стояли сїнники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лїкар письмо до громади, що того а того дня буде в селї, то війт кликав до себе поліцияна Тому:

— Вже, небоже, мусиш завтра прихарити**) канцелярию, бо адї, прийшло письмо, що дохтор приїде. Обшуруєш трохи підлогу, посиплеш піском, розкладеш сїнники по підлозї, понакриваєш їх. лентухами, поналиваєш тої смердячої води з баньки по кутах — тай очи заткаємо. Є припис, що шпиталь має бути на холеру тай мус бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь. А як радні потім сходили ся на раду, то всї пчихали і казали: „Але бо паскудно смердить!“ Ті,

*) В сих образках люде говорять покутським диялектом; для читачів з росийської України може дещо буде незрозуміле, але мусять памятати, що всї диялекти мають однакове право там, де автор хоче подати реальний образок народнього житя. — *Ред.*

**) Обчистити.

що були у війську, говорили, що невно лїкар робив „репе-рацию“ і обмертвлював, та від того так вертить у носї. А Павло Дзїньо то вже добре мав ся. Він все дрімав на радї. То як радні пчихали від сопуху*) шпитального, то все казали:

— Павло миьигкий на голову тай ми лиш пчихаємо, а він таки спить. Треба дохтореви сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нїчого.

Павло не боронив ся, лишень глядїв перестрашеними очима на радних, а лице єго ставало ще чорнїйше, як було. Єго поміркували в радї „намісць дурного“ — тай всї з него сьміяли ся.

Тепер радні сидїли на лаві тай балакали — поволи, лїниво. Кождий сидїв, як єму було лїпше і як навик. Іван Плавюк, що сидїв коло самого стола і був найстарший, схилив ся на черево, склав руки як до молитви, всунув їх межи колїна тай плював, покурюючи люльку. Долонї, ніс і колїна сусїдували з собою. Отак він сидїв та вповідав за ярмарок.

— Дайте ми покій з такими ярмарками, як теперішні! Жиди з панами цїлий сьвіт займили. Хто продає — жид, а хто купує — пан! А люде дес-не-дес, що грубшу яку штуку продают. Тельитко, коровку — то ще, ще, але волїв вже мало.

— Та бо тїсно стало! А кождий собі гадає: куплю тельитко, прикохаю, дес трохи полови запарю, гарбузів кину тай, уважиєте, щос приросте на обкидок.**) Тїсні роки настали!

— Правда, шо тїсні. Дес давно то, бувало, ксьондзи гійкали на нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не пє і не гайнує, а ґрейцїря рівно не видит. Гет нарід припер си, а на великдень таки рідко котрий солонину має. Так тьижко, вам кажу, як з каміня за тот ґрейцір!

— Всьо перевекслювало си. Таже давно і сеї худоби не було видко. Тепер худоба сама періста — тиролска,

---

*) Сироду.

**) Домашні видатки.

а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давний ґазда, а по жінці взьивєм такі білі воли як сніг, а роги мали такі, що в ворота не влїзали си. То, бувало, так бігли як коні. А як їхавєм до міста, том дзумбелав. Казали, що то була венґерска худоба, як нїби за цу кажут, що тиролска. Тай тогди була тана худоба, де-де-де-е!

— Тано продавало си тай тано купувало си, але лїпше було. Адї, таже то не лиш худоба инакша настала, а свинї-ж давно такі були? Були, видите, усїлякої масти і шерсть по них довга і драґанисті на ногах, а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинцкі торговици, то так ними усїяно, як білим цвітом. Лиш Мадзурі*) помежи них з черевами похожают.

— То є відай усякий ґатунок. А нїби люди всї однакі? Якос бувєм у Коломиї тай дивлю си — йде якес таке як дїдько, Господи нї прости! Чорне лице гет цалком і руки. Гадаю собі: та цес аби де став у ночи на мостї, тай би кождому, що би переїздив, треба воду освітити. Та бо бігме! Якис жидок казав, що то такі люде є під сонцем.

— Та вже певне, що є усякий ґатунок. Мій Василь як був у Віґни при воську, та казав, що видів такі свинї, що анї вух, анї рийки, анї ніг не видко, лиш таки тулуб.

— Є всього на сьвітї, а біди найбільше...

Бесїда станула, бо війт надійшов.

— Та шо май чувати в містї, віте?

— Коби грошї, то в містї би добре. Вижу, пани лиш зайдут на ресторацию тай пют та поїдают що найлїпше і грошї мают. Коби хоть на тиждень перекинути си в пана! — говорив війт.

— Як у якого пана. Бо є такі, що на соломі сплют, а зубами обіскают си. Зверьхи камазелька, а сорочки нема. Лиш притулит на груди трішки полотенца тай убрав си! А неодин такий голоден, шо би макух їв, — казав Проць, що давно у дворі служив.

— Та ще бувєм у секретаря ізза тої толоки. Шос він минї там белендів**) тай каже, шо коби, каже, у вашім

---

*) Згінники, звичайно з західної Галичини, то на Покутю звуть їх Мазурами, хоч вони Русини. **) Балакав.

селї менше люде тих газетів на пошті спроважували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є шос дуже багато. То як лиш двадцята пайка дасть по левови за газету, тай си зробля тисїчі тисїченні гроший за дурно, за пусто. Такий панок, каже, все сам понаписує, тумана пустит, замастит, загладит, а мужики дурні, каже, читают та аж облизують си, шо панцке поле на люди перейде.

— А ви певне стояли та потакували? — питав молодий радний Петро Антонів.

— Нї, бравєм си з ним за-барки за якогос там латюгу, шо туманит людий! Добре ксьондз із Грушевої казав, що нарід дає си на підмову всяким кримінальникам, а потім, каже, прийде шо до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидит по арештах. А тож мало попосочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як минї хто під ніс підкидає. Нїби я громаду продав або зрадив? Нїби пхаю си у вібір? Вібираєте кого хочете, а я стою на боцї.

— Ви би си пхали, але ми кричимо: ацю! Ви би ще й дїтем ковбаси принесли до дому, — говорив Петро Антонів.

— Мовч, — закричав війт, — мовч, бо тьи скажу закувати, ти шмаркачу! Та дивіт си, ґазди, ци я з ним свинї пас?

— Ви минї носа не обтерали, а на мою бесїду можете так потакувати як секретареви.

Сварка починала вже ставати бійкою і старий Іван вмішав ся в дїло.

— Ти, небоже Петре, не будь угурний,*) таже знаєш, що молодий мусит старшому змовчати. Один чоловік такий, шо не боїт си нїчо, таки нїчо, а другий тай боїт си. Я сам, газди, все за громадов стоявєм і стою, але, бігме, на ваш збір не пішовбих. Якос я з осени був у містї. Надибає мене злїсний тай каже: ходїт на збір та хоть на старість подивите си, як мужики до купи єднают си. Кажу я єму: бігме бих не пішов! Воно добре, шо єднают си, бо як то приповідают, шо громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і посивів, а ще в криминалї години не си-

*) Упертий, непокірний.

дів. А тепер траба мині на старість нéчести? Таже здає си ми, шобн кожда маленька дитина в селї показувала: аді, вуйко Іван та в арештї сидїли! Не піду, тай не піду! Мій Николай ходит, але я не піду.

Якось старий Іван сим та не тим тай улагодив сварку. Лиш гнів лишив ся однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, віте, не кажете, чого ви нас покликали? — питав ся Іван, аби сварка не обернула ся.

— Вже я вас не буду скликати, кобим добув своє тай плюю на уряд та най вам шкаркачі вітують.

— Алé, алé, ви гадаєте, шо віта не найдемо, ми би з села на цїлу околицу вітів настарчили, — не дарував Петро.

— Та шос старший брат має на радї казати — говорив війт.

Старший брат церковний Василь почав говорити.

— От не знаю, ци то в четвер ци в пєтницу та прибіг до мене писарчин парубок. Ой, каже, вуйку, я видів, як стара Романиха зпід церькови дошку несла. Пішов я на другий день під церькову тай якурат нема одної дошки. То ще з тих, шо від дзвінниці лишили си. Воно правда, шо то вже здрихлавіли ті дошки, але як то зпід церькови рунтати? Тай, видите, така стара жінка тай кивіє тото, шо не до неї. Пішов я до ксьондза тай уповідаю, а ксьондз кажут, шо має си на раду дати знати, бо, кажут, як то церькову обкрадати! Я би, до пса, вже нїчо не казав, якби воно моє, але церьковне та траба єго боронити — оскаржував Василь.

Всї радні мовчали, бо хто би то надіяв ся, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селї не було за ню чутки, аби вона крала.

За хвилю увійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей тай почала борзо крізь плач говорити:

— Я, ґаздики, вкрала ту дошку, таки-м украла, абисте знали, як мене мій син на старість обсербує!*) Та я

*) З латинського observare, шанує.

в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити! Я сижу на печи тай замерзаю. Цілому селови шию та прьиду тай пальці ми деревіют. Очи ми вже скаправіли. Та ще кілько я зашию, аби душу погодувати — нема ґрейціря на топливце. Та я свому синови всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місіць не подивит си. Аби увійшов та: бісе ци чорте, шо ти дієш! Ні тай ні!

— Але зпід церькови красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі та памьитайте і на тот бік, абисте шо принесли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати ані бити, лишень дасте лева на церькову тай йдіт собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку, — судив війт.

Романиха кинула ся як опарена.

— Ой, віточку, та я вмру та не буду лева мати! де мині лева, де, де, де?!

— Мус! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, тай ще зпід церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки давала, по шусці,*) по дві, як почав говорити Петро Антонів.

— Я би, люде, казав, аби таку бідну одову не карати. Церькова відай си не загріє одовиним левом. Дес то виповідают, що давно церькви западали си і робило си на тім місци озеро безконешне. Як би таких кервавих левів одовинних набрати та покласти в скарбону церьковну, тай відай би жадна церькова не стримала слїз одовиних. Це відай би було не по правді. Та замісць аби церькова бабі дала, та ще ме від неї брати того студеного лева? Я якос був у баби за прядивом. Вхожу, а в хаті студеніще, як у ґаздівскі стайни. На опецку горить каганець такий, як зеренце пшениці, тай кілько всего вогню у хаті. Баба сидить та мне пальці як деревляні. Я би казав, ґазди, аби ви не казали ей платити того лева.

---

*) Шустка — з польського szóstka, стара монета 6 крайцарів конвенційних, а на нову валюту значила 10 кр.

Війт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця спав. Всї одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: а най Бог сохранит! Ще казали прикликати сина бабиного і старий Іван взяв єго картати.

— Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обпирала і облатувала і плакала, як ти до бранки йшов, а ти єї віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на остатне вогниво скував! — проказував Іван.

II. З міста йдучи.

Перший:

— Лишень самого полотна зо пятьдесять звоїв по смерти лишило си. Такого богатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений — там були маєтки! А кілька сума?! Таже небіщик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті маєтки? Тай не знати, хто тими грішми загрів си? — Прийшла смерть тай мус усе покидати!

— Бувало прийдемо до него колїдувати. Віколїдуєм шо віколїдуєм, а він віходит із хати тай: проше, братя, до хати, най вам файно подыкую за колєдку. Входимо до хати, пообсажує за стів тай каже: приймати-мете як є, бо як би я не одинокий, то жінка би якос прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилї, а ви вибачьийте. Тай сам нас приймав. Бувало понакладає такі хлїби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така як долоня завгрубшки. Такої сегодни і в різничок не видко. Горівки вже кілько було, щоби вужі мали доста. То, бувало, пємо та їмо, а він просит як на весїлю: пийте, братя, як не стане, то ще принесу, напийте си у старого! То пємо та колїдуємо старому:

....Будьже нам здоров пане Максиме в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Вінчуєм тебе счьистьим, здоровєм в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Чесний, велишний, а в Бога вдьишний в неділю....

— То як вже віколїдуємо, а він пє порцию до нас тай слози обтирає. Як стара моя, каже, жила, то ви і єї колєдку колїдували, а тепер нема кому заколїдувати тай старому сорочки віпрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притулити? То, знаєте, аж нам слози станут в очах, як він зачне за свою одинокість уповідати. Так ми сидїли нераз добрих три годині у Максима. Бувало вже зберем си, а він не пускає. Є, каже, в мене і їсти і пити, як якис казав: і хлїб і до хлїба — та ще забавте си, бо безпешно, як умру, то в ці хатї не мете напивати си. Лиш мене, каже, припорпают, а мій Тимофій все пустит — шо до цинтля.*) Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молоді, мете жити та мете видїти. Тай, адї, так сталo си, як небіщик віщував.

Другий:

— Якос паламариха на сананю вповідала, шо він, небіщик, не любив до коршми заходити. Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував черес, клав у „злодійку“ пєтку тай гайда до коршми! Правда, шо не любив ходити до коршми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили — пив хто не хотїв! А дес по опівночи вертав си до дому вже добре горівчиний. То, каже, усї сусїди знали, шо він іде до дому. Стане, бувало, на воротях у себе тай кричит: на сироти, на бідні запишу, а єму не дам, шо довкола мізинного палца обмотати! Тай ішов собі на приспу. Як був пєний, то нїколи не входив до хати, ци зима, ци лїто — все на приспі спав. Тай уповідают, шо якес нечисте присилювало си до него та мордувало на приспі. Стогне, стогне, як худобина, тай сфатит си**) з приспи та довкола хати біжит, біжит та кричит: рабівники, злодії, шо мою працу розтьигаєте!? Тай, бачу, хапав дручок та обгонив цїле господарство, як пес від якихос злодіїв. Дивси, а він знов на приспі дрімає. Ого, вже за мінуту тай верещит, аж крізь вуха промикає си: паршьику, а тож, мой, шо корову із колешнї***) віводиш?! Та я тобі амінь зроблю! Тай знов лїтав як несповна розуму по тоцї. То

*) Цинтель, з нїмецького Quintel — пята часть лута, маленька вага. **) Схопить ся. ***) Возівня.

казала паламариха, що так цілу ніч божу ним носило та мордувало. Спит на присні та крізь сон гукає: аді, аді, вже ліцитують, вже бют печьитки, вже на бубень вікликают! Відай воно правда, що він ще із за́-молоду купив собі щезника.*) Він і до худоби знав, таже корови у него по дійници молока давали.

Третий:

— Якос незабавки, як Максим умер, та в мене хлопец заслаб. Гадаю собі: таже траба якогос ліку шукати! Умре, бідний сьвіте, тай ховай ни знати з чим тай у чім? Тай пішов-єм до нашої брехунки,**) до Касияниха. Якурат вона надійшла, примовила хлопцеви тай, як то знаєте, пошта — сіла тай розповідає. Ходит по селі та все знає, що де діє си. Тай уповідає жінці, що, каже, тижнем перед смертев та був у мене Максим. Слухаю і я. Ще відай, каже, і на день не займало си, як прийшов. Вчула я, що хтос дверима рипнув тай сфатилам си, кажу, певне до родів. Дивлю си, а то старий Максим. Ти, бабо, дес каже єї небіщик, ще спиш, а то вже днина. Ей, де, каже, днина! Сів він на лаві тай такий обмінений сидит, що аж. Ти, каже небіщик, якас брехунка та дай мині розвєзок на сон. Саме, каже, в опівночи приснило си мині, що дес я віхожу з хати на двір, а то сполудня така чорна хмара, що аж сина краями! Гадаю собі: ото зараз упалит град, бадю, бадю, піде хліб у нівец! Тай пішов-єм до хати, вінїс кочергу тай лопату тай склав навхрест. Та лиш я склав навхрест, дивлю си, а то зпід вугла вода просїкає си. Став я тай дивую си. Е, табо то зпід другого, зпід третого, ба й зпід усїх нори пустили! Дес я збояв си. Глипнув-єм на тік, а там такі нори***) грають, як на сїножьитах. Дес я побіг за рискалем, дес я спускаю ту воду в став, дес та вода снопи підмулює, колешні підмиває. Відкидаю дес снопи тай аж упрів-єм — тай пробудив-єм си. Ти якас, каже, брехунка, та розвєжи мині цес сон, що воно має бути з тими норами? Тай, каже Касияниха, що я єму сказала, то сказала, але він у тиждень тай умер. Тота відьма помогла таке Максимови, як мому хлопцеви. Але кобих єї лише уздрів, тайбих пе-

*) Чорта. **) Знахорка. ***) Жерела.

ревалив як суку! І гроші взьила і горівку пила, а хлопец до трьох день тай на лаві!

Перший:

— Знак тому, шо був віщун, бо все сповнило си, як віщував. На єго подвірю якурат можут тепер нори грати! Анї хлїба в оденках,*) анї худоби, все Тимофій поспродував. Пішло маєство як за водою.

Другий:

— Коли бо, видите, за житя він не злюбив сина тай слова доброго єму не сказав, а син як дірвав си до маєтку тай таке понаплїтував, шо нїхто тому кінца не найде. Банки, якіс векслї, жиди і всьика нужда. Пропадає на пни. Тай кобп-сте знали, шо Тимофій і не пє, лиш так му все з рук паде якос. Бог знає...

Третпй:

— Але ци-сте чули, яку Тимофій має наторoч**) із жінков? Та, бачу, вже єї добиває. Дес ще з осени з'їхала комісня з банку до него тай каже: або гроші або пускаєм маєток на вікликанє. Звертів си, звертів си, тай до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпиши си у нотаруша та дай свій ґрунт продати. Нїби дістала якис тот вексіль, вповідають люде, але тепер єї тот вексіль боками лїзе.

Перший:

— Ой правда, шо дурна! Друга жінка, тай дїтий нема... Та най би чоловікови яка примха стала си тай шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таже дїти від першої зараз би нагнали. Тай шукай, бабо, права не знати де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит речинец платити тай дотискают. Та тепер там у хатї таке покаяніє, шоби птаха не сїла на хату. Як дізнав си, шо вексіль вже у містї, та як прилетів з міста, то й конї не розпрьигав, але влетів до хати та до жінки.

— А вексіль де? — каже.

— Ой, я дала братови.

— То в тебе брат чоловік, ци я? — Та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, тай розум стратив.

---

*) Стіг. **) Грязню.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю, ти підеш спру землю їсти, я на шибеницу, а діти жидам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила.

— Ой, каже, чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а найже тобі шо стане си тай я піду попід чужі вугли кукати?

— Меш, каже, кукати, як глуха зазуля, заки ты у гріб не зажеіу. — Тай лягли отак спати, він з краю, а вона від стіни. Шо години, бачу, вставав та бив. Кажут, шо болото зробив з жінки. А рано вона хотіла втечи, але ймив та привєзав та місив обцасами, як у глину. Най Бог боронит від такого!

Третий:

— Здурів чоловік тай решта! Таже він рано відвєзав єї тай казав, аби файно вбрала си, бо підут на храм. Тай поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але вповідали люде, шо на храму вона скинула киптар,*) а сорочка кервавіська! Обступили єї жінки та питали, шо то єї таке? А вона бідна в плач! Всї храмові іззирают си як на чудо. А Тимофій, бачу, встав ізза стола тай: жінко, каже, марш до дому! Та так вони похрамували. Як вертали до дому, то лиш один Бог знає!

Перший:

— Гет люде падут у долину так, як би їх хто трутив у бульбону.**)

Другий:

— Таки небіщик Максим шос знав до себе. Адї, нори знорили і єго маєство і невістцї нори по плечах просікают...

Третий:

— Таке знав, як і ми. А нїби так не пішли усї господарства? лиш Максимовэ? Адї, ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай! Де, де, де-е!

Третий:

— От якос ми добили си до села. Рот ба сеї, ба тої — балу́ та балу́, а ноги сараки йдут. А ви завтра де йдете?

---

*) Короткий кожушок без рукавів. **) Вир.

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай єго шлях*) трафив. Ще від літа винен.

Третий:

— А я до ксьондза...

III. Вечірна година.

Не міг сісти, так єго щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстанова хатна і кути замазували ся і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовували ся давні образи щораз виразнійше.

— Отсе така хвиля, коли малі дїти вибігають з хати на толоку і грають ся дуже весело, нервово. В таку пору дївчата не хотять гонити товару до дому, бо кажуть, що як зоря вечірна на небо виходить, то голос по росї стелить ся, — і сьпівають, аби голос стелив ся. А в зимі то мами прядуть кужіль тай сьпівають свої дївоцькі сьпіванки, але так сумно, як би банували за молодим віком. Дїти сходять ся разом до купи і шепочуть на печи тай засипляють без вечері. Чудна якась вечірна година.

Ходив та гладив себе рукою по чолї, як би хотів усї свої думки замкнути у голові, аби не повилїтали, бо щиро хотїв їх перегадувати.

— Ба, не знати, що він дїє? Такий був добрий товариш. Добре памятаю, як ми раз сидїли у него в садку. Відай тодї він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, з золотими берегами суне ся по небі та лишає поза собою білі лїлії, а сама йде далї та сїє, сїє того цьвіту по синім небі — тай за годину нема ні хмарки ні лїлій. Лиш голубе небо морщить ся, як голубе море. Правда, він тодї чогось сумував.

Ходив, а очи єго ставали такі добрі, як у дитини.

— От, вже-м забув конець. Приходить ся вже мамині сьпіванки забувати! А ще до недавна тямив. Зараз. Я зай-

*) З нїмецького Schlag — удар.

мив з Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на червоно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця та така влазлива, що жадній сіянці не дарувала. Тай я скинув окрайку і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби та свистав та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир з листка...

Вже сидів на мягкім кріслі і хлопячі спомини гонили єго як сон на якісь цьвітисті поля, що цьвітів на них дуже богато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Вертали ся з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави. Тай наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лишень дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А менї казали, аби не качати ся з гори, бо сорочку підру, або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте“. А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не годен анї годинки тихо посидіти?“ Тай тоді злетів бузьок на млаку таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на колїна тай почали сьпівати:

Ой, не коси, бузьку, сїна,
бо ся зросиш по колїна.
Та най тота чайка косить,
що на бакир шапку носить.

Збирав усї сили памяти, аби нагадати решту сьпіванки і не міг. Очи посумнїли.

— Зараз, зараз. Мама пішли до дому, а я бігав до вечера за бузьком та присьпівував: „Ой не коси бузьку сїна...“

Розбігáв ся як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим яром все стримує ся. Говорив голосно перші вірші сьпіванки і не міг далї нагадати. Зітхнув і чорний обвід коло очий ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що урвала ся! Вона вже тоді рвала ся, як менї мама мили

ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у сьвіт на науку. І ходив я по тім сьвіті і гнув ся, як лоза для кавалка хліба і чув на собі сотки гордих очий.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очи.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сидїла на призпі та гріла ся на сонци. Не пізнала. А потім мене привитала. „Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, абись не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми єї дурили, що ти над'їдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Тай умерла". Отак рвала ся та нитка...

Несьвідомо говорив мамину сьпіванку: „Ой не коси, бузьку, сїна..." — отак з десять разів повторив.

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледви мама добили ся. „Аді, синку, отсе Маріїн гріб. Я вже насадила і рути і барвінку і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж в осени посажу". Сїли ми коло гробу і мама оповідали менї за біду Марійчину. Чоловік злий, дїти малі, біда в хатї. Вітер здував з вишень білий цьвіт. Цьвіт падав на гріб і на нас. Здавало ся, що той цьвіт зростає ся з маминим білим волосєм і що роса з цьвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Горячі сльози впали на стіл і він встав і пішов до вікна. Було вже темно.

— А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цьвіт з маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів межи тими гробами і нагадала ся менї мамина сьпіванка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там тай пішов з могили. Лиш вишневий цьвіт з гробів летїв за мною, як коли би тим цьвітом сестра і мама просили, абим не йшов...

Ще довго ходив по хатї та несьвідомо шептав:

Ой не коси, бузьку, сїна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
що на бакир шапку носить. — —

З ПОЕЗИЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Зимова ніч на чужині.

— Розваж мене, Музо, моя ти порадо!
Так тяжко в сей вечер на серці менї!
Де-ж ти забарилась? Колись ти так радо
летїла на поклик мій в кращиї днї.

Муза.

Дарма нарікати! Не я забарилась,
я часто край тебе стояла, ждучи
твого привітання, але ти журилась
самотно, мовчазниї сльози ллючи.

— О Музо, не згадуй ту люту годину,
журби не буди, бо вона сторожка,
мов хижая птиця, — засне на хвилину
і зо сну її кождий шелест ляка.

Настрій свою лїру гучну, невидиму,
струна струнї стиха нехай промовля,
і в слїд за тобою я голос вести-му,
а думка хай вільно по сьвітї гуля.

Муза.

Сьпівай же за мною
про те, як весною
усе відживаєть ся знов,
про цьвіти весняні
і речі кохані,
про першу весняну любов.

— Ні, Музо, ся пісня незграйно лунає,
чомусь я на голос її не зведу,
мій голос журливеє щось починає,
а струни твої на веселім ладу.
Лишімо сю пісню...

Муза.

Утнїмо другої,
поки не розстроїв ся лад!
„Підківки іскристі!
Дївки танцюристі!
Гей, пари, ставайте всї в ряд!...“

— Ми, Музо, не щиро сю пісню сьпівали,
менї вона завждї чужая була, —
в той час, як навколо усї танцювали,
я тілько таємнї сльози лила.

Муза.

Нема нам з тобою
веселого строю,
судились нам иньші пісні.
Сьпіваймо поважно
про те, як відважно
герой умира на віїнї.
Він рад серед бою
лягти головою,
аби не впустить корогви,
він чесно поляже,
товаришам скаже:
„Я вдéржав, держіть тепер ви!“

— Ой, Музо! ся пісня двусїчна, мов зброя,
і будить відвагу й жалю завдає:
ти згадуєш в пісні погибель героя,
я згадую в думцї безсилє моє.

Поки я недужа, не клич до відваги,
в заржавілих піхвах меча не воруш.
Менї тепер сумно, я прагну розваги, —
прошу тебе, сьвіжої рани не руш!

Муза.

Химерні ви, люде! серця ваші хорі
від всього займають ся жалем страшним.
Згадай, як колись ти на ясниї зорі
зо мною дивилась під небом рідним.

Чи в сій сторонї закривають так щільно
небесну красу кипариси сумні,
що пісня твоя не літає так вільно
до самого неба, як в давниї днї?

Невже отсих гір золота верховина
для тебе сумна, мов тюремна стїна?
Замовкни-ж ти, пісне моя лебедина,
бо хутко порветь ся остатня струна!...

— Стій, Музо, ображена, горда богине!
Даремне твій сьпів безнадїйно луна.
Скорійш моє серце раптово загине,
нїж в тебе порветь ся остатня струна.

Згадай, як у лїтниї ночі безхмарні
крізь ті кипариси сьвітили зірки, —
були наші мрії хоч смутні, та гарні,
немов у жалóбі вродливі жінки.

Нехай же тепер туманй непрозорі
вкривають і море і серце моє, —
в піснях наших завждї сияти-муть зорі,
вони там лишили промінне своє.

Згадай, як ми сьпівом стрівали сьвітання:
мінила ся ясна зоря, мов рубін,
шаріло ся море від сонця вітання,
по той бік затоки лунав тихий дзвін.

Нехай тепер щастя зайшло як і сонце,
марою насунулась ніч дощова,
а завтра знов сонце загляне в віконце
і збуджене серце моє засьпіва.

Згадай, як у день ми стояли з тобою
на скелі горячій, на кручі стрімкій,
я вчила ся пісні в морського прибою,
а ти прислухалась, який в ньому стрій.

Нехай я отруєна злою журбою,
та в пісні на всяку отруту є лік;
ми слухали пісню морського прибою, —
хто чув її раз, не забуде по вік.

Згадай, як захід у вогнистії шати
верхівля гори одягав кремяні, —
палали в гущавині квіти ґранати,
а в серці мойому палали пісні.

Нехай мої сьпіви й садочки квітчаті
заснули, оковані сном зимовим, —
весною й пісні і квітки на ґранаті
вогнем загорять ся новим!

Ялта 15. грудня 1897.

Жидівська мельодия.

Ти не мій! розлучив нас далекий твій край
і вродлива чужинка забрала!
Ти там може знайшов незаказаний рай,
я-ж без тебе, мов квітка зівяла.

І зостались мені лиш пісні та думки...
Ті пісні наші бранці зложили,
прислухаючись, як край Євфрату ріки
вавилонські верби шуміли.

Ті пісні не сьпівались, у дні жалібні
арфи висїли смутно на вітах
і гойдались, неначе журились сумні
по веселих утрачених літах.

На мовчазних устах не лунав тихий сьпів,
він на крилах думок у пустиню,
у зруйноване божеє місто летїв
і оплакував рідну сьвятиню:

„Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм,
вороги найсьвятійше сплямили,
на твоїм олтарі неправдивим богам
чужоземці вогонь запалили.

Всї пророки твої від тебе́ відреклись
і левітів немає з тобою.
Хто погляне на стїни, величні колись,
покиває сумний головою.

Ти не наш, але вірними будуть тобі
на чужинї ізраїльські люде, —
що Господь сам обрав за сьвятиню собі,
те до віку сьвятинею буде!“

Милий мій! ти для мене зруйнований храм.
Чи я зрадити маю сьвятинї
через те, що віддана вона ворогам
і чужій, неправдивій богинї?

Волинь 26. червня 1896.

ДІДУСЬ.

ОПОВІДАНЄ

Богдана Лепкого.

— Прошу єґомостя!

— А що там?

— До хорого. Чоловік чекає.

— До хорого, до хорого — говорив панотець, протираючи заспані очи.

— Най іде до дяка, щоби церкву відчинив і приладив все, що треба!

Служниця замкнула двері і чути було, як у кухни повторяла панотцеві слова.

Панотець повернув ся на ліжку і підняв ковдру, що зсувала ся на підлогу.

— До хорого. Га, що робити! Треба йти. А тут так добре лежати. Треба йти...

Але він не вставав; ще хоч хвилинку хотів полежати. Ніколи сон не здаєть ся таким смачним, як тоді, коли нам не дають спати.

Легенько зсунули ся повіки на сонні очи, гадка про хорого навела спомин дзвонів і під вражінєм їх глухого, далекого гомону панотець заснув наново.

— Прошу єґомостя, прошу єґомостя!

— А що там?

— Дяк уже пішов до церкви. Чекає!

— Чекає? Скажи, що я йду.

За малу годину вулицею з церкви в село, ішло двоє людей. Вони потопали в мори білої мраки і оден другого майже не бачили так, що прохожі лишень на знак дзвінка клякали, як годить ся клякати, коли сьвященик іде з Паном Богом. На дворі був осінний приморозок; сільське, як тісто в діжи розмішане болото, стяло ся і сьвітило брудними хрусталями. Під ногами воно ломило ся і видавало легонький хрупіт. Панотець почув зимно і скорив, дяк собі поспішав і що третій-четвертий крок дзвонив. Так перейшли довженну вулицю, аж опинили ся за школою, біля керниці.

— То тут! — озвав ся дяк.

— Тут? — повторив панотець і відчинив ворота.

Єго здивувало, що на подвірю було зовсім тихо. Ніхто не вийшов зустрічати єго; не було сусідів, свояків, сільських лїкарів і лїкарок.

— А може то не тут? — поспитав панотець дяка.

— Ні, таки тут; старий Скрегота хорий. Я преціньзнаю.

— Ну, як тут, то ходім! — І вони війшли у хату. У хатї тишина. Пусто як вимів. Лише постіль лежала розікрита, але недужого на нїй не було.

— Гей, є тут хто? — крикнув дяк, заглядаючи до кухонки, комори і до сьвітлицї. Ніхто не відповів, лише кури озвали ся на поді.

— Нема що. Подождїмо... Сїли на лаву і чекають.

А тут і сонце засьвітило і мрака піднесла ся повисше хлопа. Сидять і ждуть, коли чують: на дворі якийсь крик: Ацю! Ацю!

Вийшли на поріг. Старий дїдусь, босий, простоволосий, вганяв за годованими підсвинками і на силу старав ся їх намовити або зневолити, щоби зайшли до кучі. Але годованці, немов насьмівали ся з безсильности та неповоротности старого, бігали собі по цїлім подвірю і, видко, мали велику охоту заглянути в огород, що був забезпечений невисоким плотом і ворітцями з ріща.

— Ацю! Ацю! — кричав старий, блендаючи худими ногами. — До кучі!

Панотець дивив ся якусь хвилю, а там і став непокоїти ся. — А що то ви собі думаєте! Посилаєте по мене, стягаєте з ліжка, не знати на що і по що! Хто у вас хорий?

Старий подивив ся на панотця і кивнув головою.

— Та то я, прошу отця духовного, то я вмираю.

Отцеви було того за богато.

— Що то ви собі жарти з мене робите, чи що? Вмирає і за безрогами бігає по цілім обійстю!

— А якже, прошу отця духовного? Як вийшли, то преціньь треба загнати. Ацю! А то пішли би в город, або до сусіда. Ацю!

Хто знає як довго були би тривали ті перегони, коли-б не дяк. Він поставив дзвінок і червону ліхтарню на порозі а сам взяв ся помагати старому.

Годованці, як побачили таку поважну підмогу, зайшли зараз до кучі. Дідусь ще раз накричав на них і замкнув дверцята на грабовий кілочок.

Аж тепер підійшов до панотця і поцілував єго в руку.

— Най отець духовні будуть вибачні і на мене не гнівають ся! Але, звичайно, вийшли, так треба загнати.

Панотець змяк. Гнівати ся не міг, бо мав серце добре і до людий прихильне, а в тім гнівати ся не було й за що.

— Я не гніваю ся, — озвав ся лагідно, — але все таки трудити мене, коли нема потреби, то несовісно. Ви преціньь такі здорові, що в неділю самі до церкви прийшли би та висповідали ся.

— Ох, Боженьку Ти мій! Де там в неділю! Де! Я ось хто знає чи до полудня дочекаю. Я лиш на силу жду на вас. Так менї Боже, що на силу!

— Добре на силу, — погадав собі панотець, входячи в хату.

Старий пішов до комірки перебрати ся в чисту одежу.

За хвилю вийшов чистий і причесаний. Панотець не спішив ся. Не бачив потреби.

Єму хотїло ся побалакати з дїдусем, що був смертельно хорий і проте бігав по подвірю за безрогами.

— А здавна ви нездужаєте? — спитав панотець сідаючи на ослін.

— О, з давна, з давна. Ніби так, боліти, то мене нїчо не болить, але сила кудись поділа ся. Нїчо її в костях не чую. І в грудях чогось так холоне. Виразно смерть.

— Ну, і якже, нїкого у вас нема? Самі сидите як пустельник? І здоровому самому нудно, а не то хорому.

— Та я не сам, прошу отця духовного, є в мене дїти; добрі дїти, годї нарікати. Гріх був би нарікати, бо таки добрі.

— Добрі, а за старого не дбають.

— Дбають, отче духовний, дбають. Ще й як дбають! Нинї жадне з хати не хотїло вийти. Обступили мене тай плачуть. Але я кажу: „Чого тут плакати? Ідїть кожде до свого. Мене не пильнуйте, бо нїхто мене не вкраде; а як маю вмирати, то і так умру. Без вас. Ти, Гриньку, кажу до старшого сина, іди на Змийну. Ріля готова, сїяти давно час. Ану-ж прийде похорон і знов не буде як, а тут уже і морози беруть. Іди менї зараз! А ти, кажу до доньки, йди до міста та накупи чого треба. Знаєш, прийде що до чого, то тут, у наших Жидів, в двоє дорожше. Невістку я післав на друге село, щоби дала знати своїм, а зять пішов по отця духовного та мав ще поступити до теслїв. Так лежу я сам, коли чую: підсвинки вийшли! Дивлю ся в вікно, а вони рилами підносять ворота. Не було що: треба було загнати. Підвів ся я та якось, славити Бога, загнав. А отець духовні най не гнївають ся на мене, бо я таки на правду хорий. Дуже хорий...

Він поцїлував панотця в друге і впевняв о своїй хоробі.

— Ну, якже, і вам не прикро самому? — питав панотець дальше.

— І не лячно? — додав від себе дяк.

— А чогож би лякатись? — говорив дїдусь. Пережив своє, тай треба забирати ся. То так, як той робітник. Зробить роботу тай забирає ся з поля до дому, спочивати. Тай чи то менї не час? Вже другий місяць, правду сказати, хлїб сьвятий марную. Десь так сила втїкла і я не

годен нїчо робити а за дурно хлїб дїтий їсти, якось не добре. В горло не йде. От славити Бога, що вже конець. Чого менї бояти ся? Дїти випровадив на люди, вивінував, розуму навчив, тай чого ще більше треба? Нема менї чого бояти ся...

— Можемо починати — обізвав ся сьвященик, зворушений словами старого.

— Починаймо в імя Боже — відповів дїдусь і перехрестив ся тричі. — —

*

* *

Що лиш панотець повернув до дому і забрав ся снїдати, як з дзвінниці озвав ся дзвін: бам, бам, бам!

Старий Скрегота помер.

Пшениця засїяна, підсвинки в хлївци, доньки з міста що лиш не видно, — він міг спокійно вмирати...

ДВІ ДОЛІ.

ПОВІСТЬ

Данила Мордовця.

XIV.*)

В осени 1674-го року султан Мухамед IV. посадовив на галєри пятнадцять тисяч яничар і Чорним морем з Капудан-пашою і другими пашами та мурзами післав їх у Крим до хана Селим-Гірея I. з приказом: піднявши всю кримську орду в сорок тисяч коней, у купі з яничарами, як тільки замерзне Дніпро з притоками, затонами і заводями, тихо, несподівано, нічною добою і доконче у велике сьвято, саме на Різдво, на другу або на третю ніч, сараною налетіти на прокляте запорозьке кодло, вирізати до ноги усе те гадюче царство, зрівняти з землею їх вали й окопи, попалити й пустити на вітер їх курінї, а самого „урус-шайтана“, Сірка, живцем у тяжких кайданах приставити у Стамбул на ясні очи падишаха.

За три тижні до Різдва стала зима, та така сувора, що аж земля від морозу тріскала, а Дніпро і всї його притоки й затони закувало ледом мов желїзом і приспало снїгом.

Настало Різдво. Усї сїчовики зібрались до Сїчи на се велике сьвято. Покинули свої зимовники і ті з товари-

*) Див. II, III і IV книжку.

ства, котрі зимою жили своїм хозяйством і з своєю худобою то по дніпровських островах і займищах, то на своїх пасіках.

Весело й бучно провели січовики перші два дні великого зимового сьвята. Греміли гармати й мушкети. Грали і сьпівали кобзарі й лірники. По курінях ходили школярі-сьпіваки, „яко волсви со звіздою путешествоваша“.

Гуляли і день і другий, а того не знали, що пятьдесятьпять тисяч заклятих ворогів їх на другу-ж ніч обгорнули Січ мов хмарою, накрили і порізали у темряві січову сторожу, що стояла кругом геть-геть від самого коша, і по степовій, і по луговій стороні. Зоставили живим із сторожі тільки одного молодесенького вартового, щоб він показав їм ту „хвіртку“ чи „пролаз“, котру на сю ніч, по черзі, не замикали...

А у ту Січу не легко то було і вскочити... Вона стояла за високим земляним валом, а її обступали, на схід сонця, чотири притоки Дніпра-Славути: Чортомлик, Прогной і річки Скарбна і Павлюк. Уввишки вал був в шість сяжнів, високенький таки... З поля, на захід сонця, на валу були високезні острі палї чи то частокол, а в ньому бойницї. З другого боку, що на схід сонця, від Чортомлика і Скарбної до самісінького валу збудовані були із товстого брусу здоровенні коші, що засипані були землею, так що їх ніяке-б ядро не пробило, не то що кулї. У самій Січи стояла високезна башта, теж на захід сонця, двадцять сяжнів у обхід, а у тій баштї, звичайно, добрі бойницї. Перед самою баштою глибочезний рів, а далї за ровом земляний городок, сто сяжнів у обхід, а в йому віконця, з котрих визирали на сьвіт божий січові гармати. У тих кошах, що були на схід сонця, прорубані були під бойницями вісім вузеньких „хвірточок“ чи „пролазів“, таких вузеньких, щоб тільки одному козакови пролізти з відрами по воду на Чортомлик та Скарбну. Мірою була Січа, як обійти її кругом, — більш девятисот сяжнів — без малого дві верстви. Чималенький таки городок! — не десяти і не двадцяти тисячам можна було у йому сховатись...

Так ото як порізали татари й яничари у поли й у Великому Лузі січову сторожу і зоставили для себе, за язика, тільки одного вартового, то хан Селим-Гірей і улестив його обіцянками великого скарбу і волі — куди схоче, туди й іди, а укупі з обіцянками — і шаблею: не покаже охотою незамкнуту на ту ніч, по черзі, хвіртку — зараз і голову з пліч!

Зоставалось одно — показати нещасну хвіртку.

От завязали йому чадрою чи то рушником від татарської чалми рота, щоб іноді, часом, не крикнув коло самої хвіртки і не побудив би сонну Січ, яничари й повели його під руки, а він, з неволі, повів їх до тієї нещасної хвіртки.

Як вода у лотоки ринули яничари у той „пролаз", і вже за перших півнів затопили своїм тілом і майдан, і всі улиці й улички поміж курінями і за курінями...

А у Січи — тихо як в усі. З вечера трохи потеплїло, і вогкий сніг, мов борошно мнягеньке, і не хруснув під ногами проклятущого бусурманського воінства... Хоч в ухо стріль! От-от потечуть ріки козацької крови червоної...

А що-ж козаки? Після гульні, танців і скоків, підпилі й потомлені, вони спали по своїх курінях, покотом чоловіка по півтораста у кождому з тридцятивосьми курінів. Хропу козацького було, мов у кінському табуні після водопою.

Тілько у васюринському курінї деякі з козаків, не підпилі й мало потомлені, сидючи коло столу у каганців, грали в карти. А у темному кутку лежали собі рядом наші знайомі Запорожці, що їздили колись у Печерське з дарами від Сірка та бачили, як Юрась-архимандрит служив вечірню службу, — Павло Пелеха та Яким Яворницький.

Лежать вони та тихенько розмовляють про старовину, коли чують:

— Цитьте, цитьте! — шепоче Шевчик Запорожець, а сам білий як крейда. — Чи се не сон?... Господи! яке-ж страшне!

І він показує на зачинене вікно у кватирку, де була маленька щілинка.

Ті туди... Зирк! аж волосє сторч стало... Увесь майдан людьми затоплено, мов ото буває у церкві на велике сьвято... та усе яничари!... Кинулись і ті, що у карти грали... Так і єсть! Пропала Сїч! пропало військо запорозьке!... Зараз тихенько давай будити увесь курінь... Повскакували... Де і хміль подів ся!... Скочили на ноги мов один чоловік — мовчки ухопили мушкети... А тут курінний отаман порядкує... У кождого вікна поставив по три, по чотири чоловіка, найметнїйших стрільців, щоб вони без перериву стріляли у гурт, як у копицю, а другі щоб безперестанно набивали мушкети і подавали тим, що у вікон...

Помолились та разом і відчинили усї вікна куріня...

Торрох! аж по степу й лїсом луна розляглась... Торрох! торрох — і мов блискавка вилїтало полумя із кождого вікна, і мов від грому небесного падали яничари, аж до неба, до самого Аллаха посилаючи передсмертні окликн і проклони... Падають, та й падати нїкуди — так густо!

Від грому мушкетів прокинулись і другі курінї — всї тридцять вісїм!..

Сотки блискавок і громів вилїтали разом із усїх вікон, і яничари „аки козли между собою мятущи ся“ — як каже лїтописець — падали на землю і захлебувались своєю і братерською яничарською горячою крівцею. Самі вони у такій тїсноті мусїли або стріляти на небо, у повітрє, дурницею, або бити свого брата, бо куди не повернись, — стояла стїна із яничарів же...

Скоро і сї живі стїни повалились і стало вже не так густо: мерцї загатили собою і вимостили трупом і майдан і кожду уличку. Тодї із отаманського вибухнув голос:

— До ручного бою, дїтки, до ручного!

І разом у кождому курінї відчинились двері і Запорожцї, як бджоли із уликів, висипали із курінів, і почалась страшна різанина рукопаш: у дїло пішли тодї шаблї, ножі, турецькі ятагани-запоясники, келеши. Се вже була чисто різницька робота. Турки вже мало і відбивались, бо думали, що так судив їм Аллах тут погинути.

— Алла! Алла! Алла! — здіймали вони руки на небо і падали мертві на своїх братів яничар.

Січ мов курилась туманами: то не тумани над Січчю вставали, то курилась на морозі ще тепла кров турецька.

Ще тільки на сьвіт почало благословлять ся, а вже у Січи не зоставалось ні одного живого яничарина. Усе червоніло турецькою крівцею — стіни сьвятої церкви, курінї, гармати... За червоним не видко було і снігу, хоч перед ранком і вдарив знов такий мороз, що пара з уст, здавалось, замерзала.

А тимчасом вернулись із погонї дві тисячі панцирників-козаків, котрі вже не догнали хана Селим-Гірея з його ордою в сорок тисяч коней і з рештою недобитих яничар, котрих спасла хвіртка, якою вони й дібрались у ночи в Січу, як вовки у кошару. Привели тільки одного язика-татарина: кінь під ним пав у погонї, і його взяли Запорожцї за язика.

— Завів хан як собака і побіг у свої улуси з ордою, — тільки й удалось козакам добити ся від свого язика. Халат на собі розідрав... шику свою драпав нігтями... плакав, ай-ай! як плакав... Тепер єму падишах кесим башка, ай-ай! кесим башка!

Після служби божої і молебня на подяку Богу Запорожцї перш усього перенесли своїх убитих у страшній „заверусї“ товаришів — як каже лїтописець — на братське кладовище і передали тїла їх землї „честним і знаменитим погребенієм“. — Убито було пятьдесять чоловіка.

Полягло яничар у ту ніч тринадцять тисяч пятьсот! Два днї валили Запорожцї їх трупи в ополонки, пускали під лїд — нехай пливуть і ждуть слушного часу...

XV.

Сяк-так, перебули козаки Різдвяні сьвята і водохреще, перебули й піст опісля мясниці, а тут вже й сонечко стало все вище та вище підбиватись. Прийшла весна. Ми-

нули і Великодні сьвята, пролинула й клечана неділя, не далеко вже й до Петра.

Коли ось розсилає Сірко козаків-молодь по усіх плавнях, займищах, по пасіках і козачих становищах, щоб усе низове товариство, не гаючись ні хвилини, мерщій прибувало до Січи на велику раду.

Отаманське слово — велике слово. Козаки разом з усіх усюд посунулись до Коша. Зібралась рада. Сірко, уклонившись до громади, ознаймив, що від славного війська запорозького низового хрещений люд, уся ненька Україна вимагає великого, сьвятого діла.

— За неньку Україну і за сьвяте діло ми раді положити свої голови! — озвались Запорожці. — Веди нас, батьку!

— Так от що, дітки, — додав Сірко — їдьте ви зараз до своїх становищ, де хто господарство має, запасіть ся тижнів на три харчами і усім, що до походу належить: щоб і коні були справні, і мушкети, і уся козацька зброя. А потім, не барючись, вертайтесь до Січи, і ми підемо, куди нас Бог поведе... З Богом же, дітки, — скорше вертайтесь.

Козаки не дали на себе довго ждати. Через кілька днів Січа була як повний улик, так що ті з козаків, що трохи опізнились, вже не попали у саму ограду, а припинились перед Січю з кіньми у поли.

Тільки вже тепер, як знов зійшлась рада, Сірко дав знати, куди він поведе своє військо. Він оповів, що поведе своє військо на Татар, та не через Перекоп, а таким шляхом, звідки їх Татари ніколи не виглядали й не виглядати-муть. Відібрав двадцять тисяч січовиків, у котрих були самі прудкі коні, і пішов з ними через татарські степи, подалі від їх кочовищ, прямо на Сіваш, не спіткавши на тих степах ні єдиного Татарина.

Там, косою Арбатом перекинувшись на той кінець Сіваша, Сірко зупинив своє військо як раз там, де починав ся самий Крим, і розбив на дві купи своє військо: з одною, меншою купою, коний в пяти тисячах, Сірко сам зостав ся коло арбатського „перелазу“, а пятнадцять тисяч з Грицьком і Павлом Пелехами та Якимом Яворницьким послав руйнувати Крим.

— Розсійтесь по поганій землі як сарана і гнівом божим пронесітесь над нею, а на шостий день з здобичю і ясиром вертайтесь до мене; а тут я сам зустріну хана і задам йому такого прочухана, що дітям і внукам закаже не будити лева, коли він спить, — сказав Сірко їм на відході.

І тяжке горе на той час спіткало усю кримську землю, таке горе, якого Кримчани й не зазнають. Один загон козаків з Яворницьким пустив ся на Карасубазар, другий з Павлом Пелехом вдарився до Козлова города, третій з Грицьком Пелехом — упав на саме ханське кубло — на Бахчисарай.

І якого то плачу було на той час по всій кримській землі! По городах і аулах пройшла така пожежа, що за димом і курявою сонце ховалось як за хмарами. Там голосили Татарки й Татарчата, котрих чередами гнали у полон, а тут ревла худоба, іржали коні...

У Бахчисараї козаки вже не застали хана: дим пожежі так налякав його, що він з більшою частиною свого війська побіг у гори, а другу послав розвідати, що і як і звідки прийшов на його землю гнів Аллаха, бо від Перекопа нїхто не приходив.

Незабаром Селим-Гірей дізнав ся, що то Запорожці так страшно хазяйнують у його ханстві і що проскочили „урус-шайтани“ у Крим не через Перекоп, а Арбатом через Сіваш...

Селим-Гірей аж руки підняв до неба з радощів.

— Алла, Алла!.. Ля іллях іль Алла, Мухамед расуль Алла! — похваляв він Бога за таку звістку.

Він знав, що коли Запорожці вертати-муть ся з Криму через Сіваш, то як перестріти їх у самого перелазу на Арбат, на ту вузеньку косу, що тоненькою і довгою стрілкою простягла ся поміж гнилим Сівашем і Азовським морем, то там їх не трудно буде перерізати і перестрілять як шпаків або перепелиць — до одного, до послідної ноги...

І Селим-Гірей зараз погнав своїх чаушів у гори, за Чатирдаг, щоб усі султани, мурзи й аги поспішали до його у Чуфут-Кале, кождий з своєю ордою.

Як казав хан, так і сталось: Селим-Гірей обгорнув ся великою ордою за пятьдесять тисяч коней і сагайдаків.

Не втече тепер „урус-шайтан“, не втече! У вершу щука головою попала і повороту їй не буде... Не втече „урус-шайтан“!

Але не так склалось, як жадалось...

Селим-Гірей з своєю ордою доскочив арбатського перелазу як раз у той день, коли й козаки мусіли туди-ж вернутись з ясиром і здобичю. Аж там ждав на хана сам Сірко.

Селим-Гірей і його султани ще здалека запримітили, що козаків дуже мало і що вони полягали за коней, як за живий окіп.

Було-б вам звісно, що Запорожці так було вимуштровували своїх коней, що коли скаже було: „косю, лягай тихо!“ — і химерний коняка зараз лягав на землю і лежав як мертвий, а Запорожець клав йому на спину свого мушкета і лущив ворогів неначе з приціlу.

Так от як побачив Селим-Гірей, що козаки полягали за коней, то зараз звелів і своїй орді зійти з коня і вдарити на козаків пішки, великими лавами, спершу пускаючи в них хмари стріл, а потім, зблизившись, на ножі, рукопаш!

— Алла! Алла! Алла! — заголосила орда, пускаючи у козаків дощем стріл.

Але Запорожці й не ворухнулись, бо Сірко зоставив у себе тільки панцирних, у дротяних панцирях попід контушами, і татарські стріли не то що не дошкулили їх, а майже й не вкололи, ні трошечки не вдряпнули. За теж Запорожці дали себе добре знати; кождий намітив із свого мушкета по ворогу — і разом не одна сотня бритих голов полягла на місци.

Не раз і не два кидалась орда на живі околи і бриті голови валялись по полю вже не сотнями, а тисячами... Чотири тисячі трупів татарських — розказує літописець — полягло вже у полі, а Запорожці ні на малу пядень не подались назад.

Селим-Гірей велів відступити на мушкетний перестріл. Йому думалось, що Аллах не навернув ще на його милостивого ока.

— Алла! Алла! Алла! — радісно заалалакала орда у заднїх рядах. — Аллах керим! Аллах акбер!

І було з чого радїти. На поміч їм рушила друга орда: то сам Аллах посилав на „урус-шайтанів“ своїх делїбашів.

Але то не були Аллахові делїбаші: то йшли Запорожцї, ті самі, що — як каже лїтописець — „нещадно струснули“ увесь Крим.

Грицько Пелех і иньші отамани-ватаги, довідавшись від татарського язика, котрого десь злапали козаки, що хан потяг з військом-ордою як раз до арбатського перелазу, де засїв сам „батько“ з панцирними лицарями, мерщій повернули своє військо з ясиром і здобичею трохи на бік, зоставили там під охороною деякої сотнї-другої козаків той ясир і здобич, а самі, розпустивши татарські знамена, що забрали у Бахчисараї, ринулись за ханською ордою, буцїм то й вони — орда.

Але Сїрко добре бачив, що то не орда, а його-ж молодцї-сїчовики.

— На кінь, дїтки! На кінь, панове-молодцї! — крикнув він. — То нашї братя йдуть... Ускочила орда межи молот і ковало! Рушайте, дїтки!

Як яструби на шпаків понеслись козаки на Татарву. Орда не вдержала і кинулась у ростїч по степу, посилаючи назад через лїве плече свої пернаті стрїли. А там, у тому рідному їх степу, вже виглядала їх смерть немилуча. Селим-Гірей і його орда скоро побачили, що то Аллах не поміч своєму людови посилає, а смерть...

Ще кілька тисяч полягло орди на рідному полї та кілька тисяч у полон ускочило. Не піймали тільки самого хана, бо під ним був кінь, подарунок падишаха, кінь, пращур котрого, кажуть, возив на собі самого пророка Магомета.

Того-ж дня усе козацьке військо, забравши свою здобич і тринадцять тисяч ясиру, пройшло арбатський перелаз і стало у степу коний попасти і самому їжею та спочинком трохи підкріпити ся.

Тут Сірко велів козакам наварити яко мога більше каші, так щоб сієї козацької страви стало й для усього ясиру.

Нагодувавши ясир, Сірко звелів козакам розділити його на двоє: осібно хрещених і осібно нехрещених бусурман, і бусурман звелів зараз, як звичайно, перевязати, а до хрещених, котрих було сім тисяч, козацький батько повів таку річ:

— Слухайте, хрещені! Хто з вас хоче, ідіть з нами у мир хрещений, у край веселий, на тихі води, на ясні зорі, до городів християнських; а хто не хоче, вертайте ся у Крим.

Хрещені і ті, яких хрещені матери привели вже у Крим і котрих звали „тумами“, теж розділились самі на двоє: чотири тисячі з них захотіли вернутись до дому, до рідної родини... А три тисячі — то все були молодиці, дівчатка-підлїточки і діти — і ні одного козака або хлопця — ті захотіли вернутись у Крим... Гай-гай! За що-ж їм, бідним, докоряти тим Кримом нехрещеним! за що? У тієї молодиці може дитя там зостало ся; хоч воно й Татарча нехрещене, але-ж воно її дитинка, під її серцем зародило ся, на її-ж і лоні вигодувало ся. У другої молодички хоч і діток там нема, але до серця її може припав який чорнявий та кароокий Ахмет або Селим, чи вже привикла вона у мурзи в гаремі до „розкоши турецької“, до „лакомства нещасного“... Та й дівчаточкам-підлїточкам може декотрим з них упали в око які очи карі, брови чорні, та постать молодецька... За що-ж і їм докоряти тією землею бусурманською!...

Сірко пустив їх, здавалось, без докору... Але...

Він думав, він ще мав надію, що може вони ще й вернуть ся. Так ні! Не вернули ся! Довго стояв Сірко на високій степовій могилі, довго дивив ся у слід їм...

— Вернуть ся, чи не вернуть ся? Хоч чи не оглянуть ся?

Ні! і не оглянулись... Так і зникли по край степу широкого...

Довго стояв на могилі Сірко, довго думав, довго міркував з собою:

— Чи гріх, чи не гріх? На моїй душі гріх лежати-ме? А Україна-ненька? Невже-ж і їх дїти шарпати-муть матїр нашу? Нї! не бувати сьому, не бувати! Нехай на моїй душі та камінюка лежати-ме до спокути... Спокутую!

Він повернув коня і вернув ся до свого стану.

— Дїтки, панове-молодцї, — сказав він: — я пустив наших Українок у землю невірну... Я мав надію, що вони вернуть ся... Вони не вернулись... Тепер та погань розповзеть ся по невірній землї як черва... А та черва дасть дїтий-черву, і та черва невірна колись нас, козаків, і нашу неньку-Україну їсти-ме, на то вона черва плодюща... Так от що, дїтки: скачіть деякі з вас моторненько і знищіть усю ту погань до тла! Нехай та черва не розповзаєть ся між невірою.

І козаки, хоча й з великим жалем, зробили те, що велїв „батько“...

Трохи згодом, як вернули ся козаки, і сам Сїрко метнув ся на коневи туди, де сотворило ся те зле дїло — бездушна рїзанина...

Страшне видовище побачили його злі очи: то купками лежали мертві дїти коло мертвих матїнок, то сям-там розкидані по степу мертві дївчатка, невинними очицями дивлячись на небо... За що? за що?

Сїрко став по серединї сього мертвого поля і обвів його очима, в котрих хоч би маленька іскорка жалю засьвітила ся... Нї, погляд холодний, суворий.

— Простїть нас, сестри й дїти малі, — сказав він, оглядаючи мертве поле. — Самі-ж ви спочивайте тут до страшного суду Господнього, замість того, щоби плодитись вам поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну, без сьвятого хрещеня, погибіль.

І хоч би сльозина одна, хоч би зітхненє від серця!

Такий був Сїрко — син свого часу, свого віку. То був такий вік суворий, а Сїрко — його правдивий вираз.

Покинувши мертвих Українок і їх дїтий на поталу зьвіру і птиці, Сїрко повернув до свого становища і велїв зараз лагодитись у дорогу до Сїчи.

Не мале ж то й товпище потягнулось по степу до Чортомлика. Двадцять тисяч Запорожців, тринадцять тисяч

ясиру та кримської худоби і овець вісімнадцять тисяч, та ще й козацькі вози й татарські арби з козацьким добром і цілими копицями усякої здобичі.

А от не за горами і Січ-мати. Вартова сторожа, що стояла по степу, давно угледіла, що Запорожці вертають ся з великим ясиром і здобичею, і оповістила у Кіш.

Тоді назустріч вийшли попи з корогвами та образами, і сьвяченою водою окропили Сірка й отаманів і усе „христолюбиве воїнство“, а у самій Січи стрічали козаків гарматними та мушкетними громами і церковним дзвоном, як на сьвятий великдень.

Два дні потім гуляло військо запорозьке так, як і на різдвяні сьвята не гуляло, а після гульні дуванили здобич і ясир — здобич між собою, а ясир — на чотири дуванки: у першу дуванку пішли українські полоняники й полонянки, що були у кримській неволі; їх пустили у свої городи і села, до батьків і матерів, до свого роду-племени... У три останні дуванки пішли ясирні: одну частину їх післали гостинцем у Москву, другу до гетмана Самійловича, а третя — чотири тисячі Татар і Татарок, полоняників і полонянок — зостали ся у Січи на викуп. Їм Сірко й курінні отамани оголосили — старому й малому, щоб кожде з них, коли бажає вернути ся у Крим, не гаячись, клопоталось про свій викуп; а коли викупу скоро не буде, то їх мов худобу погонять у Москву на вічну неволю. Москва такою здавала ся їм страшною, що вони зараз стали торгувати ся з Сірком і з курінними — скільки кожде по своєму достатку зможе заплатити за викуп. Тоді усі через свого грамотія вписали в список свої імена і викупну суму та післали до свого хана у Крим з чолобитем, „писаним кріавими сльозами“. — —

XVI.

А що-ж тимчасом робить Юрась Хмельниченко?

Років з вісім назад, ми бачили його у темній темниці, у високій башті в Марієнбургу. А з того часу він на волі — скинув з себе клобук і чернечу рясу, і знов козакує. А поки ще він у Печерському поклони клав та „Блажен муж“ що

вечора читав, Україну, як ті євангельські ризи, ділили між себе — колишній джура Івашко Брюховецький та Павло Тетеря; а поки він томив ся у темній темниці марієнбурській, Тетеря одружив ся з його сестрою, ясноокою Стехою, що була перш за Виговським Данилою. Та не довго верховодив тогобічною Україною Тетеря, не легко воно показалось, і він забрав ся з України де спокійнійше. За ним булаву перехопив Петро Дорошенко. Мав він крила орлині, і з „тогобічної“ перелинув на „сьогобічну“. Але-ж Дорошенкова булава мулила декому очи, і козаки другу булаву десь у очеретах знайшли і прокричали „лебединого віку та журавлиного крику“ пройді Суховієнку.

Чия тепер рука перетягне — чи Дорошенкова, чи Суховієнкова? Тогобічні козаки розбились на двоє — і за того, і за другого... І Дорошенко і Сухбвієнко ідуть на раду в Умань. Зібрались козаки. Дивлять ся — і Юрасько тут, та вже не ченцем, а козаком...

В радний круг вступили Суховієнко, Дорошенко, Юрась і Ханенко, уманський полковник.

— Положіть булави! — кричали Запорожці і тогобічні козаки. — Кого рада обере вільними голосами, тому й булава.

Суховієнко і Дорошенко положили булави. Ні той, ні другий не перетягнули: перетягнув Ханенко.

— Ханенко Михайло! Ханенко! — загула рада. — Лебединий вік та журавлиний крик... Бери булаву!

Ханенко взяв булаву і кланяв ся на всі чотири сторони. Тут же на раді і присягнув.

— Клянусь всемогучим Богом перед сьвятим Єго євангелієм — за вольности стояти і оплакану отчизну, скільки Бог помочи подасть, обороняти.

— Лебединий вік та журавлиний крик! — не переставали козаки.

Суховієнко і Дорошенко зникли між громадою. Ханенко і Юрась за підмогою майнули у Крим. А Татарам усе одно — кого ні шарпати, аби шарпати...

Тепер уже й Юрась на козака трохи здав ся.

— Козак, козак, тільки чуб не так, — думав про його Ханенко, усьміхаючись.

Вони тепер коло Бахчисарая. Козацькі полковники і татарські мурзи і султани коло їх з корогвами, а військо українське і ханське оточило їх, мов на огороді мак оточив пишні троянди. Скоро похід проти Дорошенка.

Юрась, трохи піднявшись на дорогому турецькому сідлі, повернув свого коня і замислив ся, глядючи на чарівну столицю Селим-Гірея, що так і тонула з своїми мечетями й високими, струнками мінаретами у темній гущині кипарисів і стрільчастих топіль...

— Про що замислив ся, пане Юрію? — спитав Ханенко, повертаючи й свого коня до Юрасевого.

— Та от дивлюсь не надивлюсь на сю частину Едема, пане Михайло.

— А що? розкішне кубелечко сплели собі хани?

— Та добре... Тільки-ж немало у се гніздечко пішло і нашої соломки і нашого пірєчка: скільки тут квилить-проквиляє нашого брата, козака-невольника!

— Скоро сього не буде: скоро жити-мемо з панами ханами, як рідні: їм — Крим з його розкошами і морем, нам — Україна з зеленими садочками, з вербами над ставками, з барвінком та рутою... І будемо ми пестувати нашу заплакану неньку: ти сьогобічну, я тогобічну.

— А чи поможе нам Бог укоськати того Дорошенка? Ох, боюсь, що поки ми тут, до його прилетять турецькі санджаки: він султанів услужник.

— Укоськаємо! та ще й як! До санджаків і Хима з Єрусалима не доскаче...

— А Сірко з Запорожцями? Він до Татар такий ласий, як дяк до книшів.

— Ні, пане Юрію, Запорожці мою руку держатимуть: я заглядав у Січ, так Сірко сказав менї: „Коли ти, каже, пане гетмане, заприсягав ся в Умані за вольности стояти і заплакану Україну обороняти, то бери й мене за хустку“... За яку хустку? питаю. „А чим, каже, заплаканій матери сльози утирати“.

Юрась похитав головою.

— Може тебе він і за хустку прийме, а як мене з тобою побачить, то й від хустки відкаснеть ся; він давно на мене пеклом дише.

Тими часами прибули з своїми ордами султани й мурзи зпід Акмечети, Карасубазара і Кафи. Військо Ханенкове й Юрасеве двома загонами, минувши Перекоп, потягнуло степами під Умань, де Дорошенко сидів на гетманстві з ласки падишаха. Як бояв ся Юрась, так воно й стало ся: падишаховим санджаком він підняв на ноги силістрийського пашу, і той привів під Умань білогородську орду.

Вороги, що бились за „заплакану матір", зустрілись під Стебловом і розпочали бій. Юрасеві Татари й Ханенкові козаки хмарою обгорнули Дорошенкове військо і мов тараном били у обидва крила. Земля стугоніла від кінських копит і крику татарського.

Батькове шалене щастє вернуло ся до Юрася... Татари топчуть один Дорошенків полк за другим. Коли як пронесеть ся щось страшне у Юрася за спиною...

— Урус-шайтан! Урус-шайтан! Сїрко! Алла! Алла! Сїрко!

То і був Сїрко з Запорожцями. Як степовий вітер налетїли вони і разом підтоптали під себе неодного султана з ордою. Ніхто й не счув ся, як вони ударили і почали чесати.

Старий козарлюга, той, що перед Жовтими-Водами летїв до Тугай-бея з перстенем Богдана і тепер не покидав його дурного сина ні на хвилину — Васюта Макогін, полетїв був з паволоцьким полком проти своїх колишніх приятелїв і однокурінників-Запорожцїв, але де-ж було йому тягатись з Сїрком!

Запорожцї пізнали Васюту й Юрася.

— Здорова була, Юрасчина мати вусата!

— Агов! — кричали деякі до Юрася: — паніматка ігуменя! Коли у вас коса виросте, бо вуса у вас мабуть чорт мати-ме!

Спинилась і білогородська орда. Вона і Дорошенко з полками чигиринським і черкаським знов кинулись у січу.

— Сїрко! Урус-шайтан! Сїрко! — тілько й чути з одного боку.

— Або добути, або дома не бути! — гуло й стогнало з другого боку.

Кримські Татари не устояли і показали хвости своїх коний Запорожцям. Побіч з ними і Ханенко. Юрася оточила білогородська орда — і він нараз зник з очий Васюти-Макогона.

. . . . . .

Юрась у Суботові. Давно-давно він не був тут, де колись маленькими ніжками бігав за батьком. Він тепер знов паном усеї України... Тепер і Демко Многогрішний і Петро Дорошенко і Суховієнко — усі під його ногою: як качок на гнізді він побрав їх, і тепер вони сидять у Суботові у кайданах, а завтра кат їм голови повтинає-посіче...

Тільки сьогодні, саме під Купала, вернув ся Юрась з походу у свою столицю, а за ним в кайданах вели отих гетманів.

Чудовий, чарівний вечір. Он за Суботовом горять купальські огні. Юрась стоїть на високому ґанку. У руці у його та булава, що король прислав його батькови. Коло Юрася військова старшина — полковники, сотники, осаули... А перед ґанком стоять у кайданах, без шапок — Дорошенко, Суховієнко, Многогрішний. За ними — кати-Татари з сокирами...

— Рубай голови зрадникам! — крикнув Юрась та й прокинувсь.

Що се таке? Де-ж Суботів? Він не в Суботові... Де-ж се він? Що се з ним? Лежить... мацає руками... Якась холодна камяна стіна...

Він не на ґанку, а на якомусь ліжку... Перед ним, у стіні, віконце з залізними ґратами... Та се-ж темна темниця... Ні, вона не темна: он у вікно з залізними ґратами заглядає сонце... Невже-ж він знов у Марієнбурґу?... Так то все було сон, і Суботів сон, і купальські огні — мрія сонна...

Через силу він встає з ліжка. Тіло його усе мов побите, поломане, і кісточки нема цілої. Хапаючись руками по стіні, він додибав, ледве-ледве додибав до віконця. Там, у низу, далеко під ногами, за темними кипарисами,

синіє широко-широка, як Дніпро, ріка. Тільки се не Дніпро і не Висла. Он там пливуть турецькі ґалєри — де вони взялись? У людий на головах білі і зелені шеломи та червоні феси. Се Турки... Чого вони тут? Се впять сон, мрії?... Ні, не сон. Його очи незаплющені — вони ясно бачуть: за рікою високий, крутий берег темніє кипарисами, тополями і невідомими деревами, а коло самої води — високі, розкішні палати...

Що-ж се таке? Де він? Чи не у Варшаві?

Ні... Щось мов ударило в голову... Він силкуєть ся пригадати, а що — сам не знає... Га! он воно що!... Се було під Стебловом. Татари обгорнули його неначе живою стіною... „Урус-шайтан!“ „Сірко!“ Військо його, як шпаки від яструба, розлетілись, а його, Юрася, узяли Татари — сам сілістрийський паша. Його привели до Дорошенка. Кругом султани, мурзи, чауші...

— Ти зрадник, бунтівник! — каже до його Дорошенко: — ти підняв руку на рабів пана правовірних... За те будеш скараний горлом... Я велю відвезти тебе до порога Ясної Порти...

Так, так, все тепер пригадалось йому.

Мурзи і чауші везуть його у невідомий турецький город. Отсе-ж і єсть той Акерман, звідки вилітала на Україну білогородська орда сараною і шарпала села й городи християнські... Щось блакитне, безкрає кинулось йому тоді в очи... А! се Чорне море... Там, далеко-далеко, за його блакитними водами — той невідомий Стамбул — страшне кубло самого падишаха...

Рано вранці, тільки-що сонечко викотилось, мов із води вийшло, з того блакитного моря, з Акермана виходила турецька ґалєра. Мов дівчина уквітчана вона киндяками й обведена по боках позолотою. А він стоїть покрай ґалєри і дивить ся, як упливає з очей його і город з високими мінаретами, і сама земля... От-от пропаде земля... пропадає-пропадає — і пропала... Зостались тільки море та небо, і між ними ґалєра... Мов велика птиця пливе вона по морю і раз-по-раз бє крилами по воді: то весла, багато весел, а хто гребе тими веслами — не вид-

но; вони там десь, під верхнім помостом... І Юрась знає, хто вони: то козаки-невільники на турецькій каторзі.

Пусто на мори, як у пустині. Хоч-би островок який, хоч-би друга яка ґалєра!... Тільки чайки жалібно скиглять, та із моря виринає щось темне — чи то риба, чи то звір — і з плеском щезає під водою.

Так, стоячи у вікна і глядючи на Босфор, все згадав дурний син славного батька... Він догадав ся, що сидів тепер в Едикулі...

XVII.

Давно сидить Юрась в Едикулі, так давно, що вже днї і місяцї порозгубив і сам не знає, коли який день, коли сьвята неділя, коли яке сьвято — чи велике, чи мале. Пливуть днї за днями, місяцї за місяцями; одна година здаєть ся за десять, а хвилина — за цілу годину. Що ранку, сьогодня як і вчора, випливає сонечко десь там за Босфором, посьвітить яку годину у віконце, та й зайде за зубчасті стїни... Тихо як у домовинї... А Юрась все чогось жде... Та чого-ж йому ждати!.. А вже-ж! коли нема місяченька, він жде його; молодика не жде, бо молодик нїколи не заглядає до його у віконце, а виглядає він повного місяця, або на ущербі... От він і знає, що пройшов місяць, а там другий, третій.

Що дня приходить до його стражник, приносить окрайок хлїба і глечик з водою, і мовчки виходить. Думав був Юрась заговорювати з ким, так мовчить як риба, тільки головою мотає — звісно, нїмий. А скаже було йому що Юрась — розуміє — не глухий, може й не Турок; так, по обличю його, здавалось, що не Турок і не Татарин... Або Сербин, або Волох...

І плинуть днї, місяцї, може — роки. Підголене на голові волосє у Юрася вже виросло — довге як у молодого дяка, пасмами, і вже між пасмами завелось біле павутиннє — сивіє Юрась... А йому ще нема й тридцяти... Десь скоро і у труну положать, а то й без труни викинуть у Босфор, як ото у морі викинули двох мертвих

гребців-невільників... З України були козаки, бо й чуби й вуси запримітив Юрась.

Коли помічає Юрась, стали носити йому не хліб і воду, а добру їжу — і варене й печене... До чого се? з якої речи?.. Та й стражник якось не так на його дивити ся став. Що за причина?

Коли от диво! сам заговорив до Юрася, німий заговорив!

— Добре ютро, господине! — каже якось тихо, входячи до його в ранці.

Юрась так і занімів на місци... Чи не сон знову?

— Какво здравє, господине? — каже німий стражник. — Не від себе питам про здравє.

— А від кого? — питає Юрась.

— От господині... Господиня знава господина і серцем болїє.

— Серцем болїє?... Хто-ж твоя господиня?

— Госпа моя — ханим Тугай-бея...

— Як Тугай-бея! мурзи Тугай-бея, колишнього приятеля мого покійного батька?

— Не вім, господине.

— Хто-ж він?

— Паша Едикула — господин Седми-Башта.

— А хто-ж його ханим, що мене знає?

— Ханим-бранка од України.

— Полонянка! бранка з України?

— Тако, господине... Лєта два зде пребива.

— А як її звуть? Яке їй мення?

— Не вєм, како звали на Україні... Зде она — Халіль-ханим.

— А яка вона з себе лицем, літами?

— Лицем бєла, лєпа, хубава, црнокоса, а возрастом — млада.

Дуже уразила серце Юрасеви ся звістка... Мов теплом і сьвітом повіяло у темній темниці. Здавалось йому, що він тепер не один, що чиєсь друге серце бєть ся оттут за стіною, рядом з його серцем... Довгими безсонними ночами здавалось йому, що ніби тінь яка заглядала до його

у віконце, або як мати коло колиски стояла коло його ліжка...

— Халїль-ханим, Халїль-ханим! прилинь до мене на хвилину.

У день він заговорював з стражником, хоч той і не дуже був говіркий; розпитував його — хто він, звідки... Той казав, що Сербин.

Приносить він якось до Юрася золотий хрест і подає.

— Що се? від кого у тебе? — питає Юрась, хоч і сам знає, від кого.

— То ханим, госпа моя, прислa господину, да носи за Бога.

— Так і сказала?

— Тако говори: „покажи то, да узна Юри Хмельницки".

Здалось Юрасеви, що він бачив той хрестик у когось на грудях, мало того — цїлував його, а у кого — забув, і коли й де се було — не згадає...

— Скажи-ж своїй господинї, Халїль-ханим, що я памятаю сей хрестик, — промовив Юрась, цїлуючи його — але не згадаю, чий він і де, у кого я бачив його і цїлував — не знаю.

Юрась думав, що треба вернути хрест, так стражник не бере..

— Госпа дає хрест господину — носити у недра до серца.

Юрась перехрестив ся, ще поцїлував хрест і надїв на себе. Щось ніби теплом обвіяло його, і темна темниця стала йому красшою.

Він підійшов до віконця і став глядїти на Босфор, по котрому носили ся під парусами маленькі каюки та де-не-де пропливе ґалєра, а її весла, мов величезні крила, каламутять воду... І він вже знав, що у кождого весла, там, під палубою, сидить козак невільник...

Глянув він і на зубчасті стїни Едикула, і на желїзні гаки, здорові, як волові роги, що стирчали із тих стін... Може на такий так повісили колись і Байду за ребро.

Коли через кілька днїв стражник і каже Юрасеви:

— Меня прислала госпа-ханим: не хоче лї господин на волю, до Украіни?

І моторошно і радісно стало Юрасеви за тії речі.

— Хто-ж не захоче волї?... І птиця у золотій клїтцї нудьгує по волї і скоро помирає... А то-ж чоловік...

— Госпа-ханим даде господину волю і сама з тобою убєже.

— А якже-ж вийти звідси?

— Я виведу до Босфору і госпу і господина, а тамо ми мами каюк, а каюком на веницейскі корабль у Босфору.

— А як я тобі не йму віри?... Може ти від Тугай-бея підосланий?

— Нї, господине: я сам зде невольник і плакам по волї.

— Я тобі вірю, бо через тебе Халїль-ханим прислала менї отсї сьвятощі. — І Юрась поцїлував хрест. — Де-ж повезе нас той веницейський корабель?

— У град Кафу, господине. А от-тамо — говори госпа — Нурредин-хан, яко держи за друга Дюрди Хмельницки, доведе нас на Україну.

На Україну!.. Хиба-ж се не мрії — шалені мрії!... Лелекою понестись у Крим, до Нурредина-хана, а звідти з ордою ринутись, вибити булави з рук Дорошенка і Демка, — шалені, шалені мрії!

Що-ж! сказано: дурень думкою багатїє...

Одного ранку принїс стражник Юрасеви евнухову одежу — того евнуха, що доглядав гарема Тугай-бєєва; у ночи Юрась мусїв одягтись у се убрання, а вони з ханим прийдуть до нього, і тодї...

Кінця не бачив Юрась тому дневи; се-ж послїдний день неволї!... Здавалось йому, що сонечко як вийшло там десь за кипарисами і стояло над Босфором, то так і стоїть — нї з місця! Тай чайки над Босфором кричать якось то не так, мов дражнять, глузують з Юрася, а то ще й гірш... Вони нїби то голосять: „дивіть ся, він бігти замислив... Треба сказати Тугай-бею“... Нема кінця дневи, та й нема... Воно-б то й вечір недалечко, і сонце повернуло на захід, а тїни від кипарисів не тягнуть ся вздовж

а тінь від Едикула не простягаєть ся до берега, на Босфор, як було учора, позавчора...

А все-ж таки прийшов вечір.

За дверима щось зашуркало, та й стихло... І серце у Юрася остановилось... Ключ тихо-тихо брязнув... От-от скрипне... Ні, не скрипить... Тихо... Нікого нема...

Якась невидима сила відчинила двері... У порога стояв Турчин, з голови до пят загорнутий у щось темне-чорне як ніч... Юрась похолодів... Волосє як живе заходило, заворушилось на голові... „І той мя предаде“, — згадалось із євангелія.

— Юрасю! Юрій! се-ж я...

Не Турчин се... Жіночий голосочок... Він чув колись сей голосочок... А де? — на небі, як був ангелятком?...

Чорна кирея тихо сповзла з Турчина на поміст, і перед Юрасем стояла молоденька Туркеня у червоній фесоці на чорнявій головці...

— Юрасю! коханий мій! ти не пізнав мене?

— Галя! серце моє! так се ти!

Халіль-ханим — вона-ж і була Галя — з тихим плачем кинулась Юрасеви на шию, та мов і заклякла, тремтячи...

— Ти живий... ти не забув мене, мій гетмане, мій коханий!

— Галочко моя! щастє моє! так і ти у неволі?

— У неволі, голубе мій сизий... Мати Божа! та як-же-ж ти посивів!

Юрась обнимав її, тулив до себе, цілував і плакав...

У двері щось тихо стукнуло тричи.

— Годі, серце... нас ждуть...

Галя вирвалась... Юрась простягав до неї руки.

— Ідімо-ж скорійш, милий... Тільки-б за ворота, поки не вгледіли у гаремі...

Вона швидесенько накинула на голову чадру і відіпхнула ногою чорну кирею.

— А отсим мерщій натри собі лице, шию, руки; тоді здаси ся на чорного Арабчина, — передавала вона Юрасеви якесь чорне зілле.

Той натер ся, хоч руки не слухали його.

У двері ще стукнуло. Галя раптово, палко перехрестила свого чорного евнуха — він і справді був з роду евнух! — і відчинила двері. Юрась ішов за нею. Попереду їх стражник малесеньким потайним ліхтариком сьвітив їм на камяні ступені, що боковим вузеньким ходом вели у низ, до баштової брами.

Під брамою їх окликнув вартовий.

— Ханим... Та ще щось сказав стражник, і вартовий пропустив їх.

За брамою камяна стежка вела до Босфору. Утікаючи йшли мовчки. Вечір був тихий і теплий. За зубчасті стіни Едикула ховав ся золотий серп молодика. Чути було, як десь на башті Едикула глухо стогнала якась птиця, мов кого дусили там.

Стражник, ідучи попереду, тихо прогудів якось горлом, так, як ото у ночі на болоті, в очеретах, гуде бугай-птиця. З Босфору обізвалось так само, прогуділо.

От і вода плещеть ся у берега. Там, ізза густого, похилого над водою гранатового куща виглядав остроносий каюк з наметом.

Мовчки посунулись до каюка. Юрась став уже на керму ногою і простягав руку до Галі, як ізза кущів вискочили якісь тіни і мовчки, без крику, накинулись на Юрася, на Галю і їх провідника.

Не вспіли вони й дихнути, як були перевязані.

— Тугай-бей!.. Мати Божа! ми пропали, — простогнала Галя. — Милий! я, проклята, погубила тебе!

От і Україна, гетманська булава, Київ, воля...

Ніколи не забуде Юрась сієї ночи.

Уранці чує він, як щось стогне за вікном. Він глянув...

Боже! на острому желізному гаку, що стирчав із стіни, ізвивав ся і корчив ся у страшенних муках його стражник, а чорний Арабчин, гаремний евнух Тугай-бея, стояв під ним і плював йому в лице, в очи.

XVIII.

Років десять, може, нічого не було чути на Україні про сина Богдана Хмельницького. Казали тільки, що він пропав під Стебловом, де Дорошенкова сторона узяла верх над стороною Ханенковою. Казали, що Юрася у тій потребі кривавій вбито і татарськими кіньми у полї потоптано. Була й друга чутка, буцім то під Стебловом, Хмельниченка білогородська орда у полон забрала та на акерманському ринку продала у неволю аж у Арабську землю. Ще й така ходила чутка, що буцім то він потурчив ся — побусурменив ся і одружив ся з Туркенею, дочкою самого султана турецького, а вона, Туркиня, і привела йому не дитину, а змія, за те, бач, що він був черцем — у ангельському чині, а потім задля роскоші турецької й для лакомства нещасного турецьку віру приняв і сьвятий хрест під ноги топтав, і за те-ж султан замуровав його з змієм у бочку і велїв пустити в окіян-море, а дочку віддав у монастир.

Була й така чутка, що Юрась помер у Туреччинї і що там і поховано його по турецьки сторчака, а що земля його не приймає і він день і ніч тиняєть ся по сьвіту, не знаючи спочину, та через те й відтоптав свої ноги аж по самісінькі кісточки. Ото й бачили його таким якісь жіночки з Умани, що ходили на прощу у Почаїв; отсе надійде він під самий Почаїв, щоб гріх свій спокутувати, а нечиста сила зараз підхопить його і віднесе від Почаїва верстов на двадцять, а він знову тюпає до сьвятого монастиря, а нечиста сила знову його занесе чорт-зна куди... Ті жіночки бачили й саму нечисту силу: спереду мов Лях, а ззаду хвіст і курячі ніжки, і семого ребра не має...

Богато ще дечого казали люде про Юрася, а все зводилось на те, що нема вже його на сьвітї: „погибе память його з шумом“, як казав Запорожцям старенький отець Паісий.

Коли якось весною року божого 1677-го по Україні пройшла звістка, що Хмельниченко не тільки живий, а й ще їде на Україну — „царювати“!...

Було воно так.

7-го квітня, у неділю, після обід, у Січи гуляли на майдані деякі Запорожці і чують, що у головної брами, на варті, вартовий козак з кимсь лаєть ся: і нечисту силу поминає і грозить ся стріляти.

— Якого біса він там репетує? Чи не Татари підступають?

— Та хиба ви не чуєте? Се-ж наш преподобний Петро на варті, Халява... Вже йому нечиста сила привиджуєть ся.

— Ану, підемо, послухаємо... Вже-ж він дурно не лаяти-меть ся.

Підійшли і чують.

— Та вже-ж його поховали, — каже Петро.

— Ні, козаче, живісенький! — чути ізза брами.

— Та нечиста сила... мара сьвітова... Отець Паісий каже: „Погибе память його з шумом“, — се знову Халява.

— Та отсе-ж грамота від нього до Коша, — чути за брамою-ж.

— Геть, чорти, з вашою грамотою з того сьвіту! Стріляти буду!

Запорожці аж за животи беруть ся.

— Ких! ких! ких! Петре! Якого гаспида ти підняв таку бучу? — окликають вони Халяву.

— Та он якісь чорти принесли з того сьвіту від покійного Хмельниченка якусь грамоту, — відказує Халява.

— Що-ж! От і цікаво подивити ся, як на тім сьвіті пишуть; може по цигански.

— Отакої! Он отець Паісий казали, що з того сьвіту нїхто не приходить, а вони он кажуть, буцім то іродів Юрась у Кизикермені... Якже-ж він з того сьвіту прийшов? От і брехня!

— Тю на тебе, дурний Петре! А хиба-ж ти не чув, що Марко проклятий з пекла вернув ся?

Підійшов курінний отаман Яким Яворницький.

— Що у вас тут, панове? — спитав він. — Про якого ви тут Юрася?

— Та про Хмельницького, пане Якиме... Он там, за брамою, якісь розбишаки нашого вартового дражнять, а він сердить ся.

— Кажуть, буцім-то Юрий Хмельницький вернув ся з того сьвіту і прислав з ними із Кизикерменя грамоту до Коша.

— От нечиста мати! То може які пяні бурлаки шуткують, а ви знаєте Халяву: він за кулею не постоїть, певний вартовий, і коли-б ще, чого доброго, не вбив яку християнську душу, — сказав Яворницькпй і підняв ся на браму.

Чують козаки, що там гомонять.

— Здоров був, пане Якиме! з сьвятою неділею!

— Що за нечиста мати! Се, здаєть ся, старий козарлюга Васюта Макогін.

— Та я-ж — хиба не бачиш?

— От нечиста мати! Та чи ти ще живий? А ми думали, що тоді під Стебловом тебе, як і твого сина Юрася, татарськими кіньми затоптано.

— Овва! се вам сорока на хвості принесла... І я, і я новельможний пан Юрий, його милість, князь український — живісенький. Його милість, князь Юрий, тепер з безчисленним військом іде у свою отчизну, нашу Україну — обороняти її від ворогів, а мене післанцем до вас, славного війська запорозького низового, посилає з отсією грамотою.

— Що за нечиста мати! Ану, Петре, впусти їх... Треба батькови отаманови зараз сказати... Нехай вже батько з товариством на раді обміркує сю нісенітницю... Юрко живий! Юрко, князь український! Юрко з безчисленним військом... От!

Скоро брама відчинилась, і троє комонників показалось ізза неї. Один був старий козак, котрого ми бачили ще при Жовтих-Водах, Васюта Макогін, а двоє других — один Турчин, а другий Татарин. Деякі з козаків, молодята, зараз взяли у них коний і відвели у стайню, а другі козаки з післанцями пішли прямо до отаманського куріня.

Сірко вийшов з куріня де з ким із старшини. Побачивши Макогона, він зупинив ся.

— Кого я бачу! старого вовка... Яким вітром, пане Василю, занесло тебе у нашу і твою стару оселю? — спитав він, витаючись. — Хто се з тобою?

— Славного війська запорозького низового преславному отаману кошовому зо всім лицарським товариством низенько до землі чолом, — з повагою відповів він. — Його ясновельможність, Георгій Ґедеон Венжик Хмельницький, з божої ласки князь український і сарматський, гетман і вождь малоросийського народу, вступаючи з безчисленним військом до своєї отчизни України, посилає мене, Васпля Макогоненка, до преславного війська запорозького низового післанцем з сією грамотою.

І він подав був Сіркови у зеленій шалевій хустці загорнуту грамоту, але Сірко грамоти не взяв, промовивши: „На раді віддаси, пане Василю“.

— Так Бог спас пана Юрия? — спитав він. — А ми вже й уся Україна думали, що його вже давно на сьвіті нема.

— Ні, пане отамане, милосерний Бог сохранив для України сина славного Богдана на добро українському народу, — відповів Макогін.

— А де-ж тепер пан Юрий?

— У городі Тягині коло свого війська. А се його чауші. — І Макогін показав на Турчина й Татарчина, а ті мовчки доторкнулись руками до голови і до серця — звичайно, по бусурманськи.

Сірко зараз звелів, довбишеви скликати товариство на раду. Та його нічого було й скликати: по усіх куріпях пробігла як блискавка звістка, що Юрась Хмельниченко вийшов з того сьвіту і прислав до Коша післанцем Марка проклятого (се вже Петро Халява з великого розуму розпустив).

Скоро винесли на середину майдана стіл, січову корогву, вийшов і Сірко при булаві з старшиною, стали під корогвою і покликали післанців Юрасевих.

— Панове молодці, славне військо запорозьке низове! — почав Сірко. — Відомо нам стало, що син славної памяти гетмана Зиновія Богдана Хмельницького, Юрий,

котрого ми давно вважали покійним, несподівано, промислом божим, показав ся в живих і отсе прислав до вас, війська запорозького низового, своїх післанців з листом. Волите, панове молодці, приняти той лист?

— Волимо, волимо, батьку отамане! Прийми того листа! — вигукнуло товариство. — Що він там ще учкурнув, гирявий?

Васюта Макогін положив листа на стіл, уклонив ся на всі боки і відійшов.

Сірко розгорнув зелену шалеву хустку, виняв з неї лист, розгорнув його, та й показує козакам і старшині.

— Он дивіть ся, каже, яка під ним печать — з зеленого воску, не як у нас і у Москві, та й на печаті не таке, як у нас: у нас на печаті, звісно, козак з мушкетом і шаблею, як слід, і ратище коло його у землю встромлене, а тут он що: конем скаче.

Старшина й козаки почали розглядувати печатку.

— Так і є — конем вигравае, а у руці булава.

— Булава й есть, та ще він і руку з булавою простягає, мов сварить ся на кого.

— А коли з булавою, то се вже не простий козак, а отаман, або й гетман.

— А он над кінською головою ще й якесь ніре, диво, а над ніром якесь яблоко, а на яблоці хрест... До чого воно?

— Значить, не бусурманська печать, коли хрест... Вже невіра хреста не поставить: вона хреста боїть ся.

— А отсе-ж тут і козак з мушкетом, як і в нас.

І писар став розглядувати печатку.

— І тут одміна супроти нашої — каже. — У нас кругом стоїть: печать славного війська запорозького низового, а у него: печать княжества малоросийського.

Коли-ж козаки гаразд розгляділи печать, Сірко і каже:

— Тепер, панове молодці, послухаємо, що він до нас пише.

— Добре! ставай на стіл, пане писарю! — голосн на увесь майдан.

Писар забрав ся на стіл, узяв лист і почав читати:

„Квітня 5-го дня. Георгій Гедеон Хмельницький, з ласки божої князь український і сарматський, вождь і гетман малоросийського народу, славного війська запорозького низового кошовому отаману Івану Сірку.

„Спасителю нашому все можна — низшого посадовити з князями, смирного вознести, сильного низложити. Лихі люди не допустили мене пожити у милій отчизні. Утікаючи від них, перетерпів я багато лиха, попав у неволю. Але Бог подвигнув серце найяснійшого цісаря турецького: він дарував мені свободу, удоволив мене своєю милістю і князем малоросийським затвердив...“

— Князь! се вже он що, — заговорив хтось з громади.

— Та й не просто князь український, а ще й сарматський...

— А що се воно таке ото сарматське? може самарське?

— Тю! той про цибулі, а ти про чосник!

Сірко помахав булавою. Писар читав:

„Коли я був на Запорожу, то ви мені обіцяли показати любов і прихильність, і вождом мене хотіли мати. Сповніть же тепер вашу обіцянку і відправляйте посланців своїх у Кизикермен задля умови і переговорів зо мною...“

— Овва! у Кизикермен! се у турецькай город! не діжде він сього!

— Найшов дурнів... Ми того блазня гаразд колись пізнали: як напив ся, то до криниці задом обернув ся... Ні вже! нехай обдурює нас тоді, як рак свисне...

— Тото-ж! як вік настав, так рак не свистав.

— Ні вже, годі йому потурати; сказано, як пес робить, так пес в чоботях ходить.

Старий Макогін бачив, що коли вже пішло на приказки, то добра не буде, і хоч зараз оглоблі повертай. Але Сірко лучше знав своїх „діток“ і водив їх куди хотів за собою, як поводатор сліпих старців: дай їм у руки іграшку, покажи яку цяцю, а тоді й бери голими руками.

Такою цяцькою у Запорожців був кобзар, старий і сліпий дід Дармограй. Сірко давно вже умовив ся з ним, та тільки так, що козаки не знали: як коли заведеть ся

у Січи яка сварка між козаками, або на раді діло стане доходити до ножів, то щоб зараз, мов знена́цька, підвернув ся Дармограй з своєю кобзою. Козаки, як дїти до ляльки, зараз до старого, скоро тільки почують його треньканє.

Так і тепер. Юрасеві післанцї і Юрасева грамота прийшлись козакам не до вподоби... То казали, що Юрася мертвого земля не приймає, а тут, бач, від нього післанцї й грамота: ану їх тих післанців сторчака у Чортомлик! нехай раків ловлять...

А тут як раз Дармограй мугиче та сам собі підморгує:

Гей гуляв козак-нетяга сїм лїт ще й чотири,
Та потеряв зпід себе три коні вороннї.
На четвертий год навертає,
Козак-нетяга до города до Черкас прибу́ває...

— Як на четвертий, дїду! — кричить Петро Халява. — Адже-ж ти сьпівав, що він гуляв сїм лїт і чотири, а тепер тільки на четвертий навертає.

— Отак Петро! — засьміялись козаки: — та він у нас до десяти лїчить уже, ще й не на пальцях, а своїм мозком.

— Так скільки, Петре, буде сїм та чотири?

— Ну, ік нечистій матери, не глузуйте з його; нехай дїдусь сьпіває... Сьпівай-но, старче божий!

Дармограй сьпіває, мов його й не перебивали:

Що на козаку, бідному негязї, три сїромязї:
Опанчина рогови́ова,
Поясина хмельова,
Одна негожа, а третя й на хлїв незгожа;
А ще на козаку, бідному нетязї —
Сапянцї — видні пяти й пальцї,
Шапка-бірка — зверху дїрка;
Хутро голе —
Околицї чорт має,
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром підбита: —
Куди віє — туди і провіває,
Молодого козака та й прохоложає...

— Отсе-ж і є той Хмельниченко, козак-нетяга, що гуляв він сім літ ще й чотири, та потеряв знід себе три коні вороні, три булави гетманські, — кумедно проголосив, мов старець, Павло Пелеха.

Пелеху покрив такий дружний регіт, що Сірко промимрив собі між сиві вуси:

— Тепер, пане Іване, сідлай „діток“ і поганяй хоч на той сьвіт.

XIX.

Наступив серпень місяць 1677-го року.

Тихий теплий ранок. Сонечко грає на золотих хрестах божих храмів Чигирина.

Стотисячне турецьке військо добуває город. Привів його під Чигирин „Шайтан-паша“, „паша Чорт“. Так прозвали страшного „Ібрагим-пашу“. На десятки верстів розляглось його військо від Чигирина на схід сонця і на полудень. На північ обгорнули його кримські й білогородські орди з ханами, султанами й мурзами. Цілий город наметів — і білих, і білих з червоним і зеленим — надалеки покриває собою поля чигиринські, а на тих наметах так і сяють золоті серпи півмісяців. Навкруги пасуть ся стадами горбаті з гадючими шиями верблюди і табуни турецьких і татарських коний. По окопах, на величезних колесах, стоять великі гармати, що от-от огнем пекельним ригати-муть скоро на город.

От на шпилі того валу виявив ся і сам Шайтан-паша. Під ним золотистої масти арабський кінь так і танцює, так і пряде ушима. Над Шайтаном повисло у повітрі щось зелене — то стяг пророка, сьвятиня мусульманського сьвіта. Шайтана обступають на конях паші, мурзи, султани, трубачі.

Шайтан майнув рукою до пушкарів. Зарокотали сотні горластих гармат, і від рокоту їх, здавалось, земля застогнала і вали під ногами ходором заходили. Хмари білого диму клубами носились і тонули у повітрі, а з города доносив ся якийсь глухий стогін і плач. То вже плакали малі діти з матерями та ревла скотина.

А хто се на білому арабському жеребцеви виступає на вал і стає поруч з Шайтан-пашою? Над ним козак з сивими вусами держить червону корогву, а на тій корогві якийсь лицар з булавою конем вигравае і золоте яблоко з хрестом як сонечко сяє. Се Юрась, козак-нетяга. Се він, а не Шайтан-паша привів стотисячне турецьке військо і орди кримських і білогородських Татар добувати Україну.

Одним ранком відчинили ся двері його едикульської темниці і до нього увійшов старий-старий і сивий, аж жовтий — сам Тугай-бей... На гак, на гак вішати прийшов, як того Байду, як Юрасевого стражника... „Отче! в руці Твої предаю дух мій!“ — простогнав тихо Юрась. А Тугай-бей чолом мало не до землі: „Аллах — каже він — волею своєю один зможе низшого і смирного піднести і поставити з владиками мира. Султан Махмуд, сонце вселенної — призиває тебе на престол України. Зніми з себе темничне дрантє і надінь одежу радости. Нехай тодї стражник приведе тебе до мене“. — І вийшов, а стражник принїс йому „одежу радости“ — червоний на соболях халат. І веде його у покої Тугай-бея. А там вже жде його блажений Парфенїй, сьвятїйший патриярх царгородський і великий везир з великими пашами. На Юрася надївають дорогі оксаміти і золото, а великий сердар передає йому князївські і гетманські клейноти: булаву, що аж горить дорогим камінєм, — бунчук, червону з золотом корогву і берет — султанську грамоту на Україну і Сарматию. Він узяв те, що йому давали. Він не знав, а може й знав, що йому давали те, що утеряв Дорошенко, те, що Москва вже лаптем своїм прикривала...

Юрась повірив, що він — один з владик сьвіта сього. Унїверсали його летять на Україну, на Запороже. Замісць себе він ставить наказного гетмана якогось Астаматія, а по просту — Ляшка Евстахія Гиновського. Його післанцї несуть його волю, ще їзза Дуная, на Україну, а він сам з Шайтаном-пашою і стотисячним військом темною хмарою сунеть ся здовж берега Чорного моря через Балкани... Велика хмара з Юрасевими громами вже пересунулась, гадюкою переповзла через Дунай. Сілїстрийський

паша, той, що колись невільником посилав Юрася з Акермана в Царгород на турецькій ґалєрі, тепер прикладає руку до серця й до бритого лоба й витає: „селям алейкюм“... Перейшли Прут, Дністер, Буг... Юрась припадає до землі і цілує свою землю — землю України.

І от Юрась під Чигирином. Його гармати ревуть і рвуть стіни того замка, що будував його батько... За пороховим димом він вже не бачить Чигирина. Не бачить, як Чигирин курить ся димом, та вже не пороховим, не димом гармат, а димом пожежі, як полумє лиже стіни замка і огняні пасма тягнуть ся з димом до неба.

Он турецькі й волоські копачі, мов звір під землею, міни собі риють, і у ті міни котять бочки з порохом, щоб і самий город і сьвяті церкви і людий післати на небо.

— Князю! ясновельможний князю! — каже сивоусий хорунжий Юрасів, Васюта Макогін: — глянь на стіни... Там щось біле піднимають на ратищі — якесь полотнище... Чи не згоди просять?

А біле полотнище все мотаєть ся на стіні, а до його знизу полумє, мов живе, так і тягнеть ся... От-от злиже огняним язиком.

Шайтан-паша велів зупинити пушкарів. Гармати замовкли.

На стіні, ізза диму, виявляєть ся сива як сніг голова. То сьвященик у чорних ризах осіняє город розпятєм і по спущеній з замка драбині тихо сходить, лицем до своїх ворогів, на землю, держачи перед собою хрест. Старі ноги його ледви переступають, старі очи за слізми мало що добачають, а він все йде.

Юрась миттю скочив з коня і побіг з валу до сьвященика. Він пізнав його. Се був той сивенький протопоп, що, сімнадцять літ назад, вийшов з церковними корогвами назустріч Юрасеви, коли вони з Тетерою вступали в Чигирин, а Виговський, покинувши тут гетманську булаву, „яко тать въ нощи бѣгу яся“...

Юрась обережненько підняв батюшку і приложив ся до розпятя. Але батюшка глядів суворо.

— З миром і любовю прийшов ти, отче? — спитав.

— Розшарпана, заплакана мати твоя прислала мене до тебе, отче архимандрите...

Юрась перепинив його.

— Я більш не архимандрит — я великий князь український і сарматський.

— Знаю... Ти так пишеш ся і в сім листі.

І сьвященик дістав ізза пазухи універсал Георгія Ґедеона Венжика Хмельницького і показав Юрасеви.

— Ти так тут величаєш себе — знаю... Але куди ти закинув ангельський чин твій? Як обнажив себе до наготи мирської?

— Мене розрішив від іночества і клятву зняв з мене блаженний, сьвятійший патриярх царгородський, авва Парфеній.

— Блаженний патриярх! — з презирством сказав сьвященик: — турецький наймит, пастух, що не дбає про вівці! А сам ти утікач, бродник, що утік із рати Христа Спасителя... На що ти навів на рідну землю ворогів хреста Господнього?

— На те, щоб знов її добути; вона моя, з ласки божої я дїдич і владика України.

— Ти глаголеши, — мовив отець Йона словами Христа у Пилата Понтійського.

— Ти не ймеш мені віри? — сказав Юрась. — По волї і благословеню славного і вічно достойного памяти родителя мого, гетмана Зиновія Богдана Хмельницького, я — владика України.

— Ти глаголеши, — знов промовив отець Йона.

— І по берету найяснїйшого падишаха, султана Махмуда IV-го, я — владика України.

— Ти глаголеши.

Гнївом спалахнули очи Юрасеві.

— Чого-ж ти, попе, прийшов до мене! Знущатись? Корить ся мені Чигирин?

— Нї, не корить ся... У нас у городї сили немало — і козаків і московських ратних людий і драґунії: відсидимось до прибутя з військом гетмана Самійловича та царського окольничого, князя Григория Ромодановського.

— Так ти за тим тільки й прийшов, щоб сказати менї отсе? — спитав Юрась.

— Ти глаголешн.

— Ти усе сказав, попе?

— Усе, ясновельможний князю.

— Так я умиваю руки... Піди і скажи Чигирину, що красше-б не родити ся на сьвіт синам і донькам його! На то божа воля!

— Най буде Його сьвята воля, — сказав і отець Йона: — тільки памятай, рабе божий, на страшному судї даси одвіт Всемогучому Богу за пролиту кров.

— На то божа воля, — у послїднє сказав син Богдана і вернув ся під свою червону корогву.

І знов заревли гармати. А тимчасом копачі підрились під землю аж під самий замок... Город стояв над пеклом, і треба було тільки маленької іскорки, щоби пекло розчинило свою утробу і пожерло город.

Але надійшла ніч. Шайтан-паша не пустив у пекло тієї іскри: йому не нічю, а у день хотїлось бачити, як викине пекло своє полумє, як полетить під саме небо отсей город, як потім з неба падати-муть на землю люди, церковні дзвони, гармати... Такого дивовища він ще не бачив... Нехай же спить город у послїднє, нехай сю ніч спить і його військо.

І ніч накрила і город і землю. Тихо і в небі і на землї. Город мов мертвий. Тільки де-не-де завиє собака.

Мертва тиша і над турецьким станом. Погасли огнища, що ще з вечера палали й тріщали сухими очеретами і не блимало нїде, бо стан спочивав мертвим сном після тяжкої кількаденної роботи. — —

Ібрагим-паша опізнив ся з своєю „іскрою“ і його пекло не кинуло до неба Чигирин з його церквами, стїнами, гарматами, людьми... Сю ніч Чигирин справив крівавий бенкет, який і не снив ся Ібрагиму-паші: всї копачі були вирізані під землею, в траншеях, а бочки з порохом Чигиринцї залили водою... Шайтан-паша скреготав зубами і рвав на собі дорогий халат, падишахів подарунок...

Займалась зоря. Юрась стояв на окопі проти старого міського валу, звідки виносили мертвих копачів, і потомленими безсонницею очима дивив ся на Чигирин. Там, по церквах, тихо, якось-то молитвенно дзвонили — мабуть до ранньої обідні, і ті дзвони рвали Юрасеви душу. Під ті дзвони колись, малою дитиною, він прокидавсь, було, і знов засипав, мов його мати під ті дзвони колисала.

А тепер йому не то що до тих церков, та й до городу стежка заказана.

(Конець буде).

НОВЕЛІ ЕЛІЗИ ОЖЕШКОВОЇ.*)

I. Анї кусника!

Що йно вчера приїхали сюди з міста і не натїшили ся ще блакитним небом, зеленю, тишиною, що наповняли їх очи і филею забутя покрили клопоти і смутки. Вони не були з тих людей, для яких місто сьвітить вічною ілюмінациєю і танцює вічного вальса, але з тих, яким місто покриває чола потом працї, а груди наповняє тугою до висших, чистїйших сфер, ніж кришталеві вікна найвисших палат. Не мешкали в палатї, і коли часом снували мрії про богацтво, то лиш про таке, серед якого тепер найшли ся. Одні з них напили ся вже доволї гіркого житя, иньші чули що йно солодкий смак єго на піднебіню, але, коли вчера, з горлом і слухом, повними гамору і міської куряви, у зоряний вечір упали на зрошену траву, всї довго мовчали, поки шепотом, що часом бува́є пристрастнїйшим від крику, промовили:

— Дорога́, гарна, солодка наша земле!

При тих словах думали не лише про темну землю, що на нїй спочивали їх тїла, але й про все, чому та земля своїми соками надає житя, що з неї виростає, що по нїй ходить, що над нею сьвітить, злїтає і сьпіва́є, що в нїй спочива́є глубоко, спить, а проте зітха́є і згаду́є. Під зорями, на зрошеній траві, пили запах цвитучих рослин, подаваний їм червневим вечером у сьвіжих як роса чашках, поки на них сплили надія і радість, чудові ворожки, на лонї котрих відпочали ті, що були втомлені житєм,

*) Із збірника новель Е. Ожешкової п. з. „Iskry“, виданого в Варшаві 1898 р.

а ті, що вступали в життє, стали мрії снувати про борбу, побіду і славу. А вже дїти — бо й ті були тут — так їх сьміх і щебетанє було таке веселе, що, почувши єго, сьвятоіванські хробачки всї разом побудили ся і розсипанними іскрами засьвітили в глогах, а хрущі, що перелїтали від лип до вязів і від вязів до кленів, грубим але привітним басом загудїли:

— Здорові були, дїточки, здорові були! Бавте ся весело тут, де нам також дуже мило час минає.

Так було вчера. Нинї, перед вечером, галасливою громадкою збігли з узгіря і зібрали ся на березї вільхового лїска, що вирос тав з долини, як з озера розтоплених дияментів. До озера розтоплених дияментів була подібна широка долина, дякуючи соняшному кружкови, що величаво скочував ся до заходу і слабим блеском перетикав трави і квітки. По правдї були се прості і звичайні розхідники, конюшини, вики, блющ, — сама розчепірена, зьвіздиста, зубчаста, перната дрібнота, над котрою буяли бронзові, буйні віхи мітлиць, срібні пухи відцвилих сосонок, водноперка показувала рубцї як з білого атласу, а лїсні трави похиляли на землю звої снїжних і жовтих коронок. А вільшинка, підшита лїщиною і папоротю, що в лїснім сутїнку блестїли шмараґдовою зеленю, пнї мала позолочені сонцем, а галузи заселені пташинами, що щебетали навзаводи. Сьпівали там щигли, цьвіркали горобчики, чижі і берегульки, свистали іволги, від завзятого цьвіркоту аж заносили ся чечітки, часом відозвав ся тремтячий туркіт голубів, деколи спізнений соловій кинув у воздух проникливу ноту, спробував голосно защебетати і замовкав, а тодї з тріюмфом кукала зазуля тужними окликами і збиточним сьміхом наповняла долину аж по береги, де починав ся широкий, золотий лан жита, на темно пятнований вербами, грушами і дикими корчами.

Дїти відлетїли далеко і кинули ся на траву там, де куна незабудьок здавала ся куснем неба, що впав на землю. Молоді і підлїтки, між котрими білїло волосє старої жінки і ще старшого від неї мужчини, засїли або полягали на запашній постелї, під вільшиною. Тодї з землї, немов би зпід плаща материнські руки, добули ся

магнетичні сили і взяли їх в обійми. Вони почули себе спосєними з землею тим огнивом, що всякий плід лучить з лоном родильниці і що єго не можуть розбити ніякі штучні молоти, бо у своїй безсмертній робітни викула їх прпрода; а заразом в їх серця, з сьвіжого і чистого окруженя, сплила така сьвіжість і чистість, що зазнали почутя нового дитиньства. Було їм так, якби не грішили, ані не терпіли ніколи, ані не дивили ся ніколи на провини і смуток сьвіта. Земля-мати зняла їм з пліч тягар житя і шептала: спічніть! Бурливе і каламутне озеро споминів з їх сердець перелляло ся в море природи, і душі, що вже вянули, відітхнули хвилевим, але повним забутем всього, що злочинне, болюче і марне. Такі хвилї не затирають провин і не гоять ран чоловіка, але на довго стають при нім, як сторожі від провин і як лїкарі від терпінь. Ті люди так богато думали, що коли в їх мозку урвало ся пасмо, яке пильно снувало ся, мозок зазнав роскошї спочинку. Численні потреби тїл і духів, що наказують думати, журити ся, запопадливо старати ся, усунули ся в непроглядну далечину; отже тїла і духи не бажали собі нїчого, лиш віддихати, дивити ся, слухати і відчувати, — відчувати і дякувати Богу за те, що сотворив красу, невинність і тишину, землї за те, що стала ся Єго послушним орудєм.

— Я мов би вчера на сьвіт народив ся! — відозвав ся сивий мужчина.

— А я — завторував молодший — коли-б не сором, лїтав би з дїтьми по долинї, як дитина!

— Не встидай ся і лїтай, лише не переверни по дорозї якого дерева! — засьміяла ся одна з молодих жінок.

Дївчата на перемоги складали букети і вязали вінки, хлопцї викликували з гаю збиточну або сумну луну; сива жінка розповідала про збитки своїх дитячих лїт, а її внуки з криком переганяли ся від краю долини. Коли вже були близько, хлопець простер рамена на стрічу батькових рамен, а дївчата дощем незабудьок обсипали матїр.

Нараз, саме за ними, озвав ся дитячий, звучний, веселий голосок:

— Панове! Може купите суниць, панове!

Оглянули ся. На краю папоротяних корчиків, поміж вільхами, стояв стрункий, зграбний хлопчина в сивій свитці, в чобітках, з буйним ясним волосєм над рожевим круглим лицем. На шиї мав червону гарасівку, що звязувала сорочку, а в смаглявій, опущеній руці держав поливаний блискучий збанок, повний суниць. Може мав тринайцять літ. Великі, ясні очи цікаво і сьміло пересували ся по лицях, що бачив їх, а звучний, веселий голосок повторив:

— Суниці, панове! Може купите суниці?

Селянська дитина! Ще того їм не доставало! Старші нагадали собі нараз богато річей і почули ту таємну звязь посвоячення, що в однім соняшнім системі лучить зьвізду з зьвіздою, а на однім загонї колос з колосом. З иньших знову причин походила утіха дітей, але старі і малі були однаково раді прихожому і суницям. А що червоне сонце запало вже до половини за край золотого поля, всї встали і пішли до дому так якось громадно і незвичайно, якби ніколи не ходили. Просто „незвичайно“, бо, збивши ся в громадку, одні одним майже наступали на ноги, одні одних тручали, одні одним вішали ся на шиях і руках. Наймолодшу дівчину несла на руках бабуня, старші хлопці майже несли на руках батька, а в тім натовпі вражінь, убрань, рухів, миготїла свитка селянської дитини, що відкривала ся і зникала що хвилї, і в хаосї питань, замітток, збитків і сьміхів виразно дзвенїв єго срібний, балакучий хлопячий голос.

Двері до города, що чим раз більше темнїс, відчинені навстяж; ними впадає легіт вечірний, холодить лиця розігріті проходом, мішає запахи зрошеного зїля з запахом суниць, що триюмфально царствують на серединї стола до їди. Довкола тарілки з суницями, застава достатна, хоч не дуже гарна. Купа румяних булок у посріблюванім кошику, мясо на полумиску, жовте масло в начиню з формою лебедя, скляний дзбанок повен молока, решта фаянс і скло: річи скромні, хоч не менше прикрашували стіл блеском і красками. Заможности, богатства небогато, але знати достаток і естетику, і по одежі і по білій шкірі на лицях

і руках. Наймолодша внучка, як особа найважнійша з цілої родини, сидить на колінах бабуні, найстарша, з повагою малої Шітяї, в парі, що бухає з самовара, помагає матери наливати чай. Дві молоді дівчини з волосєм повним цьвітів взяли поміж себе підлітка хлопця; другий хлопець, троха старший, сидить против них і пробує виявити свої примхи і заздрість. Збиточник у шкільній блюзці не хоче покинути батька, у котрого з другого боку сидить гість у сивій свитці. Не хотів був він сюди увійти, просив, щоби позволили єму піти до дому, засоромлений, хоч проте сьмілий, не слухав намов жінок і дітей та все повторяв перед порогом:

— Не хочу! не піду! до хати піду!

Але сивий пан узяв єго лагідно за руку і впровадив до їдальні. Хлопець усів коло нього, підняв на нього ясні, бистрі очи і своїм тоненьким голосом спитав поважно:

— Чого ви, пане, так сьмієте ся до мене?

Трудно було вичислити причини, чому сивий пан мав справді веселий усьміх на поморщенім лици, коли дивив ся на сільського хлопця. Тай ціле товариство тішило ся сьмілостю і балакливостю хлопця, що в дорозї до дому вже богато дечого розповів про себе. Називав ся Гриць, був родом з сусїдного села, мав батьків і три сестри, брата не мав, до богато робіт був уже здатний, від року боронував, від двох літ жав, а орати аж на другий рік пічне. Є також потроха фабрикантом: цілу зиму вироблює мітли і заносить їх на продаж в недалеке місто. В місті клопіт: „у всїх білі зуби, але що за зубами, не знати“. Стрічав нераз злих людей, але се нїчо! „Бідненький: ох! а за бідненьким Бог!“ Минувшої зими спродав стілько мітел, що за них ось ті чоботи собі справив. Матери приніс з міста соли, сестрам гарні хустки на голову, а собі чоботи і перкалеву сорочку. Дуже любить порядну одежу і волить її як їду, бо „чоловік голодний ціле поле оббіжить, а голий і за поріг хати не вийде“.

Старший з двох майже дорослих молодців сягнув до кишені по малий записник і почав скоро записувати пословиці, що хлопець сипав безнастанно. Иньші стали єго випитувати, але він нараз перестав уважати. Ті річи, що стояли на столі, заняли дуже єго увагу.

— Чи батьки твої мають свою землю?

— Але-ж мають, морґів з десять! От у вас на столі біленьке полотно... а яке тоненьке!

— А добра ваша земля?

Він засьміяв ся.

— Добра! Каміня, хоч убий себе, води, хоч утопи себе, хліба докупивши, жити можеш! Звідки ви стілько срібла набрали, мої ви миленькі? І самовар у вас такий великий!

— А що у вас ліпше родить: жито чи пшениця? Толоку маєте? Коров у вас богато?

Гриць уже зовсім не чує сих питань. Ясними очима водить довкола з такою цікавостию, що забуває про хліб з маслом, котрого порцию держить в руках і вже підносить до губи.

— Велика хата! — каже навпів голосно і нараз тонким голосом виразно починає дзвонити про свою хату, котру на другий рік треба буде доконче поправити, а може і перебудувати. Вже давно ломить він собі голову, як і за що перебудувати стару хату.

— А що-ж поробляє твій отець, коли ти собі над тим голову ломиш?

Довкола уст Гриця являє ся мудрий і троха сумний усьміх, єго очи стають також сумні, а брови гнівно зсувають ся.

— Батько! а якже! Той пяниця! чи єму яке добро в годові? Який гріш запопаде, зараз до коршми несе! Вже може від трох літ треба за нього думати... і ще часом бє; але й бити не поможе: гроший ми єму не даєм, мати і я, за нїщо в сьвітї не даєм... Самі все і спродаємо і купуємо, а від нього ховаємо ся, як від злодія. Вибє? ну і що! Не довго вже так буде. Коли зовсім вирости, тоді побачимо, хто сильнїйший.

При тім оповіданю черти лиця у Гриця стають тверді і набирають завчасної, понурої енерґії. Але нараз, в одну мить розбігають ся по них промінї дитячої радости.

— А-а-а! Що се? гуска! Єй Богу, гуска! Яка гарна!

При тім оклику пара смаглявих і худих рук простягає ся до маснички, що має форму лебедя.

Але в тій самій хвилі хтось подає через стіл посріблювану цукорничку. Гриць з заіскреними очима каже:

— От блищить! ай, ай, мої ви миленькі, яка-ж то гарна скриночка!

Дівчата з цьвітами в волосю показали єму зблизька гуску і скринку, а найстарший пан спитав:

— Матір може маєш добру?

Гриць забуває відразу фаянсову гуску і срібну скринку.

— Добра! — відповідає з радістю — не жарт, мої ви миленькі, яка добра! Терпить і терпить, ані одним словечком не поскаржить ся перед нїким. Хорує і хорує, а не наїсть ся нїколи до сита, бо що лїпше, то все дїтям віддасть. В дворі землю під лен наймає і жне або поле за то дворови. Така маленька, худенька, самі, здаєть ся, кісточки, а роботи з неї більше, ніж з двох великих і сильних! А-а-а! а се що у панночки на руці?

Побачив золоту брансолєту на руці одної з дівчат і не скінчив оповіданя про матір.

— Як блищить!

По хвилі додав:

— От! „Яке-ж то диво, що король має гарну жінку!“

Хтось спитав:

— Мабуть сего року не заносить ся на врожай?

— А нї — відповів Гриць — жито вимокло... може картофлї зародять. „Не зародить мак, проживем і так“.

— Сей хлопець то мішок з пословицями! — сказав молодець, що пильно писав у записнику.

А Гриць голосно і скоро дзвонив дальше:

— Бо бачите, мої миленькі, земля, як мати: раз вибє, другий раз погладить. Одного року мало хлїба, на другий рік богато. Чи добра, чи зла, коли є, то слава Богу! Коли маєш свою землю, то „хлїб хоч їш з водою, але не з бідою“. На своїй землї все миле: коли на ню глянеш, то нераз аж поцїлувати її хочеть ся.

Зібрані при столї почули охоту поцїлувати єго самого в ті усьміхнені уста, але не стало часу, бо одна з дівчат подала єму тарілку з суницями посипаними цукром.

— То ви ягоди цукром посипуєте! — крикнув здивований. — Смачне, — казав, їдячи суниці — смачне! Таке солоденьке!

Дїти і не дїти, всї без виїмки залюбки заїдали сьвіжі, що тїлько зібрані суниці. Вони мали не лише свій властивий запах, але, мов би в каплях румяної роси, задержав ся в них цїлий запах лїса, щось дике і таке, що відмолоджує, що пригадувало живицю, чебрик і безсмертники. В сьвітлї лямпи виглядали як блискучі коралї, з білою плямкою з кождого боку, але їх вогкість, румяність і сьвіжість пригадували мокрі мохи і росисті ранки.

Гриць ставав щораз більше відважний і мягкий. В его ясних очах видко було зичливість, а цїкавість також з них не зникала. Споглядав на стелю і на стїни їдальнї, на річи, що лежали на столї; видко, над чимсь роздумував і був непевний, аж поки потягнув сивого пана за рукав і, вдивившись ему в лице, промовив:

— Я би вас, пане, про щось спитав ся.

— Кажи, мій любий! Що хочеш знати?

Всї замовкли і ждали заповідженого питаня. А він обернув ся до найстаршого з товариства і почав говорити:

— Адже ви наймаєте сю хату? Я знаю, що наймаєте. Длячого-ж так робите? Чи своя хата вам не милїйша? Чому не живете у своїй хатї?

Випереджуючи батька, молодий мужчина відповів:

— Бо не маємо, любчику, своєї хати.

Гриць скоренько обернув лице до того, що говорив, і з запалом, тонким голосом скрикнув:

— То збудуйте собі хату! Чому-ж не збудуєте?

Тимчасом сивий пан відповів:

— На чім же ми будували-б її, моя дитинко, коли не маємо землї!

Хлопець знову незвичайно живим рухом скрутив шию і лице в иньший бік.

— Не маєте своєї землї?

Він похитав головою; не вірив тому, що чув. Жити і не мати землї — се не могло відразу помістити ся ему в голові; отже хвилину водив очима по всїх, що сидїли при столї і обернув ся до найстаршої жінки з питанєм:

— Не маєте своєї землї?

— Не маємо, моя дитино — тихенько відповіли її зівялі, лагідні уста.

Знову, як на спружині, шия, що вихиляла ся з сірої свитини, тонка і обгоріла, обернула ся в иньший бік, сим разом до молодця, що перше писав був у записнику, а тоненький і завзятий голос промовив:

— Може так мало землї маєте, що велика хата не змістить ся на нїй, то збудуйте собі хоч малу.

— Не маємо зовсїм землї, малий! Що се? Ти не вірниш?

Тонка, смаглява шия знову обернула ся до сивого пана.

— Анї стілько, щоб малу хату поставити?

— Анї стілько.

— Анї стілько, щоби таку хатинку поставити, як наша?

— Анї стілько.

Тепер нараз аж кілька голосів відповіло на здивовані, вперті питаня хлопця. І всї обличя обернули ся до нього, а постатї подали ся троха наперед. В веселости, що досї витала над сим столом, проплила течія неспокою.

А хлопчина питав ся дальше:

— Анї шматка? Анї кусника?

Крім найменших дітей, течія неспокою зі всїх уст зірвала гуртову відповідь:

— Анї загінця! Анї кусника!

Вкінци повірив, замовк; очевидно зажурив ся, похитав головою:

— А мої-ж ви миленькі, які ви бідні! Своєї землї не маєте анї кусника... анї кусника...

Нараз на єго рухливім лици радість затерла смуток. Блиснув очима, підняв голову. Виглядав так, якби винайшов або відкрив щось нове і дуже мудре. І всею силою свого тонкого голосу задзвонив:

— Ви пани, богаті, можете собі шмат землї купити! Чому не купите? Купіть собі!

По всїх лицях літав бистрими очима, очікуючи відповіди, але відповіди жадної не було. У сивого пана, що

перше так весело усьміхав ся, звисли брови над спущеними повіками і покрили їх трохи не до половини; молодший — високий і сильний — так обернув ложочку в склянці, що вона на цілу комнату остро задзвонила; дівчата поспускали захмарені лиця; один з підлітків, як передчасний мудрець, схилив голову на долоню, другий — сей з записником — уже не вдавав жартовливих примх, але з передчасною зморщиною на чолі прикусував майже до крови румяну губу. По тих лицях, перше облитих погодою, проплила течія гніву.

Нараз, у тій тиші розляг ся вибух голосного сьміху. Був се збиточник у шкільній блюзці, котрого щось дуже розсьмішило, хоч не на довго, бо батько, майже з грізною іскрою в очах, простяг єму долоню по губах. Таким способом згасив на лиці малого сина поломінь веселости, бо крізь ті серця, що перше так радісно били ся, проплила тепер течія смутку. Їдальню залягла тиша.

У тій тиші, крізь двері відчинені навстяж, виразно було все видко і чутно, що діяло ся в городі.

Сьвятоіванські хробачки сьвітили в глогах і, моргаючи несчисленими золотими зірками, говорили:

— Кохані корчі наші! Як добре нам у вашій тіни родити ся і бавити ся, рідні корчі наші!

Від лип до вязів, від вязів до кленів перелїтали хрущі і лагідним басом гудїли:

— Добре нам тут, на наших рідних деревах родити ся і вмирати! Наше коротке житє ви робите нам безпечним і щасливим, рідні дерева наші!

Липи, вязи і клени похиляли ся до себе і стиха шуміли:

— Корінями сидимо ми в нашій рідній землї, огріває нас сонце, напоює вечірна роса! Благословенні будьте, наше рідне сонце, росо і земле!

В галузях, що тихо шуміли, порушили ся дрібні птахи і крізь сон защебетали:

— Гнїздечка милі! Мягкі, теплі, кохані наші рідні гнїздечка!

А збиточний вітрець упав з високої галузи, як звинний вуж помчав ся травами і шелестів:

— Травички сьвіжі і запашні! Адже ви мої давні, споконвічні знайомі, рідні травички мої!

І жаби на краю долини озвали ся хором і з гордістю заявили сьвітови:

— Добре нам тут! добре нам тут! Добре нам тут, над рідним нашим ручаєм!

II. Чи памятаєш?

Виглядав як щасливий, а передовсім як поважний чоловік, і не лише виглядав так, але справді був зовсім задоволений з себе і із своєї долі, а поважним чоловіком був і з боку фізичного і єрархічного. Коли-б так на одну важку покласти всі єго титули і гідности, а на другу єго цвитуче здоровле і величавий зріст, то не знати, котра важка підняла би ся в гору. Був фізично росту високого, товстий, румяний, а єрархічно могучий, достойний і впливовий. Було єму вже пятьдесять літ, та проте він мав густе і темне волосє, гладке лице, свобідні рухи, хоч притім і величні, а се длятого, що трийцять літ ішов одною дорогою, з одною метою перед очима і з одною волею в нервах; мав се, що задоволяло потреби єго вдачі, які в нім певно перемагали: високу ранґу, титул високо осьвіченого чоловіка, приязні зносини з людьми, ще більш осьвіченими, славні обіди і приємну гру в найвеличавійшім клюбі, дуже дороге футро, прегарний повіз, льокая, сані і верхового коня.

„Гей, гей! — думав він собі часом — куди се я зайшов! Звідки вийшов, а куди зайшов! Родив ся я не на едредонах, і мати не колисала мене в золотій колисці! Чесна душа! Добра була з неї жінка: така лагідна, люба, аж тужно робить ся менї, коли її згадаю. І батько був не злий чоловік: а як він мене цїлував, коли я остатним разом звідти від'їзджав, як цїлував, — аж лице менї обслинив, і мабуть чи не заплакав троха бідняка! Бідні були,

ну, хоч і не жебраки, але й не богачі! Фу-у! що за житє мали вони!... Нехай чорт побере! Вічні клопоти, заходи, праця, а хосен з того такий, що тілько плюнути на нього. Відмовляй собі всього, не уживай нїчого, не май нїякого значіня на сьвітї і гний в нудьзї за житя так як по смерти зігниєш у могилї, і то перед часом, бо вони перед часом померли, з журби або може і з нудьги — чи я знаю? Я і трох лїт там не прожив би, їй Богу! В лоб собі вистрілив би, або першого лїпшого йолопа визвав би на дуель і дав себе убити, їй Богу! З такого долу вилїзти і на таку гору влїзти — штука! Коли я її доказав — то, видко, в мене здоровенна голова, а нерви, як корабельні линви, скоро від таких трудів, які я мав, і таких непріємностей, які я перетерпів, не потріскали. Все треба було стерпіти, аби дійти... Все стерпів! Тай гаразд! Фі! фі! як добре! Чого менї ще треба?... Становище, почести, зносини, доходи — маю! Чого то я не маю і до чого не дійшов! Славний з мене хлопець!“

З боку працьовитости він зовсїм себе не переціінював. І тепер ще в бюрі інституції, котрої був високо плаченим начальником, і в иньших, в котрих займав місце почесного члена або добродія і протектора, працював що дня цїлі годины щиро, жваво, енергічно. Мав також часто у своїй дїяльности славні і самостійні гадки, а его пунктуальність, акуратність, обережність була звісна не лише широко, але й дуже високо. В абстракції він не вдавав ся зовсїм; просто і на думку вони єму не приходили, він і про їх істноване не знав, або забув. Але з такими річами, як цифра, факт, дата, не жартував і признавав їх панами сьвіта і своїми. А якже! Адже без того не міг би дійти так далеко! За те, коли величній і погідний, якими звичайно бувають великі люде, сходив по мармурових, парадних сходах великого будинку, голови підвладних — не леда яких — похиляли ся перед ним, як колосє перед сонцем, і поглядами, усьміхами, прислугами жебрали погляду, усьміху, ласкавого слова.

Щасливий! щасливий! потім... гей, гей! Скоро, рівно, з грацією, хитаючись то в сей то в той бік мчить ся гарний кінь по застеленій снїгом величезній, довгій, про-

стій улиці величезного міста, а на пишних санях, тілько голову виставивши, з пухкого футра єго високоосьвіченість майже без упину розсилає поклони иньшим головам, що вистають з пухких футер, достойним, марсовим, або янусовим, так авреолями лисин як і слави осьвіченим головам, котрі всї, як рівні рівному, пересилають єму поклони, усьміхи, знаки приятельського довіря і товариського порозуміня. Бо се переїзджають єго товариші в працях, змаганях і забавах; тепер же, так як і він, великою, білою від снїгу улицею, поміж двома рядами величезних білих домів, під білим небом всї мчать ся в одну сторону: до клюбу, де їх ждуть живі стерляди, що плавають в саджавках, і коші повні леду, а в ледї — шампани.

Щасливий! щасливий! Далї на нічне, темне небо виплине місяць, як кружок білого оплатка, пригашений і сумний, а при єго сьвітлї, по високих, снїгових засипах, трійка за трійкою, з бренькотом і дзвоненєм, полетять вони на край величезного міста, далеко, там, де сьпівають і танцюють чорноокі, пристрастні Циганки, де ніч минає у зливі сьвітла і в морї шалу...

Або опера! Нехай чорт побере, які там дорогі і модні сьпівачки роззявлюють роти! Про звуки, що добувають ся з тих ротів, дбав він дуже мало, бо музикального уха не дала єму природа і взагалї всї такі річи — просто дурниця! Але такі суми, які дістають вони за свій сьпів, спонукують єго до поважаня і цїкавости, а з другого боку, в величезнім театрї позолочувані стїни, ясність аж за очи хапає, в льожах цїлий огород гарних жінок, з котрих він знає добре сю, ту і тамту, — в кріслах цїлий олїмп достойних мужів, з котрих він знає сего, того і тамтого, — горячий віддих товпи, жартовливі шепти, — тут бачити всїх і показувати себе всїм, з рукою, спертою в антрактї з ґрацією о поруче фотелю, з льорнеткою при очах... Щасливий! щасливий! І так далї, і так далї, день за днем, ніч за ночию, гучно і бучно, весело мчить ся житє, пиха на лавровій постелї перевертає ся з боку на бік і аж стогне з роскоші, а чутя поринають у морї рож і всїми своїми ніздрями пють їх солодкі та запашні олїйки...

Одначе, може від двох лїт, єго високоосьвіченість почав ставати вже не таким вдоволеним та веселим. Щось з ним стало ся таке, чого сам не розумів і що спершу поясняв фізичною немічю. Отже радив ся лїкарів (великих і славних), їздив до Спаа і Остенде, уживав гидропатиї, ґімнастики і масажу: нїщо не помогло. Не чув нїякого болю; був такий сильний, що, як сам казав, вола пястуком убив би, а проте щось єму було, щось з ним дїяло ся так очевидно, що се помічали й самі веселі товариші єго та приятелї. І якже би не мали помітити таких очевидних змін? Єго голосний, свобідний сьміх далеко рідше, нїж перше, наповняв клюбову салю; і при найлїпшій ґрі, а що більше, при такій ґрі, що була дібрана для нього найпочеснїйшим способом, не розяснював ся, не жартував; раз на пропозицию поїхати до Циганок захмарив чоло, махнув рукою і воркнув нерадо: „Нехай чорт побере! Не хочу toujours des perdrix!“ Иньшим разом відсунув скоренько тарілку з стерлядами, прегарно приладженими і скривив ся: „Надоїло!“ Часом єго очи, звичайно огнисті і бистрі, виглядали як скляні і, коли непорушно вдивляв ся ними в пустий простір, зубами прикусував кінцї вусів, зовсїм так, як се роблять не щасливі люди і пани сего сьвіта, але єго зажурені і смутні робітники. На чолї, ще недавно такім ґладкім, яким повинно бути справдї достойне чоло, з'явили ся поперечні зморщини, спершу тонкі, як шовкові нитки, але потім щораз глубші... „Що з ним дїє ся?“ — питали ся приятелї. „Що зі мною дїє ся?“ — питав ся він сам себе і так приятелям, як і собі відповідав: „Або я знаю? Чи сьвіт змінив ся, чи я здурнїв? Заложу ся, що сам не знаю, що зі мною дїє ся!“

На ґлубокім, далекім, темнім зимовім небі сьвітив місяць, як кружок білого оплатка, пригашений і смутний, бо блеск єго перемагали ясні ґазові сьвітла, що рядами, громадами, ґірляндами горіли на величезній, від снїгу білій площі величезного міста. По білім снїгу, в яркім сьвітлї летять і в ріжні сторони перехрещують ся тисячі чорних кропок, дрібних в порівнаню з величезною площею, але скорих, тихих кропок, що тілько побренькують упряжею.

Се рій санок розвозить силу людей від воріт театру, що, розчинені навстяж, стоять у блеску сьвітла.

Разом з иньшими був і він сегодня в театрі, слухав опери, бачив усіх і в антрактах, сперши з ґрацією руку о фотель, показував себе всім. Потім скочив на санки, загребав ся у футра і кликнув на візника: „Пашов!“

Скоро, рівно, з ґрацією колишучи ся на сей і на той бік, побіг кінь площею і улицею, а єго пан на легких санях позіхав так широко, що з уст єму, як з комина, бухала пара і вогкою імлою скроплювала пухке футро.

Позіхаючи увійшов він до свого мешканя, розказав льокаєви, подібному до маєстатичного автомату, щоби подав чай, кинув ся на турецьку отоманку і зітхнув. Довкола нього були там прегарні знаряди, образи, лямпи, драперії, зеркала, коверці — одним словом все, що належить до комфорту, шику і моди. Апартамент справді пишний і пустий, бо крім маєстатичного автомату, що вийшов назустріч своєму панови, живої душі в нім не було. Пан апартаменту був безженним з ріжних причин. Був час, що хотів оженити ся, аби тілько розумно, добре. Але богата панна з одного сьвіта, котру сватав, відмовила єму; а панни з иньшого сьвіта, хоч і з високими зносинами, сам не хотів брати. Вже мав рішити ся на те, бо партия (з причини сих зносин) була чудесна, але нараз напала єго якась непевність, неясна для нього самого, якісь гризоти, котрим піддав ся. Він добре розумів, що були се дурниці, але піддав ся їх упертим, хоч невиразним намовам: не оженив ся, і так уже остало ся на завсігди.

Коли тепер ходив по пишнім і ясно осьвітленім апартаменті, очи мав знову скляні, прикусував зубами кінці вусів і кілька разів воркнув: „Нехай чорт побере таке житє!“ Отже він був невдоволеним з житя! Чудо! по таких трудах, мозолах, старанях, при таких зносинах, почестях, доходах, не бути вдоволеним з житя! Чудо! чудо!

Нараз підійшов до бюрка і в білі, пухкі пальці взяв нерозпечетаний лист. „Від Анульки! Їй Богу, від Анульки! Так давно не писала, я гадав, що вже ніколи не напише. Аж от, пригадала собі знову.... Я радий з того, дуже радий!“

Та Анулька то була єго сестра, що жила десь у глухім кутї, під біловезькою пущею, в невеличкім прадїдівськім селї. Коли їх батьки померли, він був уже в половинї своєї славної карієри і написав до сестри: „Бери собі все. Для тебе і твоїх дїтей се правдиве щастє, для мене дурниця, на котру і плюнути не варто". Тому й не просила вона у нього потім нїчого і часом, в листах, називала єго своїм добродієм. Звиш двайцять лїт зовсїм не бачили одно одного; вона писала до нього мало коли, він відповідав коротко або й зовсїм не відповідав. Минали місяцї, часом і роки, коли сестра й на думку не прийшла єму. Одначе тепер, коли на ковертї листу пізнав її письмо, був радий, дуже радий, а коли відчиняв коверту, усьміхав ся і зморщини щезли єму з чола. Сидячи при бюрку, обернений профілем до лямпи, що осьвічувала бюрко, першу половину листу перебіг скоро очима, але другу читав далеко помалїйше і довше. Хоч зміст її зовсїм не вимагав глубокої розваги і комбінациї.

„Чи памятаєш ти, — писала сестра з далекого сїльського двора — як тато вечерами вів довгі розмови з економом, а ми, ще малі дїти, з кута комнати дивили ся на тїнь єго великих вусів, що рушала ся на стїнї, і як нас се бавило? Мало тодї було нам потрібно до щастя. Чи памятаєш ти, коли нас перший раз завезли у глибоку пущу, на лїсничівку, в гостї, яку радість ми мали з сеї прогульки? В сїй лїсничівцї я буваю нераз і тепер; нїчого там не змінило ся. Сосни такі самі, прості, стрункі, високі аж до неба, як були тодї, і папороти такі високі, як ті, в котрих ми колись заблукали ся так добре, що батьки, при помочи иньших осіб, шукали нас кілька годин. Нїчого дивного: ми сховали ся були в тих папоротях з головами і йшли, йшли вперед, цїкаві, що буде дальше. Я лякала ся, правда, розбійників і диких звірів, але ти впевняв мене, що оборониш мене, і се втихомирювало мене зовсїм. А батько і мати, замість гнївати ся, що ми їм завдали такого клопоту, з великої радости, що згуба найшла ся, цїлували нас і обіймали довго; а що та подорож по папоротяній гущавинї втомила нас, то тато тебе, а мама мене занесли на руках до лїсничівки. Чи памятаєш ти се, Влодзю? А па-

мятаєш ти шум пущі, що в нього ми вслухали ся нераз на самітних проходах цілими годинами, коли ти вже був доростаючим хлопцем, а я чималим також підлітком? Та коли вже говорю про дерева, то чи памятаєш ті три старі, кріслаті клени, під котрими в лїтї їли ми звичайно снїданє і підвечірки, як на підвечірки давали нам хлїб з медом, і як ти сї ласощі любив? Ти так їх дуже любив, що я, хоч сама лакома, віддавала тобі половину своєї порциї, а ти за се бігав у лїщину по оріхи, котрі знов я дуже любила. Памятаєш? Ті клени щораз старші, більше розлогі, стоять і тепер там, де стояли; мід, як і давнїйше, є в пасїцї, і оріхи є в лїщинї, лише тебе, Влодзю, не видати тут уже нїколи, нїколи...“

Дочитавши до сего місця, він поглянув знову на верх картки і з дивними усьміхами, що ему то блискали, то гасли на устах і в очах, перечитав те саме вдруге. Потім обернув картку, на котрій мягка душа жіноча, в якийсь тихий зимовий вечір розжалоблена споминами з ранку житя, писала далї:

„Чи памятаєш ти нашу дитячу комнату, невеличку, з біленими стїнами і вікном, що виходило на городчик, в котрім мама сїяла на лїки рїжне зїлє, таке пахуче? Памятаєш ти маму, як вона терпеливо і довго розмовляла з сїльськими бабами про їх клопоти і біду, або як напоювала зїлєм бідні, блїді дїти? У тій нашій дитячій комнатї вигодували ся і виросли з черги мої дїти: Стасьо і Юльця, а тепер ми тут з Юльцею спимо. Стїни у нїй, так як давнїйше, білі і вікно виходить на городчик, в котрім я з черги сїю чебрик, сляз і мелїссу; недавно навіть найшла я десь на поді твого деревляного коня, обчистила єго старанно і поставила в кутї комнати. Памятка по тобі... бо хоч ти, правда, жиєш, але не для нас, не для нас...“

Тут він руки з листом опустив на колїна і, вдивившись ся в простір, похитав головою. У комнату вступив маєстатичний автомат і, тихо ступаючи по пухкім коверци, вніс на срібнім, тяжкім підносї чай з рїжними приборами і додатками, поставив єго на столї і повідомив про се тихим голосом свого пана. Але пан анї не бачив єго, анї не чув, лише читав дальше:

— „А нашу стару няньку, Касю Голубиху, памятаєш? Які вона знала ріжні забавні, а як тато казав, мудрі, пословиці і примівки, а які мала темні, грубі, з вузловатими пальцями руки, хоч ними так старанно і делікатно одягала на', чесала, гладила, коли нам щось долягало, до уст прикладала присмаки, коли на нас примха напала і ми самим гладженєм не дали себе потішити! Золоте серце мала і дуже нас любила та проста селянка. Вона винянчила потім Стася і Юльцю і до кінця житя пробула в нас, в тій комнатці, в котрій-то, памятаєш, давнійше переховували ся на зиму яблока, і котрої вікно виходило на березовий гайок. Але ти, розуміє ся, не знаєш, що Голубиха вже не жиє. Тому рік померла, а в недузї все тебе згадувала: „Чи Влодзьо не писав? поїхав він від вас! Нехай ним Пречиста Матн опікує ся і нехай єго Бог благословить!“ Я знаю, мій Влодзю, що се благословенство нашої старої няні зовсім тебе не обходить, а проте посилаю тобі єго, і нехай воно буде з тобою і над тобою. Поховали ми її на тім кладовищи, що то, памятаєш? під сосновим бором, над мокрою долиною сторчить хрестиками, де також наші батько і мати поховані. Але ти на тій могилці, під котрою наша Голубиха на віки спочила, певно ніколи не будеш...“

Знов опустив лист на коліна, задумав ся, а кождий з тих, що бачили єго в бюрі, в клюбі, в театрі й у Циганок, якби поглянув тепер на нього, то дуже би здивував ся. Плечі мав згорблені, голову наперед похилену, очи пригашені і нерухомі, на чолї богато зморщин; виглядав старий, старий... По кількох хвилях недочитаний лист поклав на краю бюрка, і сам писав:

„Все вже я забув, моя Анулько, а проте все памятаю і заложив би ся, що нїхто не зрозуміє, як се так може бути. Але чоловік, хоч з кріпкою головою, то таке сотворінє, що єму не тілько все, але й самого себе трудно зрозуміти. Тепер здає ся менї, що я себе вже зрозумів. Доки я все вперед ішов і думав: ще туди зайду, ще туди, ще се здобуду, ще й те, доти була в мене боротьба і велика охота до боротьби і житя. А коли я вже все осягнув... Ей, погана-ж то шутка якась — се наше людське житє! Пра-

цюєш, мучиш себе, терпиш всякі неприємности, гониш як біснуватий через гори, котрі розбиваєш, через моря, котрі перепливаєш, а коли вже схопиш то, чого так бажав ти, бачиш, що в руці держиш — мару. Коли-б я так при собі мав когось свого, може би мене і та мара довше радувала, а так фю-у-у! — щезло все й остала ся пустиня...

Як то добре, що ти написала до мене і що називаєш мене по да́вньому Влодзьом. Гарний собі Влодзьо, грубий як бочка, і старий, старий уже!... Се-ж правда, Влодзю! А імен тата і мами не вимовив я вже з двайцять лїт... перший раз нині... От, дивна річ! доки я був молодий, було менї все одно і все мене радувало; а тепер, коли в жилах кров троха остигла, а в руцї показала ся мара, менї — хоч гинь — захотїло ся чогось иньшого, иньшого! Знаєш що? ти від мене щасливійша, Анулько! Тебе обходять рїжні справи: Стась, Юльця, маєток, усякі — і не твої навіть власні справи та істориї; ти любиш свої білі стїни, свої клени, чебрик, оріхи, пущу... Правда, що та пуща прегарно шуміла, а запах маминого чебрику так менї добре пригадав ся тепер, що аж менї в носї закрутив. Ну, скажи, чи можеш ти ще так богато оріхів з'їдати, як давнїйше? А лїщиновий лїсок чей ще не дуже витятий? А що стало ся з нашим псом Бурком? чи давно згинув? Ей, поклони ся ти від мене пущі, кленам, мому деревляному коникови і могилцї старої няньки Голубихи! Або, знаєш що? Я приїду колись до вас! Тепер не можу: служба, справи не пускають, але скоро тілько лїта діжду ся, возьму відпустку і приїду. Ей, нехай чорт побере, може я й инакше... Ну, ще рік, два роки, і поклоню ся гарненько всїм тут і всему і зовсїм таки поверну до тебе і до..."

На дальше слово впала груба сльоза, розплила ся по нїм і зробила его нечетким.

Переклав *О. М.*

Із воєнних оповідань Детлєфа фон Лїлїєнкрона.

I. Пропало.

I.

Перша битва скінчила ся. Переможець стояв табором на побоєвищі. Дим з несчисленних огнищ вив ся під безхмаре, нічне, весняне небо. Десь далеко, між полевими вартами і патролями, лускали рідкі вистріли.

Осторінь від властивого побоєвища бовванїв лїсок, облитий ясним місячним сьвітлом. Серед него стояв одноповерхий домик, мабуть лїсничівка. Перед домиком стелив ся великий травник, обрамований двома стежками, висипаними шутром. На другім кінці вільного простору, як раз напротив фронту будинку выступала на широкій підставі з піскового каменя Версальська Діяна, немов би тілько що виринула з лїсової гущави.

Тут була горяча боротьба. Двері і вікна були пошматовані; скрізь по стїнах слїди куль. Побиті ґранатири, з виразом болю і лютости на лицях, забризкали травник своєю кровю. Один опер ся підставу Діяни. Його карк вигнув ся в зад; на пів отворені очи вдивляли ся в неї. Староітальська богиня показала нїмецькому воякови дорогу до Вальгаллї.

Кілька кроків перед своїми вояками, от-от перед розбитими дверима лежав простертий молодий офіцер. Бліде лице було нахилене на бік. Зпід шолома висунув ся між запалі очи кучер густого, чорного волося. Права рука

держала ще міцно шаблю, як при житю. Ліва була притиснена до серця. Тілько одна крапля крови капнула йому з рани на руку і блискотїла при сьвітлї зір мов рубін, насаджений на маленький золотий перстїнь на четвертім пальци.

Весняний супокій. Тихо так, мов камінь заляг на гробах. Тілько десь колись дихне вітер, зашепочуть гильки, не то сумовито, не то байдужно; се шуміла вічна пісня смерти — резиґнациї.

II.

Та сама весняна ніч укривала також лїси і поля, міста і села в північній части нашої вітчини. В маленькім місточку все вже поснуло. І в великім, подібнім до замку домі міського начальника все було тихо. Вікна були позаслонювані рулєтами. Тілько в партері два вікна, що виходили на сад, були широко відчинені. Перський ковер покривав поміст комнати. На круглім столї перед софою стояла лямпа і ярко осьвітлювала комнату. Напроти вікон висунено фортепян. В нічних сумерках розливала ся Імпровізация As dur, op. 142, ч. 2 Франца Шуберта. Середнїй уступ відіграно занадто швидко, занадто пристрасно; було в тій грі щось мов трівога і неспокій. Швидко прогомонїли остатні акорди малого, гарного твору. В далекій далечинї чути було сьпів. Раз виразнїйше, раз слабше. Се сьпівали вояки, машируючи шляхом до границї, де сими днями вибухла війна.

Ось до неї виразно долїтають слова:

Гей нїчия-ж то смерть не красна,
Як та воянка в бою наша!
В кровавім бою
В чистому полю, —
Нїхто там не плаче за тобою.

Хто на постели мре — сумує,
В темну країну сам мандрує;
Тут я не дбаю,
Кумпанів маю, —
Скóшені мов синї цьвіти в маю.

Вона слухала, дух у собі запираючи. Уста розкрили ся троха. Очи побільшали. На чудовому личку визначила ся трівога і турбота.

Бють барабани, банда грає, —
Весело вояк умирає!
В кровавім бою
В чистому полю, —
Ще й безсмертну славу собі має!

Слабше, слабше доносили ся остатні слова пісні:

В кровавім бою,
В чистому полю, —
Ще й безсмертну славу собі має! —

чулось їй ще раз виразно.

З чолом низько похиленим, з зажмуреними очима, — оттак вона вислухала остатніх тонів. А тепер довкола неї тихо, самітно. Звільна підійшла до фортепяна.

Гей нічия-ж то смерть не красна,
Як та вояцка в бою паша!...

Вона грала і сьпівала сю стару, гарну вояцку пісню. Коли скінчила, права рука довго ще лежала на клявішах. Як часто він сьпівав їй сю пісню своїм чистим, спокійним голосом! Вона акомпаніювала йому. А потім він з запалом оповідав їй про народні і вояцкі пісні. Як вояки самі собі укладають мельодиї, зразу лиш троха перемінюючи старі церковні та народні мотиви. Як майже у всіх вояцких піснях основний настрій мягкий, поважний; як усі вони навіяні тугою за рідним селом, нераз зовсім несьвідомою.

Нічний метелик літав довкола сьвітла. Вона встала і підійшла до вікна. Горішньою поверхністю лівої руки оперла ся о стіну і сперла на неї голову. З великих сірих очей ринули сльози, невпинно.

Десь колись зашумить вітер, зашелестять гильки, не то жалібно, не то байдужно. Се шуміла вічна пісня резиґнації — смерти.

II. Чари полудня.

Між дванайцятою і першою йшла битва. На горбі, близько одинокого дому, що палав, полишений жильцями, стояв головний комендант, опертий обома руками на ґудз сїдла, стояв без руху отсе вже пів години.

Штаб стояв заслонений за домом. З усіх боків, швидко один за одним прибігали і вибігали на мокрих конях ад'ютанти, ординансові офіцери і ординанси з донесеннями. Ординанси мали донесеня написані олівцем на карточках. Ґенерал всував ті чотирокутні карточки в торбинку при сїдлї, навіть не прикликаючи до себе одним рухом руки нїкого з офіцерів, що стояли за ним. Усе ще стояв без руху, тілько інколи прикладаючи люнету до очей або заглядаючи до мапи. Його великий темнокаштановатий кінь жвав ненастанно лїву трензлю і часом кивав головою. Серед нас луснув ґранат і розшарпав на кусники одного штабового капітана. Його кінь став високо на задні ноги, замахав у повітрі переднїми копитами і впав на землю страшенно пошматований. Ми всї мимовільно на хвилю розскочили ся в рїжні боки. Один офіцер під'їхав до ґенерала, щоби сповістити його про смерть капітана, котрого він цінив дуже високо. Ґенерал остав ся без руху, тілько поплескав по шиї свойого коня, сполошеного страшенним лускотом і об'їхав раз пологу вісїмку.

Штаб стояв на тім самім місцї. Страшенно покаліченого трупа прикрив штабовий ординанс рїжнобарвною ковдрою, що лежала перед палаючим будинком. Довкола тої ковдри лежали повикидувані з хати: млинок від кави, клїтка з канарком, що цьвіркотав і весело, не вважаючи на погане положене, дзьобав свою порозсипувану поживу. Далї перед домом лежали книжки, таци, жіночий чепець, побитї вази, образи, подушки, циґарниця з вишиваною торбинкою, гребінь, цукерниця і купа иньшої домашньої посуди і всяких потрібних та непотрібних предметів. Зрештою нїхто з нас не був ранений. Ґранат мусїв луснути на ґуздї від сїдла капітанового коня. Від часу до часу пробренїла якась блудна карабінова куля підсвистуючи

понад нашими головами. Ось одна вдарилась о паркан. Цуп! стукнула злегка. Мов жовна дзьобом о дерево.

Ґенерал стояв без руху. Його поважне, задумане лице було блїде. Чим дужше працювала його думка, тим більше він панував над собою на зверх. Ми офіцери раз-у-раз глядїли в люнети і перекидали ся короткими увагами.

Ранені шкитильгали попри нас або їх несли.

День був сїрий, понурий, але вигляд тілько десь колись спинювали тумани від вистрілів. Ми могли бачити виразно перед собою і з права і з лїва обопільні лїнії стрільців і колюмни, що розбігали ся, коли підходили під огонь ґранатів.

Нараз уся наша увага звернула ся на три піші баталїони на захід від нас. Вони йшли бік-о-бік вузьким видолинком, клубили ся якось безрадно і не могли розвернути ся. Нам здавало ся, що вони машерували розпущеними колюмнами до середини; компаніїних колюмн не могли сформувати задля стрімких стін видолинка. Мов з ведра сипали ся на них ґранати. І ґенерал побачив се. Він обернув голову до нас і кликнув мою назву. Майже одним скоком із свойого місця я був коло него. „Ексцеленціє?“ „Бачите сей невеличкий горбик на право від нас?“ Він показав його, держачи люнету в руці. „Там стоїть одно одиноке дерево, бачите його?“ „Слухаю, ексцеленціє“. Я заходив ся успокоювати свойого коня, що живо пер наперед. „Їдьте до 97-ої легкої батерії, нехай зараз займе там становище і палить. Зрозумїли мене?“ „До послуг, ексцеленціє“. „Їдьте самі з батериєю на горбик і вияснїть шефови батерії ситуацию“. „Слухаю, ексцеленціє“.

І вже я в дорозї до батерії, що стояла тілько кілька мінут шляху від нас для специяльної розпорядимости головного коменданта. Дорога була препогана. Треба було скакати через рови та окопи. Мій невеличкий гузарський кінь раз плив, то знов драпав ся в гору насипами. Далї, далї! Що значать рови, хоч би й які широкі, що значать усякі завади в часї битви! В кінцї бачу батерию. Вже здалека махаю хусткою. Шеф батерії зрозумів се. Видав коменду; я вміркував се по руху і пораню, що счинило ся

коло гармат. Потім полетів вихром до мене, в товаристві трубача. Ми зустріли ся; його лице спалахнуло, коли я передав йому розказ — брати наперед. Трубач що духу погнав уже до батерії, щоби від капітана передати найстаршому офіцерови наказ — вести за нами батерию як мога найшвидше. Капітан і я пустили ся тропом наперед, та так, щоби не відбігати занадто від батерії, що мусїла переборювати богато трудностей терену. Я знав дорогу з раніщнього реконесансу. Ми мусїли переїхати через вузький, короткий та глубокий вивіз, як раз на стілько широкий, що одна гармата за одною могла проїхати. Їхати по дві в ряд не було місця. На ліво від того вузького провалу, навіть коли минути скалистий терен, було багно і мокрі сіножати; ані артилерия, ані кіннота не могла тамтуди рушити ся; на право треба було-б обгинати велике коліно і тратити богато часу. А баталіони! баталіони! — не сходило у мене з думки. Там людей валить десятками. Коли-б тілько наша батерия стала на своїм місці, то зараз французька артилерия мусить звернути ся против неї.

Горбик був досить довгий, так що гармати могли їхати в досить далеких відступах. Страти поменшали. Де те провале, провале? Довкола нас усе пусто, всюди руїна. Але далі, далі! Капітан і я, давши знак батерії, щоби поспішала за нами, скочили наперед, щоби швидко продерти ся на місце і виглядіти на горбі найкраще становище для батерії, коли приїде.

— Боже мій! — скрикнув капітан, зовсім не надто делікатний чоловік, коли ми скрутили в провал. — Боже мій! Але-ж сюди проїхати неможливо! Тут повно ранених!

Нам показав ся страшенний вид. Навалені одні на одних лежали в провалі трупи і ранені, хоч їх і не було богато. Ранені почули здалека туркіт нашої батерії і з крайнім напруженем повідповзали на боки, щоби втекти смерти під колесами. Перед кількома годинами мусїла тут лютити ся скажена боротьба.

Неможливо! Тут проїхати годі. Але баталіони, баталіони! Капітан і я стояли кілька секунд безрадні; батерия повзла на задиханих, закурених конях близше, все близше.

Неможливо! Та ось на мокрому коні садить до нас молодий штабовий офіцер від головного коменданта. Його чоло обвязане білою хусткою, на чуприну насаджена шапка якогось мушкетера. Правою держить поводи свойого коня, а лівою раз-за-разом обтирає собі кров, що зпід хустки ллється ся йому на очи. Він ледво вже дивить ся. Здалека кричить зовсім охриплим голосом: „Батерия, батерия нехай заїзджає! Де та батерия? Ексцеленция дуже...“ Я скочив до него, щоби підхопити його; він склонив ся, майже зомлілий, на гриву коня, пустивши поводи з рук; його рамена безсильно звисли довкола кіньської шиї. Я не мав коли ратувати раненого, хоч би се був і мій рідний брат. От я гукнув на одного легко раненого, що сидів у рові і завязував собі скаліченую руку, придержуючи один конець хустки зубами. Ми оба зняли капітана ґенерального штабу з коня і злегка поклали на землю. Ще раз зирнув я на його бліде, закровавлене лице; на пів зомлілий він ще рушав губами: батбатбатбат... хотів сказати: „Батерия наперед!...“ О ти щира, люба душе!

Не було що тратити ані секунди часу. Я скочив назад до капітана. І він уже зважив ся. Значить, наперед!

— Не оглядати ся! Не оглядати ся! — крикнув капітан. Ми оба як мога найшвидше рушили наперед. Раз тілько я озирнув ся. Колеса крутять ся і скриплять раз високо, в повітрі, то знов геть в низу; гармати і оси раз скісно, то знов криво, трупи і ранені вють ся під колесами, канчуки ненастанно лускають по кіньських хребтах, лютість, розпука, проклятя, сьпіви, крики. Ось батерия виїзджає на горб. У спицях коліс волосє, мозок, кров, кишки, шматки уніформів. Та виїзджає з чудовою прецизиєю. Відпрягають. Набивають. Направляють. І: „Перша гармата — пали!“ Дим стелить ся густо перед ляветами, ефекту не можемо бачити. Але вже по другім вистрілї просвистів над нами ворожий ґранат. Се нашій батерії гостинець. Баталіони можуть розвернути ся. Попрощавши ся з капітаном я поїхав назад до ґенерала, оминаючи страшливе провалє. Коли я замельдував ся з поворотом, сказав менї головний комендант ласкаве слово. І я знов заняв своє місце серед штабу.

А ґенерал усе ще стояв без руху. За нами роздавали ся часті кавалєрийські сиґнали „тропа“. Ми не могли бачити швадронів, але мені живо причувало ся шлапанє, сапанє, брязкіт. Крики коменди долїтали до мойого слуху: га-гов... га-гов... і чим раз слабше і слабше: га-гов... Чуло ся все те, що чинить такими поетичними руху кінного полку, а особливо, коли сам чоловік є в ньому. Я чув усе те виразно, хоча довкола нас гоготїли ненастанні громи. Серед того грому роздавали ся пискливо вистріли батерії, котру я отсе припровадив. Вона стояла недалеко нас. На просторі чотирьох миль клекотїв карабіновий огонь, лопотїв зовсїм так, як кипяток у величезному розпаленому кітлї.

Конї без їздців, волочучи поводи, часом з сїдлами під животом, бігали довкола нас. Звільна причалапав мул і зупинивши ся перед ґенералом почав шукати трави на земли. На його хребтї пришнуровані були два сїдла з поручами, а на кождім сидїв неживий Француз. Пришнуровані поясами вони сидїли плечі до плечей, позвішувавши голови в зад, так що лицями зазирали один на одного. Горішні губи були троха підняті — бачилось, що съміялись один до одного.

А ґенерал як стояв так стояв без руху.

Аж ось із правого крила надбіг шеф штабу, що стояв там для докладного перегляду. Їздець і кінь від ніг до голови забризькані були болотом. Полковник їхав мабуть скаженим ґальопом. З коня курило ся; знід рубців шабраки і за заднїми вилицями стояла біла піна. Робив боками; здавало ся, що от-от звалить ся з ніг.

Ми придивляли ся цїкаво полковникови, коли сей зупинив ся коло ґенерала. Знати було по нїм, що справа стоїть добре. Поки він говорив ще з ґенералом, то шукаючи і знаходячи щось на мапі, то показуючи пальцем на битву, надлетїв з лївого крила ординанс. Його кінь був зовсїм готов, не міг навіть вискочити на горбик і гепнув на землю разом з їздцем. Оба перекотили ся мов кулї. Та в тій хвилї з сего клуба вихопив ся молодий офіцер від стрільців з ґарними чорними вусиками і з чаком поломаним при впадку. Він пролетїв поуз нас, зо съміхом крикнувши нам: „Добре йде! Добре йде!“ Підчас короткої

дороги до ґенерала він видобув пару снїжно-білих рукавичок і силкував ся понадївати їх на пальці, поки добіжить. Та тілько лїву встиг надіти. З тим самим усьміхом, з яким гнав попри нас, здав рапорт головному комендантови, а сей приязно подав йому руку. Потім вскочив на невеличкого берберийського коня, якого тимчасом зловив йому ординанс, приняв від нас остатнїй шматок холодної печеної курки, який ще був у нас і весело погнав геть, по дорозї жуючи мясо, а правою рукою силкуючись вигладити фалди свойого поломаного чака. Бачилось, що все те робило йому величезну приємність. Поздоров тебе, Боже, старий друже, коли тобі впаде до рук отсе писане! Правда, ти рідко коли читаєш вірші (я також), та все таки неможливе воно не є.

Ґенерал під'їхав до нас за згарища будинку, котрого дах і крокви власне з тріском завалили ся, і запитав: „Має хто з панів ще не остатнє циґаро?“

Йому подано циґаро. Потім ми обступили його довкола. Головний комендант дав декому з нас особисто розкази. Коли ми роз'їхались, несучи розкази „з усею силою рушати на місто“, він ґальопом подав ся троха далї наперед, щоби заняти новий обсерваційний пункт. При пожарищі лишив ся один ординанс; йому поручено завідомлятн всїх, хто прибуде з донесеннями, про ново вибране становище ґенерала.

Чари полудня були зломані.

III. П а я ц.

Ми облягали велику кріпость.

Я отримав наказ о півночи з трьома підофіцерами і трицятьма людьми запалити фільварок La Grenouille, що лежав перед самою лїнією наших постів. Раз там усаджував ся непрнятель, раз ми. Вічна була шарпанина. Тепер треба було зробити їй конець.

О десятій вечір наказав я „Antreten!“, а за годину, завідомивши найблизші таборові сторожі про поручене менї дїло, я вже був перед крайнїм постом.

Ну, як би то сказати? Так якось немов би я в тій хвилі був далеко від землі, в повітрі, геть поза обсягом нашої планети у всесьвітнім просторі. Ми були самісінькі, нікого не видно, не чутно. Я попросив комендантів таборної сторожі, щоби не висилали повзучих патролів у поле перед постами, щоби не було якої помилки, а тепер довкола нас глухо і німо.

Місяць був у третій квадрі. Старий „вуйко“ був такий чемний, що сховав ся за хмари. За сю чемність я післав йому рукою поцілуй. Було темно, та знов не так дуже, щоб усе аж тонуло в пітьмі.

Далі... Пст... Кицька на ловах... Ані брязнути!... Обережно, обережно, помалу, повзком, зразу довго ровом, потім попід парканом, муж за мужем, часом „рачки“, часом одним скоком півперек гостинця. Пст! Знов на почіпки, як до присюдів у танці. Гов... далі наперед! Що се там? Довго на місці... Нічого... знов далі... „В зад подати ся, тихо!... Маєр, не сопи так!...“ Далі... Пст!... Стій!... і — довго на місці... Тихесенько: „Сержант Барраль!“ „Ось я, пане ляйтнант!“ „Не верещіть так!... Ганзен за мною.“ Один приповз до мене.... „Далі наперед!“ Я все на передї. Револьвер на поготові. Шаблю, як зайву, я відперезав у патрі. За мною сержант Барраль і капраль Ганзен.

Далі... Ані мур-мур!... Кицька на ловах... Не брязчати!... „Стій!“ (Тихенько подаю ся в зад, один на другого гур-гур!) „Тихо, драби!“

Перед нами, ось-ось перед нами, мов із землі вискочили: замочок La Grenouille і дві офіцини, все серед великого саду.

Чи там є ворожа залога?... Стій!... Глубока тиша. Здаєть ся, чути-б, якби китайський цісар і його найяснійша мати цісарева в Пекіні чихнули.

Я повзу сам наперед... Що се? Барикада. Щоб тебе чорт! Назад. Шепотом: „Наперед.“ Знов ми при барикаді. Починаю драпати ся в гору. Легко, легко... Кождої хвилі може мене ворожа куля залоскотати попід ребра. Неприятель може побачив нас, і тілько жде, аж ми всі будемо в лапці. Щось хруснуло. Се я на серед барикади завяз

чоботом між спиці колеса. Удалось менї вилабудати ся. Моя команда драпає в слїд за мною. Ну, всї ми перелїзли, стоїмо на подвірю. Ворога нема. А тепер усе мусить зробити ся мигом. Я беру Барраля і десять людей і розставляю їх перед будинками для забезпеченя тих, що мають доконати підпалу. Заперши в собі дух я вслухую ся в пітьму. Обік мене лїворуч стоїть Барраль, праворуч Ганзен. На хвилину вириває місяць. Я зирнув на Барраля, зирнув на Ганзена: їх лиця блїді мов стїна, але напружені. Ганзен шепче стиха: „Пане ляйтнант! Пане ляйтнант!“ Що таке? „Ось спаги*) перед нами.“ „Що ти верзеш, Ганзен!“

Ще не палає пожежа. Аж ось блиснуло в кріпостї перед нами і мов на даний знак пролетїли понад нашими головами геть до табору величезні ґранати. Вони лишають по собі довгі огнисті смуги. В люках каземат мигоче тут і там синє сьвітло. ...

Ось підлетїла одна одинока зелена ракета; там, о пів милї дальше, друга пурпурово червона. А все те так тихо, так тихо...

Та ось за нами вибухає полумя... здержувані крики... Свиня заквичала жалібно. „Ганзен, скоч но зараз там і заколи ту свиню, щоб ані голосу не подала!“ „Слухаю, пане ляйтнант!“

Шарах! Шарах!...

Моє порученє сповнене. Я замельдував куди треба. „А знаєте вже, що Гельмсдорф сеї ночи тяжко ранений відломком ґраната“, — мовить менї полковник. „Нї, пане полковнику, не чув про се. Чи рана смертельна?“ „Не знати ще. Я велїв занести його до Дубса, куди не доходять ґранати.“

Гельмсдорф мій щирий приятель. „Позвольте менї, пане полковнику, поїхати до него на пару годин.“ „Навіть прошу вас, поїдьте. А як вернете, то прошу мене сповістити, як йому там.“ „Слухаю, пане полковнику!“

---

*) Турецькі вояки з Африки, що служили в французькім війську.

Довкола огнища дому в Ґран-Дубсї застав я стару бабусю, що їй засіяли ся вуси, а уста шептали молитви, двоє дітей і понурого ґосподаря. Всї вдивляли ся в полумя. Се свої, хатні. Не мовлячи ані слова, батько підняв великий палець правої руки і показав позад себе, на двері. Я війшов. На широкім французькім ліжку лежить Гельмсдорф. Заснув. Його лице сїро-жовтаве. Він не рушаєть ся. При ліжку стоять три лїкарі і дві сїрі милосерні сестри з Нїмеччини. Шпитальний помічник, держачи обіруч велику миску повну аж до самого краю крови (або може винної поливки) власне спішить до виходу. Через плечі у него перевішені ручники, намочені в пурпурі. Червона маса (може винна поливка) загусла і трясеть ся мов студенець і набирає чим раз темнїйшого колїру; на середині вона аж темно-синя.

Лїкарі виходять на остатню нараду. Один із них, що доси мав рукави від сурдута і від сорочки закочені висше лiктів, тепер випростовує їх знов і защіпає ґудзики. Я попросив сестер — рідний краю, цїлуй кождий крайчик їх одежі! се твої ангели в часі війни! — щоби спочили на хвилю; я посиджу коло хорого.

Молодому офіцерови відірвав відломок ґраната все мясо з правого уда. Я сам коло него. Я прикляк коло його ліжка, взяв руку сонного в свою і притулив своє чоло до неї. Мої думки — се молитва, се горяче благанє до Бога: Не бери його до себе! Се мій одинокий, мій найлїпшнй приятель!

Ось я встаю, але не випускаю його руки. На його лицї миготить щось, мов слабенькі блудні огники. Якась тїнь пробігає по ньому. Неначе тїнь птаха, що пролетїв десь високо. Він спить так спокійно; віддих іде так мірно, правильно.

На столику край його голови сьвітить ся лямпа. Вона закрита умброю. На умбрі, оберненій до мене, танцює паяц у шапцї з дзвіночками; стуленим вахлярем він бє невеличкий бубен. Його лице погане-препогане.

Я дивлюсь і дивлюсь на лямпу, без руху, щоб ані найлекшим шелестом не збудити раненого. Його рука все ще спочиває в моїй. На мене налягає непоборима втома.

Ті безконечні полеві варти, моя коменда остатньої ночи, страшенні напруженя, цілоденні лежанки в мокрих ровах для ненастанної оборони, всі ті вражіня в молодому серці... в часі битви.... Не можу... вже... держати... голови... Вона... клонить ся... клонить ся...

А передо мною танцює і скаче паяц гейже і гопса! От розгуляв ся дурний котюга! Широкий його рот ще розширив ся поганим усьміхом. А я танцюю за ним, мушу повторяти кождий його рух.

Але я не хочу! А все таки мушу... Потвора зупинила ся, спочиває. І я стою мов заклятий. Паяц похиляє голову. Чого йому треба? Чи придивляє ся кротови, що порпає нору в землі? Чи придивляє ся, як росте квітка? Чи стежить, куди біжить комашка?... Він моргає на мене. Іду за ним, заглядаю в глибокий, великий гріб. А з гробу простягають ся до мене тисячі голих рук, в щупаковатосірій барві, з пальцями позакорчуваними судорогою. Такі руки видав я нераз на полях битви.

А паяц сьміють ся, регоче і вивертає кізли мов у цирку, і регоче і показує в низ. Мені хочеть ся побити його. Та я... не можу... руши...ти ся... з мі...сця... Псе!... Проклятий!... Закрий!... Закрий!...

Нараз я буджу ся. Я спав мабуть не довше пятьох мінут. Зриваю ся на рівні ноги. Рука мойого товариша все ще спочиває в моїй. Боже мій, що се таке? Вона вохка, липка, не холодна, не тепла... ще крихітка остатнього тепла, мов у вистиглій печи... Його лице на лівім боці троха скорчило ся... Його очи... „Гельмсдорф! Гельмсдорф!“ кричу я і кидаю ся на него... Відчинили ся двері. Милосерні сестри входять стиха, лагідно... Одна, старша, нахиляєть ся до мене... Обнимаю її, як син рідну неньку. Вона говорить до мене так сердечно, лагідно, спокійно, говорить таким рівним акцентом. І на її груди я хлипаю мов десятилітній хлопчина.

З німецького переклав *Іван Франко.*

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна.

IV.*)

День хилив ся до заходу. По обіді, щоб якось перебути довгий і тяжкий вечір, попробували оба приятелі рішити, що почати з пятьма тисячами нагороди, яка їх ждала на випадок, коли-б найшли однорукого Петра, зловили його, пересьвідчили ся, що се справді він, видали його і завезли до Телєкес на індийську територию. Однак тут показало ся стілько блискучих надій на готові гроші, що їм просто годі було на що небудь згодити ся і того держати ся. Врешті те все знудило ся пані Сельлєрс і вона сказала:

— Се просто нерозумно печи крілика, поки його ще не зловили!

На сім поки що справа стала і всі пішли спати. На другий день рано, полковник, за намовою Гевкінса, нарисував і описав свою іграшку і пішов виробити на неї патент, а Гевкінс, взявши саму іграшку, пустив ся розпитатись, чи не можна би її кому продати. Не потребував за тим далеко і ходити. В невеличкій деревляній буді, де колись мешкала

*) Див. IV книжку.

якась бідна муринська родина, найшов проворного Єнкі, що направляв дешеві крісла і такі иньші домашні знаряди. Чоловік сей оглянув забавку спершу байдуже; але далі попробував вдати штуку і побачив, що се не так легко, як думав; се зацікавило його троха, а потім і добре заняло; йому вдала ся врешті штука і він спитав:

— Чи се має патент?

— Подано о патент.

— Отсе і гаразд! Що хочете за се?

— По чому можна би се продавати?

— Ну — думаю — по двайцять пять центів.

— Кілько дали-б ви за се, щоб тілько вам було вільно продавати?

— Я не дав би і двайцяти пяти долярів, якби прийшло ся мені платити готовими грішми; але ви послухайте, що я вам скажу. Я буду се вирабляти на продаж і заплачу по пять центів від штуки.

Уешінґтон зітхнув. Ще одна його мрія розвіяла ся; отже годі було таким способом заробити гроші! Вкінци сказав:

— Нехай, згода і на таке! Спишім умову!

З умовою пішов він своєю дорогою і забув цілу справу — забув, щоб мати свобідну голову і роздумувати, на що найлучше би обернути свою пайку нагороди, на випадок, коли-б не можна було згодити ся на спільний спосіб її зужиткованя.

Не довго сидів він дома, як надійшов Сельлєрс, на пів прибитий горем, на пів радісно зворушений, хоч давав собі, видко, легко раду з одним і другим чутєм і виявляв їх то разом, то на переміну. Зітхаючи, він спер ся на плече Гевкінса і сказав:

— О! Сумуй зі мною, приятелю, і з моїм осиротенним домом; смерть забрала мого остатного свояка і я тепер ґраф Ро:смор, ґратулюй мені!

Він звернув ся до жінки, що війшла як на те, поклав їй руку на плече і сказав:

— Ти се стерпиш, моя єдина; се мусїло стати ся, так було призначено.

Вона прийшла до себе дуже скоро і сказала:

— Невелика шкода! Сімон Летерс то був собі бідний, непотрібний добряга і про него нема що згадувати, а його брат таки не варт був торби сїчки.

Законний ґраф говорив далї:

— Мене аж занадто зворушили отсї суперечні чутя смутку і утїхи, щоб я був годен зібрати гадки і думати про справи; хочу просити нашого приятеля, щоби передав отсї новини телеґрафічно або почтою пані Івендолєн і повідомив ії, —

— Якій пані Івендолєн?

— Нашій безталанній дочцї, що на жаль —

— Селлї Сельлєрс? Мельберрі Сельлєрсе, чи ти здурів?

— Але-ж — прошу тебе, не забувай, хто ти, а хто я; памятай про свою гідність, та віддай і менї належну пошану. Тепер, леді Россмор, було би найкраще залишити уживанє мого родового імени.

— Господи милосерний, нїколи на се не згоджу ся! Якже менї тебе тепер кликати?

— Дома, між своїми, на звичайні форми чулости я ще згоджу ся, — звісно, в міру; але при людях краще було би, коли-б ви, ласкава пані, говорили до мене: мій пане, або: ласкавий пане, а про мене: Россмор або ґраф, або льорд.

— Отсе придумав! Я до сего не привикну!

— Ти мусиш привикнути, моя люба! Нам треба зжити ся з новим становищем і завести у себе звичаї відповідні до вимогів нового становища.

— Добре, нехай буде й так, як ти хочеш; я нїколи не перечила ся з тобою і на своїм не ставала, Мельб—, мій пане, і тепер запізно починати того вчити ся, але на мою думку се така безглузда примха, що більшої видумати годї!

— Отсе сказала саме так, як моя ріднесенька жінка! Ну, поцїлуймо ся і жиймо далї в згоді!

— Але — Івендолєн! Бог знає, чи я коли привикну до сего імени. Адже-ж нїхто не здогадає ся, що се Селлї Сельлєрс! Се імя й за велике для неї; вона з ним як малий херувим в за великім плащи. До того се імя, на мою думку, таке дивоглядне, що годї.

— Але ви, пані, певно не почуєте від неї, що їй імя не до вподоби.

— Може бути! Вона охоча до всяких романтичних видумок, якби така вже була з роду. Одно певне, що від мене сего не навчила ся. А житє її в отсій глупій колеґії не відовчило її певно нїчого — хиба противно.

— Чи ти чуєш, Гевкінс, що вона каже: Ровіне, Івенго-колеґія, се-ж найбільш вибагливий і аристократичний інститут для науки дівчат в краю. Туди не приймають нїколи дівчини, коли вона не дуже богата або неблагородна, коли не докаже, що найменше від чотирох поколїнь належить до знатної американської аристократиї. Там найдеш укріплені мури, більші і менші вежі, імітацию водного рова, все прозване іменами з творів Вальтера Скота, все дише панським духом і стилем. Всї найбогатші дівчата мають свої фаетони, своїх візників в лїбериї, верхових коней і англїйських льокаїв у високих капелюхах і тїсних одягах, в чоботях з холявами і батожисками без батогів, що на шістьдесять три стопи їдуть за ними —

— І не вчать ся зовсїм нїчого гідного, Уешінґтон Гевкінс, нїчогісїнького гідного, крім пустої полови та неамериканської пихи. Та пішли по леді Івендолєн — пішли; бо думаю, що ґрафські звичаї вимагають, щоб вона приїхала до дому і жила самотою на знак жалоби по сїм дурисьвітї з Арканзас.

— Але-ж, люба! По дурисьвітї? Памятай — noblesse oblige.

— Ну, ну — говори до мене рідною мовою, Росс—, ти иньшої не знаєш і тілько калїчиш її, коли хочеш нею говорити. О, нехай лиш тебе се не дивує, — се була з мого боку лиш похибка, а нїякий злочин; звичаї цїлого житя годі перемінити в одній хвилї. Ну, Россмор — тепер заспокій ся, роби що хочеш, і жди на Івендолєн. Напишете, Уешінґтон, чи зателеґрафуєте?

— Він зателеґрафує, люба.

„Я так і думала — промимрила леді, виходячи з комнати. — Треба, щоб адреса була видна на куверті. Ще дитина здуріє! А телеґрама дійде до неї певно, бо коли там

є які иньші Сельлєрси, то вони не будуть мали до сего нїякого права. А вона з тим буде всюди носити ся і зробить велику історию. Ну, і нема чого їй дивувати ся занадто. Вона така бідна, а вони богаті; певно зазнала чимало глузованя від сеї голоти у лїбериї, а думаю, що всякий хотїв би почувати себе рівним з иньшими.

Дядька Данила післали з телєґрамою; бо хоч у кутї сальону видко було завішений на дротах телєфон, Уешінґтон надармо силував ся докликати ся центрального бюра. Полковник пробурмотїв щось, що „він вічно не в порядку, коли його як раз найбільше потрібно“, але не пояснив близше причин, на приклад того, що прилад був сліпий і не мав полученя з нїяким дротом. Все-ж таки полковник уживав його часто — при гостях — і, бачилось, діставав ним відомости. Замовлено жалібний папір і ляк і приятелї пішли спочивати.

Другого дня по полудни, заки Гевкінс, прошений о се, прибирав портрет Андрія Джекзона в крепу, законний ґраф листом, що ми його вже читали, виповів узурпаторови в Анґлії його права до родового імени. Урядови громадському в Дефі-Корнерс поручив також письменно, щоби тїла покійних близнюків забальсамував який спецнялїст з Ст. Люї і післав зараз за післяплатою узурпаторови. Потім вирисував на аркуши брунатного паперу герб і мотто Россморів і заніс се з Гевкінсом до столяря, що направляв меблї, а за годину вернули оба з парою величезних гербових ознак і прибили їх на причілку дому; ся вивіска зробила своє, бо була се як раз околиця лїнивих дармоїдів Неґрів, пустої дїтвори і нездарних псів, що лише ждали на щось цїкаве, аби, збивши ся в купу, мали чому приглядати ся.

Нового ґрафа не зачудовало, коли в вечірнім виданю часописї подибав такий уступ (він витяв його і сховав до теки):

„З причини недавнього випадку смерти в родинї, наш загально поважаний горожанин, полковник Мельберрі Сельлєрс, досмертний дїйсний член дипльоматичного тїла, дістав у спадщинї третє з ряду між ґрафствами Великої Британії, велике ґрафство Россмор і постарає ся в палатї панів

завчасу, щоби відобрано титул і маєтки сьому, що уживає їх тепер незаконно. Як довго трівати-ме жалоба, звичайні вечірні принятя в замку Россмор не будуть відбувати ся."

Леді Россмор запримітила тут сама до себе:

Принятя! Люди, що не знають його, думали би, що се звичайна людина, та на мою думку він найнезвичайнїйший чоловік з усїх, кого я бачила. Думаю, що з боку скорости і гнучкости уяви нема йому рівного. Се-ж певна річ, що нїкому не було би прийшло на гадку назвати отсю нуждену стару нору замком Россмор, а він витряс се як з рукава. Ну, без сумнїву, се правдиве щастє така уява, що в якім небудь положеню все тебе з'уміє задоволити. Дядько Дев Гопкінс мовляв, бувало, що коли-б він був Джоном Кальвіном, то цїкавий був би знати, куди піде по смерти; коли-ж би був Мельберрі Сельлєрсом, то зовсїм тим не журив би ся.

А законний ґраф так собі думав:

Се прегарне імя, прегарне! Шкода, що я не подумав про се, заки написав до узурпатора. Одначе я не забуду сего на випадок, коли відповість.

V.

На телєґраму не прийшла нїяка відповідь, ані дочка не приїхала. Одначе се нїкого не дивувало нї непокоїло; очевидно з виїмком Уешінґтона. По трех днях дожиданя поспитав він леді Россмор, яка на її думку могла зайти тут перешкода.

Вона відповіла супокійно: — О! Про се годї знати; така вже її вдача. Вона Сельлєрс на скрізь — бодай в деяких прикметах, а Сельлєрс не скаже вам нїколи наперед, що зробить, бо не знає сего сам, доки не зробив. Вона вже дасть собі раду, нема нїякої причини непокоїти ся задля неї. Скоро буде готова, приїде або напише, та годї сказати що, поки се не стало ся.

Вийшло таке, що прийшов лист. Його доручено в сїй хвилї, а мати відобрала його без дрожі в руках і без горячкового поспіху або якого небудь иньшого обяву, зви-

чайного в випадку довгої мовчанки на телєґраму з приказом. Вона супокійно і докладно протерла окуляри, балакаючи тимчасом весело, а потім отворила лист і стала його голосно читати:

Kenilworth-Keep, Redgauntlet Hall, Rovena Ivanhoe College, Четвер.

Люба дорога мамуню Россмор! Ах, не вгадаєш, що за утіха! Знаєш, як вони дивили ся все з гори на наші претенсиї і як я відпирала їх, задираючи і собі голову. Вони все казали, що се мусить бути щось пишне і величне — бути хоч би лиш законною тінею ґрафської родини — або хоч бути лиш тінею тіни! — і тут повторяли два або три рази: та, ба! Я все відтинала, що коли кого не стати на доказ чотирьох поколінь американсько - кольонїяльно - голяндсько - крамарсько - сільно - содової шляхти, так се ще можна перенести, одначе коли кому треба признати ся до такого роду! — то тьфу! тьфу! Та що за буря зчинила ся з телєґрамою! Післанець зайшов просто до великої салї на авдиєнциї Rob Roy Hall і закликав глубоко зворушений: „Телєґрама для леді Ґвендолєн Сельлєрс!“ Тоді треба було бачити, як ся плаксива, торкотлива юрба кінчасто-писких аристократів скаменїла! Я була сама, звісно, далеко в кутї — там, де місце посьмітюсї. Взявши телєґраму я прочитала її і силкувала ся зміркувати, що в нїй написано, і се було би менї і удало ся, коли-б я була на се приготована; але ви знаєте, як се стало ся нагло. Одначе се дрібниця. Я вхопила ся першої лїпшої гадки. Притуливши рукавичку до очей я з плачем вибігла до своєї комнати і відходячи упустила телєґраму. Притім зиркнула оком і побачила, як юрба кинула ся на телєґраму і, хоч прибита горем, полетїла я далї, наче щаслива пташка.

Потім почали ся кондолєнційні відвідини і зчинило ся таке збіговище, що я мусїла приняти відступлені менї Місс Авґустою Темплєтон-Ашмор-Гамільтон комнати, бо в моїй і на двоє людей було тїсно. І від тоді, приймаючи з усіх сторін слова потїхи, я мусїла просто обороняти себе від сих людей, що пробували признавати ся до свояцтва зі мною. І чи знаєте, що одна з перших принесла менї на продаж

свої сльози і співчутє отся божевільна Скімпертон, що все глузувала собі з мене нїкчемно, а в цілій колєтії добивала ся першенства і верховодства на підставі, що колись там, якийсь з її предків, був шляхтич. Се справді так, якби яка безкрила птиця в менажериї хотїла злетїти у повітрє, тому, що її предок був птеродактилем.

Та вгадай, що було найбільшим моїм триюмфом. Але ти сего не вгадаєш. От як се було. Отся мала дурна гуска перечила ся, як знаєте, з двома иньшими, котрій з них належить ся по черзї першенство. Притім вони трохи не заморили себе голодом. Кожда признавала собі право встати від стола скорше, ніж цїле товариство, і так жадна з них не скінчила нїколи обіду, лише зривала ся в серединї і старала ся вихопити ся перед иньшими. Отже на другий день по моїм смутку і самотї (я тодї приготовляла собі жалібну сукню), появила ся я знову при столї, і тодї чи відгадаєте, що стало ся?

Отсї три гуски сидїли вдоволені, і, щоб нагородити собі подвійно довгий пість, хлептали і хлептали, напихали ся і напихали ся, їли та їли, аж їм очи вилазили, та ждали, бач, покірно, доки лєді Івендолєн не встане перша. Тодї зазнала я справді солодких хвиль. І би не вгадали би, нї одна з сих товаришок не мала серця поспитати мене, як менї до вподоби нове імя. У деяких треба покласти се на карб чемности, та не у всїх. Їх здержала не вроджена нїжність, а дискреция з привички.

Скоро проте упораюсь лише з рештою упереджень і відотхну сим солодким кадилом, зберу ся і приїду до дому. Батькови скажи, що люблю його, наче своє нове імя. Не вмію виразити сего сильнїйше. Се була сьвітла думка. Та у нього на вигадки не тяжко.

Твоя щира дочка Івендолєн.“

Гевкінс сягнув по папір і перебіг по нїм очима.

— Гарне письмо! — сказав — повне житя і певности себе, а при тім рівне. Очевидно мусить бути інтелїґентна.

— О! Сельлєрси всї інтелїґентні! І всї Сельлєрси були би такі, якби було їх більше. Навіть сї бідні Лєтерси були-б інтелїґентні, коли-б були Сельлєрсами, се значить

Сельлєрсами чистої крови. Очевидно, вони мали в собі якусь жилку Сельлєрсів, навіть сильну жилку, але змішане вино все не є чистим вином.

Семого дня по висланю телеґрами, Уешінґтон зійшов на пів сонний до снїдання і прокинув ся нагло, мов ударений громом утїхи. Тут находилась найгарнїйша істота, яку бачив в житю. Була се Селлї Сельлєрс, лєді Івендолєн; вона приїхала в ночи. Йому видало ся, що й її сукня найкрасша з усїх, які досї бачив, а вже що до прикрас, уложеня і гармонії барв, видумана, скроєна і ушита з найбільш вибагливим смаком. Був се лиш ранний і то не коштовний одяг, та він сказав собі анґлїйщиною з Чірокі-Стріп, що се „річ просто незрівнана“. І тепер почув у душі, що зрозумів причину, длячого біда і недостачі Сельлєрсового господарства мали в собі якусь принаду рожевого квіту, що чарує око і вдоволяє душу: отсе була ся чарівниченька; тут находила ся вона посеред творів своїх рук і надавала їм своєю особою властивий вигляд повної гармонії і досконалости.

— Моя дочка, майор Гевкінс, приїхала до дому на час жалоби. Прилинула до дому на вість про нещастє, щоби спільно з батьком-матїрю пережити отсей тяжкий удар смерти. Вона щиро любила покійного ґрафа, — боготворила його, пане, боготворила його —

— Але-ж, батечку, я його нїколи й на очи не бачила!

— Дїйсно, правду каже; я думав про кого иньшого, — про його матїр —

— Я боготворила отсю вуджену чечуґу? Сю сентїментальну, бездушну — —

— Я мав на думцї себе самого! Бідняга, чесний хлопчиско, ми були нерозлучними товари.... —

— Чи чуєте ви! Мельберрі Сеґь-Мель-Россмор! — до біса з отсим поганим іменем — я чула нераз, я чула, як ви з тисяч разів повторяли, що коли-б отсей нужденний цап — —

— Я думав про... про... я не знаю, про кого я думав, але се не зміняє справи ані троха; його х т о с ь боготворив, пригадую собі, неначе-б се було вчера і — —

— Батечку, я стисну майорови руку і, покинувши всякі вступи, станемо розмовляти свобідно. Я пригадую собі вас, майор Гевкінс, справді дуже добре, хоч була ще дуже малою, коли бачила вас останній раз. Я справді дуже і дуже рада, що вас бачу знову і що ви між нами, як у себе дома.

І споглядаючи йому просто в очи висказала вкінци, по сім щирім привіті, надію, що і він не забув про неї.

Його дуже урадувала її сьміла щирість, і він бажав відплатити ся їй запевненем, що не лишень пригадує собі її, але навіть памятає її ліпше, як власні дїти, хоч на ділї сего не знати; тут застряг у заплутанім реченю, що як раз набрало значіня, бо в нім знати було несьміле і несьвідоме признанє: її незвичайна краса вразила його нїби-то так, що не міг прийти до себе і впевнити ся, чи пригадує собі її добре, чи ні. Такі слова його взяли її за серце; та воно инакше і не могло бути.

Справді, краса сеї гарної істоти була незвичайна і се нехай нам стане за оправданє, коли забаримо ся на хвилину, пишучи про неї. — Краса її не лежала в тім, що у неї були очи, ніс, уста, борода, волосє, уха, лише в сім як вони були розложені. У справдїшньої краси більше залежить на відповіднім уміщеню і розумнім розкладї черт, як на їх числї. Те саме дотичить барви. Той самий склад барв, що при вибуху вулькана додав би краси краєвидови, може відібрати всяку принаду дївчинї. От яка була Івендолєн Сельлєрс.

Приїзд Івендолєн доповнив родинний кружок і тому порішено, що тепер має почати ся офіцияльна жалоба, що вона має починати ся о шестій годинї що дня (о годинї обіду) і кінчити ся рівно з обідом.

— Се великий, старинний рід, майоре, величнїй старий рід і заслужив се, щоби по нім носити жалобу, майже по королївськи, я сказав би: трохи не по цїсарськи. Поки що — леді Івендолєн — ага! вона вийшла; ну, нехай там; мені треба родового дерева; зараз принесу його сам і покажу вам кілька річей, що докажуть вам наглядно, чим є наш рід. Я переглядав Беркі і провірив, що з шістьдесяти чотирох природних дїтей Вілєма Заво-

ювателя — моя люба, чи не принесла би ти менї сеї книжки? Лежить на бюрку в твоїм будуарі. Отже там, як кажу, перед нами на реєстрі стоїть лише сьв. Альбенс, Беклей і Крефтон, а решта британської шляхти, наступає чергою за нами. А, дякую вам, пані! Отже-ж повертаємо до Вілєма і бачимо... А лист до X. Y. Z. Чудесно! Коли ти його одержала?

— Вчера вечером. Але ти забарив ся вчера до пізна, і я вже спала, коли ти прийшов, а сегодня підчас снїдання місс Івендолєн, як знаєте, вибила менї все з голови — —.

— Чудова дївчина, чудова; її рід видко в її ході, поведеню, в її чертах, — та що він пише? Скоро, се цїкаве!

— Я не читала сего, Россм—, пане Россм—

— Мільорд! Кажи коротко: мільорд, як в Анґлії звичай. Я вже сам лист відчиню; так, тепер погляньмо!

„А. Знаєш від кого. Будь пересьвідчений, що тебе знаю; покди ще десять днїв; приїду до Уешінґтон.“

Зворушене завмерло на лицях обох мужчин. Хвилю трівала глуха задума, потім молодший сказав, зітхаючи:

— Ну, нам годї ждати десять день на гроші!

— Нї, сей чоловік не має розуму; адже-ж ми, говорячи по фінансовому, добрали ся до самого дна.

— Коли-б се можна було яким чином йому пояснити, що в нашім положеню саме на часї нам залежить.

— Еге, то то бо й є; а коли-б йому було на руку зараз прийти, то нам була би з того велика вигода і ми — і нам —

— І ми — і ми —

— Ну, ми потрафили би се справедливо оцїнити.

— Так, і радо подякували би йому.

— Дуже добре, отсим ми його спіймаємо. Напишім йому так, бо коли він чоловік, то має які небудь людські почутя, симпатию, або щось подібне, і повинен явити ся в сих сторонах до двайцяти чотирох годин. Пера і паперу, ну-ж, зараз йому напишемо!

Тимчасом зладили вони з двайцять всїляких оголошень, та нї одно не було добре. Всї мали одну і ту саму

хибу, що були нетерпеливі. Ся нетерпеливість могла пошкодити, коли-б її занадто було знати; Петро міг набрати підозріня, а підозріваючи не признав би ся до нїчого і не здав би ся на нїщо. Врештї полковник покинув сю думку і сказав:

— З досьвіду, якого я набрав ся в лїтературі, знаю, що найтруднїйше скрити свою гадку тодї, коли ви силуєте ся її скрити. За те, коли ви берете ся писати з чистим сумлїнєм, не бажаючи нїчого скрити, то все напишете щось таке, чого і вибрані не зрозуміють. Так всї роблять.

Тепер Гевкінс покинув свою думку і оба згодили ся на сїм, що треба так мудрувати, щоби сих десять днїв перечекати. Врештї заблис їм промінь відради: тепер могли числити на щось певне, отже могли правдоподібно позичити де гроший на рахунок нагороди, — одним словом могли перебути якось час, доки її не одержать; а поки що треба було докладно обдумати спосіб, як до того дійти, щоби позбути ся раз на завсїди недостач і всяких клопотів.

Другого дня, 10. мая, склали ся між иньшими дві важні пригоди. Останки благородних близнюків з Арканзас відплили з Америки до Анґлії під адресою льорда Россмор, а син льорда Россмор, Kirkendbright Llanover Marjoribanks Sellers viskaunt Berkeley, відплив з Ліверпулю до Америки, щоби передати ґрафство в руки законного ґрафа, Мельберрі Сельлєрса, з замку Россмор в окрузї Колюмбія, U. S. A.

Оба сї важні кораблї стрічають ся пять день пізнїйше посеред Атлянтика і минають себе, не знаючи про себе нїчого.

VI.

Переїхавши море, дістали ся близнюки на місце; їх передано вельможному своякови. Не здало би ся нї на що пробувати описати лютість старого Россмора, бо нїяка проба опису тут не повела би ся. Все-ж таки, скоро минув у нього перший гнїв, він заспокоїв ся, і розглянувши справу признав, що хоч близнюки не мали законних прав, належали ся їм деякі моральні права; вони були його свояки,

і не було б ще чесно поводити ся з ними як з простими смертними людьми. То-ж похоронив він їх обік великого предка в церкві Чольмондлї, з невиданою пихою і обходами, і сам особисто віддав їм в імени родини остатну прислугу. Одначе про їх гербові ознаки не хотїв нїчого знати.

Нашим приятелям в Уешінґтонї минали днї серед жданя Петра і вони засипали його імя докорами з поводу нещасної проволоки з його боку. Тимчасом Сельлї Сельлєрс, що була рівно практичною і демократичною, як леді Івендолєн Сельлєрс романтичною і аристократичною, вела дуже запопадливе і дїяльне житє і робила все, що позволяла її подвійна вдача. Весь день у своїй робітнї Сельлї Сельлєрс заробляла на хлїб для родини; а цїлий вечір заступала честь дому Россмор. Весь день вона була практичною Американкою, гордою на твори своєї голови і рук і їх торговельну вартість; цїлий вечір сьвяткувала, перемешкуючи в людній країнї тїней з титулованими і коронованими привидами.

За дня хата була для неї простою, невибагливою старою будою, — і нїчим більше; вечером замком Россмор. В колєґії навчила ся несьвідомо ремесла. Дївчата спостерегли, як вона краяла собі сукнї сама. Пїсля того вона не мала нї хвильки вільної і врештї не потребувала її, бо вправа незвичайної здатности є найбільшим вдоволенєм, а видко було, що Сельлї Сельлєрс мала такий дар до краяня одягів. До трох днїв по приїздї до дому винайшла собі деяку роботу; а заки Петро міг прибути до Уешінґтону і близнюки спочили в анґлїйській землї, її трохи не засипано роботою і вже не треба було сплачувати довги родинними олїйними образами.

— То діямант! — сказав Россмор до майора: — вдала ся в батька як дві каплї води; скора до роботи головою і руками і не цураєть ся її; а зручна — за що не візьметь ся, все їй вдасть ся; така щаслива вже вдала ся; і з роду невдачі не знає: так вона на-скрізь справдїшна Американка, бо зжила ся з американським народом; а рівночасно на-скрізь европейська аристократка з шляхетського походженя і роду. Зовсїм так як я: Мель-

беррі Сельлєрс в справах грошевих і спритї; а кого бачите поза бюром? Одежа в нього та сама, але хто в нїй? Ґраф Россмор у власній особі!

Оба приятелї зазирали що дня на головну почту. Врештї діждали ся нагороди. Під вечір 20. мая дістали лист для X. Y. Z. На нїм стояла печатка Уешінґтону; лист самий дати не мав; у ньому було написано:

„Бочка на попіл за стовпом лїхтарнї при алеї Block-Horse. Коли ваші наміри чесні, прийдїть і сядьте на нїй завтра 21; година 10, 22 мінут, нї скорше нї пізнїйше, і ждїть заки прийду.“

Приятелї задумали ся глибоко над сим письмом. Врештї ґраф сказав:

— Думаєш, що він боїть ся, чи ми не комісарі полїциї з наказом арештованя?

— Чому, полковнику?

— Бо що-ж се за місце на сходинї? Місце непривітне і невідповідне. Крім того, коли хто схоче знати, хто сидить на бочцї, то не потребує навіть близше підходити; може собі спокійно і нїби байдуже станути на розї улицї і глянути в алєю, щоб заспокоїти свою цїкавість. Так, чи нї?

— Так, тепер його намір менї ясний. Се, видко, такий чоловік, що не вміє бути щирим і не може бути щирим. Поступає собі так, якби думав, — до чорта, нехай би радше сказав, як чоловік, і назначив який готель — —

— Добре кажеш, дуже добре! Уешінґтон, адже він нам назначив готель!

— Назначив?

— Так, назначив, хоч і не думав про се. Отся алєя то малий пустий заулок, що тягне ся з одного боку вздовж Ню-Ґедсбі. Тут його готель.

— Звідки прийшла тобі така думка до голови?

— Як то — менї се відразу стало ясним. Він наняв комнату саме насупроти лїхтарнї. Завтра о годинї 10 і 22 мінут сяде собі зовсїм вигідно за своїм вікном, побачить нас, як ми сидимо на бочцї і скаже собі: Одного з сих я бачив у поїздї, а потім зложить за пів мінути свій клунок і поплине на край сьвіта.

Гевкінс обернув ся прикро розчарований:

— Ах, любий, тепер все пропало; він так і зробить, полковнику, певно зробить!

— Ні! Не зробить!

— Ні? Длячого?

— Бо на бочці не будеш ти сидіти, лиш я. Ти в тій самій хвилі, як побачиш його, що надходить і починає балакати зі мною, надійдеш, так якби ти був перебраним офіцером від поліції, і почнеш зі мною розмову.

— Їй Богу! Але-ж бо у тебе голова, полковнику Сельлєрс. Менї така думка нїколи в сьвітї не прийшла би до голови!

— І не прийшла би така думка нї одному ґрафови Россморови від покійного Вілєма почавши аж на Мельберрі скінчивши; се тепер, бачиш, у мене урядові години і ґраф у мене спить. Ходи, покажу тобі навіть його власну комнату.

Коло девятої години вечером вони зайшли в околицю Ню-Ґедсбі і пішли вздовж алеї до лїхтарні.

— Ось ми на місци! — з тріюмфом сказав полковник і рухом руки обняв цїлий бік готелю. — Отсе тут — не казав я тобі?

— Казав, але як, Сельлєрс? Адже-ж се шестиповерховий будинок! Я не зовсїм певний, про котре вікно ти — —

— Про котре небудь; про всї разом. Се вже нехай він собі вибирає, а менї тепер байдуже, коли знаю, де він сидить. Іди лиш, стань на розї і жди; я буду пильнувати готелю.

Ґраф походив сюди і туди по людних сїнях готелю, а врештї сїв собі недалеко вінди і чекав. З годину входила і виходила юрба людей; нї одному не бракувало членів. Аж нарештї заздрів Сельлєрс стать, якої дожидав, а заздрів її з заду, хоч утомленний довгим жданєм не вспів поглянути їй в лице. Отсим одним поглядом схопив соломяний капелюх, а понизше него шкоцький плащ в доволї яскраві крати і пустий рукав, що держав ся плеча. Потім щез привид з віндою в горі, а стражник, радісно зворушений, побіг що духу до свого спільника.

— Він наш, майоре, маємо його зовсїм певно. Я його бачив, добре бачив. Все одно, де стріну сего чоловіка

і коли, але я його все пізнаю хоч би з заду. Нам ведеть ся, як має бути. Тепер по полїсмена.

Вони найшли його, нашукавши ся добре, як то звичайно буває в таких випадках. Пів до дванайцятої прийшли до дому, веселі і щасливі, і лягли спати з головами набитими мріями про завтрішні великі події.

Поміж тими, що їхали віндою разом з підозрілою особою, був молодий свояк Мельберрі Сельлєрса, але Мельберрі не запримітив його, ані не доглянув. Се був льорд Берклї.

VII.

Прийшовши до своєї комнати, льорд Берклї починав приготованя до сего першого і остатного обовязку, до якого все почуває ся подорожний Анґлїєць — записати в дневнику „вражіня“ з остатного дня. Се приготованє було таке, що він перекинув цїлий куфер, шукаючи пера. На його столї лежало обік каламаря чимало пер, але він був Анґлїйцем. Анґлїйцї виробляють сталеві пера для девятьнайцяти двайцяти частей сьвіта, але самі не уживають їх нїколи. Пишуть лише передісторичними гусячими перами. Наш льорд не лишень найшов таке перо, але й найлїпше, яке мав від кількох лїт — і пописавши пильно якийсь час, написав вкінци такий уступ:

„Все-ж таки в одній річи зробив я великанську помилку. Менї треба було зречи ся свойого титулу і змінити імя, заки я пустив ся в дорогу.“ Він сидїв хвилю, любуючи ся своїм пером, а потім став писати далї: „Всякі заходи замішати ся між простий люд і стати раз на все простолюдином не здадуть ся нї на що, поки я з своїм титулом не розстану ся, його не позбуду ся, і не появлю ся наново під певним захистом мойого нового імени. Менї чудно і прикро бачити, як значно більша часть отсих Американцїв цїнить знайомість з льордом, як запопадливо звертають вони на него увагу. Не стає їм, що правда, анґлїйського сервілїзму, але навчили би ся його скоро при деякій вправі. Мій титул дивним способом їде наперед мене. Вписую своє родове імя, без нїякого додатку в книгу отсего готелю і думаю, що мене будуть

мати за нужденного і незнаного подорожного, аж тут секретар викликує: „Повести пана ґрафа на четвертий поверх під вісїмдесять друге число, від фронту!“ І заки я дібрав ся до вінди, уже де не взяв ся репортер, щоби мене, як тут кажуть, „взяти на інтервю“. Так далї не сьміє бути! Я зараз завтра рано мушу віднайти сего американського претендента, полагоджу з ним свою орудку і тодї зміню мешканє та щезну з очей під прибраним прізвищем.“

Він полишив свій дневник на столї, щоби був під рукою на випадок, коли-б нові „вражіня“ збудили його в ночи, і зараз заснув. Пройшла година або дві, як до його сьвідомости почали доходити поволи невиразні і таємничі звуки, добиваючи ся входу до мозку; він за хвилю прокинув ся нагло і звуки сї вірвали ся прожогом, з шумом і гуком розбурханої течії до його уха. Лоскіт відчинюваних навстяж віконниць; виломуване вікон і брязкіт розбиваного шкла; тупіт людей, що втїкали сїньми, крики, благаня, глухі зойки розпуки в серединї, захриплі звуки коменди з надвору. Ломіт і тріск і гучний рев побідного полумя.

Луп, луп, луп до дверей і крик —

— Вставайте, дім горить! — Стук і голос утих. Льорд Берклї вискочив з ліжка і пустив ся крізь пітьму і густий дим як мога найскорше до шафи з убраньєм, та пошпотав ся на кріслї і упав заголомшений. Він підняв ся в розпуцї на руки і ударивши головою об стіл урадував ся глибоко, бо се пригадало йому, що стіл стоїть коло дверей. Ще схопив своє найцїннїйше майно, подорожні записки з Америки, і вискочив з комнати.

Біг здовж пустих сїней в сторону червоної лямпи, що, як знав, означувала місце ратункового приладу. Двері від одної з бічних комнат стояли отвором. В нїй горів ясно ґаз; на кріслї лежала купа убраня. Підбіг до вікна, та не міг його відчинити, аж розбив його кріслом і наткнув ся на ратунковий прилад; під собою на долинї побачив купу мужчин, заняту помпованєм води, і кілька жінок та хлопців, що товпили ся в червонавім осьвітленю. Чи конечно сходити в отсім нічнім одязї, немов мара? Нї — сей бік дому, з виїмком дальшої части ще не горів; він накине на себе отсе убраньє. Так і зробив. Воно

було ще доволі добре і лежало на нім незле, хоч крихітку було за вільне і занадто яркої барви. Також капелюх видав ся йому трохи дивовижним, бо мода з Бефельо не дійшла ще була до Анґлії. Сурдут на оден рукав убрав, але на другий не ішло. Оден рукав був завернений і пришитий до плеча. Він пустив ся на долину, не ждучи аж поведе ся його відпороти, зліз щасливо, а поліція відопхнула його просто поза линву безпеченьства.

Пастуший капелюх і лише до половини убраний сурдут звернули на него трохи занадто загальну увагу, хоч у поведеню товпи супроти него не могло бути більше пошани, щоб не сказати сервілїзму. Він укладав собі в гадці повну розчарованя замітку до ранньої записки в дневнику: „Не здало ся се ні на що; вони пізнають льорда хоч не знати як перебраного і показують йому пошану, ще гірше: майже лякають ся його“.

Врешті один з хлопців, що стояли навколо з роззявленими з дива ротами, відважив ся завдати несьміле питанє. Льорд відповів на се. Хлопці поглянули з зачудованєм один на одного і відозвали ся з ріжних сторін замітки:

— Анґлїйський пастух! Ну, се справді цікаве.

От і ще одно варто затямити собі, до записаня в дневнику: „Пастух. — Що вони тим хочуть сказати? Може“ — Але ґраф запримітив, що заносило ся на дальші питаня; тож він перебрав ся крізь юрбу, відопняв рукав, натягнув сурдут і пустив ся шукати бідного і нужденного мешканя. Найшовши його, ляг на постіль і незабаром заснув.

Рано оглянув своє убранє. Видало ся йому доволі дивним, хоч було нове і чисте. В кишенях найшов значну суму. В одній пять банкнотів по сто долярів. В другій майже пятьдесять долярів дрібними банкнотами і сріблом. Пачку тютюну також. Молитвослов, що не отвирав ся; показало ся, що в нім була горівка. Нотес без підпису. В нім якась непевна, невміла рука записувала умови, заклади, купно коний і таке инше з людьми, що носили дивовижні складані імена — Sixfingered-Jake, Young-Man-afroid-of his-own-Schadow і так далі. Ніяких листів ні документів.

Молодий чоловік задумав ся, укладаючи собі плян на будуче. Його кредитовий лист згорів. Він позичить собі дрібні банкноти і срібло найдене в сих кишенях, ужиє частину на оголошеня для властителя, а решту на удержанє, заки найде роботу. Потім післав зараз по часопись і став читати про пожар. Найбільша напись в рубриці некрольогів звіщає його власну смерть! Сама статя подає всї подробиці. Розповідає, як він, з вродженим його станови геройством, кидав ся в огонь ратуючи жінки і дїти, аж врештї ратунок став ся йому самому неможливим. І тодї на очах всїх і серед загального плачу, станув з заложеними руками і недвижно дожидав приходу ненаситного ворога, і так стоячи серед розбурханого полумя і навислих клубів диму, молодий благородний дїдич великої сїм'ї Россмор пірваний в круговорот огненної авреолї, щез на віки з людських. очий

Те все було таке гарне, благородне і лицарське, що йому стали слези в очах. Він сказав тепер до себе: „Тепер уже знаю, що менї робити. Мій льорд Берклї не жиє — лишім його мертвим. Притім помер він чесно. Мойому батькови буде через те лекше сє нещастє перетерпіти. Тепер не потрібую звертати ся до американського претендента. Дійсно справа не могла вийти лучше як вийшла. Тепер менї треба лише придумати собі імя і зовсїм свобідно розпочати житє. Нинї перший раз віддихаю справдї свобідною грудию. Який се сьвіжий віддих, повний і радісний! Нарештї я чоловік. Чоловік зовсїм такий самий, як мої сусїди; власним, і то лише власним завзятєм вибю ся на перед і сьвіт про менє почує, або щезну йому з очий, коли сього заслужу. Отсе найбільш радісний, найпишнїйший день з усїх, які коли бачили мої очи!“

VIII.

— Господь з нами, Гевкінс!

Ранна часопись випала з омлїлої руки полковника.

— Що вам?

— Умер! Славний, молодий, талановитий, найблагороднїйший з своєї славної сїм'ї, — помер, помер в полумю, з авреолею безсмертної слави! помер!

— Хто?

— Мій дорогий, безцінний молодий свояк — Kirkenbright Llanover Marjoribanks Sellers viscount Berkeley, син і дідич узурпатора Россмор.

— Не може бути!

— Правда, гірка правда.

— Коли?

— Вчера в ночи.

— Де?

— Тут, в самім Уешінґтоні, куди прибув, як пише часопись, вчера вечером з Анґлії.

— Що ви не кажете!

— Готель згорів.

— Що за готель?

— Ню-Ґедсбі.

— Ах, Господи милосерний! Так ми втратили їх обох?

— Яких обох?

— Однорукого Петра.

— Ах, там до біса, я забув зовсім про него. Я сподіваю ся, що ні.

— Сподіваєш ся... Ну, сподівати ся можемо... Без н е г о нам годі обійти ся. Радше втратити міліон ґрафів, ніж сю єдину нашу підпору і підмогу.

Вони переглянули пильно часопись і аж поблїдли, прочитавши, що люде бачили, як однорукий чоловік у штанах перебігав коридор готелю, очевидно не при собі зі страху, а що не хотів слухати нікого і впер ся зійти сходами на нехибну смерть, то певно, що згинув без ратунку.

— Бідняка, — зітхнув Гевкінс. — А так близько мав приятелїв. Колиб ми були звідти не відходили — може би були його виратували.

Ґраф підняв очи і сказав супокійно:

— Що він умер, се нїчого не вадить. Перше він був для нас непевний; а тепер він наш цїлком певно.

— Наш? А се як?

— Я його зматериялїзую.

— Россмор, не кепкуй собі з мене. Чи задумуєш се справдї? Можеш так зробити?

— Можу, так само певно як от тебе тут бачу. І зроблю се.

— Подай-же мені руку і дозволь її стиснути. Я загибав, а ти натхнув мене новим житєм. Бери-ж ся до того, ох, бери ся до того, як найскорше!

— Се забере трохи часу, Гевкінс, та нам не спішно, ні трохи не спішно серед сих обставин. А крім того впали на мене тепер деякі обовязки, що вимагають передовсім моєї уваги. Отсей молодий шляхтич —

— А, правда! Який же я безсердечний! Тобе знову прибило нове родинне нещастє. Очевидно, що тобі треба зматеріялїзувати перше його — я се добре розумію.

— Я — я — ну, я саме про те не думав, та — байдуже, про що я думав! Очевидно, що мушу його зматеріялїзувати. Ох! Гевкінс, самолюбність то основна черта людської вдачі; я думав лиш тепер, що коли син узурпатора вступив ся з дороги — — але ти простиш мені сю хвилеву слабість, і забудеш про неї. Не згадуй при мені нїколи, що Мельберрі Сельлєрс був на стільки нїкчемним, щоб думати, про що я думав. Я зматеріялїзую його — бажаю сего — і зроблю се, хоч би в нім сидїло тисяч дїдичів і хоч би стояли тїсним рядом звідси аж до загарбаних дібр Россморів та раз на все заступили до них дорогу законному ґрафови.

— Отсе каже правдивий Сельлєрс — тамтой говорив не свої речі, старий друже.

— Гевкінс, мій ти любий, отсе приходить мені на думку справа, що забуваю про неї згадати — справа, що з нею треба нам бути дуже обережними.

— Щож такого?

— Нам треба абсолютно мовчати про сю матеріялїзацию. Думаю власно, що не можна нам про неї пустити ні пари з уст — ні познаки дати. Не кажу вже, як би се вразило мою доньку і жінку — вони зденервовані, вражливі істоти — але Неґри не осталиб тут і хвилї.

— Справдї, ні. Добре, що ти се сказав, бо коли мене не остерегти, то мій язик сам з себе не додержить тайни.

Сельлєрс простягнув ся і притис ґузик від дзвінка в стїні. Впялив очи в двері і ждав. Притис його знову і ждав. І саме, коли Гевкінс запримітив з зачудуванєм,

що в уживаню для своєї вигоди всіх новітних винаходів і приладів, полковник був найбільше жвавим і поступовим з усіх, кого знав, і додержував все кроку культурному поступови в великім розвою материяльної техніки, сей покинув ґузик (що не мав нїякого полученя з дротом), задзвонив великим дзвінком, що стояв на столї і сказав, що тепер для свого власного вдоволеня пробував батериї нової конструкції, поки йому не знудила ся; а вкінци додав:

— Дзвінок Ґрегема Біля до нїчого, доки я його не випробую. Сам Ґрегем Біль просив мене, щоби я дзвінок спробував, бо сам факт, що я його спробую, запевнить йому публичне довіре і покаже, до чого він здатний. А я йому сказав, що в теориї суха батерия річ добра, просто чудова та скоро прийде до практики — пшик і отсе результат. Говорив я правду чи нї? Що ти на се, Уешінґтон Гевкінс? Ти бачив, що я два рази пробував ґузика. Не казав я правду? Отсеж то і є. Знав я, про що говорю, чи не знав?

— Ну, полковнику Сельлєрс, ти знаєш, як я тебе ціню і все цінив. Менї здаєть ся, що ти все про все знаєш. Коли-б сей чоловік був знав тебе так, як я тебе знаю, то був би пристав на твою гадку зараз і кинув свою суху батерию там, де її годилось.

—Ви дзвонили містер Сельлєрс?

— Нї, містер Сельлєрс не дзвонив.

— Так се ви дзвонили, містер Уешінґтон, я-ж добре чув.

— Нї, се не був і містер Уешінґтон.

— Ну, то хто дзвонив?

— Дзвонив льорд Россмор!

— А бодай-жеж мене, я знов забув се імя! Ходи-но сюди, Джіннї, ходи-но сюди, стара!

Прийшла Джіннї.

— Послухай, що пан наказує; я побіжу тимчасом на дїл і почну вчити ся імени, поки його добре запамятаю.

— Я маю слухати приказу? А хто-ж тепер став мурином? Дзвонили на тебе.

— Се все одно. Коли дзвонили, а старий пан каже менї —

— Забирайте ся звідси, розбирайте собі сю справу в кухни.

Галас суперечки зійшов тепер на віддалений шепіт, а ґраф додав: — Клопіт з старими слугами, що колись були нашими невільниками і заєдно нашими особистими приятелями.

— І членами родини.

— Вони справді члени родини, дійсні члени родини, а часом навіть паном і панею дому. Вони нечувано добрі і прихильні і вірні і чесні, вони обоє, але чорт би їх побрав, роблять, що хотять, втручають ся до розмови, коли їм сподобаєть ся, на добрий лад варто би їм карк скрутити.

Була се припадкова замітка, та вона підсунула йому нову гадку — як то в него звичайно бувало.

— Я бажав, Гевкінє, післати їх по родину і сповістити їй новину.

— О, задля того тягати ся зі слугами! Я піду сам і покличу їх на долину.

Коли він відійшов, ґраф роздумував над своїм пляном.

„Так — сказав до себе — скоро вже матеріялїзація покаже ся успішною в практиці, скажу Гевкінсови убити їх і тоді будуть під лїпшою контролею. Зматеріялїзованого мурина можна без сумніву загіпнотизувати в стан зближений до нїмоти. І се було би тривке — так, а також можна би модифікувати се до волї — часом на дуже мовчазного, часом підкрутити на більше говіркого, дїяльного, жвавого, — відповідно до потреби. Се пишна гадка; шрубкою або чимось таким можна буде се зробити.“

Тепер увійшли з Гевкінсом обі пані, а за ними, некликані, всунули ся мурини і почали все довкола тріпати та обмітати; видко, запримітили, що заносить ся на щось інтересне, і хотїли про се дізнати ся.

Сельлєрс оповів новину поважно і сьвяточно; остеріг насамперед делїкатно пані, що на них упало нове нещасте, хоч вони ще не забули попереднього; а потім взяв часопись і дрожачими устами та тремтячим від плачу голосом відчитав їм картину геройської смерти.

Се викликало у всїх слухачів вибух правдивого смутку і співчутя. Старша пані заплакала, згадавши, яка горда

могла би бути мати сего великодушного героя, коли-б тепер жила і який тяжкий був би її смуток; старі слуги заплакали обоє з нею, висказуючи, з вродженою їх расі вимовною щирістю і простотою, свої похвали героєви і сердечний жаль Россморам. Івендолєн була зворушена; у неї виступила вся романтична сторона її вдачі. Казала, що вдача отсего молодого чоловіка була незвичайно благородна, трохи не бездоганна, а з огляду на його благородне походженє був він справді ідеальним; задля такого чоловіка вона була би здатною перенести, перетерпіти все, навіть жертвувати житє. Жалувала, що не могла його побачити. Найлекший, незначний подих такого духа був би ублагороднив її власний характер і учинив її потім на все нездатною до низьких думок і низьких вчинків.

— А чи тїло найшли, Россмор? — поспитала жінка.

— Найшли, то значить, найшли кілька тїл. Одно з них певно тїло Россмора, та годї розпізнати.

— Що-ж ти задумуєш робити?

— Піду туди розпізнати, котре з них, і пішлю його нещасному батькови.

— Але-ж, батечку, чи ви бачили коли сего молодого чоловіка?

— Ні, Івендолєн, або що?

— Якже-ж хочете його розпізнати?

— Я — ну, як знаєш, пишуть, що не можна ні одного розпізнати. Пішлю батькови перше лїпше тїло, нема що відай вибирати.

Івендолєн знала, що скоро її батько раз на що рішив ся, шкода було часу перечити ся далї, а до того він мав нагоду виступити прилюдно на місци смутку, як свояк, і міг приказувати. Отже не сказала більш нїчого — аж він попросив у неї кошика.

— Кошика, батечку? На що?

— Може з него тілько попіл остав ся...

(Далї буде).

З анґлїйського переклав *Іван Петрушевич.*

Гриць і панич.

Оповіданє з бурливих років 1846—1848

Івана Франка.

I.

Було се зимою, незадовго перед пущанєм памятного 1846-го року.

Невелике гірське село Н. розкинуло ся широко по крутій долині, перерізаній гірським потоком, що тепер скований грубою ледяною корою та присипаний снїгом тілько де-де глухо булькотів зпід леду. Маленькі хати чорніли ся купками на білому снїговому тлї, сполучені одні з одними хиба вузенькими в снїгу протоптаними стежками. Величезними, важкими шапками зима сидїла на стріхах, ледовими сомплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздила ся між гиляками верб, густо вкривала вбогі поля по збочах, придавлювала своєю вагою чорні смерекові лїси по довколичних горах. Тїсно і важко робило ся чоловікови, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізаним від решти сьвіта серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снїгу, а до того ще обгороджений з усїх боків тим чорним, могучим частоколом, що ночами від вітру стогнав немов велитень конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв мов ворожий табор, а в бурю ревів, свистїв та вив, засипаючи безмірними туманами снїгу маленьке, вбоге село там у долині над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, деревлянний, з ґанком, чисто вибілений і обведений високим пар-

каном. В тім дворі жив дїдич села, пан Пшестшельський, старий вдовець з сином одинаком Нїкодимом, парубком 28 лїт, що скінчивши в Перемишлї ґімназию від десятьох лїт покинув школу і жив при батькови помагаючи йому завідувати ґосподарством, а властиво проводячи найбільше часу на польованю і поїздках по дальших і ближших сусїдах, свояках і знайомих. Пан дїдич Пшестшельський, 60-лїтнїй, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дати провадив ґосподарство сам і навіть не позволяв синови надто богато втручати ся до него, так що сей мав богато вільного часу і міг займати ся „полїтикою". Ще в ґімназиї він горячо переняв ся був лїберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлї кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу не переставав цїкавити ся пропаґандою, кілька разів гостив у себе революцийних емісариїв, що ходили по краю, що року їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на балях і розвідати, як стоїть справа відбудованя вітчини і в остатнїх часах пробував навіть сам пропаґувати ті думки не тілько серед околичної шляхти, але також між селянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій полїтиці — раз тому, що вона дещо троха коштувала, а по друге тому, що була небезпечна. Гостини польських емісариїв в його домі наробили йому богато неприємности, хоч власти й не знали про все, що було на дїлї. Комісар Курцвайль, завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожував ся арештувати його сина, скоро тілько щось найменше покаже ся на него. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комунїстичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нїкодим почав збирати сїльських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердив ся, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоби поводив ся з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало що не жадав цїлковитого дарованя панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів, — повторяв заклопотаний батько. — Одинокий спосіб — оженити його з якою енергічною та ґосподарною шляхтянкою, щоби порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця на разї не було видно, а „політика“ не давала самому паничеви думати про женитьбу.

Отсе власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином і перебирав у голові всіх знайомих панночок. Надійшли мясниці, сама пора для весіля. Ґосподарство в остатніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селї в 1841 роцї, селяне роблять панщину нерадо, ціни на збіже нема, за деревом ніхто й не питає, а тимчасом податки плати, в селї був голод і треба було майже половину ґосподарів ратувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила-б і фінанси поправила-б. А то що, і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не позволяємо, і ґосподарства, здаєть ся, пильнуємо, а тимчасом усе йде як з каменя, довжок у сяноцьких Жидів росте тай росте і нема надії вилабудати ся з него.

Пан Пшестшельський був у хмарнім настрою. Поснідавши рано і обійшовши ґосподарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносив ся з гумна густий стук ціпів, мов далекий компанійний карабіновий огонь) він вернув до покою і дожидав другого снїданя. В животї троха млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всї дороги і стежки завалені снїгом, — чутє голоду, самоти та одинокости придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський підхиляючи з покою двері до сїней і направляючи своє питанє до супротилежної отвореної кухнї, де кухарка при помочи двох служниць порала ся коло печи.

— Десь тут недавно були, — відізвала ся одна служниця.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кликати, — додала друга.

— По що йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманови зладити залубеньки.

Пан запер двері і знов пустив ся ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині то завтра жди нової снїговійниці. Чую се добре, — ревматизм так і ходить по костях. Я певнїсїнький, що він до Сянока збираєть ся. Ну, та зрештою нехай їде. Може там збереть ся яке товариство, піде забава, панни будуть... ану-ж може котра й причарує його.

В тій хвилї надійшов панич. Се був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице сьвідчило про енергічну вдачу і сильну волю, а сині очи надавали сему лицю виразу якоїсь ідейности і замилуваня до мрій та фантазий. Він був убраний по господарськи але чисто, в „польських“ чоботях з високими, густо поморщеними холявами, в штанах із грубого, сірого сукна, в короткім висше колїн кожушку без ковнїра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татови! — промовив мягким та звучним голосом.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до лїса, чи нема сьвіжого вовчого слїду.

— Нема?

— Нї. Після вчорашнього нема.

Нїкодим скинув кожушок і передяг ся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєш ся їхати кудись? — запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О! — здивував ся батько. — А ти й не сказав менї нїчого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Ґраф К. пише менї — коротко, пару слів: Прибувай, важні вісти.

— Агі! Ґраф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Доси нї.

— Ну, і не догадуєш ся, чого тебе потребує?

— Догадую ся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса навхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z. — а се що значить?

— Jeszcze Polska nie zginęła.

— Там до дідька! — буркнув старий пан.

— Що, не подобаєть ся тобі? — якось прикро запитав син. — Я думав, що се повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте про мене над її відбудованєм, але по що вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикати його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразнить ся такими дурницями як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж поможуть.

— Ну, не можна так говорити, — боронив ся Нїкодим. — Люде людьми, таточку, а Поляки Поляками. Їм не досить патріотизму в глубинї серця, їм треба патріотичної одежі, кокард, печаток, фан і відзнак. Такі річи тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці не богато мають дійсного патріотизму.

— О, певно, — мовив батько. — Се певно вони притягнули й того графика К. — марнотратника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою кермує сей панич, я не можу вірити. Бувши на твоїм місці я зараз би відкараскав ся від неї.

— І менї се не дуже подобаєть ся, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа панічів, котрі вже від давна балакали про те, що треба когось для „фірми“. Здаєть ся, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке у них діло до мене.

Льокай покликав панів до снїданя. В часї снїданя, в присутности льокая, розмова перервала ся; тілько десь колись пани перекидали ся французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді і ширшої конверзациї сею мовою не могли провадити.

По снїданю батько почав збирати ся до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш? — запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косцїцких в Д. підночую, а завтра буду в Сяноцї.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випаде. Може там яка забава склеїть ся. В усякім разї надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш з собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якось неприємно.

— Не розумію, Димцю, — мовив він хмурячи брови, — чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрого будь слугу.

— Коли бо вони всї такі тумани! Анї один не вміє з кіньми поводити ся як слїд. Нї в чім не спустиш ся на него. А Гриць — знаєте самі, який він до всего проворний і який вірний менї.

— Але менї то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нїкодим, занятий пакованєм подорожної валїзи, підняв голову і видивив ся на батька.

— А то чому?

— Я хотїв про се поговорити з тобою, та на се треба би вільнїйшої години.

— Ну, що-ж, говоріть!

Старий опер ся на палицї, не сїдаючи, а син стояв на почіпках коло валїзи.

— Нї, буде ще час, — мовив старий по короткім ваганю. — Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одно тілько скажу тобі: будь осторожний і з тим Грицем і з тими парубками — там — знаєш? — і з усїм хлопством. Будь осторожний! Щось там варить ся і кіпить між ними. Чую, що пахне чимсь недобрим. Нїби то вони гнуть ся і хплять ся і не грозять, а про те в очах і в голосї і в рухах видно щось таке, як було в 1841 роцї, памятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був памятною хвилею в житю пана Пшестшельського і його дїдичного села. В тім роцї був у селї бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуциєю. Пан Пшестшельський і доси без злости не може згадувати про сей проклятий рік і його погані наслїдки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустікальні, а потім, ще за попереднього пана, були прилучені до двірського ґрунту, в кінцї за ріжні кривди, на які жалували ся піддані. Ся суперечка довго ходила по судах, піддержувана головно кількома заможнїйшими, письменними селянами, між котрими визначував ся Гнат Тимків, сїльський плєнїпотент, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами. Він довгі лїта докучав панови ріжними процесами і деякі справдї повигравав. Роздобувши в Сяноцї якимсь способом відпис старих Йосифінських інвентарів, де були списані всї громадські ґрунти, повинности і данини, він в 1841 роцї счинив правдивий розрух у громадї і зажадав від пана звороту всїх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодованя за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт успокоєно різками і військовим постоєм, що пробувши в селї дві неділї вичерпав усї засоби не тілько у селян, але і в дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинула ся, щоби відбити його. Прийшло до бійки між селянами і двірськими посїпаками. В тій бійцї найгорячійшому з тих посїпак, двірському злїсному Онишкови Кострубови поломано обі ноги.

В селї настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому не вільно було мати, тай його самого не стало в селї. Та на пана по тій екзекуциї впали нові обовязки — запомагати цїлу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікувати ся сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча у обох хлопцїв були матері, то про те пан узяв їх обох до двора. Кострубиха була халупниця і справдї не мала при чім держати парубка дома і була-б

мусїла віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свойого сина, даючи натомісць Гнатисї наймита для веденя ґосподарства.

Осипови було в ту пору 18, а Грицеви 13 лїт. Осип був крепкий, рослий парубіка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомісць Гриць, мамин пестїй, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волосєм, що блискучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синїми, лагідними очима, щирий, отвертий і добрий, видно, вихований в достатку і свободї. Батько змалку навчив його читати і писати і богато оповідав йому про те, що бачив і чув по сьвітї, а Гриць, маючи незвичайно добру память і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивляв ся до всего, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвитих, прытупих, заляканих та брудних сїльських дїтей. Його не любили ровесники, дразнили паничем, за те панич Нїкодим дуже вподобав йоіо і поти налягав на батька і на стару Гнатиху, поки його не взято до двора на службу. Панич відразу взяв його собі і не стілько вживав до послуги, скілько розмовляв з цїкавим хлопцем, волочив ся з ним по лїсах і потоках, їздив по сусїдах і до Сянока, брав навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеви. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його добрість відплачував ся йому такою вірною і старанною услугою, що панич не міг його нахвалити ся. І коло коней він умів ходити добре, і стрілець з него був знаменитий і на ловленє пстругів у потоцї знав тисячні способи, і по лїсах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеви пожиточним і услужним.

Зовсїм инакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщирійший двірський слуга, чи то, як говорили в селї, найвірнїйший панський собака, у Осипа від малку була зовсїм иньша вдача. Не знати, чи від матери, що була з роду шляхтянка і вийшовши замуж за підданого мусїла робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від

сільських дітей, що повторяючи слова своїх батьків ганьбили і проклинали його батька, досить, що Осип набрав ся глухої ненависти до пана, до двора і всіх дворакiв. Служба в дворі була мукою для него самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий він нераз робив другим на збитки всякі пакости, псував те, що зробили иньші, навіть осьмілював ся бурчати на пана, відгрожувати ся паничеви, а Гриця де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло до того, що раз Осип зайшов через се в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, сей віддав йому ще з підсипкою. Счинив ся крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпіхліра, а на другий день відвезли до Сянока і віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе по троха винуватим тому нещастю, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощав ся з рідним селом.

Се було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із вязниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарів ся передчасно, послаб, зігнув ся; Коструб кепсько вилічений лишив ся до віку калїкою. Тілько тепер він довідав ся, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чутє.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бій ся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий — го-го! там із него швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тїла.

Не дуже потішила бідну матїр така промова, та що мала робити. Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе і на калїку-чоловіка і ще й відбувати що місяця чотири дни панщини. Що правда, пан запомагав свойого вірного слугу і хлібом і стравою і збіжем, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб не можучи ходити цїлими днями сидів у хаті, плів коші, сїти, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а лїтом ходила на полеві роботи, найчастїйше до пана за гроші і страву.

І в Грицевім житю настала переміна. Батько вернув з криміналу зломаний, знеохочений, а чуючи, як по людськи

обійшов ся пан з його жінкою і як добре було синови в дворі, перепросив ся з паном. Він учинив се не так може з щирої прихильности до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби свойого любого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодив ся пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже часто брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь в сусідство, а далі почав його кликати ще частійше, вечерами, на розмови, в котрих силкував ся викладати парубкам свої патриотичні ідеї. Гриць був більше підготований до сеї пропаґанди від иньших парубків, проймав ся нею горячійше і часто помагав паничеви, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був нерад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну“ пропаґанду. Правда, старий Тимків по троха рад був, що панич так любить його сина і не противив ся, коли панич брав Гриця з панщини — краще-ж хлопцеви гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа; але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бій ся Бога, вважай! Держи ся на осторозі! — остерігав він. — Се чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасованя податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоби поза тими обіцянками не було якого польського повстаня! — говорив старий плєніпотент. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потому пхнути його в огонь: іди, бий ся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумав ся. Справді, се може бути! І він постановив собі по щирости розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Не довго перед Різдвом в селї счинив ся рух. Із Сянока прибули урльопники. Несподівано для нікого їх пустили з війська на сьвята і то не на кілька день, а „до заволаня“, як говорили тоді.

Се була незвичайна ласка. Село оживило ся, загомоніло: прибуло десять найкращих хлопців, між ними й Осип. Усі вони мали богато чого повідати про своє військове житє, про те, що бачили і чули. В селї повіяло якимсь сьвіжійшим духом і старому панови здавало ся, що люде так як перед бунтом почали гордїйше підіймати голови.

— Так що-ж, думають татко, що знов щось таке починаєть ся, як тодї? — запитав Нїкодим.

— Нїчого ще не думаю, бо нїчого певного не знаю. Але менї здаєть ся, що той старий кримінальник Тимків знов щось риє між людьми. Дуже йому гребінь відріс через те, що ти з його сином так панькаєш ся.

— Се вам так здаєть ся! — з легковаженєм промовив Нїкодим. — Я нїчого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нїчого й не побачиш, бо тебе твої комунїстичні ідеї заслїпили. Ти будеш панькати ся з ними, поки вони не прийдуть з цїпами і косами і не вбють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то годить ся таке видумувати! — скрикнув Нїкодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тілько я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаю ся, що в селї якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоби йому відхотїло ся язиком молоти.

— Ей, татку! Бійте ся Бога! Не надто ви з тим паренєм розмахуйте ся! Уважайте, який час надходить!

— Ет, дурень ти, тай тілько всего! — скрикнув старий і плюнув гнївно. — Тобі здаєть ся, що ти з них поробиш польських патриотів. А я тобі кажу, що се небезпечна гра! Лїпша стара метода. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до цїпа, до коси, не до шаблї і не до патриотизму! Се моя думка і при нїй я стою.

І він стукнувши палицею о поміст поквапно вийшов з покою. Нїкодим тілько головою похитав і взяв ся далї пакувати свою валїзу.

II.

Була субота. Вечеріло. Небо вияснило ся після кількаденної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвінниці на далекім кінці села почув ся власне плачливий голос вечірнього дзвона. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного тону. Тільки понад стріхами вив ся білявими клубками дим, піднимаючи ся просто в гору.

За те в дворі було шумно і гучно. В стодолі, що стояла в глубині обширного гумна, розлягав ся на тоцї до такту лускіт ціпів. Кільканайцять парубків кінчило власне чистити стайні. Иньші носили міхами провіяне і вищиняне зерно до шпіхліра. На другім тоцї, де віяно і щиняно і відки котили ся густі клуби пилу, осїдаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотанє жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками і костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дїдич був у шпіхлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засїки зерна.

— Ну, годї вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Велїть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він виняв з рота люльку на довгім цибусї, зняв шапку і перехресив ся, шепчучи „Anioł Pański“.

— Годї вже! Годї вже! — пішли з уст до уст панські слова і розрушана по всїх закутках обширного гумна сторука панщизняна машина почала звільна, не відразу, зупиняти ся. Перші жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усї вони не зупинячись посунули півперек подвіря, попри шпіхлїр, де власне стояв пан дїдич з невідступною люлькою в зубах. Кожда з жінок підходила до пана, кланялась йому доторкаючись рукою аж до самого снігу і цїлувала його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до сеї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а якже там твій чоловік? здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров і їсти хоче, а на ноги не зведеть ся ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та дякувати панській ласці маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками в ліс, клепки рубати.

— Так? Ну, добре, добре. Тілько вважайте мені на него! Він непокірна голова! Коли почую про него щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу, щоби його взяли знов до війська і не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послушний! Я сама нераз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим, як уперед не любили ся, а тепер Осип сам пішов до него, перепросив ся з ним.

— Так? Ну, то дуже мене се тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що се вийшло йому на добро. Що було би з него тут у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з него вийти порядний чоловік.

— Та дай Боже ясному панови здоровля! — кланяючи ся мовила Кострубиха, не знаючи що иньшого сказати на сю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повитрясати приколотки, поскладати їх на купу, пошідмітати вимолочене зерно, повиносити трину до половника. Все те робило ся якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люде бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радости, яка звичайно являєть ся у чоловіка при закінченю тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайте ся! Рушайте ся! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпіхліра, звязано кілька околотів соломи, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоєно телят, насипано свиням посліду в коритця, накладено вівцям за драбинки

пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок! — загуло по подвірю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський пихкаючи люльку замкнув шпіхлїр і сїв на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом сего невеличкого, мурованого будинка. Звільна, тяжкими кроками сходили ся робітники від цїпів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечех розсипане волосє, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обовязок. Економ подав панови тижневий рапорт. Пан глянув на него, поводив очима, а зупиняючи ся на однім місці підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий плєнїпотент поклонив ся, виступив із купи сусідів і знявши шапку підійшов близше до пана.

— Гнате! — мовив пан, — що се має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ви знаєте, що тут записано?

— Нї, прошу пана.

— А що ви говорили економови?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ви відгрожували ся на панів.

— Я не відгрожував ся, — спокійно, але рішучо промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Панє Домаґальскі, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростував ся і мовив:

— То так було. Підходжу я до молотників, та чую здалека, що цїпи не бухають, а веде ся голосна розмова.

— Приколотки перетрясали, — втрутив Гнат.

— Став я за углом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить. „А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов

якесь повстанє задумують. Занадто добре їм дієть ся, замало їх Москаль бив". Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою тінь ізза угла і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате? — запитав пан.

— Правда.

— Як ти сьмів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як сьміеш говорити, що пани задумують повстанє?

— А хиба не задумують? А хиба ваш панич від самої осени не намовляє наших парубків до повстаня? Таже ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблїд як стїна при тих словах. Його руки дрожали, губи рушали ся, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осьмілені тим люде і собі-ж обізвали ся.

— Що правда, то правда! Ми то всї знаємо. Нам дїти говорять.

Та пан уже переміг своє зворушенє і зірвав ся з місця.

— Мовчіть! Все те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх бути чесними і послушними, а ви дурні от що з сего зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей люде!

Гнат затремтів при сих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас попрікаєте кримінальським хлїбом, то дай Боже й вам закоштувати його!

— Хлопе! — ревнув пан і вся накипіла злість прорвала ся на верх у його душі. — Ти менї сьміеш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростував ся.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що се зроблять за мене.

— Пане! Памятайте, пожалуєте того!

— Ти ще грозиш менї? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми счинив ся гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріть браму! Всім по двайцять пять, а сему старому бунтівникови кілько влїзе.

Та люде не перелякали ся. В них очевидно кипіло. Їх було стілько, що кинувши ся нагло могли ногами потоптати і пана і всю його двірню. Пан очевидно і сам бачив се, та злість заслїпила його. Гайдуки стояли коло Гната і не знали, що робити.

— Беріть його! Кладіть! — кричав пан.

— Геть від него! Пане, опамятайте ся! Досить того збиткованя! — гомоніли люде. — Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що у його сусїдів зачинали в очах грати злі искри, що кулаки стискали ся, а погляди звертали ся на купу ломачя, що лежала під парканом. Ще хвиля і могло прийти до нещастя.

— Люде добрі, — крикнув він. — Заспокійте ся! Нехай сей ворог збиткуєть ся наді мною! Будьте сьвідками! Я вам говорю, що вже не довго його панованя! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладіть його! — кричав пан — і серед гробової мовчанки розпочала ся огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били до схочу; пан не мав охоти числити, а фукаючи і сплювуючи ходив по подвірю. Вкінцї, коли крик старого перемінив ся на глухе стогнанє і крізь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоби ти знав на другий раз, як говорити з паном! — крикнув пан Пшестшельський. — Марш усї до дому!

І ще раз плюнувши він пішов двора.

III.

У лісї також скінчила ся робота. Лїсничий дав знак трубкою, що час перестати. Звільна почали рубачі з гуща-

вини, з ярів і дебрів стягати ся купками на шлябант, при котрім стояв лїсничий. Він держав у руцї „квітаруш“, записав кождого, кілько хто нарубав, а на другій половинцї картки виписував йому квіток, віддирав його і давав рубачеви. Рубачів було кількадесять, то воно тягло ся досить довго, поки всї отримали квітки. Ті, що мали квітки, не відходили, а чекали, поки всї будуть готові. Лїс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Лїпше купою.

Упоравши рубачів, лїсничий пішов до своєї лїсничівки. Надзорців не було нїяких, бо се не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки, довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопцї, — відізвав ся Осип обертаючи ся до всїх, — та розповіджте бо, що се у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось менї бовтнуть тай утїкають. Ну бо, скажіть по щирости!

— Коли бо нам панич остро заказав не говорити нїкому, поки час не настане на те.

— Ей хлопцї! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукали ся.

— Та справдї, що воно таке і до чого? Панич говорить богато і не договорює.

— Ну, що-ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути конець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив! — зареготав ся Осип. — Ну, але який же конець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні Нїмцї. Від них уся біда.

— Он воно що! Хиба Німці завели панщину? — скрикнув Осип.

— Та панич каже, що Німці. Вони наказали писати лівентарі, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збогатили ся! — додав другий парубок. — Послухай, якої сьпіванки навчив нас панич. Ану, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканайцять молодих голосів затягло пісеньку:

Прийшли Німці до краю
По свойому звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони панами.
Дорога сіль, табака!
Кождий Німець собака:
Що з Поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенька! — зареготали ся парубки, скінчивши сьпівати.

— Гарна, гарна, — понуро мовив Осип. — Тілько не дай Боже, щоби про неї не довідав ся пан комісар або який иньший урядник.

— Або що?

— Ну, сьпівали-б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім жиють закляті царевичі — а все в кайданах та до тачок приковані, а їх пильнують дракони — а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що-ж воно таке? Ми гадали, що тілько в байках таке є, а ти говориш — —

— Ну, тай дурні-ж ви! — огризнув ся Осип. — Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора а по німецьки Шпільберґ, то такий фестунок, що в ньому карають найтяжших кримінальників. А тепер такі накази острі, що за отаку пісеньку як нічого дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой Господи! — жахнули ся парубки. — А панич нічого нам не казав про се. Правда, він казав мовчати, але то тілько до якогось часу. Потому — каже — —

— Коли потому?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути конець усій нашій біді.

— Конець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

— Ага! — мовив Осип. — Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про се не говоріть. Навіть татови ані мамі ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори! — гомоніли зацікавлені парубки і збили ся в кучу довкола Осипа.

— Пани приготовують повстанє проти нашого цісаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до него.

— Го, го! Не діждуть! А то яким правом! — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип. — Знайте се кождий для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця бє! — обізвав ся один парубок. — Він нас горівкою частує, пироги каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нічого злого нема. Адже панич учений, то борше повинен знати, що вільно, а чого не вільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці, — мовив Осип. — Слухайте мене! Я вас на зле не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводить ся?

— Душа не панич! Горівки дає що вечера. Гостить нас на вечерницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілує ся з нами.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдає ся.

— Може би його остерегти?

— Але, гадаєш, що то на що придасть ся? Вже як він собі раз узяв щось до голови, то й головою наложить, а свойого не попустить.

Осип перервав сю розмову.

— А де ті ваші сходини бувають?

— У старої фірманки, у Митрихи.
— У глухої?
— У неї самої.
— А коли мають бути найблизші сходини?
— Та панич казав завтра в неділю.
— Добре. Не йдіть же-ж ви нїхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки минули лїс і вийшли на поле. Перед ними в низу лежало село, повите сутінком; тілько де-де крізь пітьму прорізували ся кровавi іскорки — се сьвітло з сїльських хат. Лїсова стежка збігаючи в низ перед самим селом доходила до дороги, що злучувала село з дальшим сьвітом і йшла до Сянока. В тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки запряжені парою гнїдих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках, обтулений важкою ведмежою шубою сидів панич Нїкодим. Тілько його лице з довгими наостреними вусами виднїло ся з посеред мягкого медвежого пуху.

— Добрий вечір, хлопцї! — гукнув панич.
— Доброго здоровля паничеви! — відповіли парубки.
— А що, ви з лїса?
— З лїса.

Парубки проходили попри залубеньки кланяючи ся. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами бажаючи бігти до стайнї. Панич мовчав, немов надумував ся. Він очевидно хотів щось сказати парубкам і для того побачивши їх здалека і почувши їх голоси велїв зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа завагував ся. Далї переміг себе. Коли вже парубки всї минули його, він гукнув їм в догін:

— А слухайте хлопцї! Приходїть нинї! Розумієте, нинї, не завтра. По вечері приходїть зараз. Маю вам щось цїкавого сказати.

Парубки йшли далї. Анї один голос не відгукнув ся на паничеві слова. Швидко вони вийшли в село і почали розходити ся по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад ріку вела просто до двора. Не доїздячи до двора панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і цмокнувши на коней в'їхав на подвірє.

IV.

— Таточку, повстанє буде! — скрикнув Нїкодим не дуже то голосно і не дуже то радїсно входячи до батькового покою.

— Маєш бабо редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісїмнайцятого лютого.

— Що, що, що? Вісїмнай-ця-того...

— Так є. Речинець в Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичинї і в Познанщинї.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кождий дїдич має узброїти своїх свояків здатних до оружя, своїх льокаїв, мандаторів, лїсничих і всяких офіцияльїстів і тягти з ними на означене місце.

— На зломану голову.

— Таточку, як ви говорите! Тут кровю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дїдька з своїми історичними моментами! — гнївно скрикнув батько. — Коли всї вони такі бездонно дурні, то я волю жити без нїякої істориї.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хиба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх — куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого в ночи маємо зібрати ся з цїлого циркулу, напасти на ґарнїзон, повязати вояків, забрати оружє, а тодї опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їдж! З льокаями і мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи менї, Димцю — і батько ставши перед сином узяв його обома руками за плечі і дивив ся йому просто в очи, — ти, здаєть ся, ще розумний чоловік, з глузду не зсунув ся... Скажи менї по щирости: вірив, щоб се дало зробити ся?

— Не дуже, — приниженим голосом мовив Нїкодим.

— Не дуже! Значить, вірив хоч троха.

— Ну, що-ж! Так зовсїм неможливий той плян не є, — живо мовив Нїкодим. — Як би з нашого циркулу зібрала ся хоч половина шляхти, а кождий привів з собою хоч по

пять людей, то була би зовсім показна сила. Ґарнізон у Сяноку малесенький, всего один баталіон піхоти і дві шкадрони драґонів. У ночи не трудно би було —

— І не вже твій головусий ґрафик піде на се?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до сего. Але там Дембовскій був. Ах, таточку, як би ви почули, як він говорить! Яким полумям бухають його слова! Як палять душу і путають розум! Здаєть ся, слухаючи його чоловік сам один з голими кулаками пішов би против гармат. Всї трудности, всї ваганя щезають. Сила волї, запалу, посьвяченя у того чоловіка величезна! По просту встидно робить ся сперечати ся з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він обхоплює своєю думкою, коли знаєш, що цїле житє того чоловіка — то одно безграничне посьвяченє для вітчини, одна любов, одна боротьба, одно ходженє перед баґнетами і шибеницями. Встидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов нїколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу лїт, нїяка народня справа не рушить ся ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Отсе й є нещастє! Нема на сьвітї такої дурниці, такої безглуздої справи, котра-б не знайшла свойого запаленого апостола і свойого мученика. А такий один тягне за собою тисячі навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робить ся великою ідеєю, робить ся безсмертною.

А потім, пройшовши ся кілька разів по покою він нараз зупинив ся перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші пляни?

Нїкодим поблїд як стїна.

— Що ви, таточку! Як же можна! В тім цїла річ, щоб уряд не знав, щоби не міг приготовити ся, щоби заскочити його несподївано.

— Несподївано! — з гірким насьміхом мовив старий. — Де тілько тисяч людей знає про се, говорить про се, переписуєть ся про се, де навіть листи запечатують косами і повстанськими емблємами! Димцю, Димцю! Погану історию ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нїкодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тілько пригадаю тобі, що кілько разів у нас бували ті емісарнї, уряд усе дізнавав ся про них.

— Догадую ся, що се Осип доносив.

— Осип, чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. А тепер хлопи вже мабуть знають про ваш плян.

— Хлопи? Нї, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстанє нїколи.

— А про те вони все знають. Тут у мене сьогоднї історія була.

— Ну, що за історія? — ледво чутно запитав Нїкодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогоднї вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Домаґальский і говорить, що хлопи на тоцї говорять про близьке польське повстанє. Які хлопи? Показуєть ся, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що-ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладять ся до повстаня. Вечером я запитую його, що се таке і по що він говорить, а він до мене остро, знаєш, ставить ся так, мов він тут пан. А хлопи також за ним. Ну, сим разом я не дав собі по носї грати...

— Таточку! Бійте ся Бога! — скрикнув Нїкодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по головцї погладити?

Панич обома руками вхопив ся за голову і мов божевільний почав бігати по покою. З його горла вирівали ся глухі стогнаня.

— Ну, що дурієш? — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Адже-ж те, що ви робите, то стричок на наші шиї.

— А дїдько вас знав, що ваші шиї такі близькі стричка.

— Нї, я справдї зовсїм одурію з вами! Боже, ратуй мене! — з розпукою скрикнув Нїкодим і вхопивши шапку вибіг із покою.

Старий пан довго дивив ся на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім він рушив до дверей, щоб іти за ним, але на пів дороги зупинив ся, вернув ся назад і сівши на софі закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім, традиційнім ладі і сьвітогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле стало ся, що я велів побити того Тимкового, се так. Але знов так надто зле не стало ся. Непокірного хлопа ломай в першій хвилї. Остро з ним! Без слабости, боз чутливости. Rustica gens optima fens, pessima ridens. А Димцьо позлостить ся і перестане, я його знаю. От з тим повстанєм, то справдї біда, але може то ще якось буде. Може воно обійдеть ся і без нас.

І він завзято запихкав, тягнучи що сили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрила ся ними. Виглядав в тій хвилї як правдивий Гомерівський „Зевес Хмарозборець“.

V.

У баби Митрихи горить у печи. В великих горшках узятих із двірської челядної кухні варить ся „мандибурка“,*) в иньших кипить окріп на стиранку, пражить ся молоко, в ринцї смажить ся сир. Стара місить тїсто на стиранку. Гриць нарубавши дров доглядає печи. В хатї тихо. Чути тріск смерекових полін у печи і булькіт окропу. Гриць з тихим усьміхом дивить ся в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха пораючи ся коло тїста звичаєм глухих людей думає голосно.

— От так, мої дїтоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печи горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечеря смакує. Їджте, дїтоньки, їджте на здоровлє. Згадуйте доброго пана і доброго панича! Він наш поратівник, він наш опікун. Як би не він, то баба Митриха мусїла би ходити по жебранім хлїбу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лїсї, а сво-

*) Картофля.

яків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на сьвітї, саму як билинку в полї. Га, най з Богом спочивають. Може баба Митриха на щось Господу небесному потрібна, що її доси держить на сьвітї. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйте ся, а не нагваряйте ся!*)

Гриць в важкій задумі слухав бабиного роздебендюваня. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двора, вона опікувала ся ним, як своєю дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матїр, котрій нераз цїлий тиждень нїколи було навідати ся до двора. Та тепер він, мішаючи щось у печи, нетерпеливо надслухував дожидаючи панича і парубків. Нині мала бути важна нарада. За дві неділї, 18-го лютого, мало вибухнути повстанє. Панич сказав йому се по дорозї; та дорога була така тяжка і небезпечна, що годї їм було розмовляти богато і Гриць сам не знав ще, що властиво мало стати ся і чого зажадає від него панич. Для того він і до дому не біг, поки не дізнає ся всего. На саму думку про повстанє серце било ся у него не то радісно, не то трівожно.

Повстанє буде! Підемо воювати! З ким і за що, — про се Гриць не думав богато. І моторошно і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидаєть ся на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Огонь тріщав у печи, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистїли кулї, ревли гармати, лопотїв густо карабіновий огонь, роздавали ся скажені крики. Він зажмурив очи і потонув у мріях і прокинув ся аж тодї, коли розбулькотаний окріп почав збігати з горшка. Скрипнули двері і війшов панич. Гриць витріщив на него очи, немов бачив його перший раз в житю. І справдї, таким він не бачив його ще нїколи. Панич був блїдий як стїна. Мовчки він підійшов до стола і кинувши шапку на лаву сїв, не дивлячи ся на Гриця. Від економа він довідав ся доклад-

*) Не сваріть ся.

нійше про все, що стало ся сего вечера і був мов убитий. Одно те, що селяне очевидно знали щось про близьке повстанє, а другє те, що батьків нелюдський учинок викопав, як здавало ся, пропасть між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав цілий плян і речинець вибуху. Тепер і він готов перекинути ся на бік противників, зрадити все урядови, а тоді очевидно пропала справа. Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Сей очевидно ще не знав нічого про те, що стало ся з його батьком. Чи сказати йому се? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, бридить ся ним? Панич ішов до Митришиної хати і силкував ся видумати щось, але війшовши до хати і побачивши Гриця він чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвав ся він по хвилі зломаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лиця нема. Чи стало ся якесь лихо?

Панич хотів розплакати ся, кинути ся Грицеви в обійми, сказати йому все, що стало ся і просити, на колінах благати його, щоби задля сего не покидав сьвятої справи вітчини, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов стиснене кліщами, він не рушив ся з місця, з очей не потекли сльози, а уста ледво-не-ледво промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надію ся, що зараз поприходять.

— Ні, серденько, не поприходять, — роздав ся в дверях різкий, насьмішкуватий голос. До хати війшов Осип, що через підхилені двері чув остатні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць. — А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти тут? Я тебе спитаю.

— Але-ж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи мовив Осип. — Гей, бабо, бабо Митрихо! — кричав він над ухом старої. — Я вас сватати прийшов. Хочете замуж іти?

Баба зрозуміла ті слова і всьміхнула ся беззубим ротом.

— Замуж! О, а хто-ж мене, синоньку, візьме?

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Осип. — Не каже баба: не хочу, тілько питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він в тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось тут і навіть не поклониш ся, тілько дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — похопив ся Осип. — А, я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді доси не бачив панича. Сей не відповів на його витанє, сидів мов отуманїлий. Осип обернув ся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш, — мовив він їдовито, підсолоджучи голос. — Не чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи менї, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, аби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирав ся відси.

— Менї? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсїм добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тілько те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що се мене обходить? — гнївно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато умирає і тебе дожидає, а ти мабуть того знаєш, бо як би знав, то певно не сидів би тут і не заглядав у горшки бабі Митрисї.

— Мій тато! — скрикнув з переляком Гриць. — Мій тато умирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактамент, що мусїли його занести до дому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нїчого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, до дому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинув ся з Митришиної хати.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся в слїд за ним Осип. — Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продуднїли Грицеві кроки, Осип з тим самим їдовито-насьмішливим лицем обернув ся до панича і стоячи насеред хати добру хвилю мовчки дивив ся на него. Панич сидїв коло стола без руху, мов труп, з затисненими губами, з очима спущеними в низ. Він чув і розумів усе, що стало ся перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобути ся навіть на одно слово.

VI.

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоби панич промовив перший. Та сей не озивав ся, не дивив ся на него. Тодї Осип сїв на стільчику одалїк від панича і опершн ся лїктями на колїна, а голову взявши в долонї, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дїтям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю бувало таку бестню до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулюю щурови раз до хвоста, потім до лапки, далї до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочу ся, як він підскакує, вєть ся з болю, пікає, крутить ся, перекидаєть ся і не може дати собі ради. І так мучу його нераз день і два дни, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенув ся і плюнув, але не говорив нїчого.

— А я й не знав тодї, — говорив далї Осип, — що той нещасливий щур у пастцї, то я сам. Вийду бувало між сїльські дїти, почну з ними бавити ся, а вони скоро що, зараз до мене: „Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!“ А мене так як би розпеченим дротом,

але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу до дому, хотів би пожалувати ся мамі, виплакати ся коло неї, а вона сама сидить у кутї на припічку тай плаче тай нарікає: „Ой, моя доленько! Чи на теж я росла, як квіточка цвила! Чи того-ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах!“ Чую се і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце і печуть там і дусять і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив нїчого.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взяв ся мучити його, але якось дверцї від пастки не були добре заперті. Як я припік мойого щура, як сей кинеть ся, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як не вп'еть ся зубами в мою руку!... Я зверещав, прибігла мама, ратує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепив ся, гризе, калїчить. Ледво-не-ледво вбила його, а мене мусїла водою відливати та хлїбом та павутиною рани затикати. Від тодї я зарік ся щурів мучити. Ну, а нинї хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвав ся панич.

— О, тут якась жива душа відзиваєть ся! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Се ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нїкодим не дивлячи ся на него.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красненько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечерницї.

Панич закусив уста.

— Ну, що-ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх досї не силував і далї не буду силувати. Чи тілько сего ти мав менї сказати?

— Нї, маю ще дещо.

І він присунув стільчик близько до стола, сїв напротив панича і дивлячись йому просто в очи, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодите ся до повстаня?

Панич зірвав ся зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панове Поляки по всім краю.

— Нічого не знаю про се.

— Ей, паничу! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопе! Як ти сьміеш...? — грубо крикнув Нікодим, хмурячи брови.

— О, о, о! — кепкуючи мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідували нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: „Хлопе, як ти сьміеш!“ Фе, паничу! Се не гарно. І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не поможете.

Панич затиснув зуби з лютости і розпуки, але мовчав. Він готов був кинути ся на сего поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знав щось і був певний себе, коли поводив ся так без церемонії з паничем. Що-ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстанє, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! По ночи уоружені панове мають напасти на касарні, повбивати або повязати вояків, позабирати оружє — —

— Лотре! — скрикнув панич і кинув ся на Осипа. — Відки ти се знаеш? Я тебе не пущу відси живого.

Осип був спокійний. Він був сильнійший від панича, а сей не мав при собі ніякого оружя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару.

— Та ви, паничу, не гнівайте ся, — мовив він не боронячи ся, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть що знаєте.

— Ти ще щось маеш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважнійшу річ.

— Най-важ — — Боже, додай менї сили!

— От то, то, то! Справдї, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідав ся про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєте ся. Я з Грицем лиш тілько говорив, що ось тут при вас.

— В такім разї хиба від чорта.

— От то, то, то, то! Вгадали, бігме Боже, вгадали! — регочучи ся мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідав ся про все днем раньше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви-ж самі сказали, від кого. А по імю його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпуцї. — Що се все має значити? Не вже-ж би все було зраджено?

— Слухайте, паничу, — мовив далї Осип, переходячи зовсїм у поважний тон. — Досї ви бачили в менї ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, то було, але менї жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замішали ся, дуже погана, сто раз поганїйша, ніж вам здаєть ся. Я хотів би остерегти вас.

Панич слїдів понуривши голову, немов ждав ще нового удару.

— Видите самі, що всї ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумієте тепер, що в такім разї зачинати повстанє — —

— Але-ж се неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усїх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже ні. Будьте певні, що ні.

— А ти як се знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип нахиливши ся до паничевого уха, шепнув йому кілька слів. Панич скочив мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Се не може бути!

— Се правда.

— Але-ж се — — —

— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер що самі знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившись в низеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала в слід за ним баба. — Ну, а що-ж буде з тим усім, що я наварила. Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я зачекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хвилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи ані ворухнути ся, ані зібрати своїх думок до купи. Він був блідий мов труп.

VII.

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панщини закровавленого, ледво живого, роздягли і положили на постіль. Стара Гнатиха ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його до дому, потішають її як можуть, оповідають про те, що стало ся, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинили ся двері і влетів Гриць, блідий, переляканйй. Він кинув ся до постелі, вхопив холодну батькову руку і почав цілувати її і обливати слізми. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам є? Обізвіть ся до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Се ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову і обіймаючи сина поглядом повним любови і турботи.

— Боже мій, Боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас зробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хорого і розповіли йому все, що стало ся. Гриць слухав, мов остовпілий.

Сльози перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати ся щось недобре. Він не хотів нїчого вечеряти, довгий час сидїв конець стола, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстє і худобу, позамикав двері і вернув до хати. Мати ще сидїла на припічку, хлипаючи і втираючи платком запухлі від слїз очи.

— Ідїть, мамко, спати! — мовив Гриць мягко, але розказуючи, як ґосподар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посиджу. Може татови чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіть ся! — мовив Гриць.

Мати помоливши ся полїзла на піч і швидко заснула. В хатї зробило ся тихо. Гриць погасив огонь і сидїв на запічку, по конець батькової постелї. На дворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цьвіркун свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушив ся на постелї.

— Що вам, таточку? — запитав Гриць, схопивши ся з місця.

— Се ти, синку? Подай менї води.

Гриць подав йому деревлянний кухлик. Батько напив ся.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе в серединї. Думаю собі, як то може бути, щоби чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Тай чи справдї він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данини, а щоб іще він мав право відбирати нам здоровлє?

— Що зробимо, синку, коли його сила. Адже-ж ми пробували спротивляти ся, тай що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах надержали ся, тай тілько всего.

— Нї, таточку, се не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи троха голос.

— А що-ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодять ся до повстаня, будуть ліпші для нас?

— Доси я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що стало ся з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я помагав йому намовляти парубків до повстаня. О, та не дочекає сего! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потребує мене, поки я служу йому, поти він добрий і щирий!... О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючи ся з гніву і обуреня. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокій ся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідав ся від панича, що за дві неділі має вибухнути повстанє, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасти по ночи на військові касарні, повязати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди і каси. Се має бути початок повстаня. Чуєте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареви, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закоштують троха кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось укололо його.

— Так он воно що! — мовив він ледви чутно. — За дві неділі!... І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А иньших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов.?

— Здаєть ся, Осип остеріг їх. Бо тілько Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив з паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв на помацки Грицеву руку.

— Слухай, синку, — мовив він. — Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущанє над вами?

— Що-ж, Божа воля. Нехай знущають ся, поки мають силу. Швидко може самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свойого сумліня не обтяжуй! Я певний, що се повстанє наробить їм біди, але по що ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірить тобі, — було би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстаня?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посьміє. І навіть Богу дякую, що таке стало ся нині зо мною, бо може сей припадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстаня. І добре так. Нехай іде там, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мстити ся на нім нема за що, зраджувати його непотрібно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може мене швидко не стане, то памятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нїзащо, памятай, що їх Польща, то хлопське пекло, — але коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгіршій ворог, будь усе гідним того довіря, не зрадь його нїколи. Тілько так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люде і ти сам собі не будеш мав що закинути. Спокійне сумлінє, синку, то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і отверто, але нечесних способів цураймо ся. Вони нїколи не помагають. Противно, вони можуть згубити і найчеснїйшу справу.

Гриць не мовлячи нїчого нахилив ся і цїлував батькову руку, обливаючи її горячими слїзми.

VIII.

Того самого вечера досить пізною годиною старий пан Пшестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинили ся двері і влетів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесилений упав на софу і вхо-

пив ся обома руками за чоло, стискаючи його, немов бояв ся, щоб воно не тріснло. Батько дивив ся на него зпід лоба, гнівний ще за вечірню розмову, але чуючи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крови, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тілько якесь важке стогнанє вирвало ся з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи стало ся яке нещастє? — вже стурбований промовив батько.

— Страшне нещасте! Страшнійше, ніж я коли небудь міг надіяти ся.

— Що, що таке? Говори бо!

— Все пропало! — з розпукою в голосі мовив Нікодим. — Уряд знає про наше повстанє, знає речинець, знає цілий плян до найдрібнійших дрібниць.

— А видиш! Я не остерігав тебе? Я не говорив, що то дурниця — оті ваші печатки і змови і втяганє ріжних гулящих графиків, а? Ну, але скажи, відки ти довідав ся так на певно, що уряд знає все?

— Осип менї говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в такім разї се брехня, — спокійно і рішучо мовив пан.

— Нї, таточку, не брехня! Осип сими днями був у Сяноцї і розповів менї докладнїсенько все, що ми задумуємо. Від кого міг се дізнати ся? Адже від мене нї, від Гриця також нї, бо Гриць не знає сего всего.

— Але дещо знає? — перебив його старий пан.

— Знає, — ледви чутно відповів панич.

— То не добре! Ну, та вже все одно. Говори далї!

— Те, що далї мовив Осип, таке страшне, що хиба сам чорт у пеклї міг се вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нїкого з нас, ждати спокійно вибуху повстаня, але вже тепер пускають по селах наказ, щоби в хвили вибуху хлопи кинули ся на дворп.

— Боже мій! Що ти говориш! — скрикнув старий пан.

— В тій цілп комісарі і старости потаємно скликають війтів і урльопників і видають їм накази. По селах мають стоятп варти і не пускати нікого. А на випадок повстаня — слухайте, таточку! — —

— Ну, ну! — говорив старий пан, увесь тремтячи мов осиковий лист.

— На час повстаня вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кождого староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах нїби то стоїть написано: позволити хлопам через три дни нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати все, що їм сподобаєть ся.

Ті слова, висказані Нїкодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили і не перелякали старого пана.

— Ну, се вже дурниця, Димцю, — мовив він. — Сего вони не зроблять. Сего нїякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагувати ся і перед сим страшним дїлом. А коли би не думали зробити сего, то по що пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, то й се ти довідав ся від Осипа?

— Розуміть ся.

— А йому хто говорив се?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи се говорив йому сам староста, чи комісар, чи який иньший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, аби вона розійшла ся між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала трівога.

— Що нам робити, таточку? — питав Нїкодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнув ся батько. — Сам ти помагав заварити сю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гнівається ся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба ратувати себе і иньших.

— Иньших! Тобі ще иньші в голові! — скрикнув батько. — Ах ти непоправний ідеалїсте! Иньших ратувати! Ми самі на волоску висимо над безоднею, а ти ще иньших ратувати збираєш ся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до уряду і розповів усї ваші пляни! Адже через Духа сьвятого уряд не дізнав ся про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже бояти ся, — мовив Нїкодим. — До вибуху ще дві неділї. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших.

Розповім їм усе і буду благати, аби відклікали повстанє. Адже-ж се грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираймо ся відси і їдьмо за границю, хоч би тілько на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу попробувати! Адже подумайте: три дни різні! Я здурів би потому, як би, не дай Боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти сему нещастю, а не зробив того. Се було-б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди і до кого. Постараю ся справити ся як найшвидше. Може застану ще Дембовского в Сяноцї, се було би дуже добре, бо в його руках усї нитки сходять ся. Та сяк чи так, я верну за кілька день і тодї поміркуємо, що нам робити далї. А ви тут — —

— Ну, ну, вже ти не давай менї ніяких наук! — понуро мовив батько. — Я й сам буду знати, що маю робити. Тілько ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько і син попрощали ся і пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидали ся на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, що мала принести недалека будущина.

IX.

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевности і трівоги для старого пана Пшестшельського. Нїкодим як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про него не було. А тимчасом довкола вставали грізні хмари. Трівожні знаки показували ся скрізь. У селї йшли якісь потайні наради. Урльопники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по иньших селах. Якісь незнайомі фіґури показували ся в селї, заходили до війта оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевности і вижиданя, старий пан сидів мов зачумлений у кварантанї.

Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїла ся в голові. Весь день він ходив по покоях, мов неприкаянний. На подвірє, на гумно рідко заглядав. На хлопів якось не то встидав ся, не то бояв ся й глянути. Панщина йшла по давньому, люде молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпіхлірів, але панови огидливо було навіть заглянути, що і як там робить ся. Він знав, що молотільники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до коршми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ґанку, як один урльопник таки при ньому, без сорома і без боязни, набирав з купи жита в мішок, він хотів зірвати ся і кинути ся на провинника, та його зупинили слова иньшого урльопника, що немов не бачучи пана вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні доси побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не брав ся в ночи, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, поспів за ті два тижні як голуб.

А Нїкодима як не було, так не було. Ані вісточки про него! Ані вісточки про те, чи буде повстанє, чи вже вибухло, чи відложене? На дворі сипав снїг, курило, дороги в горах були непрохідні, заметї страшенні. Ані листи, ані ґазети не приходили до пана, — він жив мов у тюрмі, сам самісінький зі своєю трівогою і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавало ся, хижих і наострених на його загибіль селян. Що робити? Тїкати з села самому, без сина? чи ждати на него? Ждати, та доки? Умовлений речинець вибуху повстаня вже зближав ся. А що, як Нїкодим не верне і випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельський надумав ся, що таки лїпше буде самому, поки живий та здоров, перебрати ся на Угорщину. Одного вечера він покликав візника і велїв йому на другий день злагодити залубні і дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати? — запитав візник, чухаючи ся в потилицю.

— Так, - мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана.

— На угорську границю.

Візник стояв і чухав ся, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Заміть страшенна.

— Коби до лїса, а в лїсї заметї такої нема.

— Ба, коби до лїса! — мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що-ж, хиба се так трудно? Тягару нїякого, дві пари коней...

— Та я не про тее... З снїгом би ми якось порадили.

— Ну, а що-ж там ще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люде.

— Які люде?

— Та от, хлопи. Хлопські варти.

— Які варти?

— Адже від учора по всїх селах на воротах варти стоять. День і нїч вартують. Нїкого не пускають. Живої душі! Не вільно без пасу, а як панів, то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, вяжуть, і до староства.

Пана Пшестшельського мов би ножем по горлї шелеснув. От тобі й на! От і дочекав ся! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласцї хлопства, може кождої хвилї ждати нападу, смерти. Йому пригадали ся слова урльопника на тоцї: „За кілька день усе те буде наше“. У него дух сперло в грудях. Він сидїв мов остовпілий, дивив ся тупо перед себе і нїчогісїнько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухав ся в потилицю, хотїв очевидно сказати щось та ждав лише, щоби пан заговорив до него. Але бачучи, що пан мов і не видить його, він в кінцї заговорив сам:

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще тут? — немов зі сну прокинув ся пан. — Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодити ся на завтра в дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка-ж то дорога буде? Ні, лишу ся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома, — подумав пан і перемагаючи себе ледво чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що се буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нїкуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизив ся кілька кроків до пана і боязко озираючи ся позад себе, немов лякаючи ся, щоби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидають ся на панів, бють, зневажають... Ай! бою ся, що ще гірше буде. Відгрожують ся страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є й між ними загорілі. Але по иньших селах. Страшне щось лагодить ся!

— Що-ж, божа воля. Що Бог дасть, те й буде, — мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тілько наш панич — —

Він урвав. У старого пана, що сидів при столї, підперши руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі як горох і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще близше. — Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лили ся з очей мов дві річки.

— Знають пан, — мовив далі візник, — я би панови щось порадив. Може би воно так найліпше було. Нехай пан завтра скоро сьвіт велять покликати війта, присяжних і ще кількох із громади, старших і поважнїйших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовлять ся з ними.

— Добре, сину! — ледво промовив пан. — А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тілько спора калюжка їх ясніла перед ним на цератї до сьвітла двох воскових сьвічок, мов розбите живе срібло. Пан міркував про своє положенє сяк і так, та не міг надумати нїчого лїпшого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велїв покликати війта і людей.

— Слухайте, війте і ви людо, — мовив пан. — Чую, що в селї відгрожують ся на мене. Скажіть менї по щирости, що маєте против мене, чого хочете?

Люде не надїяли ся такої промови і не знали що сказати. Далї війт надумав ся.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нїчого і нїхто проти пана не відгрожуєть ся. Ми тілько маємо острий наказ із крайзамту пильнувати, щоби по селах нїхто не бунтував людей, щоби нїякі бунтівники не волочили ся.

— У мене їх нема.

— Так то воно, так, але де-ж панів панич?

— Не знаю, люде добрі. Ще дві неділї тому поїхав до свояків і від того часу не знаю, де обертає ся.

— Ой, не до свояків він поїхав! — промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.

— Повстаня йому забагаєть ся! Ойчизни! Цїсаря і цїсарських урядників із краю виганяти! — вже зовсїм голосно крикнув третїй.

— Тихо, люде! — крикнув війт. — Дайте, няй я говорю. Чуєте, пане, що люде говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тілько покаже ся в селї.

— Га, що-ж, коли такий маєте наказ — —

— Такий наказ! Острий наказ! — потвердили селяне.

— Бачите, люде добрі, — я сам, старий, немічний, до повстаня мене не кортить, до бунтів неохочий — —

— Ми пану нїчого не мовимо. На пана ми не маємо нїякого наказу.

— А про те чую, що й на мене в селї відгрожують ся.

— Га, що-ж! Ми людям ротів не позатикаємо! — мовив війт.

— У неодного ще шкура свербить від панських канчуків і буків! — крикнув із заду сьмілий голос.

— Люде добрі, — мовив пан. — Признаю перед вами, що я нераз був занадто острий, занадто щедрий на ті буки, — га, що-ж, робіть тепер зо мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, немічний, нїкого при менї нема, я в ваших руках. Віддаю ся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто злим паном. Неодного я ратував у потребі, неодному помагав у слабости — самі признаєте...

— Та то правда, правда, — озвали ся деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що-ж, я готов надгородити йому по змозї. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує, — беріть із мойого. Беріть кілько вам треба, тілько не марнуйте, не пропивайте, Жида не збогачуйте. Даю вам усе з доброї волї, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Менї зробите шкоду, а собі невигоду, тай ще гріх будете мати перед Богом.

Люде вислухали сеї промови і попросили пана зачекати хвилечку. Вони вийдуть на гумно, нарадять ся і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якімсь часї вийшли всї знов до покою і війт іменем громади дав таку відповідь:

— Громада приймає ся того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде нїде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, щоби пильнували двора: анї пану щоби нїхто не зробив нїчого злого, ховай Боже! анї в дворі щоби щось злого протпв громади не коєно, от як би панич вернув або які иньші пани наїхали. А як би щось таке робило ся в дворі, в такім разї виразно пану говоримо, що громада нї за що не ручить. Є острий наказ усяких бунтівників ловити, вязати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодив ся на се. У него немов камінь звалив ся з серця. Прикро було жити під хлопською вартою і бути цїлком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевности і вічної трівоги. До двора

йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не стане ся йому нїчого. От як би панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельский не розумів гаразд, яке то „зле“ могло ждати його спина. Аж геть пізнїйше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 марта; селяне мабуть уже чули дещо про різню по иньших повітах, та не говорили про се панови нїчого.

X.

Було се д. 21 лютого пізним вечером. Небо ще було вкрите низько навислими, оловяними хмарами, але снїг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снїгами. Потемнїло. В лїсах тріщали смереки під вагою снїгу, що грубезними плахтами лежав на їх гиляках і тут то там з лускотом валив ся в низ. Було темно; тілько десь-десь на шпилях горбів або на стрімких берегах ярів ся снїг синьоватим фосфоричним блиском. У селї було глухо, та дивлячи ся з південного боку на ту низку хат порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної видно-б було ряд золотисто-кровавих цьвяшків — се сьвітло, що миготїло з тїсних віконець. По хатах ще майже нїде не спали, та за те на подвірях було глухо, тілько пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зітхають воли. Тілько на обох кінцях села в лубяних колибах сидїли купки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу перекликаючи ся; се були вартові, що стерегли тут день і нїч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кровава хуртовина, що так люто перейшла майже по всїх округах західної Галичини.

Того самого вечера Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусїв доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміеть ся, роботи в зимі для його здорових рук і прудкої вдачі не так то й богато і Гриць при помочи матери й служниці сяк-так давав собі раду. Та сего вечера якось усе

йому не йшло в лад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопи ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те вже в село прилетіла звістка, але наказу з Відня ані навіть із Сянока не було. Люде прирадили держати свойого пана під дозором, на грабівництво не хапати ся, та держати острі варти і чекати, що буде далі.

Всї ті вісти кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстанє вибухло, та ті самі хлопи, що їх повстанцї хотїли звільнити з тягарів і з панщини, кинули ся на своїх добродіїв, бють, мучать, ріжуть їх! Що се таке? Як могло се стати ся? Відки така злість, таке засїпленє у людей? Гриць не міг зрозуміти сего і тремтів при самій думцї, що й панич Нїкодим мусїв замішати ся в те повстанє і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений цїпами або проколений вилами. Він не міг всидїти в хатї і надївши кожух та кучму пішов обійти ще раз стодолу, стайню і всї хлївцї.

Коли проходив коло стодоли, ловлячи вухом кождий хоч і найлекший шелест, він нараз зупинив ся. Чи йому причуло ся, чи справдї на найближшім оборозї щось зашелестїло сїном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цїлу місцевість і побачив, що справдї до оборога досить високо накладеного сїном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже сей оборіг припущений, сїна з него не береть ся, то й драбини до него я не приставляв. Значить, приставив хтось. Агов! Знов шелестить.

Не було сумнїву. На оборозї хтось був, хтось чужий. Зміркувавши се Гриць в одній хвилї прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тодї, певний, що незнайомий гість без драбини не злїзе, значить, сидить на оборозї мов у лапцї, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозї? Зла чи добра душа? Обзивай ся!

На оборозї було тихо. Нїхто не обзивав ся.

— Я чув, що там хтось є! — говорив троха голоснїйше, але все ще здержано Гриць. — Обізви ся, хто ти,

бо нароблю крику і покличу варту. Втекти не думай, я драбину відставив.

— Чи се ти, Грицю? — здушеним полушептом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селї! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосї, хто би се міг бути.

— Гриць Тимків! Се ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я панич, Грицю! — промовив голос із оборога, сим разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізиав його.

— Господи! — мало що не скрикнув парубок. — А ви де тут узяли ся, паничу? Що з вами? Ми всї думали, що вас уже нема й на сьвітї.

— Грицю, голубе мій! — шептав далї панич, — я вмираю з голоду.

— Ах, Боже мій! — скрикнув Гриць. — Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїсти.

І Гриць поперед усего приставив знов драбину до оборога, потім метнув ся до хати і по хвили був уже на оборозї коло панича. Чарка горівки, горщик молока і кусень хлїба підкріпили панича. Та Гриць не сидїв при ньому. Він доторкнувши ся його зараз почув, що панич увесь мокрий і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шматє, чоботи, холошнї, кожух, та тут же на оборозї допоміг паничеви передягти ся. Тілько тодї, прикривши продроглого сїном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати у сьвітї?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи Боже бачити, анї згадувати, анї оповідати нїкому, що там дїєть ся! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хатї, як ти порав ся?

— Нї, не бійте ся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що-ж там робить ся в дворі?

— Та нїчого! Громада приставила людей, щоби пильнувати двора. Не бійте ся, вашому татови нїчого злого

не стане ся. Тілько вам не можна показувати ся анї в дворі, анї в селї.

— Знаю се і для того сюди запхав ся. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибіль?

— Що ви, паничу! Я мав би... Нї, що там було, то було, але від мене ви не бійте ся нїчого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цїлувати його в очи, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали горячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокійте ся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич, — пропала наша справа, на довгі лїта пропала! Страшно помстила ся на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудованє вітчини, вони острили на нас ніж і віткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотїли потягти за собою і попхнути на ворога!*)

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшну, кроваву правду. Як би ти знав, що там виробляють з панами! Як там катують, мучать, знущають ся! Як возами везуть накидані в суміш тїла — повбиваних і ледво живих, а за возами по гостинцях кровавї річки лишають. Боже! Я бачив се на власні очи і здаєть ся, що від того виду нїколи в житю вже не засну спокійно.

— Ну, але де-ж ви були? Як виратували ся?

— Ах! Краще й не згадувати! — зітхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, нїхто нїчого не знає, балакають богато, гуляють, мов на празник готують ся. Говорю їм, на що заносить ся — сьміють ся з мене, мов із дурня. Та знайшли ся два-три розумнїйші, кажуть: се може бути

---

*) Розумієть ся, п. Нїкодим говорить тут в дусї тодїшнїх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонцї австр. уряду не заперечують того: деякі урядники в ту пору поводили ся так, що серед селян могла повстати думка, буцїм то уряд бажає собі рiзнї. Розумієть ся, балаканє про наказ із Відня, про фатальні „три днї“ і т. п. — леґенда, а не історія.

правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є — 18 лютого починати повстанє і того мусимо держати ся. Час уже короткий. Але може би ще дало ся щось зробити. Їдь до Ясла. Поїхав я до Ясла — там те саме. Їдь до Тарнова — там головна команда. Поїхав я до Тарнова. Се забрало тиждень часу, а що муки, невигоди, гризоти! Приїхав, поки допитав ся до тих комендантів, знов день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: бачимо й самі, що не добре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю. Аж тут бух — із Кракова йде команда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішанє. Кому давати знати? Хто повідомлений про сю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісти, що народ по селах бурить ся, варти стоять і не пускають нікого, Жиди дають людям горівку задармо, старости скликають війтів і урльопників, балакають з ними щось до пізної ночи. Бачу я — біда! Згадав про тата, що тут лишив ся сам, і не дожидаючи кінця подав ся назад. Та вже в панській одежи годї було рушити ся. Перебрав ся за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, нїби по дрова їду, тай рушив. З тяжкою бідою добрав ся до Ясла, та тут уже наскочив на запусти. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Як раз там пару дворів спустошено, кільканайцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою і не питаючи богато, навантажали мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох з тих, що перед тижнем балакали зі мною і сьміяли ся з мене. Як то менї було везти їх на своїм возї! Я не міг витримати довше. На однім нічлїзї, коли вся купа хлопів була пяна, я взяв одного коня, нїби веду його напоїти, та за селом сїв на него тай чкурнув. У мене був значок від ватажка тої чорняви, хлопа Шелї. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу пильні вісти в сяніцьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали і бажали доброго успіху. От так я приїхав аж до Сянока. Але тут у однім селї мене пізнали. Щастє, що я був на кони. Кинула ся за мною погоня, та не догонила, але я зміркував, що далї годї менї їхати селами. Я продав Жидови коня і рушив у горп стежками. Три днї я йшов,

копаючи ся по снїгах, не бачучи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодив ся вмерти чи то в снїгових заметях, чи в вовчих зубах. Та дав Бог, що все якось минуло. Я добрав ся до нашого села вчора коло полудня, просидїв до вечера в лїсї під смерекою, позираючи в низ і не знаючи, що тут дїєть ся, бачив, як варти ходять по селї, а коли смеркло ся, прокрав ся на ваше обійстє і виліз на оборіг, думаючи: або вмру тут, або діжду ся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчутєм слухав паничевого оповіданя і при кінцї горячо стиснув паничеву руку.

— Ну, Богу дякувати, що нїхто не бачив вас, — мовив він. — У нас можете бути безпечні. Навіть як мої старі дізнають ся, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїть ся.

— Нї, Грицю, — мовив панич. — Се не може бути! Менї не можна чекати.

— Як то не можна? Боїте ся мене?

— Нї, небоже. Я-ж тобі казав, що в однім селї коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про се дали знати до староства. А в такім разї не нинї то завтра можна надіяти ся в село комісаря з ляндсдраґонами.

— Ну, і що-ж? Чей же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всї в селї посьвідчать, що я з тобою товаришував, ну, то вони не знайшовши мене в дворі — перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що-ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тїкати далї.

— Куди далї?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бійте ся Бога, якже-ж ви тепер дістанете ся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

— А через верхи ще тим менше. Там снїги, стежок не видно.

— Що-ж дїяти, коли мус?

— Нї, се не може бути! — мовив Гриць. — Я знаю

ті стежки не то що ви, а як би менї хто тепер казав іти на Угорщину, то я-б розсьміяв ся йому в лице. Се-ж очевидна смерть. По горах тепер ще снїгом курить, не то що тут. І не швидко там потеплїє. Нї, про се нема що й думати.

— А я таки тут не лишу ся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене тут, то не тілько моя смерть буде, але й татова.

— Ну, се ще хто його знає.

— Не потїшай мене, Грицю! Тут не потїхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потїшати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Се не може бути, говорю вам. За тиждень, за дві неділї, коли снїг на горах стверднє або стає троха, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної снїговійниці — анї гадки.

— Ну, то сховай мене в яке иньше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилї. — Се вже не те, що на Угорщину йти. Се вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед лїса є сїножать над потоком. На тій сїножати є кілька повних оборогів. Там собі угнїздите ся і пробудете доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад до дому, або й на Угорщину, коли настане лїпша хвиля. Відтам уже недалеко — через головний верх тай границя.

Панич згодив ся. Почали оба міркувати, що і як треба приготовити для сеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двора нїби то закликати батька до дому, а сам лишить ся в дворі, постарає ся оповісти все старому панови і зажадає від него для панича стрільби, пістолетів, пороху і набоїв — ану-ж звір у горах наскочить, або й лихі люде — троха грошей, кілька хлїбів, сира, масла і що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги і щоби до вечера було готове, а вечером, аби нїхто не бачив, Гриць забере все з двора, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозї, відпочине і покрїпить ся для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI.

Два дни і одну ніч Гриця не було дома і ніхто не знав, де він подів ся. Пан пустив його батька з двора на ґосподарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були иньші опікуни. Тої самої ночи, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравши ся загумінками та горі потоком рушив у гори, з противного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і комісаря від староства з Сянока пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революционера Нїкодима Пшестшельського, що він утїк в напрямі до батьківського села, от тим то староство забажало мати його в руках і задля сеї мети вислало в село отсю незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селї. Даремно вояки зараз по приходї обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всї двірські будинки не виключаючи і оборогів, стогів сїна, стирт соломи і оденків, — панича не було. Ще більше здивувало пана комісаря те, що хоч і як остро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло него, війта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всї вони божили ся і присягали ся, що панича від кількох неділь не бачили на очи, що він поїхав геть і доси не вернув, а де тепер обертаєть ся, сего нїхто не знає. Комісар почав гнївати ся.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопськім убраню вернув до села.

— Ми його не бачили, — вперто в один голос повторяли селяне.

— Що-ж, хіба-б його де в лїсї звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

— Ну, то він мусить бути в селї! Може хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлю ся з села, поки його не дістану. Війте, завтра скоро сьвіт ідіть, беріть моїх вояків і розвідуйте по селї, чи хто не

бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізиї, шукайте і мені дайте знати! Я тимчасом кватирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують у ночи, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукуваня і розпитуваня в селї: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нето. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочи за потоком, війт нараз мов догадав ся чогось і перейшовши кладку потюпав під гору, поки дійшов на Гнатове обійсте, а ставши коло вікна застукав костуром у варцаб.

— Гей, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома, — обізвав ся голос із середини.

— А вийдіть-но, щось вам маю казати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав війт.

Гнат пошкробав ся в голову.

— А на що вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане війте, — мовив заклопотанний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і доси нема.

— Як то нема? А де-ж пішов?

— Та не знаю. Вечером жінка прийшла до мене до двора, каже: ходи, старий, бо десь Гриця нема. Я вже вечером сам і худобу напоїв і їсти подавав, він і не ночував дома.

— Овва! — мовив війт. — Де-ж він міг подіти ся?

— Не знаю, пане війте, — мовив Гнат. — Ми вже з жінкою журили ся, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хиба-ж панич вернув? Я його не видів.

Війт зацікавлений сею новиною вступив до хати, розпитав Гнатиху, далї слугу, — жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг подіти ся Гриць. Вони обі вчора пряли весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та коли над вечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далї мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до двора!

Гнат зібрав ся і пішов. По дорозі війт оповів йому про приїзд комісаря і вояків і про пошукуваня за паничем. Старий Тимків дуже перелякав ся і явив ся перед комісарем з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив, що з сим старим нема що говорити довго, але оповіданє про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати у селян, що се за Гриць і довідав ся таке, що в його голові відразу блисла думка: ось тут і є правдивий слїд. Гриць був найщирійший приятель панича в селї, в остатніх часах його майже невідлучний товариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока і по ріжних околичних панах. Та найбільше зацїкавило його те, що вчора з дому він щез зараз по полудни, а в дворі бачили його над вечір, уже по відходї його батька до дому. Він приходив до батька що день, то й нїхто не звернув на него уваги і нїхто не тямив, чого він приходив, коли і куди пішов. Усе те зацїкавило комісаря і не надумуючи ся довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізию на Гнатове обійстє. Не довго й шукали. До високого, непочатого оборога ще була приставлена драбина, а вилїзши по нїй зараз знайшли гнїздо, де ночував панич, знайшли заритий у сїнї його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахував ся своєї гуньки, кучми, кожуха, чобіт і шматя, одним словом, не лишило ся анї найменшого сумнїву, що панич справдї був у селї і то на Гнатовім оборозї і разом з Грицем в саму пору забрав ся.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що дїяти далї. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місцї? На кого? Панич певно не верне, а Гриць? Ану-ж оба вони втекли на Угорщину? Тай що властиво такого страшного зробив панич, щоби трудити за ним компанїю війська по горах і снїгах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкцнї — „зібрати відомости про переступну дїяльність Нїкодима Пшестшельського в його рідним селї“ і помістивши своїх вояків у дворі, почав „тягти протоколи“ з усїх, починаючи від старого пана, а кінчачи на сїльських парубках і дївчатах. Цїле село

тремтїло; по хатах голосили жінки, плакали дївчата, люде ходили як потроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах, то не була така проста і невинна річ, як би могло здавати ся. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботї були буки; вояки не могли їсти хлїба задармо. Кожда найменша суперечність у зізнанях вияснювала ся на лавцї під буками. Вияснювала ся! Нї, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поломаних патиків росла купа записаних (по нїмецьки!) аркушів паперу, а провина панича Нїкодима збільшувала ся від простого підозріня до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізної ночи тягла ся та інквізиция, тягла ся й другий день. Напаковано повен шпіхлїр людей, що з сеї або тої причини видавались комісареви підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона кляла ся і божила ся, що панича на своїм обійстю не бачила і нїчогісінько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хатї, коли нараз о півночи хтось злегка застукав до вікна. Се був Гриць.

Батько впустив його до хати, засьвітив позаслоновавши вперед вікна і зирнув на него. Гриць був увесь мокрий і присипаний снїгом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.

— З паничем, — відповів Гриць.

— А де-ж панич?

— Далеко, може вже на Угорщинї.

— Ти відпровадив його?

— Так.

— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?

— Нї! По що мене там? Я допровадив його до границї.

— Ну, передягай ся-ж живо та обігрій ся! — мовив батько.

— А де-ж мама? Де Маринка?

— Не питай! Передягай ся! Ось тобі шматє. Ти певно голоден?

— А вже-ж голоден.

— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря і за господиню і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбував ся тим, що стара і служниця ночують у панськім шпіхлірі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про се він також не дуже турбував ся. Добре, що він тут, коло него, що вернув ся.

XII.

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу і позамкавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двора. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвало ся з уст урядника. Грицева незвичайна врода і сьмілий, інтеліґентний вираз лиця зворушили його. Урядник встав і підійшов до парубка.

— Як називаєш ся?

— Гриць Тимків.

— Кількб тобі літ?

— Девятнайцять.

— Умієш читати, писати?

— Вмію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивляв ся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще пашів на ньому здоровим румянцем. Комісар сів на своїм місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу і обертаючи ся до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Памятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвірю лавку і купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилив ся над папером і розмахнувши ся написав титул, нумер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Нїкодима?

— Знаю.

— Товаришував з ним?

— Та... панич любили мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Нї.

— А против цїсарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто-ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люде, що змовили ся на те.

— Ага! змовили ся! А тебе не кликав, щоби й ти пристав до тих людей?

— Нї.

Комісар перервав допити і похиливши ся над папером записав Грицеві зізнаня. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очи, запитав:

— Ну, а де-ж він тепер є, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границї. Думаю, що нинї він уже десь на Угорщинї.

— Що-ж ти робив на угорській границї, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відси, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки-ж він узяв ся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому-ж власне до вас? Чому не йшов до дому, до двора?

— Видно бояв ся, а може думав, що двір спалений так як по иньших селах. А про нас знав, що його не зрадимо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обовязок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завідомити про него війта?

— Мій обовязок? Сего не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нїчого злого не зробив, не приблуда нїякий.

— Але бунтівник! Против цїсарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, лїтаючи по сїрім, бібулястім папері. По добрій хвилї почали ся дальші допити.

— А ти нїкому не говорив, що панич є на вашім оборозі?

— Нїкому.

— Анї татови, анї мамі, анї служниці?

— Нїкому.

— Анї старому панови? Говори по правдї!

Гриць поблїд і якось змішав ся, та по хвилї твердо промовив:

— Нї.

— Бреше, се видно по нїм, — подумав комісар, та не сказав нїчого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди-ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місцї?

— Не можу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не можу сказати.

— Ага! Не можеш сказати! Значить, се не правда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Нї, пане комісарю, я завів його — —

— Не бреши! — крикнув комісар. — Ви вийшли відси позавчора вечір, а до угорської границї відси сїм миль. Хоч би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снїгах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісарю, — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гнїву! — кричав комісар. — Скажи по правдї, де ти дїв панича?

— Кажу по правдї.

— Брешеш! Виджу по тобї, що брешеш. І говорю тобї, що се тобї нї на що не придасть ся. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавцї.

— Не скажу инакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а инакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей, там! Сюди!

На крик комісаря вийшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай бють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сїв писати протокол. Він силкував ся писати спокійно, та се не вдало ся йому. Рука дрожала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не вязали ся одно з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили з надвору, та довгу хвилю не було чути нїчого, крім невиразного шуму і стукоту людських кроків у сїнях. Щось так і тягло його встати і заглянути в вікно, та він переміг себе. Нї, нема чого дивити ся! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочув ся мірного лускоту, мов пари цїпів, що молотили десь далеко-далеко. Се був шелест здавна привичний для него, але звичайно його заглушували иньші тони — несьвітський крик і лемент катованого чоловіка. Та сим разом крику не було чути, тілько лускіт палиць доносив ся чим раз виразнїйше, немов усе в дворі, і люде і вітер і вогкий снїг під ногами і курп на подвірю, все, все притаїло в собі дух, затихло при тій страшній сценї.

Комісареви зробило ся недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпеливо ждав першого крику катованого хлопця, щоби вийти на двір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не позволяла йому виходити; йому здавало ся, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би подати ся перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастанний, мірний стук, що тепер мішаючи ся з трівожним стуканєм його серця, дуднів в його ушах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвав ся кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прожогом відчинили ся двері і бліді, розхрістані влетіли обоє старі Тимкові і бухнули комісареви до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змилуйте ся! Вони забють його на смерть! А може вже й забили! Ой, Божечку! Божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — простогнав батько. — Він від коли жиє, не мав прута на своїм тілї.

— А чому правди не говорить! — крикнув комісар і вибіг на подвіре.

— Halt! Genug! — крикнув він воякам, що поломавши на Грицевім тілї пару патиків власне взяли до рук другу пару і били без тями, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники як дві колоди сидїли один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісаря вояки перестали бити, а десятники повставали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кровю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впили ся в долїшню губу так міцно, що зпід них капала кров, руки сцїплені судорогою були холодні мов у мерця.

Комісар силкуючи ся бути спокійним підійшов близше, встромив свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серцї, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого більше, обернув ся і пішов до двора.

Минула добра година, поки Гриня відтерли і поки він на стілько прийшов до себе, що міг рушити ся з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючи ся слізми, провадили його попід руки як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очи без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крови. Комісар зирнув на него і зараз похилив очи на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де є панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доводи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках.

— Таточку, — слабим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвірє. Ляжу на лавку і нехай мене бють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушити ся героїзмом сего простого сільського парубка, він бачив тілько його впертість, непослух і злочинне завзятє.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі иньшої засьпіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники війшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломала руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!...

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть до дому і принесіть йому що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже-ж бачите, він ледво живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмре по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі війшов у комнату старий пан.

— Пане комісарю, — мовив він поважно. — Я був сьвідком того, що робило ся нині і вчора на моїм подвірю. Памятайте, я постараю ся, щоби про се знали не тілько в Сяноцї, але також у Львові.

Губи комісаря поблїдли і затремтїли.

— Herr Schlachziz! — мовив він, здержуючи свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявленя правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе і отсего парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотїв. А ви, люде добрі, — мовив обертаючи ся до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свойого сина, що треба для дороги. Не бійте ся! За те, що він зробив для мойого сина, що витерпів за него, я буду памятати його і вас. Ідіть і не журіть ся. Бог допоможе нам перебути сю лиху годину.

По обідї того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани запряжені парою коней, а на них сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею сидїли в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тілько вітер глухо стогнав у смерекових борах віщуючи близьку відлигу і коні порскали потїючи та бродячи в глубокім снігу.

По двох тижнях ті самі сами вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар у арештї, доки міг, та коли врештї передано його судови, сей по першім переслуханю випустив його на волю.

Грицеви не довело ся вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної власти поставлено перед поборовою комісиєю і віддано в рекрути. Обсипали ся розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізнали ся про долю,

яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидав ся з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки і до ґенеральної команди у Львові і до ґубернії і до самого цісаря. Гриць був відданий до війська „за політичне“, а для таких не було в ту пору жадної полекші, жадного милосердя.

А панич пропав без вісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про него яку звістку, але не звірював ся з нею нїкому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське житє в те памятне пущанє. Все пішло по давньому, тілько Гриців батько не робив уже панщини, хиба десь колись з доброї волї в горячі роботи виходив на панське до помочи. Про сина згадував як про покійника і не надіяв ся вже побачити його.

XIII.

Минули два роки.

Був горячий лїтнїй день. Над Львовом на заході висїла чорна хмара, а сонце зсуваючи ся з полудня золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіякри гуркотїли піднимаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тїни, холоду. Та про те по вулицях снувало богато людей. Від ринку несли ся голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по пляцу Конституції (тепер Марияцкім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska! — верещали вони, граючи на носї перед поліциянтом, що силкував ся втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходїть ся! — не то кричав, не то благав поліциянт.

— Як то не вільно! Конституция! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипали ся окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена з старших, поважних людей, та й ті були всї мов пяні, мов самі не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski!

Се був день вибору посла з міста Львова до конституційного сойму, що мав зібрати ся у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і горячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech zyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народа звернула на вулицю Коперніка, а відси на вулицю Оссолїнських, де жив новий вибранець народа в невеличкім партеровім домику. В одній хвилї маленьке подвірє перед домиком заповнила юрба, поломала штахети, потоптала цьвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тім цїлу околицю окриками „гурра“, гомоном пісні „Jeszcze Polska nie zginęła“ і проклятями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпіонів і Сьвятоюрцїв.

Але героя сеї овациї не було дома. Довідавши ся про се юрба почала розходити ся, не попускаючи свого ентузиястичного настрою, коли нараз на кінцї Оссолїнської вулиці, саме там, де підіймаєть ся в гору вузенька Цитадельна вулиця, счинив ся крик:

— Łapaj go! Trzymaj! Bij szelmę! Łapaj! Łapaj!

Всїх очи обернули ся в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпаковатий чоловік, в куцім чорнім убраню і білім циліндрі, зігнувши ся в дві погибелї силкував ся вирвати ся з рук цїлої купи вуличних лобурів, підростків та термінаторів, що почіплявши ся за його сурдут, за руки та ноги, мотлошили ся довкола него і кричали що сили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg!

— Хто се такий? Хто се? — запитав один панок, підбігаючи до сеї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль! Бувший комісар! — крикнув панок і не думаючи довго заїхав придержаного по пицї так, що йому злетїв циліндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинула ся бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав присїдаючи до землї заатакований з усїх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і шарпнувши що сили підтягнув до гори.

— Пізнаєш мене, собако? — крикнув він.

— Ах, пан Нїкодим! Пан Пшестшельський! Uniżony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?

Дальшу конверсацию перервав цїлий град стусанів та кляпсів, що посипав ся на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а дїточі голоси завищали проразливо насьмішливу сьпіванку, передразнюючи нїмецький виговір:

Póki Stadion we Lwow był,
Póty Kurzweil dobrze żył;
Stadion siadał na woza,
Machaj Kurzweil do koza!

Нещасливий комісар, котрого Нїкодим усе ще держав за бакенбарди не даючи йому причякнути до землї, а котрого били і штуркали з усїх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилї від Цитадельної вулиці почув ся мірний гуркіт і брязкіт. Се з цитаделї йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt! Розходїть ся! — крикнув офіцер поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля в середині не втихав.

— Weg da! — ревнув офіцер і обертаючи ся до вояків закомендерував:

— Gewehr in die Balanz!

Блисли до сонця баґнети, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щітину. Юрба розскочила ся мов опарена. Тілько насеред вулиці лишили ся

два чоловіки в незвичайній позитурі: Нїкодим Пшестшельський, посатанїлий зі злости, все ще не випускав комісаревих бакенбардів і торгав їх затопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зложеними руками, пищачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen! — крикнув офіцер до Нїкодима.

Сей витріщив на него очи, мов і не розуміючи, хто і що до него говорить.

— Се якийсь божевільний! — буркнув по нїмецьки офіцер. — Хлопцї, — додав по руськи, — а скочте-но два вас і розірвїть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати счіплених панів, зареготав ся, а другий сплеснув в долонї.

— Се-ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А се той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднимаючи Нїкодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волося з прикрас комісарської фізіономії таки лишила ся в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нїкодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache.

Курцвайль підбіг до офіцера і почав притишеним голосом говорити йому щось по нїмецьки. Офіцер відвернув ся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch.

Та Нїкодим уже отямив ся і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулицї, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але отсей поганець!

— Schon gut! Там побачимо.

— Нї, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr! — скрикнув офіцер. Та в тій хвилї надійшов віддїл ґвардії народової. Комендант віддїлу салютував перед офіцером, а сей був рад позбути ся клопоту і віддав йому Нїкодима і Курцвайля для дальшого урядованя. Військо пішло в один бік, а ґвардия з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розуміють ся, що Нїкодима,

свойого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив як з ведра, його випустили. Не обійшло ся й без того, щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патриотичні ґвардияки не дали йому на прощанє пару порядних стусанів по пле-чах та по карку.

XIII.

Кілька день після сеї незвичайної стрічі Гриць маючи вільний вихід ішов вулицею, коли нараз напротив себе побачив панича. Сей поспішав кудись і навіть не зирнув на него.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Нїкодим обернув ся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову. — От іще з мене слїпак! Іду тай не бачу. Ну, якже ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маю ся не зле. У Львові отсе другий місяць, а доси були в Голомуцї.

— Та що ми тут на вулицї стоїмо і балакаємо? — похопив ся панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нїкодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалєр-ській кватирі на Сикстуській вулицї. Сальоник і спальня — отсе було все його помїщенє. Харчував ся в реставрациї, та й загалом, бовтаючи ся повисше вух у вирі тодішнього полїтичного житя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував де инде, вічно бігав, аґітував, демонстрував, орґа-нїзував, провадив горячковє житє, непастанно готовий до вияду не знати куди і по що і день поза день відклада-ючи той виїзд, не знати для чого. Здавало ся, що він кождої хвилї жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де і коли станеть ся воно. Бурливий 1848 рік богато людей, особливо горячих уже з природи, кинув у таку ненастанну горячку, і нею вияснюєть ся величезна сила епізодів та подій, що стали ся тоді не під впливом роз-ваги і постанови, але так якось негадано, були неначе

мимовільними вибухами загального горячкового настрою. Гриць пильно придивляв ся паничеви і дивував ся. Панич сильно постарів ся за ті два літа, похудів, посивів, щоки запали ся, тілько очи горіли мов два вуглі, а рухи зробили ся наглі, прудкі, неспевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діяло ся прихапцем, в поспіху, в горячковім ожиданю чогось далеко більшого і важнійшого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгости ся у мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по комнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шуфлядї.

— Ну, розповідж дещо! Як тобі жиеть ся, Грицю?

— Та що менї. От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіджте, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвитало.

— А що-ж тут порабляєте у Львові?

— Вітчину будуємо, — з усьміхом, але при тім горячо промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць. — Чого-ж ви тепер добиваєте ся? Панщини вже нема —

— Е, що там панщина!

— Як то що? Се-ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли бороти ся тодї.

— А уряд зробив собі з него молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробило ся ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоби заложити на нас шлиї.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустив ся знов ходити по покою. Оба

мовчали хвилю. Грицеви було якось прикро і сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він, — коли не розумію, що робить ся перед моїми очима. Мені здаєть ся, що тепер, коли панщини нема, Німець не панує над вами, ви повинні би тішити ся, а ви тепер чимсь турбуєте ся, бігаєте, побиваєте ся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми близше цїли, — з таємничим притиском промовив Нїкодим.

— Якої цїли?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненим голосом Нїкодим, зупинивши ся перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правдї і певно сказав би, як би не отсей твій мундур.

— Мундур? — зачудувано мовив Гриць.

— А так, мундур накладає обовязки. Значить, лїпше буде на тепер... Зажди ще троха, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далї. Почали говорити про иньші річи, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свойого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радував ся і тілько одного жалував, що в таку сьвітлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сидїли там на оборозї тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив панич, занятий очевидно иньшими думками. — Сидів, поки хлїба всего не з'їв, поки не потеплїло троха. Ледво живий перебрав ся через Бескид. У Бардийові лежав хорий цїлий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць встав і почав прощати ся.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частїйше! Не гнївай ся, що сьогодні так тебе холодно приняв. У мене тисячі клопотів

на голові. Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матн-меш вільний час, то приходи. Найлїпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хиба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Памятай, я жду!

Паничеве лице прояснило ся. Видно, якась нова думка стрілила йому до голови і він сердечно стиснув Грицеву руку на прощанє.

XIV.

В неділю Гриць застав у панича цїлу купу панів. При столї заставленім полумисками повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, склянками і чарками сидїли серед голосної розмови, сьміхів і жартів ріжні люде, молодші і старші, в цивільних одягах і ґвардийських мундурах. Гриць зразу подав ся назад і хотїв іти геть, та панич вибіг за ним.

— Нї, нї, Грицю, не бій ся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що се за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потому розповім тобі. Ходи!

І взявши Гриця попід руку, як дївчину до танцю, Нікодим попровадив його до комнати, де сидїло товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — се є той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво, браво! Давай його сюди! Ану, хлопче, дай руку!

І богато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючи ся його заклопотанем, що густим румянцем розлило ся по його лицї. Тілько один пан, що сидїв на почеснім місцї конець стола, не рушив ся з місця і злегка прижмуривши очи, дивив ся на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, котрого тут усї вважали найважнїйшою особою.

— Ґенерале! — мовив Нїкодим, клонячи голову перед тим паном, — отсе мій сїльський адлятус, товариш у конспіраційній роботї, хлопець, що з незрівнанним геройством витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Hm, ładny chłopiec! — якось цинїчно моргаючи буркнув ґенерал. — Придав ся-б і до иньшого рода конспіраціï, а?

Гриць не розумів гаразд промови панича ані ґенерала, та з слів і моргань обох тих панів дихнуло на него чимсь неприємним, немов тим горячим, затроєним духом, що йде від затхлого багна. Він уже на стілько освоїв ся, що досить певними очима, по військовому придивляв ся тому, кого звали ґенералом. Сказавши правду, нїчогісїнько ґенеральського не було в його непочесній фіґурі. Поперед усего фіґура була не в військовім мундурі, а в звичайнім, досить зашастанім цивільнім убраню. А по друге — лице! Се було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленковате, з блїдими губами, без крапельки крови, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосє на голові вже геть було шпаковате, на лицї ґенерала не було нїякого заросту і се надавало йому ще огидливійший вираз. Тілько очи чорні, невеликі та блискучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризали ся в тїло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодности, такої погорди до людей і такої безстидности, що вони робили більше вражінє очей їдовитої гадюки, нїж чоловіка. У Гриця дрож пробігла по всїм тїлї, коли його очи зустріли ся з поглядом сего ґенерала. Він не міг видержати сего погляду і похилив очи з таким чутєм, немов би його впечено в саму душу.

Тимчасом Нїкодим запрезентувавши Гриця ще одному високому, статному панови з великими сивими вусами, в ґвардийськім мундурі, котрого він велїчав полковником, запровадив свойого гостя на другий конець стола, де сидїла молодїж, посадив його і сам сїв коло него. Він заопікував ся заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку мясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердечно. В його голосї чути було давню щирість, що так подобала ся Грицеви ще в селї. Загалом Гриць завважив, що

сьогодні панич спокійнійший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І иньші молоді паничі, що сиділи близько него, були для него дуже чемні, припрошували його, щоби їв, стукали ся з ним чарками і пили на його здоровлє. Тілько підвівши очи і зирнувши просто здовж стола, Гриць побачив вперті в него гадючі очи ґенерала і знов почув, як мурашки забігали у него за плечима.

— Що се за ґенерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, се славний чоловік! — шептав Нїкодим. — Знаменитий чоловік, великий вояк. Се ґенерал Йосиф Бем! Запамятай собі його імя. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нїчого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радости. Він пробував здалека уважно придивлати ся знаменитому ґенералови, але не міг, бо ґенерал майже не зводив із него своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли і пили, розмова йшла гуртова, голосна і безладна. Та коли поїли все, що було на столї, Нїкодим поналивав усїм чарки, ґенерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. В комнатї зробило ся тихо і ґенерал дав слово господареви дому Нїкодимови. Сей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до него, подякував особливо ґенералови і випив за здоровлє гостей. По нїм промовив полковник, головний комендант народової ґвардиї. Подякувавши господареви за гостину, він звів бесїду на Гриця, величав його як героя зпід сїльської стріхи, як надію кращої будущини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сьміло можемо голосити цїлому сьвітови: Jeszcze Polska nie zginęła!

Сї слова повторили всї присутні з великим запалом, а деякі кинули ся знов обіймати і цїлувати Гриця. Та ось ґенерал знов задзвонив, а полковник провадив далї свою перервану промову. Він піднїс думку — зробити сему сердечному братови-селянинови невеличку памятку, щоби міг згадувати нинїшнїй день і зложити для него що хто може. Всї приняли сю думку з неменшим запалом, полковник узяв

свою ґвардийську шапку і сам пішов збирати датки. Та обивателї очевидно були не при грошах, датки сипали ся скупо і коли складка була скінчена, полковник почав щось шептати ся з Нїкодимом. Зібрано грошей так мало, що встид було давати їх Грицеви, що весь той час сидїв мов на терню і не знав, де подїти ся з заклопотаня. Нарада тягла ся досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства і порозумівши ся з ними полковник велїв участникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам нїби іменем цїлого товариства дав Грицеви гарний золотий перстїнь з блискучим червоним камінцем, що був у него на пальци.

— Носи його, сину, на памятку нинїшнього дня! — мовив старий вояк, — на памятку тих щирих приятелїв, яких ти нині знайшов у всїх нас.

Гриць не знав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей, — перстеня якось не випадало не брати. Урываними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеви своє побоюване: ану-ж побачивши у него такий дорогий перстїнь скажуть, що він украв його.

— На се є рада, — мовив панич, — дамо на внутрішнїм боцї перстеня вирити твоє імя і прозвище, а тодї носи його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після сего епізоду, промовив ґенерал. Його голос був сухий, урываний, мов удари палицею по дошцї.

— Głupstwo to! Говорімо про головне! На скілько ви готові до повстаня?

Нїхто не вмів гаразд відповісти на се питанє. По досить довгій і прикрій мовчанцї полковник почав вичислювати ґенералови відділи ґвардиї у Львові і по провінциальних містах, та ґенерал скривив ся і перервав його мову.

— Głupstwo to! Ваша ґвардия не варта фунта клочя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати то ґрунт, — стукав своїм деревляним голосом ґенерал. — Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви сьв. Юра і маємо весь

Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти! — скрикнув він нараз обертаючи ся до Гриця, — ти, Грицю! Сюди!

Гриць підняв ся з місця, військовим кроком підійшов до ґенерала і станув перед ним по військовому.

— Кілько маєте гармат на цитаделї?

— Не знаю, пане ґенерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнати ся і донести менї за тиждень, розумієш? Сїдай на своє місце.

Гриць відійшов і сїв.

— Отсе не ґвардия, — півголосом промовив ґенерал до полковника. — Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоби їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, ґенерале. Се не моя річ. Я маю досить праці з ґвардиєю, щоб яко-тако приготовити її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здаєть ся пан Нїкодим.

— Diable! — крикнув розсерджений ґенерал. — Полковнику, коли-б я був комендантом і ви дали-б менї таку відповідь, я велїв би вас розстрілляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всїм кермувати.

І обертаючи ся до пана Нїкодима, він крикнув:

— Пане Нїкодим!

Сей підбіг і став перед ґенералом.

— Як стоїть справа з військом? Кілько маєте запевнених?

Нїкодим увесь почервонїв і пару хвиль даремно силкував ся сказати слово.

— Поки що... поки що... я навязав зносини — —

І він похилив ся і сказав ґенералови щось шептом.

— Głupstwo to! — буркнув гнївно ґенерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна бояти ся денного сьвітла. Просто до цїли, то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він обертаючи ся до Гриця. — Сюди!

Гриць сидїв мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою

самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катованє. Почувши голос ґенерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособленє, він підняв ся з місця і підійшов до него.

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете панове робити повстанє.

— А що-ж ти на се?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добивати ся.

— Хочемо мати свою, незалежну Польщу і відірвати ся від австрийського цїсаря. Що ти на се?

— Пане ґенерале, я австрийський вояк і присягав цїсареви на вірність.

— Głupstwo to! Як відірвемо ся, то присягнеш на вірність польському королеви.

— Пане ґенерале, я Русин і Польщі добивати ся не хочу.

— Со? Со? Со?

Ґенерал мов ухам своїм не вірив.

— Ти Русин? Що се значить?

— Ви Поляки — для вас Поляк те саме значить, що для мене Русин.

— Со? Со? Со? — загуло цїле товариство.

— Але-ж хлопче! — скрикнув добродушно полковник. — Polak a Rusin, to wszystko jedno.

— Русини, то тілько часть польського народа, — гукав хтось із товариства.

— То якісь сьвятоюрцї набалакали йому дурниць.

— Польща, то наша спільна мати, Русинів і Поляків.

— Як може Русин не хотїти Польщі? То так як би не любив свого власного житя.

— Głupstwo to! — грізно крикнув ґенерал. — Tu niema żadnych Rusinów! Підеш з нами?

— Нї, пане ґенерале.

— Нї?

Сеї відповіди ґенерал мабуть не надїяв ся. Він з виразом дикого гнїву зирнув на Гриця, а потім на Нїкодима.

— Пане Нїкодиме, — мовив він сухо. — Як би я мав у руках коменду, а ви запросили-б менї на довірочну нараду чоловіка неприхильного нам, я-б на місцї велїв розстрілляти вас і його.

— Але-ж ґенерале, Гриць не є наш ворог! — звинняв ся Нїкодим. — Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Нї, пане, — мовив твердо Гриць. — Не майте тої надії. Я не піду з вами. Я цїсареви присягав.

— Але з мусу, Грицю!

— Що-ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну нїколи.

Все товариство стояло при сих словах, мов само не своє. Всїм було нїяково, прикро. Тілько ґенерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, переривающи неприємну мовчанку.

— Нї, пане ґенерале, — не можу.

— Не бій ся! Дай руку. Люблю тебе за отвертість і щирість. Так і слїд поступати воякови. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про се, що тут чув і бачив — ані слова! Розумієш! Скоро що писнеш, памятай, ми все будемо знати і тодї смерть твоя. Бувай здоров! Kehrt euch, marsch!

Гриць обернув ся і пішов. Тілько при дверех мов нагадавши щось він обернув ся, підійшов до стола і положивши на ньому свій „гоноровий“ перстїнь, промовив:

— Віддаю вам се назад! Може... знайде ся... хтось... гіднїйший.

Він промовив ті слова уривано, зацукуючи ся, мов на силу видушував їх із горла, а потім салютуючи обернув ся і вийшов геть.

Всї проводили його очима до самого порога, але нїхто не рушив ся з місця. А коли Гриць вийшовши запер за собою двері, ґенерал мовив:

— Славний хлопець! Нїкодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Се не легка річ, але можлива. А тепер замкнїть двері і укладаймо плян кампанії!

XV.

Нїкодимови не довело ся більше бачити ся з Грицем. Два дни по тій гостинї він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до него. Нїкодим поїхав і не вернув аж за місяць. За той час він встиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та у него тілько одно було перед очима: повстанє, що готовило ся у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кількананайцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо троха оружя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а се, здавалось йому, вистарчить на початок, щоби захопити в руки цїсарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цїлковите безголовє. Ґвардия без доброї коменди, вправляла ся більше в пїятиках, нїж у воєннїй дисциплїнї, полковник скинув ся коменди, ґенерал Бем знеохочений плюнув на все і виїхав до Відня. Та з другого боку серед людности зростав, як йому здавало ся, запал до повстаня, нїмецькі урядники купами тїкали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки і бійки ґвардияків та міщанської молодїжі з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги ґенерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і нїч оружне поготовє, на цитаделї набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революцийний „Міський видїл“, і на театр, де галасувала неменше революцийна „Рада Народова“. Обопільне роздразненє змагало ся. Всї почували, що мусить прийти до вибуху, та нїхто не хотїв починати.

Вибух явного повстаня на Угорщинї долив оливи до огню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичинї, купами кидали службу і з оружєм утїкали за гори, щоби стати в рядах повстаня; се ослаблювало сили уряду в Галичинї. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало Поляків ласих на всяку революцию, і се ослаблювало силу сподіваного повстаня в Галичинї. Міський видїл вислав своїх делеґатів до Пешту, щоби порозуміти ся з Кошутом про спільний плян дїланя; з дру-

гого боку Гаммерштайн розпускав по Львові вісти, що в разі вибуху повстаня покличе руське селянство з околичних сіл і затопить місто в крови повстанців. При урядовій заохоті і підмозі орґанізували ся по містах руські ґвардиї, а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

Нїкодим, так сказати, з головою кинув ся у ті спінені, розбурхані хвилї революцийного руху. Він був душею всего, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив де було треба. Невеличкий запас оружя був уже на поготові; були деякі надії на зраду в ґарнізонї, була майже певність, що Русини не є небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тілько удасть ся пе́рший удар.

Було се д. 1 листопада 1848 року. Сей памятний для Львова день хилив ся вже до вечера. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тілько що розсипав ся в розвалини від гарматних куль. Академія і театр з сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістє було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблїв викидуваних на вулицю, гойканє ґвардияків, ремесників і всякого дрібного люду, що зривав тротоари і з навалених меблїв, повозів та каміня робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнаня конаючих.

Військовий віддїл обсадивши готель Жоржа з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві полеві гармати бухнули в той отвір градом картачів, та барикада остояла ся. Зза неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочила ся на боки. Знов заграли картачівниці, — барикада ще стояла, але вистрілів ізза неї не було чути.

— До штурму! — роздалась коменда і укриті доси за каменицями вояки збігли ся на вилеті Галицької вулиці і пустили ся бігти до барикади. Та в тій хвилї грюкнула зза барикади сальва вистрілів, роздали ся крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусїла знов відступити.

Тільки один лишив ся. Се був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилав ся перед ним. На барикаді підняла ся раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Нїкодима Пшестшельського. Його очи горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на нїй польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув що сили:

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia!

Щось страшне, болюче ворухнуло ся в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того памятного вечера після панських побоїв і його слова: „Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нїзащо, памятай, що їх Польща, то хлопське пекло!“ І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло него лежать пострілянї хлопські сини, а їм бач чого забагаєть ся!

Се міркуванє не було й міркуванє, се були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсийні рухи в його серцї. Рівночасно з ними, майже несьвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не міряючи він потягнув за курок. Грюкнув вистріл і трафлений в саме серце Нїкодим Пшестшельський на лице повалив ся з барикади.

В тій хвилї сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг каменицї. Була крайня хвиля, бо в той самий момент ізза барикади гукнула ще одна сальва, а з противного боку ще раз гаркнули картачівницї. З хрускотом упала барикада, з скриком розскочили ся повстанцї. Нова команда — і вояки одною сальвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстанє було скінчене.

Гриць ішов в ряді, робив усе на команду, але не тямив нїчогісінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не тямив анї того, що говорив при рапортї — здаєть ся, за него говорив Осип, — анї що було з ним, коли йому перед цїлим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тілько тодї отямив ся, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу і на просьбу старого батька йому даєть ся необмежений урльоп

з військової служби. Сам ґенерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для него на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямив ся аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрем, уцїлував руки батька і матери, привитав ся з рідною хатою.

ПОЕЗИЇ В ПРОЗІ.

РОЖІ.

У склянці, тонко різаній, прозорій, наповненій аж по сам край сьвіжою водою, стояли вони...

Темночервона, окружена листками, що недбало звисали, горіла пурпурою. Розцвила ся роскішно, упоювала ся сама собою, принаджувала до себе і ждала неспокійно.

Зараз коло неї, мов під охороною маленьких, трохи потвердих, темнозелених листків, тулила ся блїдорожева рожа, що тілько на половину розцвила ся.

Вона ще перед кількома хвилями була пупінком, а тепер немов від одного сильного віддиху ранного повітря розцвила ся і виглядала так, якби сама з себе стала такою пишною, коли тимчасом вона все ще була пупінком.

Вона була повна поетичного передчутя рожа, до котрої усьміхаєть ся полудень зі своїми ріжнобарвними метеликами...

Крайні листки її були напоєні темнорожевою краскою, але середущі тілько якби почервоніли ся від рожевого подиху. Ніжна і запашна і несказано непорочна, сперла ся вона на темночервону рожу, притулила ся і несьвідомо допоминала ся, аби її взяти в обійми.

Коло них стояла біла.

Обтулена сьвіжими зеленими листками вона тонула в собі, а проте чула, що жиє. Ледви прочуваючи своє барвне

окруженє, сияла невинностю і чистотою і пахла так чудово, що зелені листки здержали свій віддих і в нестямі пили її солодощі...

Коло сеї рожі і центіфолії заховав ся один-однісенький матово-жовтий пупінок.

Чи так виглядали пупінки?

— — Та рожа звисала геть поза край склянки.

І великі майже блискучі листки хилили ся довкола неї ніжно та намагали ся як найблизше притулити ся до неї. Але вона, тяжко засумована та прибита незаспокоєною тугою, і поглядом на них не кинула. Все дивила ся в низ, схиливши головку, як би лякала ся з якого боку несподіваного блиску або щоб який упертий промінь сонця не заглянув в її зачинену душу, чого вона ніколи в сьвіті не стерпіла би.

Її великі листки з краю скрутили ся, незамітно потемніли і перед часом зівяли...

Коло неї дві грубошні дикі рожі з ясноземеними листками.

Стіл, що на нім склянка стоїть, з білого мармору.

Тло — брунатно-золоте.

Тут же і прислонена засьвічена лямпа.

Повітрє — парне.

Чи вони дрімали?

Ледви. Виглядали так, якби радше ждали чогось нового, чогось казочного...

— — Напротив стола навстяж відчинене високе, вузке ґотицке вікно, за ним тонуть у темряві велити-дерева, а над ними простерло ся небо, покрите грізними хмарами, з заслоненим до половини місяцем — так за вікном.

Поміж деревами тихий шум.

Спершу ніжний і лагідний, але потім щораз сильнійший, далі переходить в потаємний пристрастний шепіт — і вкінци сьвіжий жвавий легіт впадає вікном.

Летить просто туди, де стоять рожі, доторкає ся всіх сьміло, немов цілує їх, так що груба цоломінь лямпи з переполоху палахкотить і тремтить... Потім знов настає тиша...

Майже чутно впали листки темночервоної рожі на білу плиту мармурову.

Спершу один листок, потім три, чотири, далі ще більше, нарешті майже всі.

— — З їх упадку тиша, що довкола панувала і все у себе приймала, зложила казку про долю рож...

АКОРДИ.

Геть далеко і високо, де ясні зорі, там мабуть є щастє моє. Звідси туга у мене, що менї її Бог поклав у серце, а нїхто не міг утихомирити.

Жду ангела смерти.

Я чую єго єсь тут і тут... як він іде... то тут з'явить ся то там... небавом почую, як він перейде попри мої двері...

А зорі з неба так привітно усьміхають ся до мене!

Там певно є щастє моє.

*

У лїс зайшла я.

Так тихо довкола.

Тут тиша і холод — такі великі, що аж менї лячно.

Теплими словами хочу оживити єго і себе і кажу ті слова.

Луна не йде.

Так тихо й пусто, як перше... так мертво у буйній зелені, що жаль находить на мене.

Ще раз кличу голосно з повної груди найгорячійше слово, яке є на сьвітї... і невже? по довгій хвилї йде луна, крок за кроком, якби з холодної пропасти добував ся веселий подорожний: „Люблю тебе!“ — пішла лїсом — і жила ще довго в памяти всїх цьвітів, хоч сама давно загинула...

*

Кождий чоловік раз в житю зупиняє ся і не знає, куди завернутись. Я свою дорогу знаю. То самота. Вона впялила свої грізні, холодні очи в мене і моргає до мене.

Я йду.

Я тобі буду служити, ти велика безсердешна самото, і пісні свої покладу у ніг твоїх.

Усьміхни ся тоді!

Він такий пожаданий... такий добрий... оттакий солодкий усьміх для втомленого серця, що даремно благало о него людей...

*

Від мене до тебе — стелить ся ясна дорога.

Як срібна стяжка.

Нею легеньким кроком ідуть лелії мого серця. Остатні лелії моєї молодости. Опустивши зажурені головки, вони оглядають ся і пращають ся: „Ми вже ніколи не повернемо, горде житє!... ми вже не повернемо... ми остатні... дай хоч дні прожити...“ І тихо ступають тихою дорогою до тебе, щоб там зівянути...

Ольга Кобилянська.

ДВІ ДОЛІ.

ПОВІСТЬ

Данила Мордовця.

(Конець).

XX.*)

Того-ж року, на другий чи на третій дéнь після зимного Миколи, у Сірка в курінї сидїла сїчова старшина та три значні Запорожцї — Леонтій Корж та Яким Яворницький з Павлом Пелехом. Запорожцї тільки у той день вернулись у Сїч з далекої дороги.

— Так, так, — казав Сірко, сидючи коло столу, на котрім стояли чималий боклаг з зеленого скла, срібна дорога чаша, а коло них закуска: хлїб та вялена риба. — Так, так... Сказано: з великої хмари та малий дощ, — казав, осьміхаючись, Сірко. — Ану, панове, випийте з дороги ще по чарцї, та розкажіть, з чого-б то на такого вояку, як Ібрагим-Шайтан-паша, та напав заячий дух? Я про „козака-нетягу“ вже й не питаю.

— Та воно так було, батьку отамане, — почав Пелех. — Я майже не відходив тодї ні від Шайтана-паші, ні від Хмельниченка. — Так ото як двадцять третього чи двадцять четвертого серпня Ібрагим-паша надумав вже через підкопи знести город, я, приложившись до хреста,

*) Див. II, III, IV і V книжку.

моргнув отцю Іонї, як тільки він повернув від Хмельниченка, що вранці Чигирин попаде у пекло. Так ото отець і принїс моє тайне слово у город, а Чигиринці, не дожидаючись пекла, у ту самісїньку ніч несподївано вибігли з города, деякі з боклагами води, та зараз у підкопи, вирізали до ноги усїх там копачів і порох залили водою... Так після того я сам бачив, як Ібрагим-паша лютував мов звір і сам шматував на собі свій дорогий халат, а Хмельниченко вискочив з свого намету мов несамовитий і стояв роззявою, дивлячись на Чигирин, неначе корова на нові ворота. Коли дивлюсь, мов опечений летить старий Васюта Макогін з деякими козаками, весь у пилу й поросї, вуси осмалені, шапка кулями прострілена, і через силу вимовляє: — „Москалї йдуть! — Грицько Ромодан веде, а за ним і гетман попович з козаками!“ „А далеко?“ питає Юрась. — „Вже у Днїпро лїзуть“. — Юрась зараз метнув ся до Шайтана, а той через сурмачів покликав Нуредина-хана і велїв з ордою гнати у мертву голову, щоб не пускав через Днїпро нї Москалїв, нї козаків...

— Де вже! — перебив його Яворницький. — Ми тодї з паном Левоном і деякими з наших братчиків були саме там, по сїм боцї Днїпра. Так де вже було ордї зупинить Москалїв! Вони там, по тім боцї, поставили, саме на березї, свої ломові гармати і сиплють желїзними кавунцями та оріхами на сей бік в орду, мов у галич. А деж було Татарві з своїми стрілочками супроти желїзних кавунів! — А там вже й човнів і чайок вздовж берега видимо-невидимо: хоч би тобі один рибалка з своїм дубом або з душогубкою пристав до сего берега — усї, мов качки, майнули туди, до козацьких човнів... Бачить Нуредин-хан, що не переливки, зараз гонить до Шайтана своїх вітроногих чортів: „Не вдержу — каже — Москаля, — ратуй сам!“

Сїрко скинув очима на старшину і покрутив головою.

— Ну, а що-ж було далї?

— А далї було ще гірше, — сказав Пелех. — Як прибігла Татарва від Нуредина, як сказала, що Москаль і на водї не тоне і на огнї не горить, Шайтан миттю за-

брав усю свою силу, а намети і обоз покинув коло Чигирина, щоб у городі не догадались, що він утікає, та звелівши стріляти із гармат до городу, метнув ся до Москалів.

— А Хмельниченко? — спитав Сірко.

— Хмельниченка він зоставив під городом. Та не довго він і стояв. Шайтан не зупинив Москалів і козаків. Увесь день двадцятьпятого серпня, в суботу, стріляли Турки із гармат на той бік Дніпра, щоби не підпускати Москаля до води, та тільки гетман попович добре у шори убрав Шайтана: він велів спустити у низ по Дніпру козацькі чайки та човни, а нічю козаки усі чисто й перевезлись на сей бік. Так ото вранці, у сьвяту неділю, як оглянув ся Шайтан, аж козаки вже смалють його у потилицю, а Москалі з другого боку знай залізними кавунами обсипають. Не вдержав і він, та знов до Чигирина, до свого обозу й наметів, та вже крадькома, мов собака з осмаленим хвостом, поза Тясмином, і тільки нічю добрався до Чигирина. А що тут було — і сьміх і горе! Всю ніч велів стріляти до городу, а ранесенько, коли ще було поночи, і учкурнув зпід Чигирина, тільки пятами покивав, звелівши підпалити свій стан — усе, що не вспів з собою забрати... А Хмельниченко аж волося на голові рве. Вдарились вони зпід Чигирина за Інгул, та не добігши трохи до Бугу, розбились на двоє: Ібрагим-паша з Хмельниченком потягнули за Буг, до Акерману, а сердешний Нурединко-ханок...

— Тепер наш сват до якого часу, — осьміхнув ся Сірко: — він, дякуючи нам за ласку, вже прислав з Кизикерменю і борошна гаразд таки, і самопалів і зілля та олова... Наші хлопці, тоді, як він утікав з ордою до себе, перевозили його й мурзаків з агами на своїх байдаках через Дніпро, — і орді допомагали перелазити на той бік... За те-ж вони і гостинця нам прислали — і борошна, і самопалів... Ну?

— Так ото турецьке військо до Акерману, а ми за ним... А що потім там було, — і не дай Мати Божа!... Ніколи-б не хотів я у турецькі паші пошити ся. Аж мороз за шкурою, як згадаю...

— А що? — спитав писар — було весіля, та й з дружками й з боярами?

— Було, пане писарю, ще яке було! — аж скрикнув Пелех. — У нас, як часом було провинив ся поганий козарлюга або й сама ледаща старшина, так її кіями забють, або камінь на шию, та у Дніпро, чи то в Чортомлик раки ловити, а там — не дай Боже! — надивились ми, як очи не повилазили.

— Ну? — зацікавив ся писар.

— Та що вже й казати! — махнув рукою Яворницький. — Як ото добігла до султана звістка, що Ібрагим-паша не добув Чигирина, то так розлютував ся, що прислав кождому з них по шовковому очкуру.

— Знаю я ті очкури, — тихо промовив Сірко.

— Аж чотирнадцять їх прислав султан Махмуд у Акерман: дванадцяти пашам — кождому по шовковому шнурку, та по шнурку Ібрагиму-паші і Нуредину-хану...

— Як! і Нурединови! — аж підскочив Сірко.

— І Нурединови, батьку отамане; самі ми, здорові були — і пан Павло і пан Левонтий і я — своїми очима бачили те, бодай нїколи не бачити!... Ось як воно було. На полі, коло Акерману, вириштувалось лавами усе турецьке військо, що було під Чигирином — яничари, семени, спаги, Молдаване, Волохи, копачі — уся турецька сила — з пашами, мурзами, аґами і беями. Попереду під червоною корогвою, Хмельниченко, білий-білий, як крейда. Тут же, перед військом, трохи осторонь Ібрагим-паша, Нуредин-хан і дванадцять пашів, сказати би, отаманів чи то полковників, або й повисше. У самого Ібрагима-паші лице мов попелом сірим присипане. І другі паші не красші. Над ними полощеть ся у повітрі зелена корогва пророкова, а на нїй золотий серп молодика. Перед лави виступає значний чауш із Царгорода, гонець, падишаха з фірманом на золотому блюді, котре держить у руках чорне-чорне як вуголь Арапча у червоному з жовтогарячим убраню, а чотирнадцять яничарів, у синьому з білим, виносять перед військо на чотирнадцяти срібних блюдах по шнурку — шнурки червоні, зелені, чорні, блакітні... Хмельниченко глянув на ті шнурки і позеленів, мало з коня не

впав. І його шнурок там, думає, який? — червоний, зелений? Чауш бере з золотого блюда фірман і читає... Ми вже бачимо, до чого воно: удавити кождого тим шнурком, як цуциня... І підносять яничари кождому по шнурку... Тільки Юрасеви не було шнурка...

— Не було? — спитав Сірко. — Не варт і шнурка — не заслужив... Ну?

— Ми вже й не дивились, що там потім було — гидко стало, — і вернулись до Юрасевого намету.

В сю хвилю у курінь увійшов Петро Халява, і перехрестив ся на образ.

— З пятницею були здорові, — уклонив ся він.

— Ходи і ти здоров, Петре, — обізвав ся Сірко. — За яким ділом, козаче?

— Та он там якісь люде до брами під'їхали — чи воно Москалі, чи воно Ляшва... Я вже й не второпаю, батьку отамане, — чи бити кого, чи не бити: то кажуть — Москаля бий, а завтра — не бий Москаля, бо Москаль — свій брат... То, бувало, я Татарву бив, а тепер не знаю — чи бити, чи їй браму відчиняти... Майже і Ляшву — не знаю — чи бити, чи не бити... Такі порядки настали...

Всї засьміялись, бо давно знали, що у Халяви — „не всї дома," а козак щирий.

— Спасибі, Петре, — сказав Сірко — ти у нас вартовий на всю губу. Кажи, що воно там таке?

— Та таке, батьку отамане, що я й головою своєю не розчовпаю. Під'їзджає воно під браму, чи то вона Москва, чи то воно Ляшва легкодуха. Я й питаю: що воно за людина? — А воно: Я піддячий з Москви, каже. — А який там піддячий, коли в него й коси чорт має. Я йому й кажу: Який ти у іродового батька піддячий, коли в тебе коси чорт має? — А воно як зарегоче, а я як крикну: пугу! пугу! пугу! — та зараз і наставив йому мушкета саме у його мурло, межи очи... Тут вони всї, що з ним були, так і покотились. — Я — каже — Артем Золотар з товариством від ясновельможного пана гетмана, а він піддячий Омелян Шостаків з царською грамотою до пана кошового і до війська запорозького низового. — Так який

же він піддячий, коли без коси! — От я й прийшов спитати — чи бити його, чи не бити?

— Ні, козаче, не бий, а впусти у браму, — сказав Сірко. — Іди, спасибі, що так пильно доглядаєш нашої матери Січи. Мало у нас таких щирих вартових, як ти, Петре. Без тебе пропала-б Січа.

Петро похнюпив ся мов дівчина, до котрої залицяєть ся парубок, і вийшов з куріня, промовивши: „щасливі зіставайте ся, панове".

— От дурне, а щире, — сказав Сірко. — А що воно там таке, з Москви? — Яким то вітром звідти дує? — Побачимо.

XXI.

Через яку там годину Сіркови сказали, що приїхав з Москви піддячий Омелян Шостаків і що вожами собі із Батурина узяв він Артема Золотаря з товариством, а увійшовши у Січу, став у батуринському курені, у Гречина Павла. Того-ж дня він появив ся у Кошу і просив, щоби його допустили до кошового. Тоді сам отаман пішов до него у курінь. Звичайно, поздоровкались. Сірко, як слід, спитав про здоровле його царського пресьвітлого величества, і хотів віддати грамоту тут-же кошовому на руки, але Сірко грамоти на руки не прийняв.

— Дякувати його царському пресьвітлому величеству на милостивій грамоті, — сказав він. — Але у нас, війська запорозького низового, того не завелось, щоби грамоти приймати на руки. Пехай пан Омелян — ласка панова — винесе грамоту на Січову раду, завтра, і на очах військового товариства віддасть її кому слід.

Не вспів Сірко вийти з батуринського куріня, як до його вже біжить вартовий Петро Халява.

— От лихо, батьку отамане, ще якогось там Ірода принесло: чи бити його собачого сина, чи не бити?

— Та хто там такий? — спитав Сірко.

— Та якась Татарлюга. Очи йому оттакі! з голубяче яйце.

— Чого-ж йому треба?

— Каже, що він ханський осавула, задля окупу татарських полоняників.

— Так впусти, мерщій впусти його, Петре: у нас на Кошу зосталось тих грошенят, як кіт наплакав.

Халява метнув ся до брами. І справді то був осаула нового хана, Мурад-Гирея, що наставили замісць Нуредина. Його зустрів військовий осавула, Іван Шило, і повів був до батуринського куріня на постій, де стояв піддячий Шостаків, але Москаль і руками й ногами: не хоче з бусурманом одним духом дихати. Треба було Тегая — так звали ханського післанця — вести до иньшого куріня.

Поки йшов торг, минув день, а на завтра, у суботу, мусіла бути у козаків рада.

З самого ранку довбиш виніс із церкви котли і став дрібушкою бити у довбні. Тоді вийшов із свого куріня осаула, Іван Шило, теж увійшов у церкву, узяв там велику військову корогву і став з нею на майдані.

А тими часами царський післанець, піддячий Омелян, умившись і помолившись Богу, виглядав із свого куріня у віконце на майдані.

Довбиш у друге забив у котли, і Запорожці посипали з курінів на майдан.

Довбиш ще вдарив двічи. Тоді виходила на майдан старшина: кошовий Сірко з булавою отаманською, судия Кудлай з великою печатию, військовий писар з срібним каламарем і орлиним пером. Усі без шапок — і старшина, і козаки.

У курінь увійшов Павло Пелех.

— Його милость кошовий отаман з всім військом запорозьким низовим запрошують пана Омеляна на раду, — сказав він, ввічливо уклонившись.

Піддячий вже був одягнений як слід і з шапкою у руці. Він помолив ся, поклав три поклони, погладив свою руду, лопатою, бороду і вийшов у слід за Пелехом.

На майдані він підійшов до старшини, уклонив ся по московськи з повагою і подав грамоту кошовому.

— Шапки на землю, панове, — сказав Сірко і положив перед собою шапку на землю.

Положили свої шапки на землю судия Кудлай, писар Забродя і осавула Іван Шило. На шапки положив осавула і військовий прапор — корогву.

Тоді Сірко розгорнув грамоту, поцілував печать і подав грамоту судиї, а той вже писареви.

— Прочитай, пане писарю, до ради грамоту його царського пресьвітлого величества: нехай ми послухаємо, — сказав Кудлай.

Писар читав: „Від великого государя царя і великого князя Теодора Алексієвича всеї Великої і Малої і Білої Руси, єго царського пресьвітлого величества, самодержця і обладателя“...

— Стій, стій, стій! — мов опечений крикнув московський посланець. — Як ти прочитав послїдне слово, пане писар?

— Як? — трохи здивував ся Забродя. — Прочитав, як воно тут написано: я читати умію — не по складах.

— Так прочитай знов послїдне слово — як ти його читаєш, — сказав упертий Москаль. — Прочитай же по правдї.

— Як ще там по правдї! — вже трохи сердив ся писар, бо він добре вчив ся у київській академії, а тут буцім то на простому московському „обладателеви“ спіткнув ся.

— Ну, обладателя...

— Ай-ай-ай, Господи! — переляканим голосом говорив посланець. — Яку наругу вчинив ти, писарю, імени великого государя! З великого государевого титула виняв дорогоцінний диямант — одну букву пропустив з титула, а за се по указу його царського пресьвітлого величества, у нас на Москві піддячих і дяків бють батогами без пощади.

І старшина і козаки не знали, що й подумати. Невже-ж то їх писар читати не вміє? Яку він там „наругу“ царському імени вчинив? — який „диямант“ украв?...

— Я вже не знаю, як і читати, — розвів руками писар. — От халепа — сором на усе військо.

Московський посланець підійшов тоді до писаря і, водячи пальцем по грамотї, промовив:

— Видиш — тут написано по правді, грізно і честно по старині: „самодержца і облаадателя“ — облаадателя — з двома „азами“, з сугубим „азом“, а ти один „аз“ із царського пресьвітлого титула, вкрав, може і ненароком — і то тобі, писарю, провина.*)

Старшина й козаки аж о поли руками вдарились.

— Он який він московський „аз“ — за него батогами там людей чешуть — ну „аз“! — смикнув за рукав Пелех Яворницького.

Сяк-так, а грамоту дочитали до кінця. Тоді старшина і військо били чолом великому государю за його милостиве слово, а відбивши чолом, прохали государевого посланця говорити про справи, по яких його прислано до Січи. Посланець скидав ся на те, що він з дороги дуже потомлений, не зможе як слід довести до війська волю його царського пресьвітлого величества, що тільки через день він знайде в собі на те силу, але отаман і старшина прохали його „не чинити московської волокити“.

— Трудно буде зібрати козаків для другої ради, — сказав Сірко: — бо вони мусять зараз розійтись із Січи задля рибного промислу — за недостачею у Коша хліба, козаки тільки рибою й живуть — більш нічим годуватись товариству. Так нехай буде ваша ласка!

Тоді посланець сказав — звичайно по московськи:

— Відомо вам, війську запорозькому низовому, що великий государ, платячи вам, отаманови і всему війську низовому, своє „жалованіе“, приказав вам в часі ворожого нападу на Чигирин іти зі своїми ротами против неприятеля, а ви не тілько не пішли під Чигирин, а і над кримським ханом, коли він утік ку Дніпру, промисла не чинили. Чому ви того не зробили?

---

*) Се не авторські вигадки, бо справді у всіх урядових актах XVII століття, у царському титулі слово „обладатель“ невідмінно повинно було писати ся двома *а*, і за пропуск у титулі одного *а*, як і за всяку у титулі помилку, писарів люто було карано, наче за державний вчинок, „за поруху“, мовляв, „і умаленіе государевой чести“.

— Тому, — спокійно відказав Сірко: — під Чигирин ми не ходили тим, що війська на Коші було мало, та й тим ще не ходили, що Турки й Татари попри Чигирин на Січу приходити думали, а добувши Січ — осадити і своїми людьми укріпити і самий город у мислях мали. Щоб випередити сей злий намір, ми з ханом помирились, маючи при тім гадку — продати їм татарських полоняників, бо військо наше, не мало ні здобичи, ні запасів і було голодне...

— З голоду пухли — от що! — чути було сердиті голоси з громади.

— З лободи хліба не вчиниш, а сила у нас татарська з Криму.

Раду мов вітром колихнуло. Сірко підняв над головою булаву.

— Дітки! Дайте мені договорити за вас, — сказав до громади, а потім до посланця: — та й задля того помирились ми з ханом, щоб нашим рибалкам вільно було йти в море і на річки за рибою, а ще й тому, що не раз і не два ми до гетмана Івана Самійловича посилали, щоб царське величество прислав до нас своїх ратних людей на оборону, як присилав цар Олексій Михайлович... Та ще — говорив Сірко — писали ми, щоб гетман сам пустив із городів до нас козацтво, або який полк і запасу прислав; але гетман козацтва не пустив і запасу не прислав нам, — тим наші козаки мусіли тілько одною рибою годуватись. А як ми з ханом учинили згоду, тоді й за Татар-полоняників великий окуп брали і за сіллю до моря вільно ходили; а коли-б з ханом не помирились, то чисто усі з голоду померли-б. А турецьких і кримських людей, котрі зпід Чигирина утікали, не громили ми длятого, що війська у Січи мало було; усі наші козаки, маючи надію на згоду з ханом, чисто розійшлись по промислах, та й тепер у Січи війська мало: усі чисто по промислах.

Сірко помовчав трохи, а потім, обертаючись до осавули, сказав:

— Пане Іване! Візьми з шапок корогву сьвяту: нехай вона сяє над нашими головами, бо те слово, що

казати-му зараз, буде на наші голови: де моє отаманське слово — там і наші козацькі голови.

Іван Шило підняв корогву і став коло кошового з нею. Сірко, не глядючи на посланця, а звертаючи очи на північ, мов би то до Москви, сказав:

— Бємо чолом великому государеви, щоби государ пожалував нас, військо запорозьке низовє, велів би прислати до нас ратних людей, а гетману казав би вислати до нас полтавський полк, і ми, по весні, як тільки військо і запаси до нас будуть прислані, згоду з ханом поломимо і на Крим війною підемо.

Коли Сірко говорив таке, то ні сам він, та й ніхто з козаків не бачили, що робилось за спиною козака Павла-Гречина, у котрого, у батуринськім курені, став на постій московський посланець. Там Тегай не зводив своїх очей з московського посланця. А як Сірко сказав, що по весні козаки воювати-муть Крим, Тегай ухопив ся за шаблю і так глянув на московського посланця, що коли-б Москаль побачив ті очи, то не тілько-б згадав Іверську, а не забув би й до Казанської засьвітити сьвічку завбільшки за кінську ногу.

Того вечера в батуринськім курені весело забавляли ся Запорожці з московським посланцем, паном Золотарем і Татарином Тегаєм. Коли рип двері — у курінь увійшов осаула Іван Шило.

— Бувайте здорові з суботою, панове, — привитав ся він.

— Ходи і ти здоров, пане осавуло, — відказали козаки. — Ану-мо по кухлику, пане Іване, — сказав Запорожець Павло-Гречин. — От частуємо сього злого Татарюгу за те, що він нам грошей привіз за своїх полонянників та полонянок... Ану, пане осавуло, не сором ся, черкни кримської.

Випили, а Шило і каже до Золотаря:

— Я до тебе, пане Артеме, від батька кошового: кличе тебе до себе у курінь, щось йому до пана гетмана потрібно.

Сірко був один у себе у курені, як до його прийшов гетманський посланець.

— Я хотів з тобою, пане Артеме, поговорити на самоті: от і покликав тебе до себе, — почав отаман. — Бачу я, що ясновельможний пан гетман не йме мені віри, і те мені дуже прикро. Богом істинним заклинаюсь тобі: прискорбна від того душа моя даже до смерти, бо якими очима на мене пан гетман дивить ся, тими-ж очима і його царське пресьвітле величество на мене взирає... З того-ж і прискорбна душа моя.

Сірко раптово розстебнув свій аркуш, розкрив на грудях сорочку і, виймаючи з-за пазухи хрест, з палкостию заговорив:

— Ось — на сім хресті божусь і заприсягаюсь, цілуючи сьвяті ніжки Розпятого іже за ни, що я царському величеству ніколи зрадником не був, а з Хмельницким мирив ся задля того, щоб його піймати і як злодія заслати до Москви. Для тогож я й посилав і під Чигирин і в Акерман значних і вірних козаків — Якима Яворницького та Павла Пелеха з товариством, аби вони за ним, як за вонючою хохулею слідком ходили, щоб зама нити ту хохулю у капкан — у Січ. Передай се моє слово будь ласка, пане Артеме, і його милости, пану гетману. А завтра я передам тобі перед військом і листи наші, війська запорозького, до його царського пресьвітлого величества і до його милости пана гетмана.

XXII.

Минув місяць, другий. Ще при початку 1678 року по Україні пройшла чутка та забігла й в Московщину, що Турки знов лагодять ся йти на Україну й на Москву, що мовляв з усеї Туреччини і з підручних султанови царств — вавилонського, єрусалимського, арабського, армянського й македонського, з Великого і Малого Єгипту, з Малої Азії і Анатолії, з земель болгарських і сербських, з Волощини і Мутянщини, — усе, старе й мале з 12-ти літ, султан посилає на Україну з Хмельниченком, що в одній Волощині й Мутянщині велів він припасти задля походу

60.000 тесниць та 60.000 сокир, лопат і зелізних сап. Здавалось, увесь сьвіт піднимав ся на бідну Україну!

Минуло ще кілька місяців — і чутка обернулась в видиме страховище...

Хмельниченко вже знов під Чигирином. Тепер у него сили — неосьвітимо, несчислимо. Замісць Ібрагима-Шайтан-паші, того, що на шнурку удавили, з ним сам великий везир — Асан-Кара-Мустафа-паша, великий вояка, та суворий християнський різник Каплан-паша, та пятнадцять тисяч яничарів, пятнадцять тисяч семенів, пятнадцять тисяч копачів, десять тисяч турецької султанської ґвардиї, три тисячі спагів самого султана, дві тисячі самих пушкарів, та десять тисяч Молдаван і Волохів з їх господарями, пятдесять тисяч кримської орди з їх ханом, з новим, з Мурад Гиреєм, бо Нуредина-хана шнурок не вспів зашморгнути, і хан утік до Черкесів. Був з ордою і Калга-султан.

Та й то ще не все. По тридцять дві пари величезних чорних буйволів волокли під Чигирин чотири страшенні „ломові“ гармати на таких тяжких колесах, що на пів аршина вдавлювали собою степову землю-цілину, та ще пять тисяч двогорбих верблюдів і дромадерів та сотні тисяч коней — сотні табунів проволокли на собі двадцять сім батерейних гармат, сто тридцять польних, шість мортир під бомби в сто двадцять пудів, вісім тисяч возів з боєвими запасами, десять тисяч повозок з сухарями. Самих пастухів і погоничів пригнали кілька десятків тисяч.

Таке страховище! А він — Юрась, один як перст, та худий, блідий, а голова все сивіє й сивіє... Невже-ж і не доля?

Кругом Чигирина — тисячі наметів. Цілий город наметів! — де вже Чигирину до самого тілько стану Юрасевого! Оком не окинеш всего! — табуни коней, гурти верблюдів, буйволів, овець — буде чим годуватись окрім того, що можна грабувати для їжи й для лакомства по всій Україні.

На сонці вилискують ся, аж горять, македонські й турецькі щити, арабські списи, панцири; цілий ліс корогов полощеть ся у повітрі.

А намети Юрася й Асан-Кара-Мустафи-паші! Се якісь храми не намети, храми з куполами, з главами, з золотими на главах яблоками і полумісяцями... На десятки верстов горить золото полумісяців... Полумісяці так і кричать: „все наше! — половину сьвіту вже забрали — заберемо й Україну“...

Юрась сидить у свому наметі на богатім турецькім дивані і щось пише. Рука йому прудко бігає по золотообрізному папері, мов силкуеть ся піймати що: — що ж друге, як не думи свої! — Потім рука зупиняеть ся, сам він мов щось згадуе, до чогось прислухуеть ся, чи придивляеть ся до чогось далекого і невидимого...

У намет входить хтось чорнявий — не то Волошин, не то Гречин.

— А — се ти, пане Астаматій.

— До нут панських, ясновельможний ксьонже.

— А що у Кара-Мустафи? — скоро наші гармати заговорять?

— Чекаємо Каплана-паші.

— Добре. А я намірив ся перше ознаймувати про себе унівеpсалом. — Нічого не чути з Запорогів?

— Приїхали звідти деякі ватажки — Пелех, Яворницький.

— А сам Сірко?

— То якийсь хамелеон: — і Москаля самого, і московського гетмана, і нас самих за носи водить, степова лисиця.

— Так я думаю ту лисицю курятиною виманити із нори — унівеpсалом. Я вже й написав його.

У намет увійшов Іван Яненко, родич Юрасів.

— Добридень, ясний князю!

— Бувай здоров, Івасю. — Маеш новини до мене?

— Маю, ясний князю. — Чути, що до Москалів прийшла підмога — Комлики з князем Каспулатом Муцаловим... Час би й починати.

— Час, і я думаю. А все-ж я ознайомую про себе універсалом. Він у мене готовий. Возьми ось прочитай голосно, а ми з паном Астаматієм послухаємо. Сідайте, панове.

Юрась подав Яненкови свій універсал. Той став читати:

„Божою милостию ми, Георгій-Гедеон-Венжик Хмельницький, великий князь український і сарматський, гетман запорозький український і всеї України дідич.

„Славному війську запорозькому низовому з кошовим отаманом Іваном Сірком, і кому відати належить, всему курінному отаманню і всему товариству старшому і молодшому, панам полковникам і всій старшині полковій, і всему православному духовенству, всему козацькому воїнству і поспільству ознайомуєм сим нашим листом нашу волю і найсердечнійше поздоровленє.

„Відомо вам всім, до якого пониженя вороги наші, видячи непевність синів України, доведи її“ —

Але їм не прийшлось дочитати. Скрізь по стану завили сурми до бою.

Усі наші були вже на конях, як Юрась вискочив із свого намета. Корогви мов вітром носило по полю, бо треба було перестріти Ромодановського й Самойловича, що вже з своїми силами на орди Мурад-Гирея і Калги-султана, мов сарана, несподівано налетіли і мало у Тясьмин не загнали. Та може й загнали-б, коли-б від Мурада-Гирея не прискакав до Ромодановського ханський осавула, знайомий нам Татарин Тегай.

Ромодановський і Самойлович керували боєм через своїх трубачів і гінців, стоячи рядом на високій могилі, як перед ними, мов із землі виріс Тегай. Його козаки допустили до Самойловича й Ромодановського, яко посланця ханського. Тегай подав Ромодановському якийсь клаптик паперу. Той розгорнув паперець, накинув очима, затрусив ся на сідлі і трохи з коня не впав.

— Де мій син? — не своїм голосом спитав він Татарина.

— У обозі його милости, Мурад-Гирея-хана.

— Боже! Іван Самійлович! — вели перестати бити ся!

— Чи ви при розумі, князю Григорию Григоревичу? — нам переставати бити ся, коли мої козаки скоро всю орду і з обозом загонять у Тясьмин!

— Обоз.... Христом Богом прошу — перестаньмо!

І сам Ромодановський велів своїм трубачам трубити спокій, а гінці його полетіли з тим-же приказом.

— Видиш? — сказав князь Тегаю: — гони до хана і доложи, що я сповнив його... він не знав, що сказати... його просьбу... його волю...

Татарин як птиця полетів до Мурад-Гирея і до обозу.

— Що ти заподіяв, князю! — сплеснув руками Самійлович.

— Сина спас... Чи не спас?... Може його голова уже на списі...

Боярин князь Григорий Ромодановський мав сина Андрія. Усі надії свої, усі свої гордощі, славу свого роду — усе те старий князь покохав у свому Андрійкови. Молодий князь був і вродливий, і щирий, і відважний вояк. І сю надію старого князя спіткала зла недоля.

Ще за гетманів Дорошенка й Многогрішного, у кривавій потребі на Чорному Шляху з ордою, молодий князь попав у полон, і вже десять літ пив воду бакчисарайських фонтанів, а інколи й доповняв їх слізми своїми. Ніякого окупу не хотіли брати Татари за молодого княжича, бо був він для Криму дорогим закладом: — через сина-полоняника вони грізного батька в узді держали.

Так і тепер, 3-го серпня 1678 року доля України була в руках у Ромодановського, а він її впустив, покинув на іграшку темної сили, бо у руках Мурад-Гирея-хана була голова його сина, його гордощів.

От як він крикнув — „Христом Богом прошу — спокій! приказую спокій! — і ото як Самійловч, заломивши руки, аж простогнав: — що ти заподіяв, князю!“ — Ромодановський подав йому той клаптик паперу, що привіз Тегай. На тому клаптикови Мурад-Гирей написав, що як тільки Ромодан перепинить йому дорогу до Чигирина, то нехай жде від хана кривавий гостинець: — „облуплену і набиту соломою кожу з голови його сина-полоняника“...

— Мій син там, в обозі Гірея, — сказав князь, показуючи на берег Тясьмина, де бились козаки й Москалі з Татарами.

А під Чигирином в той час було чисте пекло. Ломові гармати й мортирі вже кинули в город більш тисячи ядер та до чотирох сот бомб. Город і замок палали як страшенні панїкадила.

Юрась і Асан-Кара-Мустафа-паша стояли на правому березї Тясьмина і дивились на бій там, за Тясьмином, де Ромодановський і Самійлович, здавалось, от-от задавлять московськими ратями й козаками орди Мурад-Гірея та султанових яничар і спагів з Волохами й Молдаванами. Мов демони із самого пекла носились від краю до краю кривавого бою, сиплючи дощем стріл, косоокі Комлики. Кара-Мустафа-паша гнав що хвилини своїх чаушів з своїми приказами то в той, то у другий кінець кривавого поля.

„Шнурок, шнурок!“ — мов живе щось колотить ся під черепом у Юрася і піднимає йому на голові волосє. „Сивіє, сивіє моя голова!“ — І перед його очима Акерман і задавлені шнурками тринадцять пашів.

— Що-ж се таке? І Юрась і Кара-Мустафа не ймуть очам своїм віри... І московські і козацькі леґіони бють відбій... Якась мішанина... Щось невимовне... Назад посунулись страшні леґіони...

— Алла! Алла! Алла! — пронеслось там по полю.

Юрась і Кара-Мустафа стояли рядом, черкаючись стременами.

— Аллах керим! Аллах акбер! — і Мустафа, перегнувшись на сїдлї, обняв Юрася. — Україна — твоя!

І в той же мент під ними колихнулась земля... Пекельне полумє з димом, здавалось, піднесло Чигирин, і город і замок до неба і кинуло з неба на землю...

Чигирина не стало!

XXIII.

Не стало Чигирина — не стало й правобережної України. Понесли тогобічні Українцї свою душу і усе, що з душею і з житєм людським з'єдналось, на сей бік —

у Полтавщину, Чернигівщину й Слобідчину. Нескінченими валками-обозами потягнулась тогобічня Україна у свою нову обітовану землю. Покинуті зістались церкви сьвяті й хати зруйновані, і ставочки й садочки. І стала тогобічна Україна — пустиня... І прозвались ті часи України — „руїною“. Зістались на тім боці тілько два малесенькі клаптики України — сьвятий Київ і самостійна Сїч-Запороже, і в тих клаптиках заховалась душа України...

Який же то невимовний плач счинив ся в Київі і у Сїчи, як над ними прогриміла звістка, що Чигирина вже не стало. Плачем великим плакали Запорожцї, плакали як дїти, навіть Сїрко плакав, плакав Петро Халява!

Чи давно-ж поховала у сиру землю Україна свого сина, першого сина, котрий на який-то час утер був заплакані очи своєї матери; всього двадцять лїт пройшло з того часу, як вона його поховала; а що зісталось від того часу, що він був дав їй? Що сталось з його Україною, тогобічною, котра пишною трояндою розцвила після Жовтих-Вод, і зараз зівяла, як тільки його положили в домовину?... Тепер з тої України і слїду не стало.

Де-ж тепер той, задля кого тогобічна Україна „руїною“ стала? Чи щаслива-ж його доля?

Обернувши в „руїну“ цїлий край, Турки й Татари з великою здобичею, з достатками цїлої України повіялись геть-геть у свою сторону... А Юрась учинив город Немирів своїм престольним городом.

Але де-ж та Україна? Де його, Юрасеве, княжеське вийсько, де полковники, сотники, де корогви, гармати, де його пушкарі, джури, де вся гетманська челядь? Нїкого і нїчого нема!

— Чом же вонн не йдуть де мене? — питав сам себе князь України, виглядаючи із вікна свого „палаца“ в Немирові.

Щось зле закипає на душі у Юрася.

Ще як Турки й Татари не повертались з України, він через своїх гонцїв порозсилав унїверсали по всїх городах, де ознаймував, кому видати належить, що він крівавим бенкетом, крівавим вином упоїв ворогів України — Москалїв і лївобережних „зрадників“ — козаків, і тепер

велить всїм полковникам і старшинї поспішати до Немирова, щоб присягтись своєму князеви за всю Україну і за військо.

І посланцї його пропали!... Чом же не вертають ся? Чом не вертають ся до нього батькові полки? Боять ся Турків?

— Так я-ж на що? Турки тепер — моє військо!

А вже й Турків нема, ані посланцї не вертають ся, ні полковники не йдуть.

Він посилає Астаматія, свого „наказного гетмана“, з невеличкою купкою козаків, що держались ще старого козарлюги, Васюти Макогона, щоб „канчуками зігнали“ до нього „тих лайдаків — полковників і сотників“, і козаки як горобцї від яструба розлетїлись.

Вернув ся Астаматій один. Очи йому позападали, потомлений такий, сердитий.

„Чорт мене злигав проклятим налигачем з отсим дурнем...“

У „палац“ до Юрася... Той аж позеленїв...

— Де-ж мої полковники?

— Нема полковників, ксьонже.

— Як нема! — А сотники?

— І сотників нема — нїкого нема.

— А люде? поспільство? а городи? села? — що вони?

— Нї людей, нї городів, нї сел — нїчого нема... Нема України...

— Як нема України!

— Та нема-ж...

— Га! — ти сьмієш ся вже з мене, собако! — і ти!

І Юрась, мов несамовитий, своєю дамаською шаблею — подарунок самого падишаха — з усїєї сили затинає по голові свого „наказного гетмана“. Дамаська криця зробила своє дїло: і череп і лице Астаматія розчахнуті на двоє до самих плїч, мов правобережна і лївобережна Україна від Київа до Січи.

— Га, ти сьмієш ся з мене! Отсе тобі! Сьмій ся, сьмій ся, сьмій ся тепер!

І він крівавим палашем бє мертві щоки Астаматія, а далї давай топтати ногами мертве тїло свого „наказного гетмана“.

— Гей! хто там? — крикнув він у вікно на двір: — яничари!

У покої князя України, брязчучи шаблями, увійшли велетні-пахолки. То були яничари-Волохи.

— Уберіть се падло! Киньте його собакам!

Яничари мовчки нагнулись, узяли за ноги мертвяка і поволокли з покоїв, зіставляючи на помості криваву стежку.

— Пошліть до мене Берендія! — зараз!

Се вже був не Юрась — таких на ланцюху держуть — такі на людей кидають ся...

Увійшов Васюта Макогін. Се і був Берендій, як прозвав його Юрась.

Юрась здіймає з пальця дорогого перстеня і подає Васюті.

— Ось тобі перстень великого везиря. Гони зараз до Криму, покажи перстеня Калги-султану: нехай мерщій скликає мурз і беїв та йде до мене з ордою... Ми підемо добувати тогобічної України...

Васюта і очам своїм віри не няв: се не Юрась перед ним, а хтось другий...

Чи не помутив ся він розумом?

— А яничарам і семенам вели зараз сїдлати коні... Я їду сам доглядати мою Україну, моє військо... Сей зрадник замислив сїсти на моє місце, каже: нема війська, нема України, нїчого нема!... Та он яку криваву стежку зоставив на помості... Я йому не Дорошенко: я й гетмана поповича за ноги з коня зволочу — і з булавою... Іди-ж!

Макогін вийшов і головою поник. Незабаром вийшов і Юрась.

Волохи й семени вже ждали його. Юрасеви підвели осїдланого коня. На сьому коневи він добував Чигирина, а тепер поїде до Суботова.

Юрась їхав попереду, а за ним, не слїдком — він того не любив — а здалека, назирци, їхали яничари й семени. Не богато їх було! Та йому й хотїлось на самотї побути — одному, з своїми думами... І він знайшов сю самоту, та ще й яку! Так тихо у полї, нїби в домовинї. Нї птиці, нї людей... Кругом, скільки не кинеш оком, степи і поля неоорані, незасїяні... Де стоги сїна, де скирти

хлїба? — нїкого й нїчого... Хоч би проскрипів у полї який віз, хоч би де орачі на нивах манячили... Нї вітряка нїде, нї слїду людського... Старі ниви й лани широкі лежать пусткою, або потоптані кінськими й верблюжими копитами. Ставки заросли травою, заглушені ряскою, зеленою цьвілю. Нї гуртів овець не видко, нї чабанів з палицями. Не сяють нї коси, нї серпи на сонцї, не стугонять цїпи по буйному колосу, не чути нї пісні, нї ріжка чабанського, нї сопілочки, нїже плачу людського. Вимер степ, пустинею став. Пропливе инколи над мертвим полем білий сокіл, та й та летить туди, на схід сонця, на той бік... Тільки в поли могили бовванїють... Он високо-високо у небі летять гуси і ґеґають, чуючи осінь... Он і журавлї ключем тягнуть ся на полудень і кричать... А разом тиха, мертва пустиня...

Скільки не дивить ся Юрась, скільки не прислухаєть ся — мертве поле, мертва тиша... Він підняв ся на могилу — чи не узрить його око хоч дзвінницю далеку, або церковцю біленьку... Могили, далеко бовванїють могили...

Ще дальше щось видко — не то лїс темний, не то село погоріле...

А ось і близько — нїби то село... Він озираєть ся... Так і єсть — одно попелище... Де були хати й будинки — одні димарі чорні у небо глядять... Знати тільки, де були улицї... Он і від церкви зостались одні руїни, обгорілі головнї, як після татарського кочовища... Тини у садочках розкидані, яблунї й грушки порубані і поломані, улики без бджіл на землї валяють ся, копанки й криниці землею і гноєм закидані... Одна цїла яблінка — і на нїй гойдаєть ся одиноке червоне яблочко...

Пустиня, руїна... Зостались де-не-де хрести на кладовищах, та й ті поломані, то самі підгнивають і падають.

Вже над вечір якось Юрасеви на далекому крайнебі ввидїлось, що там — щось живе, щось мотаєть ся у повітрі, наче крило вітряка. Так і єсть: то вітряк, то млинок над селом з вітром розмовляє. А де млинок, там певне й люде будуть. Юрась шпигає острогами свого, вже потомленого, коня. Хочеть ся йому мерщій побачити живих людей, почути живий голос. От він вже близько. Вітряк все махає

крилами. Але, піднявшись трохи на горбик, Юрась бачить ту-ж руїну: село попалене, зруйноване... А все-ж хоч вітрячок живе — крилами з вітром розмовляє... Він, Юрась, вже коло вітряка, коло крил... Вони все махають, мов живі шумлять... А людей нема. Хоч би собака загавкала. Юрась кличе:

— Ей! хто там живий чоловік?

Ніхто не озиваєть ся. Тихо, тільки крила шумлять мов живі, та в середині самого вітряка щось стукотить і гуде, звичайно, вітряк меле. Юрась об'їхав вітряк, спиняє коня коло невисокого рундучка.

— Ей, чоловіче! озовись, хто єсть тут живий!

Ніхто не озиваєть ся. Чути тільки — гуде й стукотить...

— Мабуть не чують... А може — старе, глухе... Діду! агов! озовись!

Мертва тиша... Ні, не мертва: гуде й стукотить.

Юрась злізає з коня і піднимаєть ся по східцях рундучка до дверей. Двері відчинені. Він увіходить. Темно, нікого й нічого не видко. А вітряк, колеса, цівки, ступи — усе працює як слід.

— Хто тут? чоловіче! діду! глухий, чи що?

Хоч би словечко — нема людського голосу. Юрась придивляєть ся. Шестирня крутить ся, аж гуде. Камінь бігає кругом мов живий. Рукав над ларем трусить муку, але мука не трусить ся у лар. Заглянув Юрась у лар: лар порожній, хоч би жменька, хоч би пилина муки — одно павутиня... Глянув у право — товкачі мов живі стукотять, піднимають ся, падають у гнізда, а там хоч би зеренце...

Вітряк мертвий... Мертвий, а живе, дише, ходить, стукотить...

Юрасеви страшно стало, аж волосє на голові заворушилось... Се вітряк живе невидимою силою, темною силою, нечистою... Ні душі живої, ні помольців, ні зерна, ні помолу, — а живе...

Чи не те-ж саме й Україна правобережна? Ні людей, ні городів, ні сел — один Юрась, як отсей вітряк, покинутий, забутий людьми... Йому здавалось, що серце його, котре так нило і щеміло, — се та шестирня покинутого,

забутого людьми вітряка, і камінюка, така-ж важка, як ті жорна, привалилась до серця Юрасевого...

Мов несамовитий вискочив він з страшного, проклятого кимсь вітряка, і, не озираючись на його крила скажені, поскакав конем сьвіт за очима.

Ніч застигла їх на узліси темного бору, де вони знайшли і пашу для коней на сіножаті і водопій у маленькій річечці, що бігла по камінцях і мов розмовляла та шопотіла про щось усю ніч з побережною травицею.

Вже на другий день вони були коло Суботова.

Тут тільки Юрась ніби прокинув ся і згадав, чого він їхав до Суботова — найти своє військо, своїх козаків. Ні війська, ні козаків, ні України — нічого не зосталось — одна руїна! І Суботів — руїна! Юрась заломив руки.

— Або на сьвітї не бути, або ту, тогобічну Україну добути!

І він повернув назад до Немирова — дожидатись Калги-султана з ордою.

Сірко не пережив сорому і погибелї правобережної України. Тяжко занедужавши душею і тілом, він замовив собі труну — свою вічну домовину, і вже не спав на ліжку у себе в курінї, чи то у полї з сїдлом під головою, як було перш спочивав у походах або у Сїчи, — труна була його мягким і вічним спокоєм, а 1-го серпня 1680 року божого його не стало.

А Юрась? Не добув він собі нї слави батьківської, нї сьогобічної України, а добув — тяжко й вимовити — султанський шнурок!

Ось він — знов у Едекулі.

— Тату, тату! За твої хиби я несу кару люту... Але — на то божа воля...

У відчинене віконце Едикула залетїла ластівка.

— Чи не з України ти, моя ластівочко, вісти принесла? Що тепер там — там, де тихі води, де ясні зорі, де мир хрещений, де край веселий?

За дверима щось брязнуло. То увіходить Тугай-бей з яничарами.

— На золотому блюдї — шнурок...

— Господи! Прийми дух мій... Прощай, Україно!...

ІЗ ПОЕЗИЙ ПОЛЯ ВЕРЛЄНА.

І. ПОКУТНА ПСАЛЬМА.

Мій Боже, ти зранив мене любвою,
І доси рана та тремтить, болить!
Мій Боже, ти зранив мене любвою.

Мій Боже, страх твій поразив мене,
І ще пече удар твойого грому,
Мій Боже, страх твій поразив мене.

Мій Боже, я пізнав, що все марне,
В душі моїй твоя царює слава,
Мій Боже, я пізнав, що все марне.

Скупай мій дух в вина твойого хвилях,
Най хліб з твого стола мене годує,
Скупай мій дух в вина твойого хвилях.

Ось кров моя ні за що не пролита,
Ось плоть моя негідна для страждання,
Ось кров моя ні за що не пролита.

Ось те чоло, що встидом лиш палало,
На підніжок для ніг сьвятих твоїх,
Ось те чоло, що встидом лиш палало.

Ось руки ті, що дїла не робили,
Нехай горять на вугіль, як кадило,
Ось руки ті, що дїла не робили.

Ось серце те, що билось для пустого,
Хай бєть ся об терни вінця твойого,
Ось серце те, що билось для пустого.

Ось ноги ті, що бігли до розпусти,
Нехай біжать на крик твоєї ласки,
Ось ноги ті, що бігли до розпусти.

Ось голос мій, той гук брудний, брехливий,
Нехай луна докорами покути,
Ось голос мій, той гук брудний, брехливий.

Ось очи ті, що лиш на блуд яснїли,
Нехай заллють ся жалощів слезами,
Ось очи ті, що лиш на блуд яснїли.

О Боже жертви, вибачливий Боже,
Якаж то я невдячности криниця,
О Боже жертви, вибачливий Боже!

Грізний мій Боже і сьвятий мій Боже,
Ох, чорну ту моїх провин безодню —
Грізний мій Боже і сьвятий мій Боже!

Ти, Боже мира, радощів і щастя,
Увесь мій страх, всю слїпоту мою —
Ти, Боже мира, радощів і щастя,

Ти знаєш все оте наскрізь, наскрізь
І знаєш, що з усїх я найбіднїйший! —
Ти знаєш все оте наскрізь, наскрізь.

Що маю, Боже, все даю Тобі.

II. САНТИМЕНТАЛЬНА РОЗМОВА.

У парку старезнім, самотнім, холоднім
Дві постаті поруч ідуть.
Їх очи завмерлі, уста їх безкровні,
Розмови їх мало що й чуть.

У парку старезнім, самотнім, холоднім
Двом тіням тим снить ся колишнього тінь.
„Чи тямиш колишні радощі наші?“
„А по що їх тямить? Амінь!“

„Чи все ще у тебе так серденько бєть ся,
Як тілько мій голос озветь ся?
Чи все ще мене ти видаєш у снї?“
„Нї“.

„Ах гарні бували ті днї,
Несказана роскіш і вічно нова,
Коли то з устами уста зустрічались“.
„Овва!“

„Яке було синє те небо над нами
І кілько безмірних надій!“
„Пропали надії мов хмари хиткії
У чорній безоднї онтій“.

Ішли вони звільна і ледво хилилась
Під ними зівяла трава;
Лиш темная нічка там чула
Їх тихі слова.

З французького переклав **Іван Франко**.

Ж А Б А.

Нарис

Еміля Золя.

Коли мене відвідає молодий писатель, що починає пробувати своїх сил — а вони часто приходять до мене і я приймаю їх дуже радо — то перша рада, яку даю їм, є та:

— Працюйте богато, правильно, коли можна — кождого рана і то однакове число годин. Не будьте нетерпеливі і ждіть десять літ на успіх і на продажу. А попереду усего не копіюйте нас, забудьте про свої взірці.

Потім друга моя рада незмінно буває ось яка:

— А маєте ви добрий літературний жолудок? Розумієте, такий солідний жолудок, щоб стравити всі дурниці, всі обридливі брехні, які будуть писати люде про ваші твори і про вас?... Ні, бачу по вас... ви стрепенули ся, ваше лице облило ся румянцем... ви ще занадто молоді і чутливі, ваше сильне, природне обридженє наробить вам ще немало прикрости. Ну, в такім разі з'їдайте що рана, скоро встанете, натще серця живу жабу. Їх продають на торговиці, кухарка буде купувати вам їх. Видаток малесенький — штука по три су, купуючи тузин відразу. За кілька літ будете мати такий літературний жолудок, що зможе без найменшої відрази перетравити й найпоганійші виплоди сучасної критики.

Молодий писатель позирає на мене стурбований, коли я провожаю його і доказую хосенність сего способу, що менї самому став у великій пригоді.

— Тга, мій Боже, я не говорю, щоб се було надто приємно, особливо в перших часах. Але помалу привикнете, привикнете, молодий друже. Добра жива жаба дуже покріпить вас, коли тільки здужаєте стравити її, загартує вас на всї мерзоти, на всяку погань, на всякі простацтва. На цїлий день чоловік мов нащіплений против усїх можливих брудот. Чоловік, що кождого дня проковтне жабу, се чоловік сильний, котрого нїщо не виведе з рівноваги. Послухайте мене, заживайте день у день по одній жабі, а колись певно подякуєте менї.

Я сам від трийцятьох лїт, поки сяду до працї, кождого рана ковтаю жабу, прочитуючи сїм чи вісїм ґазет, що ждуть мене на столї. Я певний, що вона є в них; швидко перебігаю очима стовпцї і рідко трафляє ся, щоб не було її. Коли не в одній, то в другій ґазетї сидить собі та надуває ся та жаба: тут вона — брутальна напасть, там образлива леґенда, там знов цїла калюжа дурноти або брехнї. І я ковтаю її з апетитом.

Певна річ, зразу се не було менї приємно. Та мушу признати ся, що у мене був якийсь особливий дар, бо я швидко привик до них. Зразу ще я кривив ся та морщив ся, але при третїм або четвертім тузинї я вже був твердий як сталь. А тепер, коли я постарів ся, се йде як з маслом. Навіть таке вийшло, що менї не ставало-б чогось, як би що ранку не було для мене жаби. Їй Богу, я був би подібний до тої бабусї, що їй не дали звичайного її снїданя, кави з молочком або шоколяди; вона через те весь день ходить мов сама не своя. Не дістань я своєї жаби, я був би млявий, неспокійний, незадоволений, без найменшої відваги, одним словом, нї до чого не здатний.

Еге, нїхто не знає, скілько здорової сили додає менї жаба, від коли війшла на денний порядок мойого житя. Стара людова рецепта говорить: жаба скріпляє жолудок. Нїколи не працюєть ся менї так добре, як коли та жаба була найбільш обридлива і бризькала з себе богато трути. Тодї вся моя духова істота почуває правдивий ляск батога, щось шарпає її наперед, шпигає з заду, щось пристрастно жене мене до писемного стола, розпалює в душі скажене бажанє — бути ґенїяльним. Еге-ж! Жаба не тілько дає

мойому жолудкови легкість і силу, щоб міг ковтати зневаги і підлости як бомбони. Ні! Вона чудово підбадьорює мене в моїй щоденній праці, скріпляє, гартує і розширює мозок; їй я певно завдячую той огонь, який горить у найкращих написаних мною сторінках.

Зрештою я заживаю не тілько ту одну жабу що ранку; я заживаю їх більше, о! далеко більше. Більше як від 20 літ присилає менї мій накладчик, мій добрий, старий приятель Шарпантьє що дві або три неділї пачку статей про мої книжки. Він абонує ся в одній аґенциї*) для своєї книгарнї і роздїлює присилки авторам. Таким робом окрім статей, що знаходять ся в щоденних ґазетах, я дістаю до рук майже все, що пишуть про мене. І се вже не одна одинока жаба, се цїле багно, цїла копиця жаб, де вони так і перевертають ся в огидливій сутолоцї.

Я не можу без зворушеня подумати про ті пакети доброго Шарпантьє! Вони були правдивим бенкетом і найздоровійшою ґімнастикою мойого житя. Через них я здобув собі найвисші правила мудрости, навик до терпеливости, відваги, резиґнациї, розпалив ся любовю до правди і справедливости. Одна тілько їх вина: вони зробили мене троха гордим. Адже-ж нїхто не вгадає, кілько в них брутальности, ненависти, несправедливости і помилок, а особливо кілько в них бездонної глупоти. Я рад би розпакувати прилюдно один із тих пакетів і показати людям, як якась напасть, вийшовши з якоїсь „поважної“ часописи, розбігає ся по провінциї, летить за границю, а відти знов вертає до мене, переливаючись у всї можливі форми. Колишнї вороги поробили ся моїми приятелями і за те колишнї приятелї побільшують ряди моїх ворогів. А далї йде сьмітє: безглузді фрази, що від 15 літ повторяють ся без зміни, брехливі обмови, вічно пережовувані фальшиві обвинуваченя, за які автор дістав тілько а тілько від стрічки. Чоловік, бач, мусить жити. Від чверти столїтя зміст тих пакетів не змінив ся, і ще й нинї вони так само товстючі,

*) В Нїмеччинї і Франциї є специяльні аґенциї, котрі за оплатою достарчують інтересованим вирізок із ґазет цїлого сьвіта про якесь цїкаве для них питанє. — *Ред.*

як тодї, коли я починав, купа марно потраченого паперу, з котрого я нїколи не міг видусити ані крапельки пожитку.

Раз — буде тому 15 лїт — я думав зібрати в одну книжку вибір що наймаснїйших компліментів, які понадавала менї критика і видати її під написом: „Їх лайки“. Можу запевнити читача, що ся збірка була би повнїсїньким підручником для всїх будущих запустних жартів. А можете подумати, яка нова скирта наросла від того часу! У мене в Меданї є комірка, заповнена тими пачками аж до самої стелї, а найгірше те, що скирта росте раз-у-раз, що та річка бурхає так само щедро нинї, як бурхала вчора, що нїщо не втишає її, ані мої твори, ані старші лїта. Тій слотї нема кінця, небесні спусти порвали ся, жаби дощем падуть.

Можна би написати справдї цїкаву працю про ту страшну купу статей, яку лїтературна праса день-у-день публїкує про деяких писателїв. Не говорю тут про нечисленні, на жаль, дуже рідкі студнї, писані совісно, з любовю і пошаною для лїтератури. Говорю про ту низьку заїлість, про обурену глупоту, про всю ту завидющу злобу, яку викликає успіх писателя, особливо грошевий успіх. Може колись попробую розібрати елєменти того брудного водопаду, що бухає на голову всякого писателя, скоро тілько сей почне вибивати ся на верх. Тепер задовольню ся характеристикою трьох родів статей, що стрічають ся найчастїйше.

Ось поперед усего глупа статя. Її ще найшвидше можна вибачити. Пише її звичайно дуже молоденький чоловік, а іноді старий баламут, що вже зійшов на дитинячий розум. Той критик нїчого не відчув, нїчого не зрозумів, читаючи книжку, про котру судить, і він пише спокійнїсенько не маючи ані найменшого понятя, про що властиво йде річ у тій книзї. Він не розуміє авторових намірів, обвинувачує його в злочинах, яких сей не сповнив, підсуває йому обридливости своєї власної, очевидно на всяку погань дуже плідної фантазиї. Повторяю, усе те з глупоти, не з злоби. Але яка-ж то шкідлива ся глупота, як легко веде вона до брехень, до складаня безглуздих легенд! Я міг би навести двайцять таких прикладів, що инколи

один дурéнь здужає опоганити довгу, гарну книжку, поки колись — але геть пізно — правда не вийде на божий сьвіт. Нéраз менї пригадують ся слова, що давно колись в моїй присутности вимовив Тен, коли я приніс йому з порученя фірми Гашета пачку статей опубліковáних про його недавно перед тим видану „Історию анґлїйської лїтератури“. На него нападали люто, а особливо церковні часописї кидали ся на него з безмежною ненавистю. При кождім нападї, що сьвідчив більше про пристрасть, ніж про талант, він тілько здвигав плечима і мовив усьміхаючись лагідно: „Се статя якогось сїльського пароха“. В його розуміню се була статя доброго чоловіка, але тїснозорого, засліпленого, котрий нїчогісінько не розуміє ся на річи, про яку взяв ся говорити. Проста, звичайна жаба.

Друга в ряді — з а т р о є н а статя. Для сеї треба вже троха таланту; її автор звичайно осьвічений, очитаний чоловік, бо щоб затроїти писателя, на се треба осьвіти і зручности. Головна річ — вперти в статю все, що може зранити, пошкодити: викопати слова, які колись сказав автор і про які давно забув, звести до купи крикливі виривки з його тексту, щоб надати їм злочинне значінє; з усїх легенд повитягати те, що є в них убійче, на кінцї кождого реченя поставити вовчу ступицю, поміж рядками пустити цїлу річку укритої огидливости, під кождим словом укрити караїбську стрілу, що вбиває при найлекшім скаліченю. Знаю двох-трьох таких людей, що нездібні ані любити, ані подивляти; їх похвальні статї, се правдиві гадючі гнїзда прикриті рожами. Вони зовсїм природно видають із себе хитру злобу так як сосна живицю. Яка сила лютости мусить кружляти в їх жилах, як важко мусить давити їх почутє власної немочи, коли так плюють на кождий твір! Маєш тут перед собою безвісні полози, бридкі і чорні душі, гультаї, що гризучись мізеротою власних творів роблять собі полекшу, опоганюючи твори иньших. Стаття такого чоловічка, се як на мій смак — найлїпша жаба, бо вона покрита плямами зависти, набрякла отрутою непависти. Коли писателеви пощастить ся проковтнути таку жабу, тодї він загартований на цїлі місяцї, не чуткий на самі кровні зневаги.

Вкінці маємо ще б о ж е в і л ь н у статю. Розумію статю сектяра, що порвав усякі звязки з політикою і вірою. Ах, яка-ж то нужда, ота нетолєранция, ота слїпа пристрасть, що затуманює чоловіка, вбиває всяку правду і справедливість! Знаєте її, неправда? Власне в імя тої справедливости і тої правди вона вийшла до бою і доконує найогидливійшого дїла — брехні, денунциациї. Вона засуджує людей без нїякого доказу, приймає низькі вигадки за доказані факти, в разї потреби видумує докази, чіпляє ся дїтей, жінок, без помилуваня, без милосердя, без найменшого слїду розваги, з якою иньші люде прощають людські слабости, від котрих не вільний нїхто. І які-ж твори полишають вони, твори, що бодай по їх думцї повинні-б бути справедливі, здорові, спасенні! Ану, нехай десять лїт по їх смерти якийсь відважний дослїдник запустить ся в ту баюру лайок, де нагромаджені цїлі вали клевет виплюскаиих в нападах очевидного божевіля. Тепер ще ми можемо вияснити їх собі, але якже мають зрозуміти потомки ту надміру підлоти, те харкотинє, котрим кидано в лице найбільшим, найчеснїйшим людям? Наші внуки довершать правдивого дїла справедливости, віддадуть кождому робітникови належне йому місце, і який же се буде суд над напастниками, що не вміли робити нїчого, як тілько напастувати завтрішню блискучу славу. Ах, оті обридливі, зеленковаті, гладкі жаби смакують менї так солодко, як пастильки амброзиї, що мають передсмак безсмертности.

Сказавши по правдї, я дивую ся тим критикам, тим невтомним продуцентам жаб. По що до біса вони займають ся такою поганою роботою?

Щоб пошкодити авторам, котрих обкидають болотом? Але-ж ся спекуляция зовсїм нерозумна! Вони не шкодять, навпаки, вони допомагають їм. Не вже-ж вони самі не можуть сказати собі ту доказану, безперечну правду, що писатель, на котрого нападають, робить ся великим писателем? Найбільші бувають ті, на котрих нападали найбільше, а скоро перестали нападати на них, то й вони хилили ся до упадку. Доказ неохибний: на мене нападають, значить, я ще стою сильно. Правдива літературна смерть починає ся тодї, коли люде мовчать про книжку і про писателя. От-

так-то напастники в дійсности тілько мов труби розтрублюють славу писателя, провожаючи заїло його триумфальний похід.

Коли-ж очевидно вони хочуть шкодити, то одинокою відповідною тактикою була-б мовчанка. Але тут проявляє себе непереможна справедливість фактів. Вони не можуть мовчати; вони мусять гавкати, як пес за переїзжим возом. Я переконаний, що провидінє, в котре сим разом хочу вірити, дало нам писателям критиків-напастників, як кораблеви вітер, щоб надував його вітрила і як найшвидше гнав його до славної пристані будущини. Що вечера повинні ми просити небо, щоб дало нам на завтра добру пайку критиків-напастників, бо може тілько через них істнуємо й ми. Я особисто говорю собі нераз у своїй скромности, що менї дарована аж занадто гарна пайка тих напастників, що рознесли моє імя на всї чотири части сьвіта і не перестають ще в початках моєї старости додавати менї помочи своїми сніжевими голосами, голосячи уважним народам, що я все ще стою непоборений; бо-ж їх уперті напади самі доказують, що вони все ще не взяли мене під ноги.

Але-ж скоро вони не можуть шкодити тим, на кого нападають, то кому-ж вони шкодять? Мій Боже, шкодять самим собі. Статї, які лишає по собі критик, се лихі сьвідки; бо коли він помилив ся в осудї книги, то лишаєть ся віковічний доказ його помилки. Можна собі подумати, яке місце займе його недотепний і несовісний осуд супроти величного твору. Часом пригадуєть ся менї Сент Бев, що певно в памяти потомків жити-ме як автор богатьох цінних і непохитних критичних осудів; та коли-б він знов вернув на землю, то якже-б злобив ся він бачучи ту безмірну вагу, яку здобув собі Бальзак, те незаперечене пановане, яке має він на полї сучасного повістярства — той самий Бальзак, котрого він так поборював завзято, осуджував так різко. А Барбе д' Орвіллї і більше важний та справедливійший Плянш, — як добре, що вони не встають з могил і не бачать, що більша часть їх осудів скасована, а писателї засуджені ними на смерть, живуть у вічній весні людського ґенія.

Уперед згадав я про брудну калюжу, в котрій потоне маса статей полишених деякими напастниками і фанатиками лайки. Та не знижуючи ся аж до тих нещасних, котрих долю наперед можна вгадати напевно, я все чудував ся констатуючи, що найбільша часть критиків майже зовсім не турбуєть ся тим процесом, що мусить перевести ся між їх осудом і критикованими творами перед трибуналом потомности. В тім процесі остоять ся тілько розум і справедливість, а кожда критика видана без них, наперед засуджена на загибіль. Вона тілько покриє соромом свойого автора. Одиноким облекшенєм може бути хиба „добра віра“, що тоді буде мати назву „брак зрозуміня“. А всі инші, що критикували з пристрасти, з зависти, з ненависти, можуть бути певні, що про них скажуть: се були погані душі. Ніколи я не міг читати тих злобних і завидющих статей про сю або ту мою книгу без глубокого, сердечного жалю над бідолахою, що написав їх. Ось іще один, що і в могилї хоче мати славу поганої людини, тоді, коли оба ми не будемо між живими і коли я в своїй могилї спати-му спокійно з тим почутєм, що я сповнив свій обовязок як добрий, чесний робітник.

Пади-ж раз-у-раз на мене, добродійна жабяча зливо! Додавай менї відваги дивитись людям просто в очи і не попадати в розпуку! Нехай що рана перед працею знаходжу завсїди на столї в ранїшнїх газетах привичну свою жабу, що здавна помагає менї переварювати наші дикі літературні порядки. Чую се, що ся гігієна тепер дуже потрібна менї для скріпленя. І коли одного дня не стане менї тої жаби, то се буде знак, що близький мій конець, що написана остатня моя гарна сторінка.

І так учора жаба, сьогодні жаба, і я нетерпляче дожидаю завтрішньої жаби, що так конче потрібна менї на здоровлє і на втїху.

Переклав *І. Ф.*

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна.

IX.*)

Ґраф і Уетінґтон пустили ся в жалібну дорогу і йдучи розмовляли.

— І як звичайно.

— Що, полковнику?

— Було їх в отсім готелю сім акторок. І всі очевидно погоріли.

— Згоріла котра з них?

— О, ні, виратували ся; вони все виратовують ся; та ніколи ні одній з них не вдасть ся вхопити з собою перли.

— От диво!

— Диво, кажеш; се найбільш неімовірна річ на сьвіті; досьвід не вчить їх нічого; видко, що можуть навчити ся чогось хиба лиш з книжки. В деяких припадках переслїдує їх доля очевидно. Возьмім наприклад отсю першу-ліпшу, що то грає сї славнозвісні гучні, блискучі сцени. Вона здобула собі просто незмірну славу лиш сим, що погоріла в готелях.

— Якже се могло виробити їй славу як акторцї?

— Отсе їй слави не зробило, лиш рознесло її імя по всім усюдам. Люде бажають бачити її гру, бо її імя звісне,

*) Див. IV і V книжку.

хоч що саме зробило його звісним, не знають, бо забули. Спершу була на найнизшім щеблі, в крайній нужді — з платнею тринайцяти долярів на тиждень і на своїй власній солонині.

— Солонині?

— Еге-ж, мусїла причепурити свої костиска, щоб видавати ся більш повновидою і принадною. Ну, лучило ся їй погоріти в однім готелю і потерпіти шкоду в дияментах на суму 30.000 долярів...

— Вона? Звідки-ж їх взяла?

— Господь знає! Одержала певно від якого залюбленого молодого жовтодзюба, або старого а моторного лисія з партеру. Всї часописи лиш про отсе писали. Зажадала більшої платнї і одержала її. Ну, трафило ся їй погоріти знову і втратити дияманти, від тодї пішла в гору і стала збирати лаври.

— Гарно, одначе коли її слава залежить лише від пожеж готелїв, так се, на мою думку, дуже хитка слава.

— Не у неї. Нї, нїяким чином. А се тому, що має щастє. Під щасливою мабуть зьвіздою вродила ся. Коли де небудь трафить ся пожежа готелю, вона є в нім. Знайде ся там все; а коли не може бути сама, так там її дияманти. Отже не найдете тут нїчого иньшого, крім одного щастя.

— Я не чув ще нїчого подібного. Вона мусїла втратити сих диямантів неодну кварту.

— Кварту! Вона тратила їх цїлими гарцями. Дійшло до того, що готелї набрали проти неї упередженя. Не хочуть її приймати. Думають, що вибухне пожежа. Крім того, де вона перебуває, устає асекурация. Останними часами їй почало ся було троха гірше поводити; та ся пожежа поставила її знов на ноги. Вона потерпіла минувшої ночи шкоду на 60.000 долярів.

— Хіба вона божевільна! Коли-б я мав диямантів за 60.000 долярів, я не відважив ся-б держати їх в готелю.

— Я також нї; та акторку сего не навчиш. Отсї акторки погоріли трийцять пять разів. А нехай вибухне в Сан-Франціско пожежа готелю сеї ночи, а вона, спімнете моє слово, буде мати знов шкоду.

Скоро прийшли на місце згарища, нещасний старий ґраф поглянув на понуре гробовище і відвернув лице під вражінєм сего видовища. Він сказав:

— Нїде правди дїти, Гевкінс, про розпізнанє нема й бесїди, нї одного з сих пяти не пізнав би найблизший приятель. Виберіть ви, бо я не годен...

— Котрого-б тут найлучше...

— О, котрого небудь. Беріть першого-лїпшого.

Все-ж таки урядники запевнювали ґрафа — знали його, як знав цїлий Уешінґтон, — що з огляду на положенє, в якім отсих пять тїл найдено, годї й вірити, щоб котрий з них міг бути його благородним свояком. Вони вказували йому місце, де він мав загинути, коли опис часописи був докладний. Далеко звідти показували йому місце, де міг би загинути молодий чоловік на випадок, коли-б був удусив ся в своїй комнатї; показували йому ще третє місце, зовсїм далеко, де міг був найти смерть, коли-б старав ся був вихопити ся одним з заднїх виходів.

Старий полковник втер сльозу і сказав до Гевкінса:

— Виходить з того всего, що було щось вищого в моїм неспокою. Так, справа стала на попелї. Будьте ласкаві і поступіть до склепу та возьміть ще пару кошиків.

Вони набрали з пошаною по кошику попелу з усїх отих від тепер сьвятих місць і понесли їх домів, порадити ся, яким би чином найлучше післати їх до Анґлії, а також щоб можна їх на знак пошани нарядити, що полковникови з огляду на високий стан небіщика видало ся доконче потрібним.

Поставили кошики на столї в комнатї, де перше була бібліотека, гостинна і робітня, а тепер саля на авдиєнції, і пішли на гору до маґазину поглянути, чи найшла ся-б де британська фана, щоб її можна ужити до прикраси при нарядженю покійника. Хвилю пізнїйше війшла з улиці леді Россмор і побачила кошики саме тодї, коли стара Джінні навинула ся їй на очи. У неї зовсїм не стало терпеливости і вона сказала:

— Ну, ще чого не стало? Яким сьвітом прийшло вам до голови класти на стіл отсї кошики з попелом?

— З попелом? — І вона оглянула ся. Її руки заломили ся патетично від зачудуваня. — Ну, я ще ніколи чогось подібного не бачила!

— Не бачила?

— Хто, я? Нехай мене Бог скарає, як я се не першій раз заздріла, міс Поллї. Се Данило. Сей старий нездара зсунув ся з глузду.

Та се не був Данило, бо коли його прикликали, він заперечив:

— Се годї вгадати... І хто-б се міг таку чудасію вигадати, хиба кіт...

— О! — і леді Россмор проняла дрож від стіп до голови. — Я вже знаю все. Не зближайте ся до того — се його.

— Його, пані?

— Так — нашого молодого Марса Сельлєрса з Анґлії, що згорів.

Вона не вспіла й оглянути ся, як остала ся сама з попелом. Тодї пішла за Мельберрі Сельлєрсом з намірoм знівечити його програму, яка-б вона не була, бо, казала до себе, коли в него що небудь на серцю, то він не при памяти, і годї передвидіти, яке дивацтво зробить, скоро лишити його самого. Відшукала його. Він знайшов корогву і ішов з нею. Почувши, що в него на думцї „нарядити останки і запросити правительство і публику", зганила се. Вона сказала:

— Ваш намір — як звичайно — сам по собі добрий, хочете віддати честь останкам, і в сім певно нїхто не найде нїчого злого, бо-ж він був вашим свояком; та ви обрали до того хибну дорогу і побачите те самі, скоро станете і подумаєте. Вам годї стояти над кошиком попелу, силуючись удавати зажуреного і прибрати справдї урочистий вираз, бо кождий знає, що чим більше міна урочиста, тим менше на таку похожа. Так було-б з одним кошиком; три рази так було-б із трьома. Ну, і виходить, що коли-б не виглядав урочисто один чоловік, не виглядала-б і ціла процесия — а ту було би пять тисяч люда. Не знаю, та се вийшло би трохи чи не сьмішно; на мою думку, було би

сьмішно. Ні, Мельберрі, їх годі наряджувати, се не вдало-б ся. Залиши се і подумай про що иньше.

Так він се залишив і то навіть без ваганя, коли роздумав і набрав пересьвідченя, що її інстинкт був добрий. Він порішив лише сидіти при останках — сам з Гевкінсом. Навіть се видалось його жінці непевним способом відданя почести, та вона не піднесла нїякого закиду, бо видко було, що він лише з доброго і щирого серця бажав поступити собі по дружньому і чесно з отсими покинутими, бідними останками, що від него одного могли надіяти ся якої небудь гостинности на сїй далекій землї, між чужими. Він розіпняв корогву над кошиками, обвив замок при дверях куснем крепу і сказав з вдоволенем:

— Тепер для него зроблено все, на що нас було стати в сих обставинах. Лише — так, тут здало-б ся ще одно — якою міркою міримо, такою будем відбирати — отсе йому належить ся.

— Що, мій любий?

— Гербові відзнаки.

Жінка знала, що фронтови дому гербів не бракувало; перспектива ще одної крикливої гербової прикраси дратувала її і вона жалувала, що така думка прийшла йому до голови.

Вона сказала, надумуючи ся:

— Одначе я гадаю, що така почесть належить ся лише дуже близьким своякам, що — —

— Справедливо, правду кажете, моя пані, зовсїм справедливо; але близших свояків, як свояки узурпатори, нема! Тут не порадимо; ми невольники аристократичних звичаїв і мусимо їм піддати ся.

Гербові відзнаки аж занадто впадали в очи, бо кожда з них була завбільшки простирала і мала ріжнородні, яркі краски; але вони подобали ся варварським очам графа та вдоволяли його почутє гармонії і симетрії, закриваючи фронт дому трохи не зовсїм.

Леді Россмор і її донька сидїли при вмерлім трохи не до півночи і помагали чоловікам роздумувати, що тепер чинити з останками. Россмор думав, що належить ся їх — з відпоручниками і з письмом — відослати зараз до Ан-

ґлії. Одначе його жінці не припало отсе до вподоби і вона сказала:

— Хочеш всї ті кошики посилати?

— О! так, всї.

— Відразу?

— Його батькови? О! нї, нїяким чином.

— Подумай, що за зворушенє. Нї — лиш по одному; пішлю йому поволи.

— А зробить се пожаданий успіх, тату?

— Так, доню. Зваж, що ти молода і елястична, а він старий. Коли-б ми післали йому все нараз, він може й не мав би сили стерпіти таке горе. Та звільна, по однім кошику, з довшими відступами, він привикне до того, заки все дістане. І на всякий випадок безпечнїйше посилати йому трома кораблями, з огляду на розбитє і бурі.

— Менї сей плян, отче, не припав до вподоби. Коли-б я була його батьком, то менї страшно було би діставати його такими-такими —

— Ратами, — піддав з повагою Гевкінс, гордий, що мав змогу помогти.

— Справдї, страшно бачити, як він приходить так — по кусневи. Я весь час терпіла-б муки непевности. Жити в сій трівожній, непевній гадцї, що жде нас похорон, що відкладаємо його, заки все буде готове —

— О! нї, дитинко, — запевнював льорд, — того всего зовсїм не буде; чоловік в його вїцї не переніс би такої проволоки. Будуть три похорони.

Леді Россмор поглянула зачудувано і сказала:

— Яким чином йому буде лекше се справити? На мою думку, йому від того тілько гірше буде. Його треба би поховати цїлого відразу. Се-ж ясна річ.

— Я думав би так само, — сказав Гевкінс.

— Зовсїм певно, що так, — додала донька.

— Ви всї помиляєтесь, — сказав ґраф. — Зрозумієте те самі, коли подумаєте. Він лиш в однім кошу.

— Дуже гарно, — сказала леді Россмор. — Коли так, то найлїпше похоронити той один кіш.

— Певно, — сказала леді Івендолєн.

— Добре, добре! — сказав ґраф, — а чи ми знаємо, в котрім він кошику? Нам відомо те одно, що він лежить в однім з них. Отже бачите, що правда по моїм боці. Нема виходу, лиш треба трох похоронів.

— І трох гробів, трох памятників і трох написів? — спитала донька.

— Ну, так, на добру справу. Я сам зробив би так.

— Годі так робити, тату. Кождий з тих написів подавав би те саме імя і ту саму подію і казав би, що він лежить під всіма трома памятниками, — так не можна.

Ґраф порушив ся в кріслі несупокійно.

— Гм, — сказав він на те, — отсе справді закид. Се серіозний закид. Не бачу нїякого виходу.

Настала загальна мовчанка, аж Гевкінс обізвав ся:

— Менї здаєть ся, що коли-б всї три коші змішати разом — —

Ґраф вхопив його руку і стиснув її з вдячности.

— Отсе розвязує цїлий проблєм, — сказав радісно. — Один корабель, один гріб, один памятник, се чудова думка. Честь вам, майоре Гевкінс, се визволило мене з вельми прикрого клопоту і журби, і заощадить бідному прибитому батькови чимало болю. Так, він поїде домів в однім кошику.

— Коли? — спитала жінка.

— Завтра, зараз, очевидно.

— Може би почекати, Мельберрі?

— Почекати? На що?

— Адже-ж не схочеш розбити серце сему бездїтному старцеви.

— Господь бачить, що не хочу.

— То радше зажди, аж він пришле по останки сина. Не посилаючи попелу, ти не будеш потребувати завдавати йому останнього і найбільш болючого удару, який тілько знає серце батька; ти не даси йому певности, що його син не живе. Бо він нїколи не пришле.

— Длячого нї?

— Тому, що післати — і дізнати ся правди — се видерло-б найцїннїйшу річ, яка йому остала ся: непевність,

хитку надію, що, все-ж таки, може бути, син його не загинув, і він ще побачить його коли-небудь.

— Якже так, Поллі; адже він знає з часописей, що син згорів.

— Він не йме часописям віри; він буде збивати кождіський доказ, що син його не живе. І буде держати ся того і в сій надії жити аж до смерти. А так, коли-б останки сина справді приїхали і їх покладено перед його бідну, з слабою надією душу —

— О! Господи, ніколи! Поллі, ти спасла мене від злочину, і за те буду тебе вічно благословити. Тепер знаємо, що робити. Ми поховаємо попіл з пошаною і він не дізнаєть ся ніколи, що стало ся з його сином.

X.

Втягаючи сьвіжий воздух свободи ніздрями, молодий льорд Берклі почував себе дуже сильним на новім шляху; а все-ж таки, коли би борба вийшла спершу дуже важкою, коли-б знеохотила його, втомила занадто його непризвичаєні до боротьби моральні сили, він міг би в хвилі знесиля забагти піддати ся. Правда, годі було того сподівати ся, але се могло стати ся. „І се зважившиˮ, сказав він до себе, „се буде обережність, яку можна пробачити, коли спалю за собою мостиˮ. О, без сумніву. Йому треба почати оголошенєм до властителя сих грошей, а гроші зложити так, щоби поки-що, під натиском обставин, годі було йому вийняти їх знову. Пішов отже в місто, подав оголошенє, а потім зайшов до банку і віддав 500 долярів в депозит.

— На чиє імя?

Він завагував ся і спалахнув трохи; забув яке небудь імя придумати. Подав отже перше-ліпше, що майнуло в голові:

— Говард Трасі.

Скоро пішов, писарі, здивовані, казали:

— Сей коровячий пастух почервонів був.

Перший крок був уже зроблений. Гроші були ще в його власти і він міг ними розпоряджати ся, але він

постарав ся зараз і отсю перешкоду усунути. Пішов до другого банку і виставив на перший банк чек на суму 500 долярів. Гроші стягнено і записано другий раз на ім'я Говарда Трасі. Його попросили лишити кілька примірників свого підпису; він се вчинив. Тоді відійшов, гордий і тим разом повний відваги, і сказав собі:

„Тепер ні звідки сподівати ся мені помочи, бо сі гроші годі вже відобрати, не справдивши тожсамости, а се стало ся, по закону, неможливе. Ні на що тепер мені покладати ся. Від тепер до кінця мені або працювати або згинути з голоду. На се я готовий і — не страшно мені.

Потім вислав до батька ось яку телеґраму:

Вийшов цілим з готелю, що погорів. Приняв видумане імя. Здоровлю.

Вечером, вештаючи ся по одній з дальших частей міста, подибав невеличку цеґляну церков, а на ній картку з видрукованими словами: Нарада клюбу механіків. Запрошує ся всіх. Бачив, як входили туди люде, що в більшій части належали до робітничої кляси, пішов за ними і заняв своє місце. Була се мала, скромна церковця, без ніяких прикрас.

В середині стояли лякеровані лавки без подушок, а амвони властиво не було, лиш естрада. На естраді сидів проповідник, а біля него чоловік, що держав в руці рукопись і мав міну таку, як той, що має відограти головну ролю, але поки-що жде. Церков заповнила ся незабаром супокійною і порядною громадою відповідно одягнених і скромних осіб. Провідник промовив отсими словами:

— Бесїдником нинїшнього вечера є всїм знаний бувший член нашого клюбу, Мр. Паркер, співредактор „Демократа“. Темою його бесїди буде американська преса, а за текст возьме кілька вибраних параґрафів з сьвіжої книжки Мр. Матїя Арнольда. Перший параґраф такий:

Ґете каже в однім місци, що „дріж страху“, се-б-то „пошана“, то найлучше зі всего, що є в чоловіку.

Иньший параґраф Мр. Арнольда каже:

„Хто шукає найлучшого способу знївечити і зменшити в цїлім народї привичку по-

шани, сему, на мою думку, годі вибрати що небудь лучше, як американську пресу".

Мр. Паркер встав, поклонив ся і його привитали горячі оплески. Тоді став читати повним, звучним голосом, проголошуючи слова виразно і зважаючи пильно на наголоси і павзи. Коли скінчив, роздали ся голоси признаня.

Бесїдник виходив з такого становища, що в кождім краю найважнїйшим завданєм є ширенє народнього почутя і гордости на народне імя — вщіплюванє народови любови до краю і його питомих інституций, а охорона від впливу чужих і ворожих систем. Він зазначив способи, якими сповняє отсе завданє покірний турецький або росийський публїцист, один з великої „привичної пошани" до „бастонади", другий до Сибіру. А далї мовив:

Найголовнїйше завданє англїйської часописи те саме, що всїх часописей на сьвітї. Для деяких річей треба їй будити у загалу подив і на них його очи звертати, від иньших же пильно відвертати. Вона мусить на приклад звертати очи загалу і будити пошану до слави Англії, її блискучої величности, що сягає своїм безперервним ланцюхом темної давнини і сяє від тисячи лїт принадним сьвітлом з її стягів; відвертати-ж мусить пильно очи від факту, що вся отся слава зросла для збогаченя і піднесеня деяких вибраних і упрівілейованих, коштом крови і поту і нужди занедбаних мас, що її здобули та не мають змоги її доступити ні ужити. Вона мусить звертати повний любови і трівожної пошани погляд публики на трон, як на річ сьвяту, а відвертати пильно від факту, що ніякий трон ніколи не засновано на свобідне бажанє більшости народу. Вона мусить приучувати очи горожанина, щоби глядїли з пошаною і покорою на отсю цїкаву вигадку брутальної полїтики, державну церков і цинїчну суперечність між рівноправностю горожанина а дїдичним шляхетством; церков проклинає горожанина, коли він не носить її ярма, а чи він його носить чи не носить, обдирає його під лагідною назвою оподаткованя*); держава загарбує всї почести, звалюючи на горожанина всю працю.

*) Тут мова про порядки державної англїйської церкви.

На думку бесідника бистре око і ще бистрійший розум Мр. Арнольда повинні були зауважити, що саме ті прикмети, яких в американській пресі з жалем не добачив, — се-б-то поважанє, пошана — могли би отсю пресу зробити безхосенною для Американців — але як раз їх недостача відріжняє отсю пресу в цілім сьвіті і чинить її справді вартною для Америки, бо її щире і веселе маловаженє є на кождий випадок найціннійшою її ознакою. „А її місиєю — сего Мр. Арнольд не добачив — є стерегти свободи народів, а не їх нїсенїтниць і ганьби. Коли-б на його думку можна виставити інституції старого сьвіта на сьмілий і глумливий огонь такої преси, як американська, то монархія і злочини, що з нею ідуть в парі, щезли би з християнського сьвіта.

На останку сказав:

Ну, цїла хиба в сім, що в нашій пресі задержало ся ще трохи тої старосьвітської прикмети, се-б-то пошани. Справді, будьмо вдячні, що се так. В своїй обмеженій пошані віддає вона звичайно почесть хоч сим річам, що будять почесть і в народі, і те вповні вистає; що иньші народи поважають, се для нас зовсім природно байдуже. Наша преса не шанує королїв, не шанує так званих благородних, не шанує признаної державою церковної неволї, не шанує законів, що обдирають молодшого сина, аби нагодувати старшого, не шанує нїякої зради, нї ганьби, нї підлоти, нехай вони будуть собі й не знати які старі, збутвілі та усьвячені, скоро лиш вони ставлять одного рожанина висше від другого задля ріжниці уродженя; наша преса не шанує нїякого закона нї звичаю, хоч би він і який був старий, зівялий та сьвятий, коли він зачиняє перед найлїпшими в краю найлїпші місця в краю і заперечує їм споконвічне право добивати ся його власними силами. В розумінню Ґете — того покірного величальника трикаратового*) провінционального королївства і шляхти — певно, що наша преса підупала як уважати на „дріж страху“, се-б-то пошану. Можна

*) Низькопробного.

справді надіятп ся, що отся поява раз на все такою остане ся; на мою думку, критична байдужість се жерело і оборона людської свободи, а знов її контраст є творцем, поживою і найуспішнійшим оборонцем всіх форм неволі людського тіла і духа.

Трасі сказав, ні — майже скрикнув до себе самого: Я радий, що прибув до сего краю. Я вчинив як слід. Зробив розумно, що винайшов край, де в людських серцях і умах живуть такі здорові прінціпи і теорії. Лиш подумати, яку силу неволі заподіяла пошана не на місці! Як гарно він отсе розказав і кілько в тім правди! В пошані лежить очевидно дивна сила. Скоро поведе ся вам збудити в людині почесть для ваших ідеалів, то вона вже ваш невільник. О, так, споконвіку приучувано пильно европейські народи обминати гадку про ганьбу монархії і шляхти, обминати блізші досліди над ними, привчено їх поважати; оттим то і вийшло зовсім природно, що пошана стала в них другою натурою. Щоб її захитати, доволі защепити в їх тупих умах противну гадку. Споконвіку всякий вираз так званого непошанованя на їх устах брали їм за гріх і злочин. Кілько в тім всім підлоти і облуди, буде кождому ясно, хто лиш подумає, що йому одному прислугує повне право рішати, що г і д н е пошани, а що ні. Бачите, я про се ніколи перше не думав, але се правда, незбита правда. Яке право має Ґете, яке Арнольд, яке перший-ліпший словар пояснятп менї слово „нехтованє“? Менї байдуже, які в них ідеали. Я сповняю лише свій обовязок, коли поважаю свої ідеали, а коли менї сьмішно з їх ідеалів, се не є ніяка профанация. Менї вільно глузувати з чужих ідеалів, кілько сам схочу. Се моє право і привілей. Того ніхто не має права менї заперечити.

Трасі ждав, чи не почує дебати над сею темою, але не було ніякої.

Голова відозвав ся, для пояснення:

Для відомости зібраних тут гостей хочу сказати, що нашим звичаєм над нинїшньою темою буде дискусия на найблизших сходинах клюбу. І се длятого, щоб наші члени мали змогу приготивити ся до того, що мають сказати, письменно, бо-ж ми по більшій части механіки та непризвичаєні до бесїдуваня. Нам треба вперед написати, що бажаємо сказати.

Тепер відчитано кілька коротких рефератів і проголошено кілька бесід без приготованя в дискусиї над темою, читаною на остатнім засіданю клюбу; якийсь запрошений професор величав вишу шкільну науку і великі користи, що пливуть звідти для народа.

Один з рефератів прочитав чоловік майже середного віку, що, як казав, не мав вишої шкільної осьвіти, придбав собі осьвіту в друкарни, а звідти дістав ся до бюра патентів, де чимало літ був писарем. Отсей говорив далі ось що:

Референт порівнював нинїшню Америку з давною Америкою і певно, що порівнанє показало могучий поступ. Одначе думаю, що він трохи переціннв значінє вишої шкільної науки в витвореню того успіху. Можна, без сумніву, доказати легко, що колеґії причинили ся до духової части того поступу і то в чималій мірі; та кождий признасть, думаю, що материяльний поступ був без порівнаня більший. Я отсе переглянув спис винахідників — творців того дивного материяльного розвою — і бачу, що се не були люде вчені в колеґіях. Є, очевидно, тут і виїмки — як професор Генрі оф Прінсетон, винахідник телеґрафу системи Морсе — та таких виїмків небогато. Можна без всякого побільшеня сказати, що могучий материяльний поступ сего віку, одинокого віку, в якім варто жити, відколи винайдено час, є витвором людей без академічної осьвіти. Нам здаєть ся, що бачимо, кілько отсї винахідники зробили: але нам видна лиш зверхня частина їх роботи, що впадає в очи; його більша пайка закрита і байдуже око його не догляне. Вони підняли сей нарід, переробили його і, мовлячи образово, помножили його число так, що майже годї се число висказати. Я поясню, що в мене на думцї. З чого складає ся людність краю? Чи се лиш число куснів мяса і костей, що з чемности звуть ся мужчинами і жінками? Мав би-ж міліон унций міди і міліон унций золота бути рівної вартости? Приймім міриу більше правдиву: міру творчої здатности якогось чоловіка для його часу і народа — діло, на яке його стати, отже возьмемо число нинїшньої людности і помножимо тим, що нині годен зробити один чоловік більше, як його дід. Коли отсю міру приложимо, покаже ся, що в порівнаню з нашими часами сей

нарід три покоління тому складав ся з самих калік, паралітиків і мерців. В 1840 р. наше населенє числено на 17,000.000 душ. Зважмо для доказу, взявши округлі, але певні числа, що з тих міліонів чотири складало ся з старих, малих дітей і иньших нездар, а решта, 13,000.000 була розділена і занята ось як: 2,000.000 прядільників бавовни; 6,000.000 жінок, що роблять панчохи; 2,000.000 прядільниць льну; 500.000 слюсарів; 400.000 женців; 1,000.000 молотільників; 40.000 ткачів; 1.000 шевців.

Висновки, до яких я на основі отсих дат доходжу, могли-б видати ся побільшеними; та ні. Я взяв їх з документів другого засіданя 45-того конґресу; вони автентичні і певні. Нині, працю сих 2,000.000 прядільників бавовни виконує 2.000 люда; працю 6,000.000 робітниць панчіх виконує 3.000 хлопців; 2,000.000 прядільниць льну 500 дівчат; 500.000 слюсарів 500 дівчат; 400.000 женців і т. и. заступає 4.000 хлопців; 1,000.000 молотільників 7.500 людей; 40.000 ткачів 1.200 людей; а роботу 1.000 шевців сповняє 6 людей. Коли додамо сі числа, виходить, що 17.000 осіб сповняє нині працю, яка пятьдесять літ тому вимагала тринайцять міліонів людей. Ну, кілько-ж тих неуків — наших батьків і дідів — при їх незугарних методах треба би, щоби сповнити працю нинішних часів? До сего потрібно би сорок тисяч міліонів — сто разів тілько, що населенє Китаю — двайцять разів тілько, що сучасне населенє земної кулї. Ви глядите довкола себе і бачите, здаєть ся, шістьдесяти-міліоновий нарід; та справдішне населенє Републики, заховане в їх руках і мозках і невидне для ока, а число його виносить сорок білїонів. Отсе чудний витвір сих простих, невчених винахідників, що не мали академічної осьвіти — честь їх памяти і слава!

Яка в сім велич — сказав Трасі, забираючись до дому. — Що се за цівілїзация і які чудові її успіхи! — а вони ділом рук зовсім простих людей, не вихованих в Оксфорді аристократів, лише людей, що стоять плече в плече в сірих рядах житя і працею своїх рук заробляють на кусник хліба. Я ще раз радий, що тут приїхав. Я нарешті надибав

край, де можна взяти ся до діла грудь при груди з своїм ближнім, вибити ся власними силами на верх, стати чим небудь і бути тим гордим, а не тим, чим зробив нас предок сто літ тому.

(Далї буде).

З анґлїйського переклав *Іван Петрушевич.*

З ГРУЗИНСЬКИХ ПОЕЗИЙ.

I.

*
* *

(Дуту-Мегрелї).

Кому страшнчй народа рух могутний
І хто хотїв би з легкою душою
Навіять сон на його безпробудний, —
Нехай сьпіває йому пісні спокою.

А я — зірву з очей його оману,
Я розбуджу його зі сну тяжкого,
Я роздражню його болючі рани, —
Щоб він почув весь бі ь страждання свого!..

II.

Любов.

(Кн. Ілля Чавчавадзе).

Як ясний промінь розуміня
Мою лиш душу осьвітив, —
Я в глибинї свого сумїня
Почув любови чистий сьпів.

Любови голос незабутний
Весь вік бренить в душі моїй;
За його покликом могутним
Пройшов я шлях свій житєвий.

Переклав О. Білоусенко.

Сучасна Анґлія.

Нарис розвою її полїтичного житя 1814—1896 рр.

Ш. Сеньобоса.

I. Анґлія перед реформами 1832 р.

Анґлія в XIX вїці була взірцем полїтичного житя для Европи. Анґлїйський народ витворив полїтичний механїзм сучасної Европи: конституційну монархію, парляментарну управу і запоруки свободи; иньші народи тілько переймали у Анґлії. Партиї характеристичні для полїтичного житя XIX віку (конституціоналїсти, парляментаристи, радикали, соціялїсти) повстали в Анґлії швидше ніж у иньших краях. Оттим то зовсїм природно полїтична історія сучасної Европи починаєть ся Анґлією.

1. Старий устрій Анґлії.

„Сполучене королївство Великої Британії і Ірляндиї“ встановлене в 1814 роцї було випливом довгої війни, що тягла ся майже від 1793 р., збільшила анґлїйські володїня кольоніяльні і скріпила внутрішню орґанїзацию. „Стародавня Анґлія“ (old England) XVIII-го віку остояла ся і не почувала потреби ніякої зміни. Щоби зрозуміти сей старий устрій, треба пізнати орґанїзацию анґлїйської управи, склад анґлїйської суспільности і окремі відносини Ірляндиї.

Публичне житє Великої Британії мало собі три осередки, три ґрупи стародавніх інституцій, здавен давна злучених так тїсно, що видавали ся нерозлучними. Се були: центральний уряд, місцеві власти і церков.

Анґлійський центральний уряд, розширений від 1707 р. на Шотляндию а від 1800 на Ірляндию, був зложений офіціяльно з трьох властей: з короля і єго ради, з палати панів і з палати громад. Се були давні корпорації, скріплені ще від XIV в. в традиційній орґанізації.

Король, дїдичний і нетикальний, був офіціяльним паном королївства. Він був репрезентантом держави, укладав трактати, вів війну, робив замиреня. Він був „жерелом справедливости", іменував суддїв, що робили справедливість в єго імя. Він був зверхником уряду, іменував усїх урядників, скликáв парлямент і розвязував його, подавав йому до ухвали буджет і проєкти законів, санкціонував єго ухвали. Він усе ще мав ті самі права, які мали єго попередники в середнїх віках і так само як вони мав собі для помочи раду, котрої всї члени були ним іменовані.

Палата панів (льордів) складала ся так само, як у середнїх віках, з дїдичних льордів і з нових, уставлених королем, але також з правом передаваня сего титулу своїм наслїдникам. Її засїданя відбували ся по давнїм формам.

Палата громад, зложена з послів вибираних по стародавнїм формам на сїм лїт, відбувала свої засїданя по старим звичаям. Обі палати засїдали в тім самім місцї, в Вестмінстері і разом творили парлямент.

Власть короля, ради і парляменту була ограничена звичаями. Анґлїчане не мали писаної конституциї[1]) ані книги цивільних законів і гордили ся тим.[2]) В политичних справах вони кермували ся прецеденсами і традициєю, а в приватних справах держали ся звичаєвого права (common law).

Формально король усе ще був одиноким головою правительства і все робило ся єго іменем; парлямент був тілько єго помічником і не міг навіть зібрати ся без єго розпорядженя; міністри були тілько єго дорадниками. Але три звичаї, що зміцнили ся в XVIII вицї, радикально змінили форму правлїня.

1. Король, наділений усїми родами власти, не виконував особисто жадного. Всякий политичний акт підписаний королем, мусїв

---

[1]) Закони конституційні основували ся на трьох окремих постановах: на т. зв. Habeas corpus з р. 1679, на білю правнім з р. 1689 і на інсталяційнім акті з р. 1700.

[2]) Артюр Юнґ в р. 1789 сьміють ся з Французів, котрим би то здаєть ся, що є якась „рецепта" на уложене конституциї.

бути контрасиґнований міністром; король не порядкував державою, а лишав порядкованє своїм дорадникам.

2. Міністри не поступали кождий з окрема, але сходили ся разом на „кабінетову раду“, на котрій ухвалювано способи правління. Ся рада була тілько фактичним звичаєм і ще й нині назва „кабінет“ не може вживати ся в урядових актах. Та фактично збір міністрів, міністерство покликане до правління іменем короля зробило ся чільною корпорациєю в державі (його називали по просту „адмінїстрациєю“). Про те воно не було інституциєю урядово признаною, число його членів не було ніколи твердо встановлене і міняло ся від 12 до 20. Деякі міністри мали стародавні назви (льорд скарбник, великий канцлєр, канцлєр фінансової коллеґії), иньші називали ся секретарями державними (назва „міністер“ не є урядова). Від XVIII віку міністерство вважало ся ґрупою с о л і д а р н о ю, утвореною з людей, що провадили однакову політику. Один член був провідником і промовляв іменем усего міністерства; його визначував король, а він добирав собі товаришів; його називали першим міністром (п р е м і є р о м), але се була тілько популярна назва; ще в 1806 говорено, що анґлійська конституция противить ся самій думці, щоби хтось міг бути першим міністром.

3. Король вибираючи міністерство, не поступав самовільно. Особисто він був неодвічальний; в Анґлії встановила ся така фікция, що „король не може зробити нїчого злого“; коли він зробить щось зле, так се тому, що йому зле нараджено, значить, тілько дорадники поносять одвічальність. Ся фікция довела до того погляду, що міністри, дорадники королївські, одвічальні перед парляментом. От тим то практично міністерство не могло держати ся без згоди більшости палати громад. Коли вона захотїла усунути його від урядованя, могла змусити його уступити не потребуючи навіть ставити його в стан оскарженя; досить було не ухвалити йому буджету або ухвалити нагану. Таким робом король посередно був змушений узяти на міністрів проводирів більшости в парляменті, бо тілько вони могли мати за собою більшість у палаті. Надто війшло в звичай брати бодай стількож міністрів з палати льордів, як і з палати громад. От так то король відступив правлінє міністерству, міністерство зробило ся делеґациєю більшости парляменту і таким чином п о с е р е д н о п а р л я м е н т в и к о н у в а в к о р о л ї в с ь к у в л а с т ь.

Коли б палата громад була лишила ся при своїй первісній власти — ухвалювати буджет і разом з льордами укладати закони, то була б лишила ся другорядною силою, якою є й доси в конституційних монархіях таких як Прусия або Австрия. Не виконуючи леґально свою законодатну власть, але присвоївши собі по звичаю екзекутивну власть, яку виконував кабінет іменем короля, палата громад витворила парляментарне правлїнє. Се правлїнє власне тим визначуєть ся, що переносить дійсну власть короля на більшість парляменту, лишаючи королеви тілько почесне верховодство, в дусї французької формули „Le roi regne et ne gouverne pas“ (король панує, але не порядкує справ державних).

Парляментарне правлїнє видаєть ся нині таким характерним анґлїйським явищем, що дехто любить забувати, яке воно недавнє. Воно істнувало вже за панованя двох перших Джорджів, від 1715 до 1760 р., але на практиці не було ще твердо встановлене, тай сама єго теория не була загально принята, коли Джордж III. попробував звалити його. Два перші Джорджі добровільно вибирали міністрів зпоміж більшости і віддавали в їх руки керму правлїня. Але се їх поступуванє не нарушувало леґального права або т. зв. королївської прероґативи, тож не диво, коли їх наслїдник забажав зробити з тої прероґативи иньший ужиток, ніж вони. Джордж III, опираючись на королївську прероґативу, забажав виконувати сам свою власть і в часї свойого довгого правлїня (1760—1820) вернув ся до старої практики, згідної надто з офіциальною доктриною про рівновагу між трьома властями: короля, льордів і громад. Він не приймав без застереженя ані одного з нових парляментарних звичаїв. Він особисто проводив на кабінетових нарадах твердячи, що „хоче бути сам своїм першим міністром“ і не хотїв підписувати постанов нелюбих йому особисто; два міністерства (в р. 1800 і 1806) мусїли уступити через те, що король не дав їм полекшити закони против католиків. Довгий час він пробував не допустити до твореня одностайних міністерств і систематично мішав до купи міністрів покликаних із ріжних незгідних з собою партий. Він навіть не почував на собі обовязку робити міністрами проводирів більшости.

В боротьбі з парляментарним правлїнєм Джорджеви III. допомагав сам парлямент. Стародавня роялїстична партия, що зробила ся партиєю торі, не переставала піддержувати королївську

прерогативу і поборювати парляментарне правління, за яким обстоювала партия віґів. Факт є, що в XVIII віці торі мали за собою більшість виборців, бо вся шляхта (gentry, сільські діди чі) і духовенство англіканьске (clergymen) були торі. Віґи для підпори свойого правительства, що було в їх руках від 1715 р., зробили були в палаті послів штучну більшість. Та коли король сполучив ся з торіями, партия торі здобула собі в палаті величезну більшість і мала її протягом цілого пів століття (1783—1830). За весь сей час міністерства були торийські і урядували шануючи королівську прерогативу.

Таким робом Джордж III при помочи партиї торі міг вести особисту політику і накидати її міністрам бодай в часі своїх lucida intervalla. Коли-ж він зовсім збожеволів і его місце заняв від 1811 р. его син яко реґент, а від 1820 до 1830 яко король Джордж IV, він застав конституційні звичаї занедбані. Англія хитала ся якийсь час між двома системами правління. Партия торі боронила традиційної доктрини конституційної монархії, при котрій парляментови припадала другорядна роля контрольора правительства і признавала королеви право вибирати міністрів і кермувати ними, значить, давала йому в руки практичний спосіб для особистого правління. Партия віґів держала ся нової теориї парляментарного правління, що відбирає королеви всяку реальну власть лишаючи йому хиба неозначений вплив, а реальне правління переносить на міністерство, котре своєю чергою є тілько делеґациєю палати громад.

В часі війн з Франциєю внутрішня боротьба стихла: парлямент підлягав міністерству, ухвалив виємкові закони для здушеня радикальної партиї, що величала французьку революцию (1795), признав важними постанови уряду проти французької торговлї, заведені простими „кабінеговими розпорядженями“, тобто королівськими указами (1806).

Питане, хто має мати верховну власть у краю, проволїкло ся через спілку короля з більшістю; та воно не було рішене і виступило на ново в р. 1814: чи Англія має кермувати ся особистим, чи парляментарним правлінєм?

Сам склад парляменту був установлений традициєю. Палата громад була вибирана, та не загалом народа, але упривілейованими місцевими корпорациями. Оттим то центральне правительство було в тїснім звязку з місцевими інституциями.

В Анґлії місцеві власти не були правильно зорґанізовані і в противність загальній утертій думці були дуже слабі. Той прославлений анґлійський self government (самоуправа) ограничував ся на упрівілейовані старі міста і старі замки, котрими кермувала старосьвітська муніципальна корпорация вибирана дїдичними міщанами. Але вся решта краю, всї села і всї новійші міста не мали ніякої виборної місцевої адміністрації; місцевими справами поряд кувала тут vestry, тобто рада парафіяльна подібна до ради фабричної і churchwardens (старші брати церковні) під проводом пастора парафії і сїльського дїдича. Туг були мирові судді (justices of peace) іменовані правительством, але тілько зпоміж місцевих богачів, шляхти, духовенства або фабрикантів, котрі за дармо займали ся поліцією, розкладали такси, розсуджували спори чи то одинцем, чи то збираючи ся на засїдання і ухвалюючи разом. Кождий був паном свойого округа і не мав над собою нїякого ограниченя окрім рекурсу до звичайних трибуналів.

В кождім ґрафстві був надто ще шеріф (староста), урядовий репрезентант правительства і льорд-ляйтнант, військовий комендант, оба також зпоміж великих властителїв краєвих; та оба вони мали властиво функції тілько для паради. Орігінальна прикмета анґлійської адмінїстрації була та, що не було платнї державним функціонерам; всю працю повинні були сповнюватих краєві нотаблї за дармо. Тілько надворні королївські судді творили корпорацию, що побирала плату з державних фондів, корпорацию зрештою дуже нечисленну, що пробувала в столиці; її члени повинні були періодично об'їзджати провінцию і „відбувати судові засїдання", то значить проводити засїданям суддїв присяжних зложених з нотаблїв; постійних судів повітових та окружних не було зовсїм.

Отся анґлійська самоуправа, се не було порядкованє краю самим краєм, але порядкованє краю місцевою аристократією.

Отсї місцеві корпорації висилали послів до низшої палати вибраних на сїм лїт. Були три роди виборних послів: ґрупа з ґрафств (186 послів), ґрупа з замків (467 послів) і посли з університетів (5 послів). Се не були виборчі округи, се були упрівілейовані корпорації, дуже нерівно розділені, невідповідно анї до числа людности анї до обширу краю. Шотляндия мала тілько 45, Уельс 24, Ірляндия прилучена в 1800 р. мала 100. Упрівілейованих

замків у Анґлії було дуже густо в південно-східній части, в околицях Льондона, от тим то 10 південних ґрафств висилало 237 послів, коли тимчасом решта 30 ґрафств висилала їх лише 252; сам Корн-Уельс висилав їх 44, майже стілько, що ціла Шотляндия.

Більша часть тих корпораций не жила зовсім полїтичним житєм. Зпоміж анґлїйських замків було 34 т. зв. глухих замків, тобто давніх занехаяних городищ (Бірельстон мав усего одну хатчину, Донвіч від парусот лїт був затоплений, Ґеттон був перемінений на парк). Чимало иньших не мало більше як 50 виборців; вони називали ся кешеньковими замками; всї доми довкола замка належали до великого властителя і він наказував своїм льокаторам, кого мають вибрати послом. Таким робом дїдич уважав посольське крісло, привязане до свойого замку, своєю власністю, котру міг дати, кому захоче, або продати. Иньші замки були власністю правительства, котре переводило в них вибори мінїстерських креатур. Обчислювано, що зпоміж 658 послів 424 було наперед іменованих мінїстерством або 252 великими панами.

Тілько виборчі тїла анґлїйських ґрафств і деяких великих міст мали в собі доста виборців на те, щоби творити справдїшні виборчі коллеґії, та й тут дуже часто дїло обходило ся без дїйсного вибору. В день призначений на проголошенє кандидата не являло ся більше кандидатів крім того, що був з гори призначений на посла, тобто когось із видних людей краю, і шеріф проголошував його вибраним. Се називало ся вибором неспорним. Так відбувала ся найбільша часть виборів. Звичайно бувало не більше як 50 виборів спорних, тобто дїйсних. В 1818 р. говорили, що боротьба була дуже горяча, бо було цїлих 100 спорних виборів. В Шотляндиї у всїх ґрафствах було несповна 3000 виборців. В ґрафстві Бот, де було 14.000 душ і 24 виборців, оповідали таку історию. В день вибору явив ся всего один виборець; він уконституував зібранє, візвав кандидата, сам себе поставив кандидатом, вибрав себе президентом, попер свою кандидатуру промовою, піддав себе під голосованє і сам себе вибрав одноголосно.

„Спорний“ вибір доконував ся по старим безладним формам. Перед купою зібраною на вільнім місцї шеріф викликував кандидатів одного за одним, а народ голосував підносячи руки, серед крику і галасу, виборцї в суміш з невиборцями, що також підносили руки. Се була чиста комедия, а не голосованє. Невибраний

кандидат мав право зажадати поіменного голосованя. Тоді починало ся правдиве голосованє. На стіл викладувано реєстр виборців і кождий виборець мав право прийти і вписати на ній, на кого голосує. Ся процедура могла тягти ся кілька неділь, бо в розпалї виборчої боротьби кождий мав надію продати свій голос геть дорожше. А що голосованє було явне і реєстри виборчі з записаними на них голосами були для кождого приступні, то кождий кандидат міг методично купувати собі виборців або тероризувати противників. Куповане голосів відбувало ся явно, а навіть були такі міста, що виставляли свої мандати на лїцитацию. Властителї замків накидували своїх кандидатів міщанам, своїм чиншівникам. В 1829 р. в Нюверку ґраф Нюкестль викинув 587 родин із домів за те, що посьміли віддати голоси на противника єго кандидата; жалоба оперла ся о палату послів, та ґраф відповів: „хибаж я не маю права робити зі своїм добром, що захочу?“

Пітт виступив було з несьмілим проєктом повикуплювати „глухі замки“ у їх властителїв, та сей проєкт провалив ся. Вибори так і лишили ся продажні, а всякі доробкевичі, банкири, промисловцї, купцї збогачені в Індиї (прозвані *набабами*) один навперед другого підбивали цїну мандатів, купуючи собі крісла в парляментї.

В 1814 р. більшість посольських крісел була не що, як власність набута спадком або за гроші. Палата тілько про око була репрезентациєю краю. Се було зборище маґнатів і мілїонерів, незалежних від маси народа. Зверхня власть була в руках короля і аристократиї. Парляментарне правлїнє анґлїйське не було правлїнєм репрезентацийним, а тілько олїґархічним.

Орґанїзация церкви була вельми скомплїкована. Не числячи ріжних сект, Сполучене королївство дїлило ся між три церкви, а кожда мала перевагу в однім із трьох країв: анґлїканська церков у Анґлиї, пресвитериянська в Шотляндиї, а католицька в Ірляндиї. Та тілько дві перші були урядово признані: анґлїканська як державна церков у Анґлиї, пресвитериянська як державна церков у Шотляндиї, натомісць католицька церков була законами заборонена і тілько фактично *толєрована*.

Тілько одна державна церков була урядово признана, протеґована і субвенціонована. Уряд погодивши ся з діссідентами в р. 1688, признав їм толєранцию, та для ріжних сект в ріжній мірі і не касуючи законів, що чинили державну церков обовязко-

вою. Щоби обняти якусь посаду або виконувати право в якійсь корпорації (міській, університетській), треба конче ще задокументувати свою приналежність до англіканської церкви, приймаючи причастє по англіканському обряду. Діссіденти правлячи богослуженє в своїх каплицях допускали ся злочину і підпадали під кару; щоб увільнити їх від неї, треба було окремого закона, т. зв. закона про безкарність (indemnity-bill), котрий міністерство рікрічно подавало палаті послів до ухвали. Уряд позволяв діссідентам відправляти службу Божу і держати свої школи власним коштом, але тілько через хитку толєранцию, а не силою закона.

Католицький обряд не тїшив ся навіть такою толєранцією; законно він був заборонений. Обовязок — причащати ся по англіканському обряду і складати присягу наложену в р. 1673 законом Теста міг сам один не допустити ні одного католика до якого небудь уряду або до корпорації. Джордж III. два рази відкидав проєкти своїх міністрів, щоби допускати католиків до офіцерського ступня.

Англіканська церков управляла ся по старому церковними соборами, на котрих розсуджувано не тілько справи церковної дісципліни, але також процеси сьвітських людей в справах розводу, праволожности і в справах спадкових. Церков переховувала викази цивільного стану, давала слюби, вела списи народжених і померших.

Вона пильно берегла всї свої прівілєгії і доходи, що плили з її земських маєтностей, з державної запомоги і з десятини, яку побирала обовязково від усїх вірних, то значить від усїх мешканців, навіть від діссідентів і католиків, бо законом признавало ся, що всї вони належать до офіцияльної церкви. Вона мала свою давню єрархію: архієпископів і епископів, капітули і каноніків, архідияконів іменованих правительством, пасторів (parsons) визначених патроном, котрим був або епіскоп, або капітула, або (найчастїйше) наслїдник фундатора парафії. Фактично духовними бували звичайно молодші сини панської сїм'ї; побираючи доходи сполучені з їх станом вони й далї жили собі по панськи, полювали і їздили верхи, виконували функції мирових суддів, запомагали свою рідню; значна часть не жила зовсїм у своїх парафіях і наймала собі заступників (curate), духовних із дрібної буржуазії, котрим платили маленьку частину своїх доходів.

Шотляндська церков заховала (і заховує й досі) свою федеративну конституцию запоручену їй актом унії 1807 р. Кожда парафія чинить окрему корпорацию під управою пастора і старших сьвітських; кілька парафій лучить ся до купи і творить пресвитерию, котрою управляє збір усіх парохів і по одному старшому з кождої парафії; збір членів кількох пресвитерий творить парафіяльний синод. В кінці на вершку тої єрархії стоїть з'їзд делеґатів з кождої пресвитериї, з кождого королівського города і з кождого університету, — се є найвисша власть у шотляндській церкві. Всї ті зібраня є заразом дісціплїнарними судами і мають власть цензурувати віру і приватне житє пасторів і вірних. Пресвитерия, котра іменує пасторів, є практично найбільше вплывова власть.

У XVIII. віцї шотляндська церков деспотично вмішувала ся в приватне житє вірних, поки правительство і сьвітські суди не перестали признавати їй права екзекутиви над приватними людьми і не ограничили таким робом її компетенциї на самі релїґійні справи; се була неначе заповідь державного конфлїкту 1843 р., що допровадив до віддїленя „вільної церкви".

Доходи шотл. церкви плили з десятини, з державної запомоги і (майже в половині) з приватних датків. Шотляндська церков була вбога, лихо платила своїх членів, та вона не знала ані величезної нерівности, ані продажности церковних урядів такої, яка була в Анґлії. Шотляндський клир був більше незалежний від анґлїйського.

В анґлїйській суспільности, відповідно до середньовічного розуміня, панувала ріжниця між бідними і богатими: богачі мали всї права приватні і полїтичні; ті, що не мали нїчого, були виключені від усякого публичного житя і навіть не мали запоруки приватної свободи. Се були немов дві нациї поставлені одна поверх одної, одна упривілейована, друга видїдичена.

Писателї, що малювали анґлїйське полїтичне житє або висновували єго теорию, знали тілько упривілейовану нацию; вони думали, що Анґлїйцї всї рівні перед законом, усї дізнають опіки закона. І справдї, полїтичні урядові акти не розріжнювали так як у иньших краях шляхти і нешляхти; „закон про права" вичислював „права Анґлїйців" без ріжниці верстов. Та на дїлї звичай і деякі специяльні закони, не добре звісні ширшій громадї, довели до

того, що під леґальною нацією витворили низшу верству, виключену від спільних прав.

Конституция не допускала обовязку військової служби; та на ділї правительство коли потребувало моряків для державних кораблїв, ловило силою матрозів і навіть не-матрозів, — се була так названа п р е с с а, котру бичував уже Вольтер. Розуміть ся, її виконувано тілько на бідних.

Конституция нїчого не відала про те, щоби праця була якимсь ущербом для горожанської чести Анґлїйця. Але парлямент зложений з властителїв і патронів поухвалював закони, котрими роблено робітників залежними від їх наємців. Один закон із XIV. віку змушував рільничого зарібника приймати працю у кождого властителя, котрий дасть йому плату усталену законом; кождий мировий суддя міг непокірного засадити до вязниці; таким робом поденні зарібники були привязані до землї.

Цїлий ряд законів (з XVI—XVIII віків) причинив ся до витвореня законної верстви убогих (poor) і місцевої оплати на вбогих (poor tax). Хто не мав із чого жити незалежно, того удержувано коштом парафії, та при тім він підпадав під власть „наглядача над убогими“. Такий наглядач мав право силувати вбогих до всякого рода праці, а коли вони противили ся, заперти їх у „жебрацькім домі“ (workhouse), а їх дїтей дати на вихованє де сам хотїв; на практиці се значило продати їх промисловцеви для праці на фабриках. Убогий не міг самовільно переходити з місця на місце, бо кожда парафія мала право не допустити до замешканя на її териториї нїкого, хто міг стати ся її тягаром. А що вся земля в Анґлії була власністю шляхти, то анґлїйські селяне не мали запевненого способу житя, так що найбільша частина їх зійшла до верстви вбогих, що живуть із запомоґи. Число таких убогих в 1811 роцї виносило 1,340.000, в 1821 р. виросло до 2,500.000, а в 1827 р. виносило 1,850.000.

Конституция признавала свободу товариств. Міські ремесники мали свої фахові товариства основані на реґулямінах, що усталювали максімальне число учеників і мінїмум плати. Та коли машини перемінили промисл, фабриканти збирали нових робітників зпоза корпораций і закладали робітнї по селах, де не обовязували старі реґуляміни. Ба навіть по містах, коли робітники домагали ся й для себе тих самих реґулямінів, промисловцї не тілько довели до скасованя стародавнїх ограничень, але переперли

в парляментї закони про товариства (1799—1800), котрими заборонено робітникам під карою кількамісячної вязниці входити в спілки задля підвисшеня плати. Значить, робітник сповнював злочин, вяжучи ся з иньшими в товариство, і мировий суддя міг за се всадити його до вязниці.

Таким робом моряки, денні зарібники рільні, вбогі і робітники не підходили під загальні закони, були віддані на ласку й неласку вербівників, парафіяльних рад, фабрикантів і мирових суддїв, були немов якоюсь низшою нациєю, без політичної сили, без певних засобів для житя, без забезпеченої особистої свободи. Із сеї видїдиченої верстви виходило богато злочинників, особливо злодіїв. На пострах їм парлямент ухвалював жорстокі закони, визначуючи кару смерти за більш як 200 ріжних учинків признаних за злочини; до таких капітальних злочинів належало н. пр. застрілити заяця або вкрасти якусь річ із склепової вистави.

Щож до самої леґальної нації, то в її нутрі бороли ся за виключне пановане дві аристократиї: великі ґрунтові властителї в спілцї з духовенством, що панували по селах, і капіталїсти та великі промисловцї, що панували по містах. В їх руках була вся економічна сила краю.

Незалежних селян, дрібних властителїв або арендаторів майже зовсїм не було; вся земля остаточно зійшла ся в великих маєтках, що належали до великих маґнатів (lords) або до шляхти (squires). Вони виарендовували їх ф е р м е р а м, а ті оброблювали їх при помочи денних зарібників (labourers). Село, се була купа нуждених хаток, де жили ті зарібники і де льорд або сквайр був повним паном.

Головним плодом анґлїйського рільництва все ще було збіжє. Щоби піддержати його в користній цїні, властителї переперли в парляментї так звані „збіжеві закони“ (corn-law), що не допускали до краю заграничного збіжя окрім хіба в неврожайні роки, коли збіжє стояло високо в цїні. В р. 1791 цїну пшениці означено по $2^1/_2$ лївра (62 фр.) за квартер; в часї війн з Францією цїни підійшли геть висше сеї суми, так що в 1801 р. підвисшено тарифу на 3 лїври. Коли настав супокій і треба було видержувати конкуренцию з заграницею, піднесено цїну ще висше, на 4 лїври. Таким способом подвоєно доходи з ґрунту на користь властителя, котрий підвисшував чинші за ферми, але зовсїм не підвисшував плати зарібникам.

Подібне скупленє бачимо і в промислї від кінця XVIII віку. Дві зміни перевернули цїлу орґанїзацию працї. Нові машини порушувані водою або парою і нові механїчні способи працї витворили великий промисл, особливо в близькім сусїдстві бистрих рік, копалень вугля або лїсів. Замісць дрібних майстрів, що робили просто на замовленє, повстали підприємцї, що обертали великими капіталами, продукували на великий розмір для необмеженої вивозової торговлї. Так повстала нова верства великих промисловців і великих гандлярів, що скріплювали грошевиту аристократию.

Рівночасно великий промисл перегоняв людність Анґлії з одних місць у другі. До XVIII віку все житє економічне і полїтичне мало свій осередок на півднї і на сходї, близько Льондона; північні і західні части були слабо залюднені і на половину пусті. Та великий промисл тяг людність туди, де були копальні і ріки, власне на північ і на захід, де повстали великі оселї робучого люду. Анґлія поділила ся на два рейони: схід і південь, де переважало рільництво, де панували ґрунтові властителї і консервативні погляди; північ і захід, де були центри промислу, зробили ся гнїздами полїтичної аґітациї. В Шотляндиї, де промисл гнїздив ся головно здовж берегів ріки Кляйда, супроти давньої столицї Едінбурґа підняв ся рухливий конкурент Ґлязґов.

В Ірляндиї жили дві ріжноплемінні нациї: тубольцї Ірляндцї, католики, і захожі кольонїсти з Анґлії а особливо з Шотляндиї, пресвитериянцї або анґлїканцї. Кольонїсти займали тілько одну з чотирьох провінций, Ульстер, на північнім сході, а не весь край; Ірляндцї заселювали всю решту краю. Та від часу завойованя в XVII в. вони не були панами в своїм краю. Їх релїґія була заборонена законом; католицький клир, тілько толєрований, не мав анї урядової власти анї доходів, а жив із жертв своїх вірних. Анґлїканська церков була перквою державною, мала офіцияльну власть піддержувану доходами з єї маєтностей і з десятини побираної від мешканців, що не були протестантами. Для католиків замкнені були всї уряди; всї урядники, всї місцеві власти, мирові судді, громадські зверхности по містах, судді присяжні були протестанти, тобто чужинцї; земля була власність дїдичів Анґлїйців, що звичайно не жили в своїх маєтностях і віддавали їх під заряд повномочникам або виарендовували підприємцям. Ірляндський селянин не був властителем, а тілько вживав, нераз із дїда-прадїда.

маленький шматок землї, на котрім мав побудовану хатчину і котрий управляв платячи за него чинш; та він не мав нїякого права на ту землю, був тілько часовим її державцем (tenant at will) і властитель міг в кождій хвилї викинути його як до вподоби без нїякого відшкодованя. Колиж у XVIII в. людність змогла ся сильно, то земля роздробила ся так, що селяне ледво мали з чого вижити садячи на своїх нивках картоплю; нужда ірляндських селян стала прислівєм.

В Ульстері, де жили шотляндські пресвитериянцї, селянство мало ся лїпше; властитель не міг зігнати селянина з землї, хиба тілько в випадках означених законом і за сплатою відшкодованя за починені мелїорациї.

З полїтичного погляду Ірляндия до р. 1800 була прищіпкою до Великої Британії, підданою анґлїйському королеви і парляментови, та мала при тім свій ірляндський парлямент. В часї вийн проти Франциї (1789—1798 рр.) ірляндський парлямент почав був робити Ірляндию на половину незалежною. Він скасував деякі виємкові закони проти католиків, позволив їм набувати землю і подавати голоси при виборах. Та унїя 1800 р., ухвалена проти волї ірляндських патріотів, одним замахом знївечила ірляндську автономію. Парлямент скасовано, Ірляндию прилучено до Великої Британії, її посли засїдали в анґлїйськім парляменті, та при тім їй полишено виборну адмінїстрацию, на котру голосували також католики; право голосу мав кождий державець землї, що несла 40 шілїнґів річного доходу, значить, майже кождий селянин. Таким робом маса ірляндських католиків вибирала послів — але самих протестантів. Надто мала Ірляндия своє специяльне правительство — віце-короля і єго приватну раду, що жили в Ірляндиї, а в анґлїйськім мінїстерстві також одного окремого „секретаря для ірляндських справ.“ Між низшою нациєю ірляндських селян і висшою нациєю анґлїйських або шотляндських властителїв опозиция не зазначувала ся навіть у мові[1]): Ірляндцї крім західнього закутка закинули свою рідну кельтську мову і приняли анґлїйську. Тілько релїґійна ріжниця пригадувала ірляндським селянам чужоземне походженє їх дїдичів. Таким робом социяльна і релїґійна опозиция проти дїдичів (ляндльордів) протестантів з часом довела до боротьби за національне істнованє Ірляндцїв.

[1]) Навіть патріотичні пісні ірляндські зложені анґлїйською мовою.

2. *Реформи.*

Усї оті форми правлїня: король і парлямент, місцева адмінїстрация, виборча система, церковні порядки, закони про вбогих і про робітників, підданство Ірляндцїв були усьвячені старовиною. Вони держали ся ще сильно в часї перед самим 1814 роком. Французька революция нагнала страху упривілейованим верствам і натхнула їх обридженєм для всякої новости, не позволила їм за 30 лїт перевести хоч би одну реформу. Війни проти Франциї рівночасно збільшили податки, що підросли з 237 мілїонів фунтів штерлїнґів у 1796 р. на 861 мілїонів ф. шт. у 1815 р., і вивіз анґлїйських виробів до Европи, а се збільшило богатство і вплив капіталїстів і промисловцїв. Вони знижували плату робітникам і підбивали цїну хлїба саме в пору, коли зріст великого промислу збільшував число робітників, а се ще збільшувало розділ між бідними і богатими.

В часї коли Франция скинула з себе ярмо свойого старого правлїня, Анґлїя вперто берегла своє. „Стара Анґлїя“ в 1814 р. була щільнїйше сконсолїдована, як 1789. Вона виявляла себе так різко, як нїколи вперед, такими твердими рисами, що дехто приймав їх за вроджені риси анґлїйського національного характеру. Крайня нерівність між бідними і богатими, правлїнє монархічне і на око репрезентацийне, а на дїлї в руках олїґархії панів і мілїонерів, аристократична церков і обовязкова релїґія; наслїдком сего продажність і безладність у публичному житю, роскіш, гордощі і формалїзм у приватному, фарисейство богатих, нужда, зіпсутє і сервілїзм бідних і загальні поклони перед титулами та грішми, без котрих не було доступу до поважного товариства, — всї ті порядки були усьвячені давниною. В противенстві до революцийного Француза Анґлїєць з початку сего віку шанує всяку усталену інституцию за те, що вона давня, не вірить нїякій новости через те, що вона нова. Теория про сьвятість традициї, розвинена ще 1790 р. Борком (Burke), зробила ся доґмою анґлїканського клиру, шляхти, університетів. В р. 1814 анґлїканська нация була аристократична і традиціональна. Партия торі, піддержувана королем, опираючи ся на величезну більшість парляменту, без опору держала ся при власти; мінїстерство Ліверпуля трівало 14 лїт (1812—1827). По скінченю війни властителї ґрунтів, маючи більшість у парламентї, переперли в ньому дві ухвали: 1. заборонено довозити з заграниці збіжє до краю, хиба би цїна була

висша по над 4 ліври за квартер; та коли ціна хліба замісць підносити ся, почала падати і ніколи вже не доходила до 4 ліврів, то фактично довіз заграничного збіжя був зовсім заборонений; 2. скасовано (1816) податок від доходу наложений в часі війни.

Та разом з настанем супокою починаєть ся рух за реформами. По великих містах відбувають ся маніфестації радикалів; у парляменті поодинокі посли виступають з проєктами законів. Кождий посьвячує ся якійсь спеціяльній реформі; Уайбфорс (Wilbeforce) знесеню невільництва, Ромілїї і Макінтош злагодженю карного закона, Ґреттен і Бордет еманципації католиків, Ґрей і Россель реформі виборчій, Броуґем реформі шкільництва. Вони знають, що їх проєкти не мають надії перейти в парляменті, та держать ся тактики раз у раз поновлювати їх, щоби люде привикли до їх думок. Вони працюють не тілько в парляменті, але старають ся впливати також на посторонню публіку. Так творить ся прилюдна опінія в публичних справах, річ нова в Анґлії.

В XVIII в., крім льондонських передмість публика не цікавила ся такими річами, хиба спорами релїґійними, війною та податками. До розбудженя загальної думки допомогли великі щоденні ґазети, що позасновувано при кінці XVIII в.: Morning Chronicle 1769, Post 1772, Times 1785, Courier 1792. Вони подавали анонси, торговельні новини і основні статті та справозданя з засідань парляменту. Правительство і парлямент не радо дивили ся на сю нову політичну силу; замісць заохоти вони силкували ся звязати пресу фіскальними законами. Стемпель на кождий аркуш ґазети, що в 1789 р. виносив 2 пенси, підвишено 1815 р. на 4 пенси, а в 1816 наложено окремий податок на папір. Преса підлягала стародавньому законови про брошури (libels); за кожде нарушенє поваги короля, єго синів, правительства і релїґії карано тюрмою або депортациєю (висилкою до карних кольоній); опозиційні ґазети так і не вилазили з процесів. В 1812 р. брати Гонти були засуджені кождий на рік вязниці за те, що сказали, що Morning Post пересолила назвавши принца уельського (наслїдника престола) гарним як Адоніс. Від р. 1808 до 1821 засуджено 94 ґазетярів, а з них 12 на депортацию.

Ґазетярі вважали ся людьми без становища, не мали пошани; ще 1828 р. адвокатська палата заборонила їм виступати в ролї адвокатів; великі політики, що дописували до щоденних ґазет, не признавали ся до сего. А про те преса таки почала робити ся силою.

Деякі Шотляндці оселені в Льондоні зреформували ґазетне ремесло через швидкі інформації і спосіб друкованя. Уольтер від Times'a запровадив паровий друк і міг печатати 1500 примірників на годину (1814 р.); він допровадив до того, що мав до 60 колюмн анонсів, зорґанїзував специяльну службу для новинок і міг відважити ся навіть на боротьбу з правительством, що веліло перехапувати на почті єго листи. Парлямент від 1770 р. згодив ся толєрувати справозданя зі своїх засїдань у ґазетах, — се був і доси є одинокий спосіб їх публїкації, бо анґлїйський парлямент не має ані стеноґрафів ані офіцияльних протоколів. Таким робом преса зробила ся посередником між парляментом і публїкою. Та все ще ґазети, обтяжені величезним стемплем, були предметом роскоші; в 1815 р. було тілько 6 щоденних ґазет, а найсильнїйша з них Times розходила ся лиш у 8000 примірників. Але продаж більшала, загальне число примірників ґазет, що йшли під стемпель, змогло ся з 16 мілїонів (1801 р.) на 25 мілїонів (1825 р.), не числячи нелеґальних ґазет. Позасновували ся великі полїтичні місячники: Edinburgh Review, орґан партиї віґів 1808 р. і торійська Quarterly Review 1809 р.

Полїтичне житє, приспане в часї війни, ожило від 1814 р. в парляментї і в пресї. Почала ся загальна боротьба проти старого правлїня піддержуваного правительством і торійською більшістю. Обік того розвернула ся глибока аґїтация в робітницькім сьвітї. Анґлїйський промисл, дуже ще недавнїй, обертав поки що невеликими капіталами, не докладно знав торгові умови; промисловцї йдучи на помацки раз збільшували свою продукцию повисше відбуту, то знов зменшували її нагло; раз вони наймали робітників більше, ніж могли їх ужити звичайно, то знов відправляли їх. Протягом 30 років Анґлїя майже не виходила з періодичних кріз (1816, 1819, 1826—29, 1837, 1842, 1848 рр.); кожда кріза викидала купу робітників на безроботицю і нужду, особливо прядїльників і вовняних та бавовняних ткачів, що працювали для вивозу. Нужда доводила до розрухів.

З початку спокій не повів за собою розцьвіту інтересів, якого надїяли ся, а противно, викликав крізу. Континентальні краї пробували замкнути свої границї для анґлїйських виробів, вивіз зменшив ся. Промисловцї завалені непроданими товарами зменшували плату робітникам, а тимчасом цїни хлїба йшли в гору через недорід і через заборону заграничного збіжя. В 1816 р. була

кріза безроботиці і нужди. Робітники позбавлені праці скидали причину безроботиці на нові машини, що зменшували потребу робучих рук; декуди вони кидали ся нівечити машини. Ще в 1811 р. були бунти против машин, підняті одним божевільним (Luddite riots), та тепер було вже не те: рух приняв політичну форму.

В Анґлії була ще від XVIII віку партия, що добивала ся основної політичної реформи через заведенє загального голосованя; вже тоді вона називала себе радикальною (се слово зложило ся на анґлійськім ґрунті). У перве вона виступила в р. 1769 (з нагоди справи Уойкса), була зорґанізована в 1793 р., мала зносини з французькими республіканцями через „Кореспонденційне товариство". Правительство переслїдувало ії, розбило орґанізацию, та її члени потайно держали ся своїх думок. Се була купка лише з кількох людей, що майже всї жили в Льондонї, та вони привернули до себе прихильників з молодшого поколїня і з них повстала на ново радикальна партия, досить численна для участи в політичнім житю. Духовим центром була ґрупа учеників Бентама, утілітарна школа, що поборювала старі порядки Анґлії в ім'я розуму і щастя найбільшого числа людности. Центром дїяльности партиї був з разу Коббет, селянський син, редактор популярних ґазет, писаних для робітників. Він нападав на „непродуктивні верстви", на капіталїстів і клерикалів і домагав ся „дешевої релїґії і дешевого правительства".

Всї згоджували ся на те, що початком усяких иньших реформ мусить бути реформа парляменту. Заким зажадати від палати, щоб вона заняла ся долею бідних верстов, треба, щоби сама палата зробила ся репрезентацією народа, щоби заступала і бідних і богатих. Радикали жадали загального голосованя. Коббет провадив боротьбу знижуючи ціну своєї ґазети „Weekly register" з 1 шіллїнґа на 2 пенси (1816 р.) і відкликаючи ся „до всїх зарібників і робітників Анґлії" заохочував їх, щоби домагали ся виборчої реформи. Нововибраний голова (lord mayor) Льондона допомагав рухови заявляючи в адресї до королевича-реґента, що одиноким лїком на кризу буде реформа.

Щоби залякати правительство радикали вдали ся до невдоволених робітників, зорґанізували аґітацию на великий розмір. Вони устроювали величезні віча (monstre-meetings) під голим небом, публичні промови, величезні походи з хоругвами, на котрих були вписані головні оклики руху. Всї ті способи політичної бо-

ротьби від тоді зробили ся такими звичайними в анґлійськім політичнім житю, що нині легко можна вважати їх якимсь старим національним звичаєм. Правда, їх уживано й давнійше, але тілько як способів виборчої реклями для якогось кандидата; перша партия радикальна зробила з них маніфестації для абстрактних політичних справ.

В 1816 р. була також характерна маніфестация в Спальфільді, недалеко Льондону. Афіші закликали робітників, що не мали роботи, щоби зібрали ся і вислали петицию до реґента і до парляменту і просили у них помочи. Віче відбуло ся, на ньому ухвалено зібрати ся на ново, щоби вислухати відповіди. Орґанізатори дали розліпити плякат, де ось як схарактеризовано „теперішній стан Великої Британії: 4 мілїони людей в цілковитій бідности терплять страшні муки, півтора мілїона напів бідних, пів мілїона в блискучій роскоші, а наші брати в Ірляндиї ще в гіршому стані". На зборі (в грудню 1816 р.) бесїдник, хірурґ Уотсон, стоячи на возї махав трибарвною (французькою) хоругвою на знак, що сей рух, то комбінация анґлійської нужди і французького революцийного духа.

Правительство вислало військо і розігнало зібраних. Реґент відповів на петицию ласкаво, обіцяв реформу і висказав „своє зачудуване і біль над нуждою робучого люду". Та при отвореню парляменту він заявив, що анґлійська виборча система найлїпша з усїх, які мав коли небудь який народ на сьвітї. Коли вертав з парляменту, йому накидано каміня до повоза. Тоді правительство перемінило парлямент на потайний суд і предложило йому справозданє про „практики, збори і звязки... очевидно обчислені на загроженє публичного ладу". Воно заговорило про „конспірацию, що має мету — зруйнувати всї політичні інституциї короліївства і підкопати основи власности". Парлямент ухвалив завісити „habeas corpus" і дав право кождому мировому судді арештувати і вязнити без суду авторів і продавців безбожних або бунтівницьких писань. Удар був вимірений особливо на пресу, котру один міністер назвав „вельми небезпечним ворогом конституциї". Окремий закон давав правительству право розвязувати всякий збір, де побуджувано до ненависти і до погорди супроти уряду або супроти конституциї; хто супротивляв ся наказови, міг бути покараний смертю (1817 р.).

Нужди се не усунуло і маніфестації проте йшли далі. Робітники без праці з Менчестеру вирушили пішки до Льондона, кождий огорнений простиралом. Сей „похід людей в простиралах“ арештовано по дорозі. В робітницьких рейонах на півночи відбували ся таємні сходини, йшли розмови про оружне повстанє, а навіть купа людей сяк-так уоружених рушила на Ноттінґем, а иньша по ночи напала на кілька домів. Було кілька голосних політичних процесів, в тім числі процес Уотсона, котрого увільнено, і процес Брандрета, проводиря ноттінґемського бунту, котрого засуджено.

Програму радикальної партиї виложено остаточно в проєкті реформ, переданім парляментови Бордеттом, радикальним послом того часу. Жадано там: загального тайного голосованя, управильненя виборчих округів, вибору парляменту лиш на один рік. Ся реформа була би одним замахом перенесла політичну власть на всю масу народа. Ні одна з давніх партий не згодила ся навіть піддати під дискусию ті жаданя.

Та промислова кріза якось минула, нужди поменшало, радикальна аґітация притихла. При виборах 1818 р. опозиция віґів зміцніла здобувши собі замісць 140 мандатів 270, та торийська більшість усе ще була величезна. В 1819 р. почала ся на ново торговельна кріза а з нею й нужда; радикальна партия почала знов аґітацию, особливо в копальнях і між ткачами, котрим найбільше дошкуляло зменшенє плати і безроботиця. Центром маніфестацій був сим разом не Льондон, але околиця Менчестеру. Так само як у 1816 р. радикали скликали величезне віче і приготовили петицию жадаючи виборчої реформи. В ній було пять точок: загальне і тайне голосованє, вибір на один рік, нетикальність посольська, скасованє цензу вибиральности (доси не міг ніхто бути послом, хто не виказав ся доходом із ґрунтової маєтности). На вічу в Патерлу коло Менчестеру, де зійшло ся 50.000 осіб, обношено в процесиї хоругви з фриґійською шапкою і написами: „Загибіль збіжевим законам!“ „Свобода або смерть!“ (оклик французької революциї) „Рівна репрезентация або смерть“. Оратор Гонт почав промовляти. Поліция хотїла арештувати його, посадила на коні місцеву міліцию, та народ боронив Гонта; тоді полк гусарів ударив на юрбу, богато людей повбивано (2 серпня 1819 р.). Радикали відповіли протестовим вічем і складкою для „жертв з Патерлу“; льондонська міська рада висловила своє обуренє проти „несправедливого і незручного“ поступуваня уряду

і покликала ся на „право Анґлійців збирати ся для нарад над хибами публичного жита“. Правительству закидувано, що потоптало одну з традицийних свобід Анґлії.

Та правительство не тілько не хотїло зробити слїдства, але розпочало процес проти Гонта „за конспірацию задля зміни законів погрозами“ і перевело в парляментї ряд виємкових постанов, ославлених шість актів, тзв. „законів намордників“: 1. скороченє процедури при оскарженю, 2. заборона невоякам вправляти ся в уживаню оружя, 3. право мировим судиям до робленя по приватних домах ревізий і шуканя оружя, 4. право конфіскувати кожду бунтівницьку або безбожну книжку а по другім засудї вигнати автора з краю (уряд жадав навіть депортациї), 5. заборона відбувати віча задля „обговореня жалоб в справах державних і церковних і приготовлюваня петиций“, заборона носити на зборах оруже, хоругви або відзнаки, 6. кожда політична часопись в обемі низше двох аркушів мусїла платити стемпель і складати кавцию (залог).

Коли так здушено всяку мирну манїфестацию, деякі загорілі радикали змовили ся в Льондонї, щоби, як тверджено, повбивати міністрів; уряд поарештував їх і повісив пятьох (1820 р.). Пізнійше, коли грошеві справи поліпшали, радикальна аґітация затихла.

В сїчни 1820 р. настав на королївство Джордж IV. Опозиция зараз звернула ся проти него. Его жінка Каролїна, котру він відпихнув і хотїв не допустити, щоби приняла титул королевої, приїхала до Анґлії проти его волї і народ привитав її з великим ентузиязмом. Міністерство не посьміло налягти на парлямент, щоби сей ухвалив розвід, котрого хотїло ся королеви. Джордж IV., зненавиджений за марнотратство, робленє довгів, пянство, неморальне житє і грубіянство, не мав навіть стілько впливу над міністерством, що его батько, і правительство почало хилити ся до парляментарного способу правлїня.

Партия торі все ще мала запевнену більшість. Та помалу до парляменту входили люде молодші, не так систематично ворожі всякій реформі. На опорожнені міністерські посади входили нові люде: в 1821 р. Піль, в 1822 р. Каннінґ і вони потроха повертали політику в иньший бік. Каннінґ відірвав Анґлію від „Сьвятого союза“ абсолютних монархій і признав самостійність нових американських республік, що збунтувались були проти Іспанії.

Піль згодив ся предложити парляментови проєкти деяких реформ. Так переведено кілька часткових реформ, а власне:

1. Реформу карного закона, котрої домагав ся Ромайлї від 1808 р. та котру відкидала палата льордів. Піль перепровадив ухвалу, котрою скасовано майже сто злочинів караних смертю, таких як крадїж із склепової вистави, крадїж портмонетки, незаконне польованє.

2. І в економічній політиці заводжено деякі зміни, головно за впливом міністра Госкіссена. В Анґлії обовязував ще „навіґаційний акт“ з 1651 р., котрим заборонювано всім заграничним кораблям вести торговлю в Анґлії; за те Анґлії грозили завсїди репресалії з боку иньших країв. В 1823 р. ухвалено закон, котрим уповажнено міністерство укладати трактати з иньшими нациями, щоб їх кораблї в Анґлії були трактовані так само, як анґлійські. Коли державні доходи побільшали, правительство зменшило процент від довгів і упростило митові приписи, що були дуже розгалужені (обіймали поверх 1200 артикулів); деякі рубрики зовсім вичеркнено, в богатьох иньших значно зменшено мито (1823—25 р.). Правительство не сьміло ще скасувати збіжевих законів, але 1823 р. приняло рухому скалю, по котрій можна було ввозити заграничне збіже з хвилею, коли ціна виросла до 66 шіллінґів (замість давнїйших 80). Се ще не була ані свобідна обміна ані свобідна торговля хлїбом, та про те зроблений був пролом у старій прогібіційній системі.

3. Робітники, силкуючись здобути лїпші умови, творили спілки взаїмної запомоги з людей належних до одного і того самого роду праці; вони звали ся „дружні спілки“ або „фахові клюби“, пізнїйше „фахові звязки“ (Trade Unions). Та всї ті спілки підходили під закон з 1800 р. проти спілок, от тим то робітники часто перемінювали їх на таємні товариства, приймаючи навіть форми вільномулярських звязків. Льондонські робітники, лїпше зорґанізовані і більше тямучі в політиці, мали зносини з радикалами і пробували виборoти собі свободу товариств. Один забогатїлий кравець Плєс, котрого дім був огнищем радикальної робітницької партиї, хитро провадив боротьбу. Радикальний посол Юм намовив міністрів Піля і Госкіссена перевести анкету над економічними наслїдками трьох заборон заведених анґлійськими законами против: 1. еміґрації робітників, 2. вивозу машин і 3. робітницьких спілок. Таким робом робітницьке питанє вслизнуло ся

поміж двома иньшими. Слїдча комісия вислухувала сьвідоцтва цїлої купи ріжнородних знавців про шкоди, які причиняє промислови закон проти спілок; ті докази переконали її і вона подала проєкт — скасувати ті закони. Парлямент ухвалив справдї скасувати їх, не зрозумівши гаразд цїлої ваги сеї ухвали (1824 р.). Аж коли робітники користуючи ся свободою почали робити страйки і добивати ся законом утвердженого мінїмум плати, фабриканти і промисловцї счинили крик домагаючи ся повороту до старих порядків. Нова анкета радила скасувати закон з 1824 р., та парлямент постановив піти середньою дорогою і так повстав закон з 1825 р. Робітникам лишено свободу закладаня товариств і звязків, але тілько „задля означуваня висоти плати або часу працї“ (а не задля ограниченя числа учеників ані задля недопусканя роботи на штуки). Кождому, хто би задля підвисшеня плати вживав сили, погроз або застрашуваня, загрожено карою тримісячної примусової роботи. На основі сего припису судиї засуджували страйкових робітників, що ганьбили своїх товаришів, котрі не покинули роботи. Се була половина свободи спілок, така сама половинна постанова, як і всї тогочасні постанови.

Се був час важних явищ. В лїтературі ясніли тодї першорядні зорі, поети Байрон і Шеллї, виходили повісти Вальтера Скотта. Тодїж почала ся переміна комунїкациї і замість давнїх тротоарів заведено гостинці биті дрібним камінєм по системі Шотляндця Мак-Адама. В роках 1825—1829 збудовано першу зелїзницю з Ліверпуля до Менчестеру.

Від прилученя Ірляндиї в 1800 р. законодавство супроти католиків зробилось повне суперечностей. В Анґлиї обовязували давнї закони, що не допускали їх до жадного уряду, до жадної корпорациї, не позволяли їм бути ані виборцями ані вибраними. В Ірляндиї парляментарне правлїнє 1780—1800 рр. допустило їх до права голосованя. Таким робом ірляндські католики мали більше прав, ніж анґлїйські. Ірляндські патріоти домагали ся скасованя виємкових законів супроти католиків. Про се довго йшла боротьба в парляментї під формою проєкта „закона про пільги для католиків“. В р. 1813 Ґреттен довів до того, що парлямент приступив до дискусиї над сим проєктом. Але партия, що бажала панованя анґлїканської церкви, поставила до бою більшість, що наважила ся піддержати виключенє католиків. Від тодї проєкт подавано парляментови що року і сей що року відкидав його. Аж

в 1821 р. він був принятий палатою послів, але відкинений палатою льордів. Королівська сімя не хотіла й чути про него. Джордж IV. так само як Джордж III. заявив, що королівська присяга обовязує його піддержати англіканську церков; князь Йоркський подав палаті льордів петицию против католиків.

Та ірляндські католики здобули ся на рішучий виступ. Вони оснували „Католицький звязок“ (1823 р.) під проводом талановитого бесідника, адвоката О'Коннеля, що в імя свободи домагав ся скасованя виємкових законів. Парлямент ухвалив закон, де заборонено засновувати такі звязки; „Католицький звязок“ зараз розвязав ся, та зараз же й зреформував ся, змінивши свої статути.

Партия торі на сьому питаню поділила ся на двоє. В р. 1825 більшість посольської палати ухвалила проєкт реформи; міністерство було поділене, а коли хорий льорд Ліверпуль уступив, замість него став премієром Каннінґ, прихильний еманципації католиків (1827 р.). По єго смерти і по однім короткім міністерстві, що розбило ся через незгоду міністрів, настало міністерство Веллінґтона, в котрому були „старі торі“, вороги всякої реформи, і Каннінґіти (приятелі Каннінґа), прихильники еманціпації. По якімсь часі Каннінґіти уступили. Та партия віґів проти волі міністерства переперла в палаті послів скасованє виємкових законів против протестантських діссідентів; скасовано закон, що змушував усякого перед вступленєм на якийсь уряд причащати ся по англіканському обряду (1828 р.). Се була також половинна постанова, бо полишено обовязок — підписувати декларацию проти переміни хліба на тіло Христове при причастю, а се вистарчало в повні, щоби відсунути католиків; та все таки система виємкових законів була підкопана. О'Коннель підвів ще одну пробу, щоби переконати правительство, що мусить уступити. Він виступив кандидатом у ґрафстві Клєр проти одного члена міністерства і хоча як католик він не міг засідати в парляменті і хоч особисто був незнайомий у ґрафстві, духовенство намовило всіх виборців католиків, що віддали голоси на него (1828 р.).

Вернувши з парляменту на міністерство Піль зважив ся виступити з проєктом еманципації католиків. Король з разу згодив ся, потім спротивив ся; Піль подав ся до димісиї; Джордж IV. приняв її, та не знайшов нікого, хто-б захотів узяти міністерство, і надумав ся таки покликати Піля. В 1829 р. ухвалено 348 го-

лосами проти 160 знести всї ограниченя католиків, та рівночасно підвисшено виборчий ценз у Ірляндиї, щоби відсунути від голосованя вбоге селяйство.

Ще в XVIII віцї віги домагали ся виборчої реформи, та радикали скомпромітували сю справу. Колиж Россель знов підняв боротьбу в імя вігів, з разу не йшло дїло про загальну демократичну реформу. Єго проєкт лишав голосованє з характером привілею (franchise), а тілько хотїв перенести сей привілей із деяких „глухих замків“ на деякі нові міста. Торійська більшість згодила ся (1821 і 1827 р.) уступити тілько два замки. Та помалу реформа зробила ся популярною, партия вігів піддержуючи її здобувала собі чим раз більше голосів, а партия торі слабла через непорозуміня між більшістю партиї і Каннінґітами в справі католиків.

Палата громад вибрана по смерти Джорджа IV. (1830 р.) мала вже лиш слабеньку торійську більшість. Французька революция 1830 р. підняла духа у прихильників реформи. Рух виходив із промислових рейонів на півночи і заході, що зробили ся найбільше заселеними, а мали найменшу репрезентацию в парляментї. Центром зробив ся Бірмінґем, де заснувала ся „Полїтична єдність“ з метою аґітациї за реформою. Голова торийського мінїстерства Веллїнґтон не розумів настрою в краю. Коли при отвореню палати льордів шеф віґської опозициї Ґрей почав промовляти за реформою, Веллїнґтон заявив, що „не чув анї не читав нїякого доказу на те, буцїм то теперішня репрезентация краю потребує якоїсь зміни, а навіть коли-б його присилувано уложити виборчий закон для якогось краю, особливож для Анґлиї, то він не міг би запевнити, що зробить щось таке добре, як теперішнїй закон, бо людська природа нездібна підняти ся за одним розмахом на сам верх досконалости, а він силкував ся-б тілько уложити такий закон, котрий подавав би такі самі наслїдки, як теперішній“ (листоп. 1830 р.).

Ся заява була причиною упадку торийського мінїстерства; в палатї послів воно лишило ся в меншости при голосованю над цивільною лїстою, бо віги і Каннінґіти з торийської партиї зробили коалїцию. Новий король Уілліям IV. покликав наслїдком сего коалїцийне мінїстерство під проводом віґа, льорда Ґрея, а сей подав парляментови проєкт виборчої реформи. Він зажадав, щоби

не змінюючи числа послів, у 60 глухих замків відібрати їх 119 мандатів, 46 замкам признати тілько по одному мандатови і всї ті мандати роздїлити на густїйше заселенї ґрафства і на великі міста, що доси не мали нїякої репрезентациї. Се була також компромісова реформа, в дусї віґів, вельми не подібна до тої, якої хотїли радикали. Та про те й її повитано в парляментї іронїчними насьмїхами; торийська більшість завзято поборювала її, а при другім читаню проєкт ухвалено більшістю тілько одного голоса.

Мінїстерство розвязало посольську палату. При виборах 1831 р. партия віґів виступила до бою за реформи, під окликом: „Виборча реформа, все через реформу, нїчого як тілько реформа“, і перший раз від 1783 р. вона здобула більшість у парляментї. Сей ухвалив реформу. Але палата льордів відкинула її. Се викликало по великих містах полїтичну аґітацию майже революцийну, головно серед робітників, під проводом радикалів.

Купка робітників теслїв у Льондонї завязала 1831 р. на взір релїґійних товариств методистів загальну спілку пн. „Національна єдність робітницьких верстов“ з метою — поправити долю робітників а задля сего вибороти їм загальне голосованє. Се була хвиля, коли провідники робітницького руху захотїли злучити до купи всї дрібні місцеві фахові товариства, що доси стояли кожде окремо, в великі загальні звязки і через се здобути доволї сили, щоби змусити фабрикантів до признаня мінїмум плати. Один робітник прядїльник, ірляндський католик Догерті завів у Менчестері „Національну спілку для охорони працї“ (в лютім 1830 р.), зложену особливо з ткачів, та вона упала задля недостачі фондів.

Зблизивши ся з собою в тих спілках робітники відновили тактику радикалів з 1819 р., але при тім подали руку буржуазній партиї віґів, щоби добити ся реформи, якої жадали віґи. Вони надїяли ся покористувати ся сею частковою реформою, щоби підготовити радикальнїйшу. Вони достарчили віґам народнїх мас потрібних для зорґанїзованя демонстраций, віч і величезних процесий у Льондонї і в Бірмінґемі. Сей людовий рух додав віґам сили до побореня опору льордів; вони нагнали їм страху, що коли не схочуть уступити, то вибухне загальне повстанє. Віче скликане „Полїтичною єдністю“ до Бірмінґему ухвалило навіть не платити податків, доки не буде ухвалена реформа.

Палата послів на ново ухвалила виборчий закон (в марті 1832 р.); палата льордів не сьміла вже відкинути його, та про-

бувала покалїчити. Тодї мінїстерство зажадало від короля примусу на льордів і загрозило їм, що подасть до іменованя цїлу купу нових льордів, щоби осягнути иньшу більшість. Та король не пристав на се, приняв димісию мінїстерства і попробував навіть зложити торийське мінїстерство під проводом Веллїнґтона. Але торі не мали відваги брати в руки керми правлїня і король мусїв згодити ся покликати знов мінїстерство з віґів і обіцяти йому іменованє нових льордів. Тодї палата льордів уступила і ухвалила новий виборчий закон 9 голосами більшости (1832 р.).

Реформа 1832 р., здобута з таким трудом, була компромісом між старою системою, якої боронили торі, і основною реформою, якої жадали радикали. Орґанїзация лишила ся давня: палата послів вибирана на сїм лїт, право голосованя вважало ся привілеєм (franchise), було ограничене на давнї упрівілейовані корпорациї (збори ґрафств, замки, унїверситети), привязане до посїданя нерухомих дібр, лишила ся давня форма вибору, явне і писемне голосованє (poll) при зглядній несправдженій більшости лишило ся й давнє число послів (658). Та новий закон усунув надто різку нерозмірність репрезентациї між південно-східною і північно-західною частиною краю і скандальні надужитя, глухі замки, повільне веденє писемного голосованя і надто нерівномірні виборчі відносини в ріжних замках. Все те осягнено ось якими трьома частковими постановами:

1. Новий роздїл мандатів: замкам відібрано 143 мандати так, що 56 замків і місточок, де жило менше як по 2000 душ, стратили зовсїм право вибирати посла, а 30 мали на далї замісць двох вибирати по одному. Ті мандати роздано містам, що доси не вибирали жадного посла (44 великим містам, що одержали по два мандати, а 20 містам по одному), 65 дано анґлїйським ґрафствам, 8 додано Шотляндиї, 4 Ірляндиї а 3 Уельсови.

2. Видано одностайний реґулямін для означеня виборчих прав. В ґрафствї був виборцем кождий посїдач нерухомого маєтку, що давав 10 лїврів доходу, або дому з таким же доходом.

3. Голосованє на посла мало відбувати ся не довше як два дни.

Загальне число виборців по ґрафствах побільшило ся з 247.000 на 370.000, по замках і містах із 188.000 на 286.000; виборцї чинили тепер не 32-гу, але 22-гу часть усеї людности.

Більша частина робітників ще й тепер не була припущена до голосованя; приріст виборців пішов на карб дрібної буржуазії, фермерів і державців, що здобули право голосованя в ґрафствах, а особливо в північних і західних промислових округах, де міста, що доси не мали репрезентації, здобули тепер чимало мандатів. Се не була демократична реформа, але в усякім разї був безповоротний вилом у старій системі правлїня. Палата послів від тепер зробила ся корпорациєю справдї виборною і репрезентацийною; її піддержувала і контролювала прилюдна опінія краю і вона швидко зробила ся одиноким володарем і знарядом реформ*).

З французького переклав **Др. Ів. Франко.**

---

*) Із книги: Histoire politique de l' Europe contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques 1814—1896, par Ch. Seignobos, maître de conférences à la Faculté des lettres de l' Université de Paris. Paris 1897, стор. 10—35. Із бібліографії жерел і помічних книг до студіованя справ та подій згаданих у сьому роздїлї, зведеної автором (стор. 35—37) наведемо тут тілько деякі книги, що можуть бути лекше приступні нашій громадї. Дуже добрі біографії всїх виднїйших політичних, наукових і літературних дїячів Анґлії подає „Dictionary of national Biography“, що виходить у Льондонї. Найлїпша істория новочасної Анґлії написана Уельполем (S. Walpole, A history of England since 1815, 8 томів вид. в рр. 1878—1890); дуже добру історию анґлїйського парляментаризму зладив Тод (Alpheus Todd, On parliamentary government in England, 2 томи, друге вид. 1887—1889 р.), а по французьки Франквіль (Franqueville, Le gouvernement et le Parlement britanniques, 3 томи, 1887 р.). Про місцеву адміністрацию перед реформами найлїпша праця Ґнайста (Rud. Gneist, Das englische Verwaltungsrecht der Gegenwart Selbstverwaltung, Kommunalverfassung und Verwaltungsgerichte in England). Про анґлїйський робітницький рух див. Lujo Brentano, Die englischen Arbeitergilden der Gegenwart а також S. Webb, History of Trade Unionism, 1894. Про економічний перестрій анґлїйської суспільности див. W. Cunningham, The growth of english industry and commerce in modern times, 1892. Про податки A. Wagner, Finanzwissenschaft, 1887; про Ірляндию: de Pressensé, L' Irlande et l' Angleterre, 1889.

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Ясні зорі. *Драма на 5 дій. Написав Борис Грінченко. Львів, 1897. Сторін 132, 8-ки.*

Нахмарило. *(Дядькові примхи). Комедия на чотири дії. Написав Борис Грінченко. У Львові, 1897. Сторін 59, 8-ки.*

Катерина Чайківна. *Драма в 5-ти діях і 9-ти одмінах. Написала Наталка Полтавка. У Львові, 1897. Сторін 40, 8-ки.*

Торговля жемчугами. *Комедия в IV. діях. Написав Григорий Цеглиньский. У Львові, 1897. Сторін 69, 8-ки.*

Сї чотири драматичні твори, звісні доси тілько зі сцени, видала торік редакция „Зорі“ окремими книжечками (по 20 кр.), і з тої нагоди я хочу сказати про них кілька заміток. Всї вони походять з двох конкурсів галицького видїлу краєвого і були нагороджені преміями. Крім „Катерини Чайківни“ вони належать тепер до репертуару нашого галицького театру і менше більше знає їх досить широка публика.

Єсть невольницька дума — і Грінченко подає її при кінци першої дії своєї драми „Ясні зорі“ — де невольники благають Бога, щоб визволив їх „з тяжкої неволї турецької, з роботи бусурманської, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, між народ хрещений.“ Сї тихі води і ясні зорі у веселім краю між хрещеним народом — се ідеали невільників не тілько у турецькій неволї, але і всяких невільників щоденного сірого житя. Велика любов, краса тїла й душі, краса природи, рідний край, воля, прихильність до своїх ворогів, пожертвованє за ідеали — отсе ті тихі води та ясні зорі у веселім краю, що за ними душа тужить.

Грінченко убрав сими ясними зорями кожду дію своєї драми. Тут ми читаємо похвальні пісні для них за те, що присьвічують нам у житю. Спершу вражає нас зверхня краса людий і природи, в душі зростає бажане пристрастної любови разом з невідступною заздрістю, а там по часі ще більше вражає нас краса душі; почування наші стають делікатнійші, милосердє до людий бере верх і доводить до пожертвования за ближніх.

Отсе провідні думки Грінченкової драми. Думки не нові і проте вічно нові та сьвіжі. Вони спочивають у кождій зневоленій людській душі, як тиха та безнастанна туга. Розбудити і зміцнити сю тугу в душі читачів та глядачів — се певно дуже гарне завданє письменника. І Грінченко мав очевидно намір навіяти на читачів і глядачів сю тугу за „ясними зорями“? Чи вдало ся се єму?

Я бачив сю драму, виставлену руським театром у Львові. Признаю ся: менї було нудно і богато людий казало менї, що їм було так само нудно, слухати тих деклямаций про красу, любов, рідний край, волю і т. и. Дехто не без злоби питав ся, за що ся драма преміована першою премією на конкурсї галицького видїлу краєвого в р. 1895. Справдї, чому ся драма не зробила доброго вражіня? Чи вона сама виновата, чи вистава в театрі, чи публика така заспана?

Перечитуючи уважно сю драму в книжці, я зрозумів, що лиха й убога вистава в театрі дуже пошкодила їй. Чотири дії драми дїють ся у пишнім садї Алї-баші. Ми чуємо зі сцени: „Як гарно тут! Маєш сей палац і пишний сад.“ Шукаємо сего палацу або хоч пишного саду на сценї і бачимо зовсїм недотепні декораціï. Корч рожі по серединї сцени — отсе і весь квітник, про котрий говорить ся так часто в першій дії, а коло корча рожі стоять не які огородові полудневі, лише прості лїсні дерева, між котрими в потребі на сценї грають „розбишаки“. Іллюзия пропала... Аміна, жінка Алї-баші, має бути краса така, що тілько падай на вколїшки перед нею. Жонатий невільник залюблює ся в нїй. Ми дивимо ся, як се на сценї виглядає — і чудуємо ся недотепному невольникови, що свою жінку вважає бридкою, а Аміну дуже гарною, коли тимчасом воно по правдї зовсїм інакше. Іллюзия пропала... Цїла драма написана пятистопним ямбом. Автор певно думав собі, що се піднесе красу єго твору. Не вірю, що ямби в таких творах мусять помагати, але знаю, що можна їх вимовляти зовсїм

„по людськи“; тоді вони не вражають уха, як ніж, що сїче щось. Слухаєш, як на сценї виходять ті ямби і дуже часто чуєш виразно: гуп! гуп! оттут кінчить ся один вірш, а тут починає ся другий. Актор слухає суфлєра і сїче ямби як бараболю. Іллюзия пропала... І так ще в неоднім иньшім.

Розуміє ся, що при такій виставі в театрі хоч яку драму можна знївечити. Грінченкова драма вимагає пишної вистави з кождого боку, вимагає публики, що не приготовляє цїлу дїю великих долоний, аби плескати, або ніг, щоби тупати — се драма, котру треба нїжно грати і нїжно слухати, та не позваляти притім музицї, аби в антрактах на жаданє ґалєрії грала коломийку. На сценї грають драму, а в ушах лунає ще коломийка і оплески ґалєрії. Мають так виставляти сю драму в театрі, то красше прочитати собі її в книжцї: тут вона більше вражінє робить, бо фантазиєю додумаєш собі пишнїйший сад і пишнїйшу красу та любов, як бачиш на сценї.

Річ дїє ся в Царгородї за часів, як на Украйні гетьманували Дорошенко і Демко Многогрішний.

У неділю в садї богатого Алї-баші роблять невільники. До гурту їх приводять нового невільника, купленого на базарі, Дмитра з Украйни. Він козак з Сїчи, але жонатий. Учив ся в Київі, знає дещо про Грецию і Рим, про Олїмп, Верґілія і Овідия, і про квітки, пташки, любов та красу деклямує дуже поетичні речі, так, що й не диво, що на Сїчи прозвали єго квіткою, а товариш-невільник Панас сьмієть ся з єго мягкої вдачі. По саду похожає жінка Алї-баші Аміна, Украйнка з роду, з товаришкою Фатимою. Вона не любить старого Алї-башу а дуже їй хочеть ся „кохатираювати“. Аґа Халїль любить її, але вона єго не терпить і на очи; за те звернула увагу на вродливого невольника Дмитра. Вона єму також дуже сподобала ся, а що на єго думку „найбільша утїха на сьвітї — усяка краса,“ — так і він говорить Амінї солодкі компліменти за її красу. Всего того Алї-баша не бачить і не знає, бо *не має часу* — до везира єго покликали. Се перша дїя драми.

З другої дії в альтанї дізнаємо ся, що Аміна покохала Дмитра; і вона теж гадає, як Дмитро, що „на сьвітї сїм одна утїха є: впивати ся красою та коханням; коли нема кохання: смерть — життя.“ Очевидно: годї кохати нахабного Халїля, що її напастує в альтанї; вона проганяє єго від себе, а той обіцює пімститись. Але

можна кохати Дмитра, вона кличе єго до себе і розмовляє залюбки про коханє і красу. Перебиває їм розмову на коротку хвилю Алїбаша, Турок, що маловажить жіночу гідність. Аміна просить єго, аби Дмитра зробив садівником, він годить ся і відходить, бо не має знову часу, до везира повинен іти, а там і поїхати кудись з Стамбулу на село на кілька днїв. По єго відході Аміна згадує свою молодість і в нїй будить ся почутє, що вона людина, не іграшка чоловікови, що своїм житєм повинна жити; їй прикро, що мусить обдурювати свого чоловіка. Дія кінчить ся тим, що Аміна і Дмитро обіймають ся. Уже кохають ся обоє.

Третя дія в садї: Дмитрови прикро, що забув свою жінку Олену, але виправдує себе тим, що против краси не має сили оперти ся. Він сьпіває про коханє, аж тут приходить єго жінка Олена. Прийшла викупити мужа і дістала ся до саду в турецькій одежі. Вона також письменна і говорить поетично. Її розмови з Дмитром підслухує Фатина. Дмитро витає Олену так холодно, що вона здогадує ся всього і небавом дізнає ся про єго любов. Але від її горячих слів і докорів Дмитро мякне — і обоє цїлують ся та умовляють ся зійти ся вечером і утечи. Все те Фатима чує.

В четвертій дії Аміна засїдає ся на Дмитра й Олену, що мають зійти ся. Вона горить пімстою на зрадника Дмитра і посилає Фатиму по свого башу і слуг, аби Дмитра з жінкою приловили. Слухає, що вони говорять, виходить і віддає їх слугам, що прибігли, каже завести їх у тюрму. Свого башу просить, щоб не карав їх горлом, але замкнув двома замками. Баша обіцює се вчинити і відходить, бо не має часу. Ключі від тюрми має дістати Аміна у свої руки для більшої певности. Перед Фатимою сповідає ся вона зі свого розчарованя і жалю: тепер зневажений Аміною Халїль її підслухує і дізнає ся, що вона кохає раба. Обіцює пімститись і йде здоганяти башу.

Пята дія: в тюрмі. Дмитро й Олена сумують та потїшають себе посполу. Входить Аміна, бажає спершу познущати ся над ними і знущає ся терпкими словами. Але її вражає спокій бранців, готовість померти, а далї милосердє Олени, що все прощає Амінї в імя християнської любови. В душі Аміни заходить скоро зміна. Олена дорікає їй тяжко відступством від віри, відтак нагадує їй рідний край, родину... В Амінї будить ся знову людина, туга, жаль, пригадує ся давна віра, вступає в неї надія, що Бог може їй все простити — вона плаче. Олена намовляє її утїкати разом

з ними, Аміна не хоче, але за те пускає їх з тюрми. На відході просить у Олени хреста і відтак сама в тюрмі сповідає ся перед ним із своїх думок. Вона знову християнка і находить щастє у вірі в праведного Бога. Надходить Халіль, ще намовляє її, аби єму віддала ся, але вона єго не слухає і гине від кинджалу баші, що тепер приходить. Господь визволив її з неволі турецької на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

Се зміст драми. Менї здає ся, що якби в драмі не було деяких необдуманих епізодів і старосьвітських драматичних хитрощів, як би про всякі „ясні зорі“ дієві особи не деклямували так патетично, то вона робила би велике вражінє. Тимчасом ті епізоди роблять нераз просто комічне вражінє. Алї-баша нїколи не має часу. Ну, се може бути. Але що він в цїлій драмі все спішить ся, все виходить і нїчого не знає, то публика єго жаліє і сьміє ся, замість погодити ся з фактом. Другі хитрощі авторські — се підслухуванє, як звісно, хитрощі зовсїм старосьвітські у драматургів і примітивні. Фатима підслухує Дмитра й Олену, Аміна так само, Халіль підслухує Аміну і Фатиму — і з того виходить драма. Нїчого: підслухувати можна і драма з того може бути, та коли за богато того підслухування, то і недотепній публицї за богато сеї недотепности. А ще, як се підслухуванє виведуть так, як у нашім театрі, що актор чи акторка вибіжить перше на малу сцену, як заяць, зробить дуже недоладну міну і потім ховає ся за пеньок чи за корч, де єго всякий чоловік бачить, лише не бачать Дмитро й Олена, або Аміна і Фатима, бо „не повинні бачити і не повинні чути,“ хоч у них здорові очи й уха, — коли до того нїч на сцені виглядає як ясний день, аж нараз раптом завдяки машинїстови заміниться на пітьму, тодї гинь, душе християнська! аби все тобі здавало ся природне, то мусиш мати фантазию таку, як дитина, що їде на патику, а промовляє до нього, як до живого коня... Клопіт також з тим, що автор не казав дієвим особам якимсь инакшим способом виявляти свій подив для всяких ясних зір, тілько заставив їх деклямувати про них. Се виходить надто по школярськи і не захоплює душі так, як могло би.

В драмі, як бачимо, є засновок подібний, як у думі про Марусю попівну Богуславку. Вся вага драми в пятій дії, де бачимо великий зворот в душі Аміни, що визволяє невольників, а сама гине, помирившись з Богом. По деклямациях на тему зверхньої краси, любови і волї, автор переходить до краси душі, любови

ближнього і пожертвованя. Вивести сей перехід і катастрофу ясно і правдоподібно перед очи читача або глядача — се штука не мала, особливо в короткій драмі. І менї здаєть ся, що автор не доволї приготовив переміну в душі Аміни, бо хоч у нїй будить ся кілька разів почутє людської гідности і туга за „ясними зорями“, то проте в нас остає сильне вражінє з чотирох дїй, що се людина більше пристрастна. Вона й до тюрми приходить не з добрими намірами, аж нараз перекидає ся в мученицю-християнку. Може бути, що коли-б сю сцену відограла знаменита артистка, вражінє було би вірне; в книжцї вона виходить досить несподївано, а на сценї у Львові вийшла зовсїм „дивно“.

В драмі трохи чи не за багато деклямаций про „коханнє-раюванне“ і всяку красу. Хоч невільник Дмитро і вчив ся в Київі, то проте чудна річ, що він про ту красу і рідний край знає сказати! Сего не каже невільник Дмитро зперед 200 лїт, лише нинїшний патріот і поет Борис Грінченко. Але сего, звісно, не можна вважати похибкою: цїла драма така як казка з давно минулих лїт і її треба би виставити як мрію-казку, а тодї й не разили би може сї деклямациї.

Пождїм же на такий театр в Галичинї, що справив би нам ту втїху.

Комедия Грінченка „Нахмарило“ — як писав недавно Лев Лопатинський, теперішний управитель нашого театру (в „Буковинї“, 1898 ч. 6) — удержує ся в театрі „тілько силою новости“, як преміована штука. На марненькім тлї, — каже д. Л. — посуває ся акция лїниво; самі-ж дядькові примхи анї не страшні, анї не дотепні і в цїлій комедиї радше тілько „замрачило“ як „нахмарило“. Взагалї д. Лопатинський сю комедию мало цїнить. Не так цїнив її і писав тому три роки про неї др. Вол. Коцовський (також у „Буковинї“ 1896 ч. 64). Він не бачив тодї ще її на сценї і судив лише з прочитаного. Здавало ся єму, що в сїй комедиї „дія йде дуже жваво наперед, типи самі сучасні, а дібрані й зображені майстерно... Можна, казав, надіяти ся, що „Нахмарило“ дуже добре видасть ся на сценї.“ — Як бачимо, управитель театру каже, що нї. Се що найменче цїкаво послухати, як всїляко судять люди певний твір, як крайно субєктивно: один каже,

що в комедії нема нїчого, другий, що „кожда майже сцена — сама по собі перлина“, тілько розвязка припадкова.

Кождий, звісно дивить ся на штуку із свого становища, котре давно вже виповіли люди зовсїм простими словами без мотивів: менї подобає ся або не подобає ся. Кождий шукає у штуцї чого иньшого, такого, що єму припадало би до серця або до розуму, і то єго серця та єго розуму. І мабуть не скоро покинуть люди таке своє особисте становище. Є в тім деяка потїха для авторів, бо сим людям, котрим не подобали ся, можуть показати людий, котрим подобали ся. Як би нїкому не подобали ся, було би очевидно зле, а так кождий автор може найти собі свою публику.

Коли я читав комедию „Нахмарило“ і дивив ся на ню, як її грали в театрі, то мене одно вражало найбільше, се, що вражає мене все немило в більшій части творів українських письменників, де виведені люди з інтелїґенції: а то сильна тенденційність, до котрої насилу нагинають автори людий і події. Колись треба буде поговорити про се обширнїйше, а тут лише скажу коротко, що нам Галичанам просто вірити не хочеть ся, аби такі учителї Левчуки, як у комедії „Нахмарило“, могли бути дїйсним типом. У своїх творах з житя інтелїґенції українські письменники вивели більше всяких гуманних українських мучеників-патріотів, нїж їх по правдї в житю було за остатних сорок лїт. Живуть ідеалами, про ідеальних людий пишуть, навчають, як повинно бути, — але житє учить нас, що так на Україні не є, як вони пишуть, бо коли-б так справдї було, то за остатних сорок лїт, навіть при всїй неволї, ми мали би більше сьвідомої, української інтелїґенції, нїж тепер маємо.

Давнїйше в українській повісти або штуцї ідеальний український інтелїґент кохав ідеальну неосьвічену селянку — і так „нищив кастовість, пана і мужика“. Звичайно селянка виходила на тім дуже кепсько (як у творах Старицького, Школиченка і и.) і пан та мужик дальше жили на сьвітї, як касти. Грінченко посунув сю справу троха наперед, ужившись до того так само видуманих для тенденції людий, як і давнїйше письменники робили.

У своїй комедії „Нахмарило“ він виводить учителя Левчука, що хоче женити ся зі своєю школяркою селянкою Мартою. Левчук не такий недотепний, щоб женити ся з неосьвіченою людиною; він уже знає, мабуть з творів українських письменників, що подружя з неосьвіченими селянками нещасливі. „Чоловікови, каже, хочеть ся Шекспіра читати, а жінка й книжки не хоче бачити;

чоловік думає про те, що робить ся у Франції, а жінка й що Франция є на сьвіті, не дуже то знає... Поки було кохання, поки ще не дружили ся, — чоловік думає: ат! потім дам їй осьвіту, а тепер коханням упивати ся буду. А як одружили ся: пішли всякі иньші клопоти, і теж не до осьвіти. І пішли в розтіч жінка з чоловіком.“ Тому то Левчук привчив ще перед вінчанєм свою Марту так, що вона має складати навіть іспит на учительку. І яку мету хоче він, дворянин з роду, осягнути своїм подружєм з селянкою? Він поясняє се своїй судженій Мартї так: „Ох, Марто люба, хибаж ти не бачиш, що наше одруження знищить пана й мужичку, а зробить двоє людий однодумних? А в сьому, щоб не було ні пана ні мужика, щоб були самі люди та брати — в сьому вся сила, від сього залежить щастє людське і вся наша сила; вся наша праця тепер повинна піти на те, щоб ізнищити зовсім ті огидні касти, панів та мужиків.“

Крім бажання одружити ся з селянкою, Левчук не вважає свого учительського становища занапащенєм своєї карієри і каже: „Моя карієра — тут. Бути тут і вносити сьвітло туди, де багато темряви.“ Він і дбає про громаду, читальню завів у ній, за хлїборобськими спілками аґітує, учить висше ставити громадське добро, як своє, і купує для громади дешево землю від свого дядька. Отсей дядько єго, дворянин, се контраст до нього. Він не годить ся на подружє свого братанка з селянкою, бо „не може-ж він на просту дївку дивити ся так як на панночку“ — і про всїх селян висказує ся згорда, братанє з ними уважає лїберальством і для панів має мораль иньшу як для селян. Але єго панська мораль, загалом взявши — дуже похожа на мораль розбишацьку, у сїй Грінченковій комедиї не побіджає — дїло кінчає ся для Левчука і Марти щасливо; вони побирають ся...

Ну, нехай, дай їм Боже щасливо прожити; вибрали собі найприємнїйший спосіб „нищити пана і мужичку, нищити касти“ і против того, щоб усї дворяни учили своїх Март і з ними побирали ся, не можна би нїчого сказати. Справді, такі подружя поставили би міст над пропастию, що розділяє пана і мужика. Тілько є тут деяка біда і то ось у чім: Хто такий є пан, а хто мужик? Автор певно не мав на думцї економічного побиту панів і мужиків, бо в такім випадку є правдиві „пани“ мужики і є знов „пани“, біднїйші від мужиків. Дїло в осьвітї і в вихованю, в традициї і привілеях, що людий дїлять на касти. Ідеал маємо такий,

аби всї люди були одною кастою, просто розумні, осьвічені, рівні — як автор каже: однодумні люди. „Від сього, каже автор, залежить щастє людське і вся наша сила“. Коли автор аж такий великий, поважний, неосяжний ідеал вставляє в комедию, а ілюструє єго передовсїм женитьбою інтелїґента з селянкою, то з того виходить мимовільний комізм, якого певно автор не бажав собі, бо тут з великої хмари виходить зовсїм малий дощ, по котрім ні великої потїхи ні великої шкоди не можна надїяти ся. Левчук, правда, дбає ще і про громаду, про осьвіту, спілки і землю (се звичайне занятє усїх українських інтелїґентів — у писаних творах...), але нехай би він, сердега-оптиміст, так патетично не деклямував про нищенє каст тому тілько, що він свою Марту вивчив так, що вона може здавати учительський іспит. Коли єму осьвітою, спілками і землею вдасть ся зблизити панів (хоч де-ж ті пани окрім нього самого?) і мужиків до себе, то він справдї заслужить собі велику похвалу, але про знищенє каст і залежне від того людське щастє ще далеко говорити не може.

„Всї рівні“. — сей ідеал мав Грінченко на думцї і написав до того комедию. Дарма справа: в комедиї ще сяк-так ту справу рішити можна подружєм на велике вдоволенє публики, що ось шляхтич та не посоромив ся брати мужичку Марту Юрченківну, (хоч її і не штука була брати, бо вона була і гарна і заможна і осьвічена) — але в житю ся справа далеко труднїйша. І коли з того боку дивити ся на комедию, то вона робить трохи комічне вражінє тим, що автор розмахнув ся перескочити кольосальний рів, а тимчасом скочив тілько в рів у воду. На щастє, може потїшити ся тим, що в тім рові застав і иньших своїх товаришів, письменників, котрі не хочуть показати нам правдиву „українську“ інтелїґенцию, а тілько видуманих теоретиків.

Драми „Катерини Чайківни“, нагородженої першою премією на конкурсї 1893. року, вже тепер не находимо в репертуарі нашого театру, але за те редакция „Зорі“ видала її окремою книжечкою і з тої причини годить ся її записати в новинах нашої літератури. Давнїйше мала та драма аж 11 відслон, в остатній

редакції авторка подає вже лиш 9 відслон (відмін). Цїкаво послухати, за що та драма заслужила собі першу премію. Вже й сама артистична анкета 1893 р. признала, що ся драма із сценічного боку зовсїм слаба. Очевидно подобала ся анкетї провідна гадка драми, не що иньше. Темою драми є також ріжниця в осьвітї і вихованю у панів та мужиків. Дворянка Катерина Чайківна, зазнавши деяких розчаровань у сферї панського житя, гадає, що між селянами найде „правду“. На перекір матери виходить замуж за богатого селянина Михайла Коршуна і до року переконує ся, що помилила ся. Вона думає про образи, а чоловік про гарбузи. Коршун не вірний жінцї, забобонний і зовсїм не хоче зрозуміти Лєрмонтова, якого жінка єму деклямує. Годї було їм жити разом, Катериня відходить з дитиною до матери, покидає чоловіка. Нерівність осьвіти, культури, ріжниця сьвітогляду розлучили їх; не помогли любов і пожертвованє Катерини, гірке розчарованє мусїло наступити. „Отсе головна гадка драми — каже др. Евген Олесницький в Зорі 1893, 57 — гадка безперечно правдива, а притім натякаюча на друге вельми серіозне питанє: що і як робити, щоби знайти дорогу до дїйсного вирівнаня згаданих ріжниць, до дїйсного піднесеня культурного ровеня люду? Річ очевидна, що драма дотикаюча так поважної квестиї і переводяча єї вірно і консеквентно тим самим вже виказує немалу стійність лїтературну і та стійність здобула сїй драмі перше відзначенє на конкурсї“. Так висказав д. Олесницький гадку анкети. На сю гадку анкети подивив ся досить скептично др. Ів. Франко, сказавши ось що: В драмі „деякі члени конкурсової комісиї хотїли бачити проповідь против хлопоманії і против ідеї занадто тїсного братаня інтелїґенциї з людом. Бути може, що саме та тенденция була причиною, чому сю річ, так само слабу із сценічного боку, признали гідною першої нагороди“. (Kurjer Lwowski 1893 з 7. грудня). Супроти такого погляду, як д. Франка, взяв драму в оборону Володимир Коцовський, сказавши, що „се перша рішуча проба показати на реальній основі правдиве відношенє нашої інтелїґенциї до народа і на відворіть. Має сей твір свої хиби, та на жаль наша критика звернула увагу лише на її хиби, а зовсїм не розібрала властивого значіня твору. Не в сїм дїло, чи провина в драмі по сторонї Катрі чи її мужа, по сторонї інтелїґенциї чи народа (по одній і по другій є так провина, як — помилки); і не в сїм дїло, який замір мала авторка. Дїло в сїм, чи обставини виведені

в драмі і цїле дїйство — реальні. В „Катеринї Чайківнї“ видно не зовсїм вправну руку, але так цїлість, як і кожда осібна сцена схоплені вірно з житя й зображені з великим чутєм і силою, і показують дуже наглядно цїлу велику поневільну неправду в нашім (інтелїґенциї) відношеню до народа, цїлий обсяг наших помилок і самообманюваня, цїлу пропасть між замірами а виконанєм. Позволю собі сказати, що помимо своїх хиб і помимо безперечної цїнности иньших відзначених так на попереднім як і на послїднім (1895) конкурсї творів, „Катерина Чайківна“ ледви чи уступає котрому з них поетичною красою, а перевисшає всї рішучим, а простим і ясним поставленєм а притім справдї драматичним поведенєм теми“. („Буковина“ 1896 ч. 64).

Ще лиш кілька слів, що думає про сю драму Лев Лопатинський. Він каже, що її „несправедливо постигла така сумна судьба (що на сцені перепала) і вона жде ще умілої режісерської руки, щоби привернула їй утрачену славу на сцені“. („Буковина“ 1898, ч. 6.).

Я навів наумисно слова сих чотирох критиків, аби показати ріжні погляди на драму Наталки Полтавки. Як бачимо, суперечка пішла головно про тенденцию, про вирівнюванє проваля між паном а селянином, про ідею „хожденія в народ“. Як порівнати драму Полтавки з комедиєю Грінченка „Нахмарило“, то так і видко, в чім тут дїло. Грінченко вірить (щонайменче в сїй комедиї находимо ту віру), що можна те провалє вирівнати, а Полтавка не вірить. Розважати сю справу теоретично, чи можна вірити або не вірити в се, на нїщо не придасть ся. Інтересно було би знати, чи справдї — як каже В. Коцовський — Полтавка показує реальні відносини і вірно (виходило-б, що Грінченко показує їх невірно), але Галичани можуть про се мати тілько свої здогади, а не певну думку. Знаємо лише, що українські письменники, подібно як і росийські, обробляють ідею „ходженя в нарід“ і — як у Росиї були й є прихильники і противники сеї ідеї, що зневірили ся в неї — так є і в Українців. Остатними роками видко в Росиї реакцию против ідеї ходженя в нарід, ідеалїзовані довгі лїта селяни втратили для інтелїґенциї свій чар — і таку драму Полтавки можна вважати також обявом реакциї. Катерина Чайківна, правда, не така проповідниця, як Грінченків Левчук, але й вона про відносини „простого козака“ до себе каже: „Коли між нами й есть яка ріжниця, то тільки в вихованю, а не в тому, що

він козак, а я панночка. Як би він був хоч трохи образований, я-б дивилась на його, як і на всякого панича (7)... Міняють ся люди, міняють ся й звичаї! От хоч би: чи давно були крепаки, чи давно було, що мужик і за людину не уходив? А тепер хоч і піти панночці за козака замуж, то не буде за встид. Ще й може похвалять — запевно, що не аристократи... Та мені й мала нужда до їх! Я не аристократка! (10)". Вона не аристократка, з панами не живе, а Коршун богатий і гарний і навіть троха образований — тому й виходить за нього замуж. Аж потім показує ся, що жити їм в купі годї, бо виховані неоднаково. Таким чином ріжницю у вихованю і осьвіті уважає Наталка Полтавка тим провалєм, що ділить панів і мужиків. Її драма робить вражінє більшої правдоподібности, як комедия Грінченка, тому що знаємо, яка справдї є велика ріжниця в вихованю і осьвіті панів і мужиків. Відносини „панів до людий" описували й иньші українські письменники так само безнадійно, хоч були, правда, й оптимісти, як Конїський в „Грішниках", що сї відносини полагоджували гладко — на папери...

Коли прочитати „Катерину Чайківну" в книжці і уявити собі, як би вона мала виглядати на сценї, то виступає вражінє, що то були би майже самі лїричні, а не драматичні образки, в котрих не богато розмов, а більше міміки. Відслони коротенькі, деякі лиш на кілька хвиль (от як сцена прощаня з материю), коллїзий драматичних не богато, і треба би дуже доброї гри артистки—Катерини, аби драма робила вражінє, хоч тут знову на перешкоді велика несценічність драми. Авторка описує докладно, як її Катерина повинна би грати, так що драму читає ся красше, як оповіданє, а в театрі клопіт з 9-ти відслонами ледви чи коли поверне драму знову на сцену, як сего сподіває ся д. Лопатинський. З усїх нагороджених драматичних творів Катерина Чайківна, як драма, найслабша, і на першу нагороду зовсім собі не заслужила.

Тому десять лїт з причини оповіданя Кобринської „Панї Шуминська" мав Григорий Цеглинський суперечку з Кобринською. Всї дїти і внуки староєьвітської попадї Шуминської пішли иньшими дорогами, ніж вона собі думала й гадала. „Дух часу" понищив все, що їй було дороге. Найстарша дочка стала демо-

краткою і вийшла замуж за сьвященика з селянського роду. Найстарший син не хотів бути сьвященником, лише професором. Друга дочка не хотіла вийти замуж за сьвященика, лише за сьвітського чоловіка. Другий вільнодумний син пішов на права. А внучка бажає учити ся і стати учителькою. Пані Шуминській з того великий клопіт: що за часи тепер настали! На всіх тих поступових дітий і внуків пані Шуминської подивив ся Цеглинський в оцінці оповіданя дуже скептично і сказав про Кобринську, що вона „не вийшла ще з омани т. зв. Sturm- und Drang-періоди, в котрій представляє ся поступ як якусь невгомонну, непереперту, все руйнуючу силу, котра, поки що поставить, мусить все зруйнувати передше". На ті замітки Цеглинського д. Кобринська відповіла цілою брошурою, оборонюючи широко і не без жовчи поступ своїх людий з оповіданя.

Тепер не потребувала би вона вже перечити ся з Цеглинським, бо сей автор пішов також за духом часу, як дітти Шуминської, і підпер змагання жіноцтва сильно своєю комедією, котра отсе вийшла і книжечкою для широкого загалу. В комедії панни махають руками на всіх мужчин і вчать ся на учительок, так як внучка пані Шуминської, значить: пані Кобринська може тішити ся побідою своїх змагань, а всі незамужні перли-панни можуть собі бути пересьвідчені, що мужчини просто не варті, аби за них і замуж виходити. Вони знають тілько торгувати сими перлами. Такі мужчини завели ся тепер на божім сьвіті, що нехай Бог боронить всяку перлу перед ними. Таких перел просто не можна кидати перед такі — креатури...

Коли я в театрі дивив ся на сю комедію на сцені, то мав зараз перед собою на кріслах ще й другу „комедию": на сцені автор показував, як молоді паничі без серця і совісти торгують перлами, а тут передо мною трохи з боку на кріслах я спостерігав враженя на трох незнайомих особах з провінції, що — як легко можна було здогадати ся — становили родину; були се батько і мати, вже старші люди, і донька. Слухаючи комедії, старий добродушно усьміхав ся і часом махав незначно рукою, мовляв: говори собі здоров! Лиш деколи притакував головою. Мати і підчас гри на сцені і в антрактах не могла спокійно всидіти; вона все щось шептала до чоловіка а раз і в голос запротестувала против якогось поступового висказу зі сцени. В антрактах я, нечемний, підслухав, що вона була зовсім противна еманципованій

героїні і зовсім не вірила в її поступовість. Донька вже старша, дивила ся непорушно на сцену і очевидно думала инакше, як мати; її тішило, що автор так без пощади понищив мужчин.

Торговля сих мужчин така: були дві сестри, Ольга і Марійка, Ольга розумна і охоча до незалежного житя, а Марійка дівчина така, які здавна бували. Марійка має судженого, задовженого гуляку Бориса, що стає комісаром. Се в одній родині. В другій родині є панна Анночка і та має судженого, адвокатського помічника Головку, що заводить адвокатську канцелярию. Але оба сї товариші не женять ся із своїми судженими, лише покидають їх. Відтак через чотири акти торгують ся про перли. Головка торгує бувшу суджену Бориса, Марійку, але в рішучій хвилї не добиває торгу і готов женити ся з її сестрою Ольгою. Борис, покинувши Марійку, торгує Ольгу, але в рішучій хвилї навертає ся знов легко до Марійки.

Чи Ольга, Марійка і Анночка — перли чи не перли, але всеж вони люди і так ними торгувати справдї погано. На щастє такі карикатурно-погані торги в житю мабуть не водять ся: в комедиї знати виразно побільшенє. Очевидно і Борис і Головка дістають від перел здорових гарбузів, а найкрасша перла, Ольга, та, що мабуть найздатнїйша була до незалежного житя, находить собі гарного жениха. Правдива потїха для еманципанток...

Я, розуміє ся, годжу ся на провідні гадки автора, і коли отсе троха усьміхнув ся при остатних словах, то лиш длятого, що годі-ж мені плакати, пишучи про комедию. Комізм у сій комедиї лежить передовсім у перемінах осіб, як в кадрилю. Тут одни батько боїть ся про зятя, тут знов другий; тут женихи обмінюють ся дамами, як товаром: шанж де дам, тур де мен, балянсе і променад: одна пара йде під вінець. Се справдї робить комічне вражінє, хоч правдоподібність, якої жадаємо і від комедиї, тут зовсім мала.

Автор вивів трох молодих мужчин, кандидатів до женитьби. Один з них, адвокат Головка, то собі справдї головка чисто-жидівська: знає тілько рахувати гроші і більше нїчого. Другий, комісар, знає тільки довги робити і бурлакувати, а в справі подружа єму все одно: чи Ольга чи Марійка — все однака жінка, аби лиш єго довги поплатила. На потїху мужчинам виводить автор ще й третього „хлопця“, котрий має глядачів пересьвідчити, що не всї мужчини такі погані, як адвокат і комісар, що правдива любов на сьвітї ще не пропала.

В контрастї до тих мужчин показує автор чотири перли: стару шабльонову панну, що викладає кабали, одну „гуску“ і дві кандидатки на учительки. З тих кандидаток одна — правдива проповідниця фемінїстичних ідей, говорить про них богато і має довгі виклади в зовсїм невідповідну пору (н. пр. девята сцена другої дії). Отсї її виклади в книжцї не дуже й разять, але на сценї виходять дуже претенсіонально і нудно.

Справу жіночу ставить автор так (ужию тут єго слів з комедиї): Ольга каже, що вона скінчила учительську практику на те, „щоб не сидїти даром та вижидати, аж хтось змилує ся наді мною, але на всякий случай щоб мати своє місце в сьвітї, в котрім би і самому прожити можна... Хто заручить, що я дочекаюсь, якого я хочу. Звичайно ймає ся, от що попаде, щоби на леду не остати. Я так не хочу. Місто сидїти та вижидати, я хочу вчитись і виборoти собі житє, на всяк случай самостійне, в горожаньскій, народній службї. Явить ся такий герой, як я хочу — добре, я кину службу і піду за ним, — як нї, жити-му як кождий чоловік иньшій“ (10). На иньшім місци Ольга каже: „Як довго нас ховатимуть і вчити не для нас самих т. є. щоб з того виховання і науки ми самі мали хосен, а лиш для других, т. є. щоб ми лиш блестїли для людського ока, як ті приманчиві торговельні жемчуги, так довго ми не перестанем бути предметом торговлї і не жалуймо, єсли один кине, другий підійме — і спасибіг єще, єсли трафить ся такий дурень, що підійме“ (35). Як бачимо, Ольга говорить дуже розумно. Якаж рада на те, аби не було з одного боку таких несовістних Головок і Бігунців, *а* з другого боку нещасних перел? Автор не розбирає житя і долї мужчин і пише так, якби се були необмежені в своїй волї пани. Тимчасом торгують мужчини перлами — се правда — але й ними торгує сучасне житє дуже погано. Менї здає ся, що крім того, аби жінки перестали бути предметом торговлї, треба ще, аби й мужчини могли женити ся тодї, коли на те пора приходить, а не тодї, коли можуть удержати родину. Наші молоді мужчини, що звичайно йдуть в бюрократи, незаможні, з дуже малими доходами в лїтах, найвідповіднїйших до женитьби, в часах, коли вимоги товариського житя досить великі, перебувають також в дуже прикрім положеню. Заким Симеон Головка стане адвокатом, а Борис Бігунець комісарем, уже трийцять лїт їм зовсїм певно минуло — як не більше — а в тих лїтах уже придбано деякий житєвий досьвід і молодечий оптимізм уже звичайно

підкопаний. Як падькаємо над недолею дівчат, так мабуть не з одної причини треба би пожалувати і мужчин, сих невільників служби для хліба, і причин торговлї перлами треба би шукати глубше, як у самій дикости і отупіню Головок та Бігунців.

Ольга не каже нїчого, що мужчини повинні чинити, але своїм товаришкам подає таку раду: „Хочемо передше бути людьми і жити, як люди. Хочемо передовсїм здобути собі становище і утриманє в сьвітї. Як се здобудем, тодї не будуть нас вибирати, але ми будем вибирати. Лучить ся нам чоловік по волї і серцю, кинемо уряд і станемо подругами. Як нї, нїчого бідькатись та розпадати, бо не впадем тягаром нїкому, маючи свій уряд і своє утриманє... (36). Берім на разї, що можна, на що наші устави позвалають... У иньших народів давно такі порядки і добре на тім виходять. А побачуть наші, що і їм добре з тим, підуть за нами і станемо всї однакі, всї за працю, поступ і лучшу долю“.

— Тодї вже пропало, ледво коли вийдете замуж — каже Ольвї на те мати її товаришки.

— То правда, — відповідає Ольга з одушевленєм — що нам (се-б то осьвіченим паннам) тяжше замуж вийти, чим другим, бо за першого-лїпшого не вийдем, а як вийдем, то за лицаря — ясного, як сонце — жвавого як сокіл, — буйного, як вітер степовий... Ми не будем, як дотепер, лиш няньками та куховарками наших панів, — а рівнорядним членом в родинї і суспільности“ (37)...

Отсе провідна думка комедиї, думка на нашій сценї справдї нова — і се заслуга автора, що її порушив. Комедия Цеглинського має запевнене поводженє на нашій сценї, вона сценїчна, події йдуть жваво, публика не скучає, хиба підчас довгих викладів Ольги, котрі треба би доконче скоротити. Мужчини, виведені автором в комедиї, схарактеризовані докладно, жінки вже менше. Головна героїня Ольга вийшла найменше природна, хоч і задача її, вияснити публиці всю квестию жіночу, справдї трудна. Комедия ще й тим має своє вєлике значінє, що як до кількох лїт в рїжних місцевостях побачать її тисячі жінок, то не без того, аби не почали провірювати свої давні патриярхальні погляди, — а осягнути се то значить прислужити ся справдї суспільности. З того боку ся комедия має в нас більше значінє, як Ясні зорі, Нахмарило і Катерина Чайківна.

Осип Маковей.

З росийської України.

(Літературне становище українства в Росиї. — Українство в евьітлї росийської преси. - Наскоки „Биржевыхъ Вѣдомостей“. — Відповідь їм д. Мордовця у „С-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ“. — Скрутне становище „Биржевыхъ Вѣдомостей“ на ґрунтї невинного непорозуміння. — Уваги „Новаго Времени“ і невдатний екскурс „Гласности“ у нїмецький Прованс шляхом „розумного і дїяльного патріотизму“. — „Кіевлянинъ“ практичний ученик теориї „дїяльного патріотизму“. — Думки редакциї „Московскихъ Вѣдомостей“. — Голос „Вѣстника Европы“).

Українство в Росиї займає дуже невигідне становище. Омежовані зо всїх боків в своїй національній роботї, без певних юридичних підстав для своєї дїяльности, без властивого літературного орґана для вислову своїх дїйсних завдань і замірів - росийські Українці йдуть навманя, без сталої програми, без ясного осьвітленя провідної думки, якої вимагає усяка більше-менше постійна, консеквентна робота. Доки не буде ясного розуміня української ідеї, — все до неї будуть примішуватись сторонні елєменти, з якими вона не має нїчого спільного, будуть перекручувати дїйсний зміст її, висьміювати і дискредитувати її значінє. Доки в росийських Українців не буде власного літературного орґану, — вони просто не могли-муть і оборонятися ся від усїх найнахабнїйших ворожих напастий, від найнепевнїйших обвинувачень, найдивовижнїйших інсинуаций.

З таким саме станом річей і доводить ся тепер рахувати ся. В пресї росийській за останних два місяці підняла ся ціла буча з приводу українства, яка іще один зайвий раз довела усю безза-

хистність його при теперішних обставинах. Трудно уявити собі, не читавши тієї полємікы, яке нерозумінє її виявили вороги українства. Певна річ, що нерозумінє те в значній мірі — тенденційно передвзяте; але-ж, коли факти хоч взагалї відомі, то для всякого передвзятого перекручуваня буває якась межа, яку не кождий і відважить ся переступити. В полємиці-ж з українством опоненти його не були нїчим омежовані, бо добре розуміли, що вони виступають на такий ґрунт, який є цїлком terra incognita для загалу публики. В сїм їх певна, хоч і єдина сила.

Приводом до полємікы стала ся звістка про заснованє нової української ґімназиї в Тернополи. Inde ігає. Се сьвідчить про те, як гірко нашим обрусителям від кождого факту українського культурного придбаня. Передовиця „Биржевыхъ Вѣдомостей“ (ч. 10) — „Отъ говора къ языку“, правду кажучи, не заслугувала-б зовсїм на увагу, коли-б не була типічним виразом поводженя сучасної цїлої обрусительної кліки. З того боку про неї і можна лишень говорити, бо якої небудь змістової аргументациї годї тут шукати. На невеличкому обширі передової статї автор просто умудрив ся умістити велику силу ріжних куріозів. Куріозно перш за все бачити, як він запутуєть ся у нетрах тієї термінольоґії, що утворила обрусительна тенденция. Він і щиро радіє звістці, що в Тернополи засновала ся ґімназия з викладом наук „на русскомъ языкѣ“, але разом з тим нїжне обрусительне серце його стискаєть ся від жалю, коли він остроумно догадуєть ся, що „під „„русскимъ языкомъ““, одначе, комісия розуміє галицько-руський простонародний говор, уснащений сфабрикованою на скору руку науковою термінольоґією“. Щоб розважити той біль свій, дотепний автор вдаєть ся в спогади юмористичного змісту. Згадує він, що коли у Неаполї царювали Бурбони, то в місцеві музеї туристи допускали ся не інакше як у фраках; тож бувало, лаццароні, взявши фрака на плечі, походжали по музеях в обірваних штанах, полатаних сорочках та в підраних капцях, — і йому від неаполїтанських лаццароні, і від галицької мови стає однаково „і жалко, і сьмішно, і нїяково“. Убивши так одним замахом українську мову, пан редактор дає Русинам свою щиру пораду; вказує, що сїльський люд в більшости швейцарських кантонів говорить на нїмецьких, французських або італїянських patois, але говори сї вживають ся лише в перших двох клясах початкової школи; і сієї самої системи ласкавий редактор радить Русинам добивати ся „че-

рез своїх репрезентантів в повітових радах та соймі, одночасно реформуючи в тім самім напрямі і свою пресу".

Сї елюкубрації Б. Вѣдомостей викликали відповідь нашого письменника д. Мордовця у „С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ" (ч. 30). Виклавши недомисли біржевої Кассандри, д. Мордовець завважає, що 50 лїт перед сим тай пізнїйше, коли він студіював славянські „нарічія", те-ж саме говорили турецькі баші Ю. Венелїнови, а віденські учені В. Караджичеви. Коли перший обстоював права болгарської мови, баші-лїнґвісти запевняли, що мову сю можуть розуміти тільки корови та телята, а коли Караджіч, видаючи „Српске народне пјесме", написав передмову до їх по сербськи, то віденські учені, подібно турецькым башам, серіозно завважали, що сербська мова — мова свинопасів та волопасів, — майже те-ж саме, що кажуть тепер петербурські обрусителї. Але що-ж? Минули дві-три ґенерації Сербів та Болгар — і мова їх, пройшовши через всї „опозиції", стала орґаном культури, мовою лїтератури, науки, парляменту, дипльоматиї. Довівши опісля, що мова Галичан та Українців далеко стародавнїйша та близша до мови старославянської, нїж мова „обще-русска", бо перша заховала в народній скарбниці стародавні форми, суфікси, флєксиї, д. Мордовець проводить паралєлю між розвитком мови і лїтератури великоруської та української. Свобода розвитку і зросту зробила те, що куріозна мова Тредяковського виросла до дивної гармонїчної мови Пушкина, Лєрмонтова, Турґенєва, Толстого. Так само і мова Галичан та росийських Українців, яку тепер так висьмівають недоумки-обрусителї, репрезентувала себе, яко певний культурний орґан міцного лїтературного руху, неначе самоцьвіт дорогий засяла в утворах Шевченкового ґенія, і стала ся цїнною скарбницею цїлого ряду самостійних творів, більшої чи меньшої лїтературної вартости, українських письменників.

Крім згаданих серіозних уваг, в статї д. Мордовця є й деякі прикрі для редакциї „Биржевыхъ Вѣдомостей" жарти. І те, і друге, видко, прийшло ся редакциї не до вподоби, бо вона зараз таки відповіла д. Мордовцеви статею „Хорольскій протестъ" (ч. 31). Як можна бачити з заголовку, статя мусїла мати дуже іронїчний характер, не без деякої навіть в'їдливости. Але остроумна іронія згаданої часописи і виявила ся лиш таким культурним способом, що д. Мордовця зрівнано з досьвітчаним „парібком (sic)", який „то ригне то почухаєть ся, то щось каже". На

тім і конець всему остроумію. Далї вже редакції було не до остроумія, бо треба було так чи инакше виправдати ся після всего, що вона наплела попереду, не сподіваючись лиха. Скрутивши ся, як муха в окропі, редакция винайшла для себе таке виправдане: д. Мордовець — пише гона — навмисне вживає слово „малороссійскій“ там, де ми говорили або розуміли (!) „галиційскій“. — Справді, се з боку д. Мордовця дуже не добре, коли він не знав, що розуміла, та не хотіла чомусь сказати, редакция „Биржевыхъ Вѣдомостей“; але, скільки памятаємо, д. Мордовець ніколи не пошивав ся у прозорливці, і такий закид може поставити йому лише редакция „Биржевыхъ Вѣдомостей“, що з Петербурга прозирає навіть те, які думки таять в собі, та не висловлюють, львівські польські лінґвісти.

По арґументації „Б. В.“, українська мова хоч має право упоминати ся про свої права, але права на істнованє не має. Правда, що тут льоґіка кульгає на обидві ноги, та в тім не було-б так великого лиха. Але редакция „Б. В.“, що з таким апломбом трактує про українство, чи не знає чи просто відкидає факт заборони українського слова 1876 р. Коли завважити, що згадана заборона стала ся майже одночасно з забороною „Кіевскаго Телеграфа“, фактичним редактором якого був теперішний редактор „Б. В.“, то можна догадувати ся, що пан редактор був таки трохи повідомлений в інкріміпованій справі. Як-би там не було. — чи сьвідомо, чи не сьвідомо, — але д. редактор робить у своїому орґані такі певні заяви (ч. 5): „Писати і друкувати по українськи — не заборонено. Так само не заборонено говорити. Се неправда, буцім нема свободи вживати рідну мову. 15 міліонів простого народу говорять мовою українською. З них, принаймнїй 5 міліонів говорять на такому мельодийному діялєктї, що не згірш італіянського (напр. полтавський діялєкт). Єсть у всякому раї богатий живий словар, яким можна було-б користуватись. Шевченко, кріпак, показав малоросийським „господам“, як се робить ся. Про те ніхто не скористував ся з того досьвіду. Нарікають, нарікають, а пишуть мовою росийською, живуть у Петербурзї, навіть по українськи говорити не вміють і кивають на „ограничительныя постановленія“, які вичерпують ся одною точкою (себ то точкою над літерою і в куліїшівці)“. Трохи згодом та сама часопись обвинувачує Українців, що вони „туманять росийське суспільство, буцім українську мову заборонено“ (ч. 55).

Як се справдї розуміти?

Заяви „Б. В.“ пішли гуляти в росийській пресї. „Новое Время“ висловило ся: „д. Ясинський в „Б. В.“ справедливо завважає, що нїяких утисків на сю (українську) мову в Росиї не було нї перше, нї тепер“, і не без глумливого похитаня головою додає далї: „не наша вина, коли тепер нема скільки небудь значних письменників на малоруському нарічиї“. Иньші добровольцї аж надсаджували ся в пресї, ставлячи знаки запитаня та здивованя д. Мордовцеви. „Нїяк не можна зрозуміти, — писала напр. „Гласность“ (ч. 56), — в імя чого власне клопочеть ся д. Мордовець та компанїя?! Чого вони хотять досягти?! Хто їм заваджає писати та друкувати на малоросийському нарічию?“ Порадивши далї українським письменникам, щоб вони писали народні книжки для власного самозадоволеня, ся часопись спостерегає таке: „але у їх, очевидно, зовсїм не те на умі: їм хотїлось би утворити окрему українську лїтературу, показати сьвітови окремо від росийської словесности, ще лїтературу українську“. Доміркувавши ся до такого глубокого спостереженя, часопись д. Пятковської одною фразою убиває всї заходи українства: „можна одно сказати з приводу сих претенсий, — запевняє вона, — що вони (ті претенсиї) не мають під собою нїякого практичного ґрунту“. Щоб не бути голословним, „Гласность“ доводить свою думку таким прикладом: „Що сказали-б в Нїмеччинї, коли-б там хто-небудь висловив бажанє утворити провансальську лїтературу?“ Довід досить непевний, бо має в собі деякі, хоч і незначні, правда, фактичні помилки. Прованс до сего часу, скільки відомо, знаходив ся на півднї Франциї і через те саме нїяким чином не міг турбувати Нїмеччини, навіть і в тім разї, коли-б кожде провансальське село заводило свою лїтературу. Далї, досить здавна відомо, що провансальська лїтература вже істнує і має свою не так і молоду історию; таким чином, утворяти провансальську лїтературу вдруге — нема жадної потреби. А вернувши ся до дому із згаданої вдатної прогульки в нїмецький Прованс, таж сама симпатична часопись каже: „тільки у нас, в Росиї, — завдячаючи цїлковитій недостачі розумного дїяльного патріотизму, — спїють і видають ся за важну справу — навіть за справу народню! — заходи утворити з провінцияльного жаргону лїтературну мову“.

Але „Гласность“ помилила ся і на сей раз, хоч і далеко приємнїйшим для себе способом. „Розумний дїяльний патріотизм

у нас“ цвите і буяє. Виразником його може бути хоч би „Кіевлянинъ“. З приводу статї д. Мордовця він виступив передовицею: „Праздная затѣя“ (ч. 49). На сей раз він признає за українською мовою і літературою історичне право істнованя і не змагаєть ся проти него прінціпіяльно. Він тільки виразно становить тезу, що українській мові і літературі зовсїм не треба розвивати ся, бо вже є готова розвинена мова і література роспйська, і доказує сю тезу тим, що росийській літературі в дуже значній мірі допомагали розвивати ся — Українцї, а по сих розумованях доходить до ось якого виводу: „Ми анї трошки не відкидаємо права на істноване за творами, що написані мовою українською, — каже він. — В таких творах нема певної користи, але не можна в них добачати і певної шкоди, доки вони мають характер невинних літературних проб. Але коли автори таких творів признають свої проби за річ серіозну, коли з ними (?) звязуєть ся ідея утвореня самостійної української літератури, то се здаєть ся вже не просто нїкчемним, але навіть шкідливим заходом“...

Здавало би ся, що після таких вказівок нїкуди далї йти шляхом „дїяльного патріотизму“. Але „Московскія Вѣдомости“, що завсїди стояли на чолї найдїяльнїйшого „патріотизму“, винаходять і тепер нові стежки (чч. 304—306, 1897 р.): „Часто-густо, — каже тая часопись устами свого співробітника д. Кусторубова, — Українець, пройшовши школу, стає хохломаном. Доки хохломаньство стоїть лише на тому, що Старицькому даєть ся перевагу перед Шекспіром, та омежовуєть ся культом дїда (?) Тараса, то воно тілько сьмішне; але з ним треба рахувати ся, коли під ним розуміють ся цїла федералїстична програма, що має не мало прихильників. Такі хохломани — ще гірші вороги Руси, нїж Поляки. Їх ідеал то історичний герой — Мазепа, перший активний хохломан-федералїст“. А коли так, то — про-бі, caveant consules!!! Та як-же й не кричати тут про-бі, коли отті капосні Українцї — нарід остільки лукавий, шо перелукавили навіть саму „польську інтриґу!“ То-ж ми не розуміємо, чому д. Кусторубов не радить, щоб усїх Українців, коли можна, то й з самих пелюшок, віддавати, замість до шкіл, до Іванової хати для патріотичного вихованя під доглядом дд. Кусторубових та иньших сталих співробітників „Московскихъ Вѣдомостей“. Адже-ж деякі патріоти радили вже, на місіонерському з'їздї в Казани, такий спосіб вихованя що-до сектантських дітей. Гадаємо, що і д. Кусторубов —

людина консеквентна і доведе свою думку до краю. Його певно не спинять такі навіть примітивні уваги, які робить Кусторубовим д. Стасюлєвич у „Вістнику Европи“ (1897, ч. XII), що українство „в основі своїй — не що иньше, як цїлком натуральне бажанє заховати та оборонити лїнґвістичні, етноґрафічні та культурні риси українського племени“...

Перейшовши сю полємїку, ненароком пригадуємо собі слова росийського фірмана, що перевернувши пасажира, з зачудованєм скрикнув: „Тридцать лѣтъ — и все на ефтомъ самомъ мѣстѣ!“ Від Бєлїнского і Чернишевского мудрують росийські публїцисти над українським питанєм і все вони на „ефтомъ самомъ мѣстѣ;“ а властиво ще гірше, бо замісць якого небудь поступу в арґументації сього питаня, в розуміню потреб житя бачимо все більший обскурантизм!.. Для тих людцїв, очевидно, безслїдно проминули поважні голоси деяких навіть Росиян, що підіймались проти утисків українського слова, як проти запомоги всяких темних сил. Дарма!...

Spectator.

Із чужих літератур.

(Життє і твори Альфонса Доде, єго остатня повість. 70-ті роковини вродженя Генрика Ібзена).

Великий, симпатичний талант Альфонса Доде звісний нашій громадї з руських перекладів геть більше, ніж творчість иньших сучасних великих писателїв. В „Бібліотецї найзнаменитших повістей“ вийшли найкращі єго твори, „Фромон син і Рислєр старший“, „Королї на вигнаню“ та „Набоб“. Правда, з дрібних оповідань Доде, тих справжніх самоцьвітних брилянтів, щедро розсипаних знаменитим автором, перекладано у нас дуже мало; ті три невеличкі нариси, які подали ми в попереднїй книжцї „Вістника“, можуть читачам дати понятє про скінчений артизм, простоту і ґрацию, що водили пером їх автора, а ми сподіємось в дальшім часї ще подати вибір з сих дрібних оповідань.

Із цїлої плеяди великих французьких реалїстів, що пишно розвернули ся в часї третьої республїки, Альфонс Доде був безперечно найбільшим артистом, в найбільшій мірі поетом. Незрівнаний дар слова, дар малювати кількома влучними рисами явища, людей, характери і ситуациї, невідступне почутє артистичної міри, майже жіноча тонкість і ніжність чутя та при тім мужеська енергія рисунка йшли у него в парі з докладною обсерваціею подробиць і з тим тонким, добродушним та при тім і саркастичним юмором, якого цїлковитий брак визначує нпр. могутню фізіономію єго приятеля Ем. Золя. Вдумавши ся глибоко в сьвітогляд Доде ми бачимо, що він далеко більший пессиміст, ніж Золя, та про те єго малюнки облиті таким ярким сяєвом щирого поетичного чутя, наіскрені такими брилянтами творчої фантазиї, що видають ся райськими садками, коли прирівнати їх до сірих, темних, понурих та кольосальних панорам Золя.

Бажаючи подати читачам „Вістника“ ще не тілько проби творчости Доде, але також по змозі докладний образ єго житя і полишеного ним літературного скарбу, ми на разї оповімо єго важнїйші житєві пригоди, лишаючи докладнїйшу розмову про Доде на пізнїйше, коли вийде заповіджена книга єго сина Леона п. з. „Daudet intime“.

Альфонс Доде вродив ся 13 мая 1840 р. в Нїмі, у південній Франції. Його батько Венсан Доде мав у тім місточку чималу фабрику шовкових товарів і походив із старої міщанської сїм'ї, що довголїтньою працею добила ся значного маєтку і поважаного становища серед горожан. Сїм'я Доде завсїгди визначувала ся прихильністю до королїв; батько Венсан (Вікентий) був завзятий роялїст і піддержував зносини з вигнаною королївською сїм'єю та вважав ся провідником королївської партиї в окрузї. Він був жонатий з Аделїною з дому Рено, що походила також з поважаної міщанської і також горячо роялїстичної сїм'ї. У них було кількоро дїтей, та вони швидко мерли крім одного сина Анрі, тихого, малокровного хлопця, що любив самоту і котрого батьки з малку призначили до духовного стану. Аж 1838 р. їм уродив ся син Ернст, а 1840 р. Альфонс, за котрим ще 1848 р. прийшла сестра.

Інтереси старого Доде йшли добре до 1846 р. Сїмя жила в гарнім домі близько фабрики. Анрі був уже в середнїй школї, Ернст і Доде ходили до початкової школи — розуміють ся, духовної. Від матери, що пристрастно любила читати повісти, вони також з малку набрали охоти до друкованого слова.

Та від 1846 р. почали ся грошеві клопоти для старого Доде, а 1848 рік довів його до руїни. Він мусїв лїквідувати, спродати дім і фабрику, а далї й зовсїм покинути Нїм. Знайшовши якесь невеличке місце в Лїонї він з дїтьми переніс ся до сего великого фабричного міста. Хлопців віддав до ґімназиї, волїючи сам терпіти й найбільшу нужду, щоби тілько дати їм відповідну осьвіту. Ще раз він попробував щастя і заснував власну торговлю шовковими товарами, але по кількох лїтах збанкротував до решти. Старший син Ернст, не скінчивши ґімназиї, помагав батькови в торговлї, а потім, коли торговля упала, шукав зарібку у иньших фірм; Альфонсови пощастило таки скінчити ґімназию, та здати екзамен на баккалявра (анальоґічний до нашої матури) не було

способу, бо не було ані грошей на такси, ані вільного часу і засобів, щоби підготовити ся до него.

Рік 1856 розбив і розігнав сїмю Доде. Давні кредітори стратили терпеливість, забрали і злїцитували все, що ще лишило ся було із колишньої заможности, батько стратив заробіток і не міг знайти нїчого, а в додатку наскочило ще одно несподіване нещастє. Найстарший син Анрі, скінчивши духовну семінарию, надумав ся був не йти до духовного стану, а посьвятити ся вчительству; він був дуже музикальний і мав добру школу, то й знайшов місце помічного вчителя музики в Нїмі, та тут не вдовзї дістав запаленє мізку і вмер. Ті нещастя довели родичів майже до роспуки. Ернст, не знаходячи заробітку в Лїонї, подав ся до Парижа, де знайшов місце співробітника при роялїстичнїй ґазетї „Le Spectateur“, а Альфонс з біди приняв місце корепетитора при „колєжі“ (ґімназия сполучена з інтернатом) у Алє (Alais) в севенських горах, надіючи ся, що се місце дасть йому спромогу хоч прожити і підготовити ся до екзамену. Та надії його не справдили ся. Відносини в колєжі були для него дуже прикрі. Альфонс, 16-лїтнїй хлопчина, сам іще був майже дитина, а між учениками, котрих мав доглядати, було богато більших і сильнїйших від него. При тім він був несьмілий, делїкатний в поводженю з людьми як панночка і незвичайно гордий; тисячні прикрости і зневаги і від учеників і від учителїв зносив терпеливо, не маючи нїкого, кому б міг пожалувати ся. Родичі роз'їхали ся з Лїона: мати з маленькою сестрою жила на ласцї якихось свояків, батько знайшов занятє в маленькім містї; лишив ся тілько один брат Ернст, котрому Альфонс міг виявити своє горе.

Та нї, був ще хтось такий, що помагав Альфонсови зносити важку долю — не то вчителя, не то сторожа при цїлім рої розпещених, непокірних, диких хлопят, хто золотив йому сїру, непривітну мізерию житя. Се була єго Муза, була поезия.

Ще в Лїонї Альфонс і брат єго Ернст почали пробувати своїх сил в писаню і деякі їх працї були друковані в католицько-роялїстичнїй Gazette de Lyon, та в Journal des bons exemples, що видавав журналїст і аґітатор Кльод Ебрар. Ебрар жив звичайно в Парижі, та часто навідував ся до Лїона і тут з ним познайомили ся брати Доде. Ся знайомість стала їм пізнїйше в пригодї, бо Ебрар притулив у себе Ернста, коли той прибув до Парижа 1857 р. Перші писательські проби братів наповнили сїм'ю

радістю і надією; особливо Ернстова доля видавала ся запевненою, хоча він був без порівнання менше талановитий від Альфонса. Заохочений тим Ернст кинув ся писати обширну дидактичну поему „Religion“, а Альфонс написав для „Gazette de Lyon“ цілу повість „Léo et Chrétienne Fleury“. Та ось Наполеон III. заборонив ґазету, в редакції зроблено ревізию, забрано або понищено всї папери і Альфонсова повість пропала.

Живучи в Алє в тяжких відносинах у інтернатї Альфонс тілько тодї й віддихав, коли міг сам на сам лишити ся з своїми думками. З єго серця так і лили ся мельодийні слова, тони, образи, складали ся вірші, про котрих публїкованє він і не думав. Та про те швидко ті безпретенсіональні, та несказано сьвіжі і запахучі квітки молодечої душі зробили ся першою підвалиною літературної слави Альфонса Доде.

Оттак минуло лїто, минула й осінь 1857 р. Дня 1 вересня Ернст Доде прибув до Парижа, а два місяцї по тім прибув і Альфонс. Ернст, знайшовши собі любий і, як йому здавало ся, певний ґазетний заробіток покликав і молодшого брата до себе. Радісно їхав Альфонс до столицї, хоча в кишенї у него було всего 5 франків, на ньому легеньке лїтнє убранє а на ногах ґумові пантофлї замість черевиків, хоча бідолаха їдучи два дни і дві ночи третьою клясою страшенно мерз у ваґонї і весь той час не їв пїчогісїнько. В Парижі брат заопікував ся ним, одяг його гарно, дїлив ся з ним усїм, що мав і пильнував його так, що знайомі звали його жартом „мама Ернст“. Оба брати жили в невеличкій кватирі на пятім поверсї готелю „Grand hôtel du Senat“. В їдальнї того готелю, де харчували ся молоді люде, Альфонс мав нагоду у-перве пізнати літературний і науковий сьвіт Парижа — що правда, саме єго подéнє, так звану „bôheme“, тоб то циган, звихнених, збанкротованих, непризнаних та викинених із посад людей — літератів, акторів, учителїв, студентів. Се було те товариство „змарнованих“, що їх Доде такими майстерними рисами і на віки незабутими фарбами змалював у „Рiслєрі“, а головно в „Джеку“. Та були тут і иньші, поважнїйші і справдї талановиті люде, в тім числї й знаменитий опісля полїтик Ґамбетта, земляк Доде, із південної Франциї, тодї ще студент прав.

Альфонс Доде якийсь час жив у брата не займаючи ся нїчим особливим. Він цїлими днями ходив по Парижі, придивляв ся

до людей, студиював ту величезну столицю збираючи в своїй фантазиї невичерпаний запас типів, характерних прикмет, найріжнороднїйших вражінь. Но якімсь часї Ебрар впровадив обох братів у деякі сальони, де збирали ся справжні писателї і лїтерати. На молодих хлопців не звернено уваги, та інтелїґентне товариство спонукало обох до працї: вони бажали дати себе пізнати. Ернст написав свою першу повість „Therese“, що вийшла 1859 р., та не зробила вражіня. Альфонс ще швидше здобув собі славу. В однім сальонї він познайомив ся з книгарем Тардіє; сей очевидно вподобав собі вродливого, талановитого хлопця і згодив ся випустити в сьвіт збірочку його віршів і вже в початку 1858 р. вийшла в сьвіт перша Альфонсова книжка „Les Amoureuses“.

Вірші Альфонса Доде майже незвісні по за границями Франції. Їх майже не можна перекласти на жадну иньшу мову; форма, гармонія кольорів, музика слів — ось і все в них; від них віє несказаним чаром, мов запахом тілько що розцвилої рожі; чуєш його, впиваєш ся ним, а нїяк не зловиш. З формального погляду Доде стоїть тут під впливом Віктора Гюго і французької народньої пісні, та єго власна мягка, нїжна, глибока і гармонійна натура виливаєть ся в них з дивною силою і виразом. Ті молодечі плоди виявляють уже повного майстра, що безгранично панує над мовою і над віршовою формою.

„Les Amoureuses“ відразу звернули на Доде загальну увагу. Його признано талановитим поетом а Едуард Тєррі в урядовій ґазетї бачив в ньому одинокого французького поета, що годен стати наслїдником недавно вмершого Альфреда де Мюссе. І в сальонах він зробив ся предметом особливої уваги, особливо для дам. Треба додати, що Альфонс з малку був любимчиком і пестїєм жіноцтва, а тепер він був у розцьвітї своєї краси. „Чудова, справдї чарівна голова, цьвіт лиця блїдий, кольору амбри, брови правильним луком і мягкі як шовк, очи вохкі а притім огнисті, задумані, погляд непевний, але дивно принадний; пурпурові уста немов спраглі і тужливі; борода хлопяча і мягка, чорняве волосє пребогате, уши маленькі і тоненькі, — цїлість при всїй жіночій ґрациї робить рішучо мужеське вражіне“, — ось як змалював його в ту пору Теодор де Банвіль у своїх „Camées parisiennes“.

Та слава славою, а молодий писатель жив усе таки в досить тїсних материяльних відносинах. Сам він заробляв дуже мало,

пишучи маленькі ескізи та новельки для ріжних ґазет. За причиною брата Ернста його заанґажовано в кінці до редакції того самого „Spectateur'a“, де працював Ернст і поручено йому писати для фелєтону тижневі огляди. Здавало ся, що все йшло на лад, коли наскочила несподівана біда. Дня 14 сїчня 1858 р. Італїянець Орсінї кинув бомбу на Наполєона III., та не вцїлив. Сей покористував ся тим для здушеня своїх противників в нутрі краю: пішли незлїчимі ревізиї, арешти, процеси, кари. Одною з перших жертв сеї реакциї була ґазета „Le Spectateur“, що посьміла на другий день по замаху остро вдарити на деспотичне пановане Наполєона III. Тогож дня редактора ґазети Малляка арештовано а саму ґазету заборонено. Ернст Доде взятий був до редакциї иньшої роялїстичної ґазети „Union“, хоч і на меншу плату; Альфонс лишив ся без нїчого. Тай Ернст не довго побув при „Union“. Йому предложено посаду головного редактора ґазети „France centrale“ в Блюа; він поїхав там, та не довго тїшив ся сею посадою: швидко вернув на своє місце давнїй редактор, Ернст поїхав до Парижа надїючи ся знайти знов місце при „Union“, та те місце було вже заняте, і оба брати разом опинили ся без постійного заробітку. Нужда почала знов заглядати в їх віконце і Ернст не надумував ся довго, коли йому один старий пан предложив місце свойого приватного секретаря; треба було заробляти на хлїб для себе і для брата, тож він приняв се місце. Той пан, старий вислужений дипльомат, що довгі лїта волочив ся по ріжних европейських дворах, захотїв на старости лїт писати свої спомини і Ернстови випала не надто приємна роля писати те, що диктувала ексцеленция — заплїснілі анекдоти і сплїтки та скандалики всїх европейських дворів. Сего навіть сумирному та податливому Ернстови було за богато і він надумав краще покинути стяг роялїстичного леґітимізму і перейти до правительственного табору. Він зголосив ся до ґрафа де Ґеронніє, тодїшнього шефа прасового бюра і сей дав йому місце редактора маленької провінцияльної ґазети „Echo de l' Ardèche“, що виходила в Прів. Перехід до бонапартизму не богато поміг йому; прийшло ся таки покинути Париж і жити в глухім місточку і аж по кількох роках, сим разом за причиною Альфонса, що вже був секретарем князя Морнї, Ернста покликали знов до Парижа і дали йому місце редактора парляментарних справоздань. Загалом у журналїстицї Ернст Доде відіграв дуже мізерну ролю; як повістяр він без зна-

чіня; більше вартости мають його історичні праці і спомини; та головна єго заслуга, се щира, справді материнська опіка, якою він окружав молодшого брата в часі його трудних і небезпечних „ученицьких літ“.

Тимчасом Альфонсови до 1860 р. жило ся досить нерожево. Єго доходи були скупенькі, бо ніяка більша ґазета не хотїла взяти його на постійного співробітника. Аж 1860 р. звернув на него увагу Вільмессан, чоловік безхарактерний та вельми практичний, основатель ґазети „Figaro“. Він покликав Альфонса до своєї редакциї і поручив йому писати маленькі казки, оповіданя та нариси в тім самім легкім і ґраціознім стилю, яким визначали ся його „Amoureuses“. Доде був щасливий; його доля була запевнена, він не потребував турбувати ся завтром, та й Вільмессан вийшов на своє, бо твори молодого автора загально подобали ся і здобували ґазетї чим раз більше читачів.

В числї пильних читачів сеї ґазети була також цїсарева Евґенія. Подобались їй фелєтони Доде і вона забажала прочитати й иньші твори сего автора. Їй дали книжечку „Amoureuses“ і цїсарева була очарована. Вона поручила молодого автора увазї свойого шваґра князя Морнї. Сей покликав Альфонса до себе, розвідав ся про єго семейні і маєткові відносини і предложив йому у себе місце приватного секретаря з доволї високою платою а дуже малесенькою роботою. Се була делїкатна форма запомоги, котру Доде приняв з подякою. Вона дала йому можність не тїлько самому жити в достатку, але й запомагати свою рідню і працювати головно для лїтератури. Він не перестав писати далї для „Figaro“ і „Evénement“. Лїтом 1861 р. він покинув Париж, поїхав на південь і відвідавши брата в Прівa, побувши в своїм рідним Нїмі, купив собі недалеко села Памперіґуста старий, опущений млин в чудовій околиці і прожив там лїто, впиваючи ся красою природи, прислухуючи ся і придивляючи ся до житя, звичаїв, оповідань, казок та вірувань простого люду. Все те єго поетична фантазия переливала в чудові перли штуки, з котрих повстала одна з найкрасших єго книжок, збірочка видана пз. „Lettres de mon moulin“ (Листи з мойого млина).

В осени Доде вернув до Парижа, та єго здоровлє, нїколи не надто сильне, було значно підкопане довголїтнїм побутом у столицї і всякими турботами. Він тяжко занедужав, а коли троха прийшов до себе, лїкарі звелїли йому провести зиму на півднї,

в Альжірі. Щедрість князя Морні уможливила йому те, про що перед роком він не сьмів би був і подумати, а рекомендацийний лист всемогучого цїсарського брата отворив молодому писателеви всї сальони, всї канцелярії в Альжірі. Його приймали як якого мінїстра; для єго бистрого ока розвернуло ся тут широке і зовсїм нове поле безконечних студий: французькі урядники, поселенцї і на пів дикі африканські тубольцї — все те збогачувало його фантазию тисячами нових вражінь і образів, котрі він або зараз перетворював на чудові дрібні нариси та оповіданя, що війшли в склад єго „Contes de lundi“, або визискав пізнїйше в своїх великих творах.

Зиму 1862—63 р. провів Доде в Корсицї, так само збираючи масу студий, а зиму 1863—64 в Провансї, де йому пощастило ся живцем спортретувати одного з єго безсмертних героїв, Тартарена із Тараскону. В р. 1865 умер князь Морні. Доде міг би був одержати якесь урядове місце, але не хотїв іти в службу наполєонівського уряду. Він занадто близько придивив ся політичній кухнї і її кухарям і збридив собі їх на цїле житє. Він хотїв лишити ся свобідним і незалежним писателем, а тепер уже не було нїякого сумнїву, що лїтература дасть йому достаток і славу. Лїто 1865 р. він провів знов на півднї, у Лянґдоку, і написав тут свій перший більший твір, оповіданє „Le petit chose“ (Малий ледащо), де змалював з деякими поетичними змінами і прикрасами сумовиту історию своїх дитинячих лїт. В р. 1866 він разом з братом, що вже також був у Парижі, винаняв гарну віллю в Ville d' Arvay коло Парижа. Тут він познайомив ся з панною Юлїєю Алляр, з котрою одружив ся в початку 1867 р. По слюбі обоє переїхали жити до Парижа.

Се був конець важких і богатих усякими змінами „ученицьких і вандрівних лїт“ знаменитого писателя. Від тепер починає ся тихе, спокійне, ясне семейне житє, повне любови, щастя і невинної творчої працї. Ще раз, 1870—71 р. перериває те житє політична буря — французько-нїмецька війна. По седанській катастрофі Доде вступив до ґвардії, що орґанїзувала ся під диктатурою Ґамбетти і брав участь в кількох перестрілках в часї облоги Парижа. По капітуляциї він виїхав з Парижа і не був свідком кровавої траґедії комуни. А по тих страшних епізодах пішло далї тихе житє артиста, богате чудовими плодами, і затемнене

в остатніх роках упертою недугою та закінчене наглою смертю без болю, в кругі любої сім'ї.

Із єго творів вичислимо тут тілько найважнійші. Крім тих перших, про які згадано було висше, в першім ряді стоять єго великі повісти: „Fromont jeune et Risler aînée“, наділена премією франїузькоі Академії, далї „Jack“, „Nabob“, „Numa Roumestan“, „Les rois en exil“, „L' Immortel“, „Sapho“, „L' évangeliste“, „Rose et Ninette“, „La petite paroisse“ і три части гумористичної епопеї про Тартарена з Тараскона: „Les Aventures de Tartarin de Tarascon“, „Tartarin sur les Alpes“ і „Port Tarascon“. Ті твори рознесли славу Альфонса Доде широко по сьвітї, поставили єго імя обік імен найбільших майстрів людського слова. Обік них варті уваги збірки єго дрібних оповідань: „Contes de lundi“, „Nouveaux contes de lundi“, „Lettres de mon moulin“, „Les femmes d' artistes“, „Lettres á un absent“, „La Tédor“, „Contes d' hiver“. Менше важні єго драми і комедиї. Доде довгі лїта силкував ся здобути сцену, та вона не давалась йому; незрівнаний майстер характеристики і тонкого психольоґічного аналїзу він за мало мав драматичної сили. Найбільшу лїтературну вартість має єго драма „L' Arlesienne“; на сценї найбільше поводженє мала тенденцийна драма „La lutte pour la vie“, де автор буцїм то звів ad absurdum дарвінівську теорию про боротьбу за істнованє.

Остатня більша повість А. Доде, що вийшла окремою книжкою вже по його смерти, має титул „Le soutien de la famille“. Є се гірка сатира на сучасну франїузьку молодїж, що не має нїяких етичних ідеалів, живе в погонї за змисловими роскошами не дбаючи на те, що чинить се коштом щастя і здоровля власне тої своєї сім'ї, якої нїби то має бути підпорою. Крім сих белетристичних творів Доде написав два томи прецїкавих споминів: один про своє парижське житє (Trente ans de Paris), а другий про повставанє і прототипи своїх повістей (Histoire de mes livres) — надзвичайно цїнний причинок до зрозуміня єго поетичної творчости.

Дня 20 марта с. р. обходжено, особливо в Скандинавії, Данії та Нїмеччинї, вельми сьвітло 70-ті роковини вродженя знаменитого норвеґського поета Генрика Ібзена, автора голосних драм із сучасного суспільного житя. Особливо в головнім містї Норвеґії, Хрістіянії, се національне сьвято обходжено дуже велично і шановано Ібзена як правдивого удільного князя в сферї духа

і творчої праці. Німці, серед котрих Ібзен жив довгі літа (в Дрезденї і Монахові) крім ювілейних обходів розпочали також ювілейне видане всїх єго творів в нїмецькому перекладї, в тім числї й таких драм, що не були публїковані по норвеґському.

І для нашої осьвіченої громади Ібзен не є зовсїм чужий. Лишаючи на боцї те, що молодша ґенерация наших писателїв підпала по троха впливови єго могучого таланту, ми пригадаємо тілько, що одна з єго найлїпших драм „Ворог народа“, була перекладена на нашу мову М. Павликом і принята Р. Бесїдою для сценїчних вистав. На жаль стан нашого „народного“ театру в Ґаличинї такий нещасливий, що театр, клеплючи до обрядженя переклепані „Корневільські дзвони“, „Циганського барона“ та „Мікада“ не мав часу анї спромоги виставити Ібзенову драму, одну з найкращих перлин сучасної драматичної штуки. За те „Ворог народа“ був виставлений аматорами-питомцями львівської дух. семінарії в мурах тої семинарії, хоча на жаль ся вистава була недоступна для позасеминарської публїки. Наша редакция надїєть ся не вдовзї подати в „Вістнику“ докладний образ житя і творчости Ібзена, а тепер до гучного ювілейного хору прилучує й свій голос, бажаючи „північному маґови“ ще много лїт жити і працювати для єго рідної і всесьвітної лїтератури.

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОҐРАФІЯ.

— Як що року, так і сего року 37-мі роковини родин і смерти Т. Шевченка, що припадають на днї 25 і 26 ст. ст. лютого, обходили Українцї Русини сьвяточно, не всюди, правда, тих самих днїв, але звичайно в місяцях лютім і марцю. І так у Львові відбули ся два концерти в честь Шевченка, руських товариств і ґімназияльної молодїжи; в Станїславові, Тернополи, Самборі і Коломиї так само по два концерти: товариств і молодїжи; в Стрию і в Перемишли устроїла концерти молодїж ґімназияльна, в Ярославі університетські студенти, в Теребовли місцеві Русини. У Відни устроїли концерт робітники з товариства Родини. Товариство імени Шевченка в Шамокін в Америцї обходило память Шевченка панахидою і лагодило ся до концерту, як доносила „Свобода“. В Київі сьвяткували память Тараса панахидою; до концерту лагодили ся. З Одесси дістали ми лист з описом обходу в память Шевченка. Там до недавна поминали Тараса в приватних домах, у кого-небудь з земляків, і людий сходило ся тілько 50—60. Від чотирох років сьвяткують Одесити память Шевченка прилюдними концертами в городській авдиторії. Сего року у неділю 1 марця відбув ся також концерт в сій авдиторії, на котрім зібрало ся до 1000 осіб, переважно середнього стану і достатку. Проґрама сього вечерка складала ся з відчиту К. Іващенка про українське письменство, з читаня і пояснення деяких творів Шевченка і з пісень. Крім сего вечерка в авдиторії ще й молоде одеське літературно-артистичне товариство устроїло пишний вечерок, на котрім зібрало ся богато інтеліґенциї. Саля була гарно прибрана, на естрадї портрети і бюст Шевченка, публика добірна. Проґрама

вечерка складала ся з відчиту А. Черкаса про Шевченка як маляря, відчиту О. Андрієвського про головнійші мотиви Тарасової поезиї, з пояснень проф. унів. О. Маркевича до „Черця“, з деклямаций М. Комарова, артистки Саксаганської, ґрафинї Е. Капнїст, Іванова і панї о. Лурє та сьпівів п. Амфітеатрової і хора. Вірш п-ї О. Лурє посьвячений був Тарасови.

— Протягом місяця лютого і марця с. р. редакция Літературно-наукового Вістника устроїла сїм літературних сходин в товаристві ім. Шевченка і на Руській Бесїдї. Звичайно відчитувано на початок яке недруковане ще оповіданє або поезию — і відтак починала ся над прочитаним розмова, в котрій брало участь з кількана-йцять осіб. Розмова переходила все з прочитаного на ріжні справи літературні — і так за сїм сходин пояснено досить основно богато літературних квестий. Львівській руській громадї сї літературні сходини припали до вподоби; сходило ся звичайно з 50 осіб і заїкавленє в них не меншало, а навпаки росло. — Черновецька руська громада устроює собі також подібні сходини з відчитами (н. пр. про Котляревського і Франка).

— Торік була думка, аби сегорічні 50-лїтні роковини знесеня панщини і відродженя галицької Руси всї руські і москвофільські товариства сьвяткували разом. На сей проєкт не пристали товариства: ім. Шевченка, педаґоґічне, ґімнастичне Сокіл і студентське Громада. Сего року се спільне з москвофілами сьвятковане згаданих роковин принядо форму таку, що зложив ся „Комітет з членів (отже не делеґатів) руських товариств“ і сей рішив на засїданю 23 марця с. р. порозуміти ся з духовним комітетом у сьв. Юрі особливо що-до церковної части обходів і ювилейної фундациї (ремісничої бурси для дїтей селян і міщан). Проґрама обходів має бути така: дня 15 л. мая по селах богослуженя і походи до хрестів, поставлених на памятку знесеня панщини, відтак вечерки і відчити по читальнях; дня 17 мая в повітових містах віча і вечерки, а дня 19 мая у Львові богослуженє, всенародне віче і концерт.

— Дня 5 марця Львівський Боян устроїв концерт, на котрім сьпівали ся самі славянські народні пісні: наші, росийські, польські, чески, болгарські і сербсько-хорватські. Крім того грав смичковий квартет, між иньшим чудову „Мрію“ Щуровського.

— Наш театр в Галичинї виставляє тепер два нові драматичні твори Льва Лопатинського, а то єго комедию „Свекруха“

і образ з еміґрацийного руху „До Бразилії“. Дописувателї щоденних часописий запевняють, що сї твори подобають ся публиці. П. Лопатинський написав ще нову комедию п. з. „Конкурс на мужа“.

— Наші церковні малярі і різьбарі хотїли би зорґанїзувати ся в товариство, та якось тяжко приходить ся їм се. Ще 1891 р. в Батьківщині писав різьбар Яким Долгий про потребу такого товариства; в ч. 123-ім Дѣла з р. 1897 доказував сю потребу церковний маляр Юлїян Панкевич, а сего року в ч. 60 Дѣла знов Я. Долгий відзиває ся в тій справі. Він радить оснувати малярсько-різьбарське товариство для східної Галичини, що вчило би молоде поколїнє малярів і різьбарів і шукало би роботи для своїх членів. Але тут, каже, доконче потрібна поміч духовенства і тому радить малярам, різьбарам і духовенству з'їхати ся на нараду.

— В польськім товаристві „Związek literacki“ у Львові др. Василь Щурат мав дня 17-ого марця відчит про новійшу українсько-руську лїтературу. Говорив головно про остатних 20 лїт історії нашої лїтератури.

— В ночи з 9 на 10 сїчня с. р. в Катеринославі помер один із старших місцевих лїтератів, Григорій Антонович Залюбовський, бувший член катеринославського окружного суда, дуже популярний у місцевім товаристві, що звало єго „лїтературним батьком“. Він був одним з основателїв міської публичної бібліотеки в Катеринославі, заложеної в столїтні роковини основаня сего міста. Зберав богато українського етноґрафічного материялу, про котрий згадує ся часто в писанях українських етноґрафів; між иньшим у збірнику Харківського історично-фільольоґічного товариства помістив перші рішеня волостних судів. Брав дїяльну участь в періодичних виданях Новоросийського краю.

— В Харкові, як довідуємо ся, ще 27 грудня м. р. поховали б. студента унїверситету Миколу Яценка, що дописував до Зорі, Батьківщини і Читальнї. За ширенє українських книжок терпів довший час у вязници і, коли вийшов на волю, не пожив довго.

— Чернигівське земство задумує завести в Чернигівській ґубернії загальну науку, як в Галичині кажуть „примус шкільний“. Чернигівська ґубернія має людности 2.322.000 душ; дїтий в шкільнім віцї можна числити на 250.000. Земських шкіл в ґубернії є тепер 600, мінїстерських одноклясових 10 і двоклясових 20, міських народних шкіл 20; разом всїх шкіл 650. Крім того цер-

ковно-приходських і „шкіл грамоти“ є в ґубернії коло 700, але з них тілько коло 100 має певне поміщенє. В 650 школах першого рода є коло 1000 комнат на кляси з 15.000 куб. сяжнями воздуха. Коштують сї школи взагалї до 300.000 рублїв на рік, т. є. коло 465 р. пересїчно одна школа. В 600 земських школах учить ся до 50.000 школярів під управою 800 учителїв і учительок. Коли зважити, що менше-більше таке саме число дїтий учить ся в церковно-приходських школах, школах грамоти і міських народних школах, то виходить, що в р. 1897 коло 100.000 дїтий в ґубернїї зовсїм не могли помістити ся в школї, а 75.000 і зовсїм не мали нїяких шкіл. Для того потрібно ще 1,600 нових шкіл, що будуть коштувати до 1 міл. рублїв. Чернигівське земство хоче заложити сї школи до 20 лїт і рішило вдати ся до правительства о запомогу 100.000 руб. на сю цїль.

— В Київській ґубернїї в 1896 р. всїх шкіл було 2,327 з 128.843 учениками, в тім числї 108,099 мужчин і 20,744 женщин. Для елєментарної осьвіти в сїм роцї крім приватних шкіл було 1,664 шкіл грамоти і церковно-приходських і 207 шкіл мінїстерства народної осьвіти. В числї наукових закладів було два висших: київський унїверситет і духовна академія з 2,747 учениками, 28 середних шкіл (з того 9 мужеських і 7 женських ґімназий з 10,436 учениками і ученицями) і 2.297 низших шкіл з 115.660 учениками і ученицями.

— „Славянское благотворительное общество“ в Москві розписало вдруге конкурс на премію імени А. Ф. Гільфердінґа в сумі 3000 р. за нарис істориї теперішного положеня Руси галицької, буковинської і угорської. Речинець назначений до 14. лютого 1901 р., премії будуть роздїлені рівно в рік по речинци.

— Росийська духовна зверхність оголосила конкурс на дві премії за працї про житє і дїяльність могилївського архіепископа Юрія Кониського, з нагоди 100-лїтних роковин від дня єго смерти, що минули 13 ст. ст. лютого 1895 р. Премія за наукову працю виносить 1200 р., за популярну 200 р. Працї треба посилати до ради київської духовної академії; останнїй речинець минає 1 ст. ст. падолиста 1902 р.

— Церковно-археольоґічне Товариство при Київській духовній академії основане указом сьв. Синода з 18 жовтня 1872 року, отже протривало вже 25 лїт. На свій ювилей видало товариство

другим накладом поправлений „Указатель церковно-археологического музея“.

Образи для школи і дому. Товариство для репродукції творів штуки у Відни видає образи з історії, ґеоґрафії, етноґрафії, науки природи, реліґії, з техніки і т. п. Сї образи, виконані справдї артистично, мають велику педаґоґічну вартість для науки молодїжи в школї і дома. До образів додані пояснення руською чисто-народною мовою (правописю шкільною); для иньших народів на їх мовах, але пояснення подані все тілько в одній мові. Всїх образів має вийти 20 серий по 25 аркушів; серия перша, зложена з 25 карт (22 чорних і 3 кольорових), уже вийшла. Один великий аркуш з образами на гарнім папери коштує лише 5 кр., кольоровий 10 кр. Головний склад сего видавництва находить ся в ц. к. наладї шкільних книжок у Відни, але образи можна купувати і по всїх книгарнях. В першій серії находимо н. пр. такі образи: гарний портрет цїсаря, роботи К. Похвальского, Різдво Христове, хід на Голгофту, леґенда про Богородицю — П. Стахевича, Вовк і семеро кізлят (казка), ґерманське село, романський замок, місто в середнїх віках, облога Відня Турками, Дунай коло Відня, верховина і рівнина, строї тирольські, зима, відміни псів, желїзничі будівлї і т. п. Адреса до Відня: Redaction der „Bilderbogen für Schule und Haus“ — Wien, VI. Luftbadgasse 17.

Ґергарт Ґауптман. **Ткачі.** Драма з сорокових років. Переклав з нїмецького Михайло Павлик. Додано житєпис Ґауптмана, написаний Іваном Франком. Ціна 60 кр. У Львові, 1898. Накладом Редакції „Літературно-Наукового Вістника“. Сторін 102, великої 8-ки. Єсть се відбитка з нашого журнала.

Артистично-літературні новини. Книжка І. В. Щурат: **Мої листи.** Видавництво М. Заячківського. Львів, 1898. Сторін 70, 8-ки. Ціна 50 кр. М. Заячківський заповів нове видавництво, котрого мета виповіджена в заголовку: має містити артистично-літературні новини так з нашої літератури, як і з чужих. Перша книжка, зладжена Василем Щуратом, складає ся з 63 поезий, в половинї ориґінальних (В. Щурата), а в половинї перекладаних з рїжних поетів, як: Тютчев, Ґіґо, Петефі, Кардучі, Тетмаєр, Бальмонт, Конопницька, Ленау, Борнс, Стадіон, Ахшарумов, Ґафіз і Некрасов. Переклади також Щуратові. Другий випуск буде

містити новелї Едґара По. Адреса видавця: М. Заячківський, Львів, ул. Зибліківича ч. 34.

Добра порада. Оповѣданє. Написала М. Загорня. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“. У Львовѣ, 1898. Сторін 23, 8-ки. Ціна 6 кр. З черги 214-та книжечка видавництв „Просьвіти“, а за сей рік третя (дві перші — то був календар). Оповіданє Загірньої має темою „добру пораду“ против скаженини.

Стїнна карта воєводства Буковини, рисована надпоручником жандармериї, Едвардом Фішером, появила ся накладом університетської книгарнї Пардінього, (Енґель і Суханка) в Чернівцях. Карта виготовлена в розмірі: 150.000, довга на 123 цм. а 99 цм. широка і в руськім язиці. В картоґрафії руського-українській займе вона перше місце. Що до свого виконаня 8 красок показує абсолютну висоту ріжних ділів краю. Карта має поділ адмінїстративний, сїть зелїзниць і гостинців, а також великість міста або села є відзначена відповідним знаком. В горі уміщено плян головного міста Чернівців, котре числить уже 54.171 мешканців. Правопись карти фонетична. Карту, підлїплену полотном, дістати можна в книгарни Пардінього в Чернівцях за ціну 6 зр.

200 найкращыхъ украйинськыхъ писень. Изданіе Южно-русскаго Общества печатнаго дѣла. Одесса, 1897. Ціна 15 коп. Сторін 168, 8-ки. Єсть се збірник пісень подібний, як виданий Просьвітою, призначений для домашного ужитку. Збірник сей виданий чепурненько, з гарною вінетою на окладинцї і з добірними піснями.

Bei den Huzulen im Pruththal, нова етноґрафічна розвідка д-ра Раймунда Кайндля. Передрук з XXVII річника публїкациї антропольоґічного товариства у Відни. Автор подає докладний опис, вірні пляни і фотоґрафії домів і обійстя Гуцулів знад Прута. На особливу увагу заслугує фотоґрафія внутрішного виду гуцульської хати і вдатні рисунки домашних приборів і т. п.

Das Volksleben der Ruthenen von Alexander Barwiński. Під сим заголовком появила ся етноґрафічна розвідка, передрукована із знаного видавництва „Die Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“ з тому „Galizien“ у великій 8°. Роз-

відка обнимає 64 сторони і містить отсї роздїли: Character, Trachten, Ortsanlagen und Lebensweise, Volkssitten und Bräuche, Volkslieder, Sagen, Märchen und Ueberlieferungen. В текстї уміщено 19 ілюстраций (20-та хромолїтографована представляюча гуцульску ґрупу має бути додана на кінци тому про Галичину). В текстї наведено також кілька народних пісень в перекладах Симіґеновіча-Штавфе і Боденштедта, попри нїмецьку терминольогію подана також руська.

Kleine Beiträge zur Kunde der Bukowina. Erste Folge. Von Proffessor Dr. Raimund Friedrich Kaindl. Під сим титулом проф. Кайндль видав три статейки, що дотичать краю Буковини; в третій находимо 6 листів Федьковича, які наш буковинський поет писав до свого свояка Юрія Ганицького, пароха в Серґіях. Два ті листи писані зі Львова, а 4 з Чернівців. Однак нових причинків до житєписи або характеристики поета не находимо тут нїяких.

Сучасна Анґлія.

Нарис розвою її політичного житя 1814—1896 рр.

Ш. Сеньобоса.)

II. Анґлія між двома реформами 1832—1867 р.

Виборча реформа 1832 р. була кінцем старого правління в Анґлії. Тепер уже майже не було послів іменованих маґнатами. Великі промислові міста війшли в течію політичного житя; палата послів зробила ся далеко менш арістократичною і більше репрезентацийною, ніж була вперед.

Переміна швидко показала себе видними знаками: збільшило ся число спорних виборів, число годин засідань парляменту, число послів присутних на засіданях, число томів виданих посольською палатою (від 1824 до 1832 р. їх було пересічно 31 на рік, від 1832 до 1840 р. 50); число петиций дійшло до того, що 1839 р. не було часу взяти їх усіх під дискусию.

Явність збільшала ся також. Доси її тілько толєровано; в р. 1832 палата ще не хотїла подавати до прилюдної відомости посольські голосованя, а коли О'Коннель оголосив їх у Ірляндиї, підняв ся крик проти сего нарушеня свободи слова. По закону засїданя і голосованя парляменту мусїли лишати ся тайними, як се само собою розуміло ся в середніх віках. Але потреба явности перемогла; коли саля засїдань парляменту згоріла, збудовано нову вже з ґалєрнєю для публїки (1834 р.). Пізнїйше сама посольська палата ухвалила оголошувати реєстри голосовань поодиноких послів.

*) Див. IV книжку.

Стародавня процедура в парляментї лишила ся такою, як була, тілько голосованє відбувало ся так, що кождий член виходив із салї і входив назад переходячи поперед скрутаторів. Звичайно дискусиї відбували ся на півурядовім засїданю, так званім „комітетї цїлої палати“ під проводом звичайного голови вибраного ad hoc (chairman); тілько ухвали і голосованя відбували ся на урядових засїданях, по стародавнїм формам, під проводом спікера (бесїдника, урядового президента) в перуцї, з масою зброї на столї. Кождий посол, як і вперед, промовляв із свойого місця, трибуни не було; кождий мав право ставити внески і промовляти так довго, як йому хотїло ся; припису про замкненє дискусиї не було. На дїлї палата ухвалювала майже тілько проєкти предложені мінїстерством, — і так воно є й доси.

Та про те, заховуючи давнї форми, посольська палата перейшла до ролї більше дїяльної. Вибрана більшим числом і то незалежнїйших виборців вона прихиляла ся до реформаторської полїтики і до парляментарного правлїня. Давнї традицийні партиї покинули свої старі історичні назви торіїв і вігів; партия вігів зіллявши ся з радикалами назвала себе лїберальною, а партия торіїв назвала себе консервативною. Її проводир Пїль заявив у виборчім маніфестї 1834 р., що приймає реформу як „остаточну і безповоротну розвязку конституцийного питаня; хто бажає краєви добра, той не повинен ані явно ані посереднїми способами нарушувати її“. Анґлїйська консервативна партия завсїди держала себе так, що поборювала реформи перед їх заведенєм, але приймала їх по доконаню і нїколи не пробувала робити реакцию, щоби знївечити їх. Перед реформою панували консерватисти піддержувані шляхтою і духовенством; по реформі дуже часто мала більшість партия лїберальна при помочи промисловцїв і діссідентів; за 34 роки вона мала більшість протягом 25-ти лїт.

Уряд перестав уважати пресу своїм ворогом. В 1836 р. ґазетний стемпель знижено на 1 пенні (троха менше, як наш кр.) від нумеру а в кінцї 1855 р. його скасовано зовсїм. Число ґазет не дуже побільшало (в Анґлії й доси щоденних ґазет мало, та вони друкують ся в величезному числї примірників), за те число стемпльованих примірників, що 1836 р. виносило 36 мілїонів, 1838 дійшло до 53, а 1855 до 107 мілїонів. Прасові процеси зробили ся рідкістю, а практична свобода дискусиї стала ся повною.

Торійські міністерства усунули були парляментарне правління, ліберальні міністерства відновили його. Остаточно війшло в звичай поручати провіднпкови більшости добір членів міністерства і віддавати міністерству правління без вмішування короля, відповідно до формули, що в тім часі зробила ся класичною: король панує, але не порядкує державних справ (le roi regne et ne gouverne pas).

Уілліям IV. ще раз попробував уперти ся на своїй прерогативі і взяти собі міністерство, якого бажало ся йому. Палата послів вибрана в р. 1832 на підставі нового виборчого закона мала велику ліберальну більщість. Ліберальне міністерство Ґрея держало керму правління до 1834 р. Коли воно не могло поєднати ся на питаню про церковні добра в Ірляндиї, Ґрей уступив а замісць него провід над міністерством обняв Мельберн. Та король не любив прихильників реформи. Коли провідник (leader) ліберальної партиї в палаті послів був іменований льордом, король відправив міністерство простим письмом до Мельберна, заявляючи, що не вірить в постійність міністерства, і зложив консервативне міністерство під проводом Веллінґтона, потім Піля; се було міністерство меншости. Піль розвязав палату послів; в новій палаті ліберали таки ще мали більшість, хоч трохи меншу. Піль пробував урядувати, та одержавши чотири рази меншість при голосованях уступив заявляючи, що „відповідно до практики, до прінціпів і до тексту конституциї правительство не повинно упирати ся при кермі, коли льояльні проби покажуть, що проти него рішучо стоїть більшість палати послів, навіть коли би те правительство, так як ось тепер, тішило ся довірєм короля і мало за собою більшість палати льордів". Се був прінціп парляментарного правління, висловлений самим проводирем консервативної партиї (1835 р.). Від тоді ні одно правительство в Анґлиї не пробувало нарушити сей прінціп.

Швидко замість Уілліяма IV. настала на королівство єго сестрінка Віктория (1837 р.). Протягом свойого довгого панованя вона звела свою прерогативу до того, що всякий раз поручала утворенє міністерства проводиреви більшости в палаті послів. Замісць старої теориї про рівновагу трьох властей: короля, льордів і громад визначила ся теория „рівноваги партий". Партия, що має більшість у палаті послів, повинна обняти міністерство і держати керму правління, бо вона має довірє більшости виборчих кор-

пораций; коли вона стратить сю більшість, мусить відступити власть тій партиї, що здобула собі більшість; уступивши вона боре ся дальше і готовить ся до нової побіди під проводом признаного голови, що називаєть ся керманичем (leader) опозиції. Таким робом ті дві партиї становлять два правительства: одно при кермі, друге готове обняти керму; виборці держать рівновагу між ними і перехиляють вагу раз на сей бік а раз на той*). Від 1832 до 1868 р. ліберали і консерватисти пять разів міняли ся місцями. Із сеї практики виснувано доктріну, що англійське парляментарне правліне опирає ся на поділі всіх виборців тілько на дві партиї, що борють ся за перевагу. На ділі англійські партиї не все були виразно розділені. Консервативна партия розколола ся 1847 р. на дві фракциї, одна за свободою торговлї, друга против, так як 1827 р. одна частина її була за еманципациєю католиків, а друга против. Ліберальна партия поділила ся в справі армії в 1852 р., в справі війни з Китаєм в 1857 р. і в справі виборчої реформи в 1866 р. У всіх тих випадках діссіденти одної партиї робили союз з противною партиєю і власть таким робом переходила в руки не одноцільної більшости, але в руки коалїциї, на перекір теориї. Надто обік двох великих партий повстали дві нові групи, партия радикальна і партия ірляндська. Звичайно обі вони голосували з партиєю ліберальною, але заховували собі незалежність; їх члени не сиділи ані на правій, ані на лівій сторонї, вони стояли „за кратою“.

От так по реформі 1832 р. скріпило ся англійське парляментарне правліне, правліне недавне, що триває без перерви тілько протягом панованя королеви Вікториї. Так витворило ся супірництво партий основане на правилї більшости, але при помочи механїзму далеко менше докладного. нїж се виказує клясична теория.

Дійшовши до власти ліберальна партия покинула всякі полїтичні реформи а взяла ся виключно реформувати адмінїстра-

---

*) Ось реєстр міністерств: ліберальне (Ґрей, потім Мельберн) 1832—1834; консервативне (Піль) 1834—1835; ліберальне (Мельберн) 1835–1841; консервативне (Піль) 1841—1846; ліберальне (Россель) 1846—1852; консервативне (Дербі) 1852; ліберальне (Ебердін, потім Пальмерстон) 1852—1858; консервативне (Дербі) 1858—1859; ліберальне (Пальмерстон, потім Россель) 1859—1866; консервативне (Дербі, потім Дізраелї) 1866—1868.

цийну орґанїзацию. В Анґлії був доси тілько двоякий територияльний поділ, на ґрафства і на парафії. Всї місцеві справи, звільна сплоджені цивілїзованим житєм, як ось опіка над убогими, побір податків, служба здоровля, дороги, полїция були в руках парафіяльних рад, а особливо мирових судиїв, що завідували краєм безплатно і без контролї. Міста і замки не підлягали їх власти і творили самостійні округи; там адмінїстрация була в руках мунїціпальних корпораций, зложених із упривілейованих дїдичів, що здавали рахунки одні перед одними; навіть полїцийну службу відбували тут констеблї, місцеві обивателї, за дармо. Лїберали признали сю адмінїстрацию несправною, слабою і самовільною.

Анґлїйська лїберальна партия не мала звичаю робити якусь реформу методично; та протягом кількох лїт вона зробила кілька часткових реформ, що хоч без суцїльного пляну, все таки досить перемінили старі адмінїстрацийні порядки.

1. Заведено окрему полїцию для Льондона, себ то для околиці ограниченої промінем обведеними довкола Чарінґ-Кросса. Ся полїция складала ся з фахових полїциянтів (полїсменів), платних, з військовою орґанїзацією і дісциплїною; та шануючи анґлїйські звичаї їй полишено давню назву констеблїв, а замісць оружя дано їм коротку палочку, що здаєть ся тілько ознакою, та котрою в потребі можна оглушити противника.

2. Зреорґанїзовано опіку над убогими. Доси вона належала до компетенциї кождої громади так як у XVII віцї і була удержувана з податку наложеного на заможнїйших мешканців. Комісия вибрана 1832 р. для розслїду сеї справи виказала великі надужитя. „Наглядачі над убогими“ поводили ся як неограничені пани з бідними і їх дїтьми; щоби зменшити громаді тягар, вони продавали дїтей промисловцям, а ті силували їх працювати по 16 годин на добу; дочок убогих вони віддавали замуж за вбогих із иньших парафій, часом навіть продавали робітників або замикали в домах для вбогих, що були мов вязниці нездорові і нехарні. Щоби не наражувати парафію на нові видатки, вони прогонювали вбогих, що шукали роботи, не позволяли винаймати їм мешканя а навіть велїли руйнувати їх мізерні хатки. Та про те все видатки на запомогу росли страшенно. Від кінця XVIII в. держав ся звичай давати запомогу відповідну до ціни хлїба кождому денному зарібникови, що не міг вижити зі своїх заробітків.

З того користали фермери платячи своїм робітникам зовсім нужденно, і таким робом зарібники здобували собі право на запомогу. От так маґнати і фермери оброблювали свої лани по части коштом парафій, а зарібники не надіючи ся ніколи добити ся нїчого лїпшого зійшли на бідолахів, що брали запомогу. „Податок на вбогих“ вирїс страшенно і виносив 7 мілїонів фунтів штерлїнґів річно, а надто був розложений дуже нерівно; були такі парафії, де він пожирав увесь чистий дохід. Парлямент переляканий зважив ся на радикальну хоч і непопулярну реформу, ухвалену 1834 р. Вона складала ся з трьох законів: 1. постановлено в прінціпі не давати запомоги нїкому крім калїк; 2. кождий здоровий бідак, що запросить запомоги, мусить піддати ся пробі (test), себто йти до робучого дому (workhouse), де йому дадуть їсти, але за те він мусить робити і піддати ся дісциплїнї; 3. кілька парафій має право злучити ся в звязок (union), розділити між собою податок рівнїйше і удержувати спільним коштом окружний робучий дім. Сей закон видав ся дуже острим для вбогих, та про те він мав деякий вплив. Богато робітників не захотїло йти до робучого дому і волїли не брати запомоги, плата побільшала троха, видатки на запомоги поменшали (в 1837 р. виносили тілько 4 мил. ф. шт.). Се був початок адмінїстрацийної орґанїзації. Між ґрафством і парафією повстав переходовий ступінь — звязок (union) під кермою вибраних комісарів і підвладних їм окремих урядників, що брали плату і не належали під власть мирового судиї. Се був перший пролом в системі анґлїйської безплатної, аристократичної адмінїстрації.

3. Щось подібне зроблено в 1835 р. для публичних робіт. Парафії злучено в округи (district), що мали спільним заходом будувати і удержувати дороги. Над усїми стояло центральне бюро в Льондонї, округами завідували інспектори вибирані людністю. Скасовано дороги з рогачками, побудовані приватними людьми, що веліли собі платити за проїзд побираючи мито. За те зелїзні дороги полишено приватному промислови; держава о стілько хиба мішала ся до їх будови, що ухвалила закон про експропріяцию ґрунтів під будову.

4. Так само потворили ся звязки для справ здоровля і ґіґієни, що мали свої окремі санітарні бюра.

5. Законом про мунїципальні корпорації з 1835 р. зреформовано уряди міст і замків, скасовано привілеї давних міщан;

усїм, хто платив податок, надано право голосованя при виборі міської ради, і всї такі ради зорґанїзовано однаково: вони складали ся з голови (mayor), старшин (aldermen) і радників.

6. Законом з 1836 р. утворено окрему категорию урядників, реґістраторів (registrars), що мали записувати всї акти цивільного стану: уродини, смерти, слюби. Таким способом заведено правильні цивільні метрики. Духовні провадили свої метрики й на далї, та від тепер можна було брати слюб і без них, удаючи ся просто до сьвітського реґістратора.

7. Осьвіта в Анґлії була цїлком полишена приватній ініциятиві; більша частина дїтей не ходила до шкіл. Се була одна з тих лїберальних доктрін, що держава не повинна мішати ся до осьвіти. Першу щербину в тій доктринї зроблено 1833 р., коли одній приватній спілцї дано 20.000 фунтів шт. заномоги на засновуванє шкіл. Далї вибирано комісиї для розслїду сеї справи (1834 до 1837 рр.). В кінцї міністерство 1839 р. виступило з проєктом — заснувати центральний уряд для догляду, так зв. „комітет приватної шкільної ради“ і завести кількох шкільних інспекторів. Та палата льордів відкинула сей проєкт. Остаточно його таки переведено, але з змінами, яких домагали ся прихильники анґлїканської церкви, що вважали школу церковною доменою: інспектори мусїли мати затвердженє від епископа і мусїли подавати йому справозданя. Помалу буджет на осьвіту більшав; 1851 р. він виносив 164.000, а 1861 р. 800.000 фунтів шт.

8. В карнім законї змінило ся лиш те, що скасовано виставлюванє під ганебний стовп (пренґир) і різки а також полїпшено порядки в вязницях.

9. В 1839 р. доконано також реформи почти. Замісць „листової оплати“, високої і змінної, що платив адресат посланцеви при дорученю листа, заведено почтові марки по низькій і незмінній цїнї; їх купував і наліплював той, хто висилав листа (цїна марки для Анґлії поставлена була в 1841 р. 1 пенні). Компетентні люде з почтової служби голосили, що ся реформа буде непрактична, але директор вияснив, що курієри не можуть набігати ся з усїми надаваними листами а почтовий уряд упаде під навалом працї.

Наслїдком сих реформ виробила ся в Анґлії адмінїстрация хоч і неповна, але зорґанїзована на нових основах. Давнї місцеві власти вибирані зпоміж шляхти (sherif, lord lieutenant, coroner)

істнували лише для паради; тілько мирові судиї мали ще дійсну власть. Та обік них урядували виборні ради і платні урядники союзів, що почали займати ся практичними справами. Для-завідуваня ними утворено нову власть в Льондонї, бюро місцевої адміністрациї (local government board) — зарід інституциї, що зробила ся потім чимсь в роді міністерства внутрішніх справ. Оттак адміністрация краю помалу переходила з рук сільської аристократиї, що урядувала безплатно, в руки специяльних корпорацій з виборних делеґатів і функціонерів, тілько що тих функціонерів іменують самі місцеві власти, а не центральне правительство, як у Франциї.

Тимчасом промислові кріси йшли одна за одною і тягли за собою періодичні кріси безробітя і низької плати. Се була пора найбільшої нужди в великих промислових містах; її слїди лишили ся в літературі: дві знамениті повісти, „Тяжкі часи“ Діккенса і „Сибіля“ Дізраелї описують нужду і розпуку робітників. Урядові анкети про причини холєри, про стан жінок і дітей у копальнях виявили страшні факти нужди і смертельности; робітники по простy дусили ся в тїсних мешканях, в Менчестрі десята часть людности жила в темних і нездорових норах, дїти спали на вохкій підлозї, в Льондонї сїм'ї з 8 душ тулили ся в одній комірцї, в однїй парафії в Дорсеті випадало пересїчно на один дім по 36 мешканців. Плата виносила 8—10 шіллінґів (3·20—4 ґульд.) на тиждень для цїлої сїм'ї і то в пору, коли хліб був дуже дорогий. Надто розширений був спосіб визискуваня при помочи тзв. троку (truck), тобто звичаю, що робітник замість плати брав поживу по підвисшеній цїні на користь фабриканта. З тогочасних анґлїйських урядових справоздань понабирали оба теоретики соціялїзму, Маркс і Енґельс, величезну силу практичних прикладів капіталїстичного визиску.

Робітники пробували полїпшити свою долю вяжучи ся в спілки. Вони вже мали синдикати з товаришів того самого ремесла, аби ґуртом умовляти з фабрикантами умови працї, і хотїли творити ширші спілки. Се була думка новатора філянтропа, Оуена, що сам мав велику фабрику полотна. Переминивши свою фабрику на взірцеву спілку він почав проповідувати „кооперацию“, взиваючи робітників вязати ся в спілки і продукувати спільно, замість робити для капіталїста і на него.

Від 1824 р. Оуен засновував „кооперацийні спілки“, що від 1829 р. відбували конґреси своїх делеґатів. Засновано осібний місячник для пропаґанди кооперації і збогачено словник висловами, що від тоді лишили ся в устах робітників усего сьвіта: „кооперация“, „продукцийна верства“, „рівна вартість праці“, „принціп рівности“; навіть назви „социялїст“ уживано тут у-перве. Отся пропаґанда скріпила у робітників погляд, що у всїх робітників є спільні інтереси і що всї вони мусять поступати згідно.

Почали ся проби творити спілки з усїх робітників одного ремесла і вязати до купи робітників із усїх ремесел. Рух, що в часї аґітациї за виборчою реформою 1831 р. звернув ся був до полїтики, зробив ся потім знов чисто робітницьким. Оуен попробував завести 1832 р. банк, що мав пускати в оборот бони в вартости денного заробітку, та банк упав. Він заснував „Товариство для відродженя нациї“ з метою — добити ся закона, котрим би усталено робучий день на 8 годин, щоби робітник мав час на осьвіту (в грудні 1833 р.). Пізнїйше він заснував великий „Народнїй промисловий звязок“ [Trades Union*)], спілку всїх ремесел в формі федерациї льож на взір вільномулярських. Ті льожі, се були синдикати робітників одного ремесла, але зорґанїзовані з певними обрядами; нових членів приймали на тайнім засїданю, де являла ся фіґура смерти; новак переходив пробу з шпадами і сокирами і складав присягу. Се не був новий звичай; новим було те, що до льож приймали селян і навіть жінок. „Звязок ремесел“ (Trades Union) розсилав своїх місіонерів і швидко дійшов до пів мілїона членів. Єго метою було — зорґанїзувати загальний страйк і присилувати парлямент, щоб ухвалив вісьмогодинний робучий день.

Отся аґітация нагнала страху промисловцям і полїтикам. На звязок робітників „хлїбодавцї“ відповіли звязком фабрикантів (ще 1833 р.); вони завзяли ся не давати роботи жадному робітникови, що належить до синдикату; приймаючи робітника вони жадали від него писаної заяви, що він не належить до жадного робітницького товариства. Обі сторони воювали одна з одною. Робітники

*) Не треба мішати сего звязку, Trades Union, тоб то одинокої спілки всїх ремесел, про яку думав Оуен, з ремесловими спілками (Trade Unions), тоб то синдикатами окремими для кождого ремесла, які є й доси.

робили страйки, щоби присилувати фабрикантів до підвисшеня плати або до скороченя робучого часу; фабриканти замикали свої робітні для робітників, членів синдикатів (се називало ся lockout), щоби довести їх до голоду.

Правительство перелякало ся і запитало професора політичної економії, Нассау Сеніора, а сей радив видати виємкові закони против робітників. Ліберальне міністерство не хотіло ломати „конституційної свободи", але сам король візвав його виступити против робітників, і перший міністер Мельборн заявив іменем своїх товаришів, що признає синдикати злочинними інституциями: се, мовляв, „нелеґальні конспірації", котрі треба карати іменем закона (в серпні 1833 р.). От і почало ся переслїдуване членів робітницьких товариств головно за ту провину, що складали присягу товариству не признаному законом. Найголосніїшою була справа процесу шістьох денних зарібників з Дорчестру. Се були селяне, що заснували „Приятельське товариство рільних робітників" з тою метою, щоби задержати плату в висоті 10 шіллінґів (6 зр.) на тиждень, котру фермери знизили були на 7 шіл. Вони приймали членів з обрядами перенятими від одної льожі звязаної з „Союзом ремесел" (Trades Union). Їх засуджено на сїм лїт заслання за незаконну присягу (в марті 1834 р.) і правительство наказало без проволоки посадити їх на корабель.

„Союз ремесел" при помочи иньших загальних товариств скликав величезне віче, щоби подати міністерству петицию за засудженими. На полї коло Льондона робітники поуставляли ся в ряди по ремеслам і величезною процесиєю йшли через місто під проводом сьвященика, що їхав на кони. Будівляні робітники покинули роботу (в серпні 1834 р.). Пізнїйше завязав ся окремий комітет з наміром — добити ся увільненя засуджених.

Але ті велики загальні товариства, зложені головно з найбіднїйших робітників, ткачів, прядільників, углекопів, рільних зарібників, не мали грошей, щоб могли видержувати страйки і упадали задля браку фондів. Оуен перемінив (в серпні 1834 р.) „Союз ремесел" на „Британське і чужоземне товариство для промислу, людськости і знаня", що мало собі гуманітарну мету — завести „новий моральний сьвіт" і таким робом поєднати верстви і цїлу суспільність. А тимчасом процеси йшли далї. В Ґлязґові в Шотляндиї 5 робітників, прядільників бавовни, засуджено на сїм лїт заслання (1837 р.), а парлямент вибрав комісию для

розслїду, чи робітницькі звязки є леґальні, чи ні. Робітники знеохочені покинули думати про велику загальну боротьбу, до котрої-б мали стати всї робітники злучені в одну спілку.

Радикальна партия, що злучила ся була з віґами для маніфестацій 1831 р., надїяла ся підготовити виборчу реформу і заведенє загального голосованя і від 1832 р. піддержувала лїберальне міністерство. Коли настала королева Вікторія, радикали зажадали виборчої реформи. Россель відповів, що реформа вже скінчена, а парлямент підпер його більшістю 500 голосів проти 22.

Тодї радикали почали знов демонстрациї за виборчою реформою. Вони порозуміли ся з робітниками, що були розрухані великим звязковим рухом 1834 р. Оуенові ученики пробували добити ся соціяльної реформи через приватні робітницькі товариства; коли се не вдало ся, вони хотїли добити ся реформи через зміну законів, значить, треба було здобути більшість в парляментї, а се можна осягнути маючи за собою більшість виборців. Значить, треба було надати право голосованя робітникам. Першою умовою соціяльної реформи була виборча реформа; се був поворот до политики радикалів з 1816 року.

Порозуменє між старими радикалами-індивідуалістами, і робітниками-соціялістами, учениками Оуена, було доконане на спільній нарадї. Керманичем руху був „звязок льондонських робітників“, політичне робітницьке товариство заснованє в 1837 р. робітником оуенїстом Льоветтом, що здавна товаришував з радикалами. Постановлено держати ся знов тактики радикалів, подати парляментови петицию за загальним голосованєм і підперти її великим числом демонстрацій по всьому краю. Петиция уложена в Льондонї (чи то Льоветтом, чи то Плєсом, старим проводирем радикалів) була опубліґована в маю 1838 р. і висловлювала 6 жадань: загальне голосованє, таємне віддаванє голосів, нетикальність послів, скасованє цензу вибиральности, парлямент вибираний на 1 рік, подїл краю на округи для рівного розкладу мандатів. Льоветт з разу жадав також права голосованя для жінок, та потім відступив від того жаданя. Отся петиция отримала назву „Народньої хартиї“ (charte of people). Шість точок сеї хартиї, се було повторенє жадань радикалів з 1816 і 1819 р. „Чартизм“, се була коалїциа старої політичної партиї радикальної з новою робітницькою партиєю соціялїстичною.

Проводирі чартистів заходили ся, щоби зібрати як найбільше підписів на свою „Хартию“ а рівночасно порушити прилюдну думку великими масовими демонстрациями. Аґітация чартистів тягла ся десять літ (1838—1848) з антрактами деякого успокоєня. В ту саму пору була велика промислова кріза; безробітні робітники творили головну масу демонстрантів. Найбільше їх було в Льондоні і в промислових околицях, на заході (Ліверпуль, Менчестер, південний Уельс) і в середині краю (Лїдс, Шеффільд). Були три великі рухи чартистів, що зазначили ся трьома монстр-петиціями (1838—39, 1842, 1848 рр.).

Аґітация почала ся по зложеню „Хартиї“ (в маю 1838 р.). Коло Менчестру відбували ся величезні віча, деякі в ночи при сьвітлї смолоскіп. Головний бесїдник, старий диссидентський пастор Стефенс ось як вияснював основи Хартиї: „Кождий вольний чоловік, що дихає вольним божим повітрєм або копле вольну божу землю, має право на домашнє огнище“. Він кликав присутних, щоби хапали до рук списи і стрільби. Торі жадали виємкових законів так само як 1819 р., та лїберальне міністерство не згодило ся. Россель заявив (в жовтнї 1838 р.), що народ має право збирати ся і промовляти. Тронова бесїда 1839 р. заявила, що правительство цураєть ся всяких репрессийних законів і „покладає довірє на здоровий розум і мудрі постанови народа“.

Чартисти, маючи свободу дїяльности, скликали збори робітницьких делеґатів, щоби надати напрям усему рухови; вони назвали ті збори „Національною конвенциєю“ або инакше „робітницьким парляментом“. Засїдання відбували ся в Льондоні (в лютім 1839 р.) рівночасно з засїданями парляменту. Першим дїлом було поданє петиції за загальним голосованєм. На ту петицию зібрано 1,200.000 підписів; парлямент обернув її на сьміх і великою більшістю відкинув a limine, не відсилаючи навіть до комісиї.

В „Національній конвенциї“ делеґати чартисти почали міркувати, як поступати далї. Повстали дві партиї. Одні заявили, що приложать руку тілько до спокійної роботи законними способами; се були заможнїйші робітники, з ремесел лїпше зорґанїзованих, що були сполучені в „Робітницьку спілку“ під кермою Льоветта, радикала-оуенїта. Друга партия, що звала себе „партиєю фізичної сили“, складала ся з маси бідних і слабо зорґанїзованих робітників (ткачів, прядїльників), підбунтованих двома бесїдниками Ір-

ляндцями, О'Коннором і О'Брайном. О'Коннор, велитень, вродливий лицем, з могучим голосом, дуже горячий (він умер в домі божевільних) був ірляндським революціонером, потім радикальним послом в 1832 р., а в 1837 р. заснував у Льондонї „Демократичну спілку" і місячник „Northern Star" (Північна звізда), що зробив ся урядовим орґаном чартистів. Він голосив, що відкликаєть ся „до кепсько обголених підбородків і до мозолистих рук" і закидав Льоветтови і єго прихильникам, що вони не є правдиві робітники. О'Брайн, радикал, був редактором нелеґального місячника і хилив ся до комунїзму, переклавши з французької мови історию Бабефа.

Оті два Ірляндці обняли провід над масою чартистів і були прихильниками революцийної боротьби. Та на ділї й їх партия поступала досить спокійно. О'Брайн спонукав „Конвенцию" відкинути загальний страйк, а далї й розвязати ся (в вересні 1839 р.). О'Коннор заявив, що коли до сьв. Михайла (29 вересня) „Хартия" не буде ухвалена парляментом, треба буде занехати всяку полїтичну дїяльність; та сам він називав себе прихильником „моральної сили" і нїколи не допустив ся нїякого насильного вчинку. При тім він раз у раз перечив ся з О'Брайном, що докоряв йому диктаторством.

До ужитя фізичної сили не прийшло з виємком кількох місцевих бунтів. У Бірмінґемі, куди перенесла ся Конвенция чартистів, відбуло ся віче в ночи, була невеличка бійка з полїцией, процесия демонстрантів по місті, спалено кілька домів. Мінїстерство перелякало ся і дало парляментови ухвалити закон, котрим позволено містам заводити у себе реґулярну полїцию на взір льондонської. Далї воно велїло арештувати проводирів чартистів О'Коннора і О'Брайна; їх засуджено за бунтівницькі писаня і промови.

В ту пору була тілько одна проба дїйсного повстаня — напад узброєної купи народа на Нюпорт в Уельсї.

В 1842 роцї, коли плата була дуже низька, робітники в північних округах зробили страйк, а їх товариства вислали делеґатів на спільну нараду, щоби обміркувати спосіб добити ся знов такої плати, яка була в 1840 роцї. З того скористали чартисти і піддали делеґатам до ухвали думку, щоби всї робітники перестали робити, доки „Хартия" не буде законом для цілого краю; загальний страйк, задуманий в 1834 роцї для вибореня 8-годин-

ного робучого дня, тепер мав послужити для політичної цїли. Та страйк не вдав ся задля браку грошей. Знов почали робітники збирати підписи на масову петицию, котру подано, як казали, з трьома мілїонами підписів, та правительство навіть не хотїло приняти її. Радикали робітники пробували війти в порозуміне з буржуазними радикалами на конференції в Бірмінґемі, та буржуазні жадали, щоби замісць „Народньої хартії“ робітники підпирали їх „Закон про права народа“. О'Коннор не допустив до згоди.

Ремеслові спілки (Trade Unions) також відлучили ся від руху чартистів і відцурали ся політичної акциї та застрашуваня і пробували поліпшувати долю робітників в порозуміню з фабрикантами, та добиваючи ся від парляменту робітницьких реформ. Завязала ся „Національна спілка сполучених ремесел задля опіки над працею“ (1845 р.), що намовляла робітників до згоди при помочи пов'ємних судів і до дїяльности через членів парляменту; се була нова, спокійна тактика, що приняла ся замісць аґітациї чартистів.

Чартисти, що лишили ся при руху, йшли під проводом О'Коннора. Вертаючи до давньої ідеї Оуена — давати прожиток незарібним робітникам, роздаючи їм по шматку землї, він заснував спілку, щоби купувати великі маєтности, дїлити їх на парцелї і роздавати їх по жеребу своїм прихильникам. Заснована в 1846 році ота „Національна земельна компанія“ збанкротувала 1848 р. Французька революция 1848 р. ще раз розбудила чартистів до руху. Відбула ся ще одна конвенция делеґатів у Льондоні (в цьвітні 1848 р.) і приготовила ще одну масову петицию. О'Коннор заповів масове віче і величезну процесию, що мала з петициею прийти аж перед парлямент. Міністерство перелякало ся і заявило, що віче скликане для супроводу петициї, що має бути внесена „надзвичайно великим числом осіб“ — є незаконне. Воно покликало Веллінґтона і поручило йому дбати про безпеченство Льондона. Старий ґенерал порозставляв по місті військо мов до битви і зорґанізував льондонську буржуазию як „добровільних полїцийних аґентів“; зголосилось їх 170.000. Віче відбуло ся, але процесию спинено. О'Коннор сам завіз петицию до парляменту фіякром. Її віддано окремій комісиї до роздивленя. Замісць 5,716.000 підписів, які заповів О'Коннор, знайдено тілько

1,975.000, тай то деякі були злобно жартовливі („Королева", „Плосконіс", „Веллінґтон"). На тім скінчила ся аґітация чартистів.

В часї, коли чартисти наповняли трівогою Анґлію, в Ірляндиї рушали ся католики. Могучий бесїдник, О'Коннель, славний по всїй Европі, згромадив у одну партию всю масу католицької людности Ірляндиї. Сказати правду, він був не тілько головою партиї, а втїленєм сеї партиї. Ірляндцї, що відвикли були від публичних справ, не жили політичним житєм, слухали своїх духовних і голосували на тих кандидатів, яких їм вказувало духовенство, тепер масами сходили ся на віча, що скликував О'Коннель і тут розпалювали ся від огнистих промов свойого проводиря.

О'Коннель заявляв, що належить до католицької лїберальної партиї, що повстала в Европі. Для католицької церкви в Ірляндиї він домагав ся тілько свободи і рівности з иньшими церквами і не хотїв робити її державною церквою. Він промовляв рівночасно іменєм свободи і рівности і іменєм католицької релїґиї та пригнобленого ірляндського народа. Се привертало до него симпатиї і революціонерів і католиків і патріотів і зробило його найпопулярнїйшим чоловіком в цїлій Европі. Від часу реформи 1829 р. ірляндські католики мали політичні права бути виборцями і послами, та при тім вони жили під давньою системою правлїня, зорґанїзованою навмисно так, щоби держати їх в залежности від протестантів. Мирові судиї і поліцийні аґенти, присяжні, що судили кримінальні справи, судиї найвисшого трибуналу, комісиї для накладаня і розділу податків, муніципальні ради, всї урядники були протестанти. Урядовою церквою була церков анґлїканська; правда, вона майже не мала своїх овечок в краю, та за те мала великі маєтности а надто брала д е с я т и н и і податок на удержуванє церковних будівель від усїх мешканців, тоб то на ділї від селян-католиків. В кінци правительство не позволяло ірляндським католикам свобідно збирати ся на віча.

О'Коннель, здаєть ся, хитав ся між двома тактиками: раз він жадав детальних реформ від анґлїйського парляменту, свободи зборів, справедливїйшого розділу власти між католиками і протестантами, а особливо скасованя десятини; то знов пробував добити ся радикальної реформи, здобути для Ірляндиї право самоуправи хоч таке, як було перед роком 1800 і скасувати акт Унії. Ще 1829 р. він заснував товариство, що мало добивати ся автономії, та його трічі розвязувано; в 1831 р. він завязав комітет

для збираня підписів під петицию против Унії, та правительство позвало його перед кримінальний суд. Та 1832 р. його вибрано до парляменту і від тепер О'Коннель перестав поборювати англійське правительство і голосував за лібералним міністерством, та користував ся засіданями палати, щоби виводити на сьвіт божий жалоби Ірляндців на англійські порядки.

Ірляндці не хотіли далі платити десятини англіканському клирови. Кількох збірщиків помордовано; доходи з десятини з 104.000 ф. шт. зійшли на 12.000. Міністерство зважило ся на часткову реформу, скасувало кілька англіканських епіскопій у Ірляндиї (10 з поміж 22) і знесло податок на удержуване будівель. Та воно подїлило ся при проєктї — віддати адмінїстрацию церковних дібр у Ірляндиї державним урядникам. Щоби побороти консерватистів, ірляндська партия, що її прозвано „О'Коннелїв хвіст", злучила ся з лібералами і запевнила їм більшість у парляментї (1835 р.).

По смерти Уілліяма О'Коннель піддержував королеву Вікторию, котрій буцїм то грозили торі і князь Комберлєнд; він заявив навіть, що „збере 500,000 добірних Ірляндців, щоби боронити молоду і всїми люблену жінку, що сидить на тронї".

В відплату за се ліберальне міністерство в 1838 роцї переперло закон: десятину мають платити не селяне, а властителї. Парлямент ухвалив був навіть основнїйшу реформу, та льорди відкинули її. Ірляндия не мала публичних запомог і тілько на підставі нового „закона про вбогих" з 1838 р. заведено їх і там.

Та ліберальне міністерство помалу стратило популярність у Англії, по троха через реформи, по троха через промислову крізу, а також через те, що його піддержували „ірляндські папісти". По виборах 1837 р. воно ще мало більшість, тай то дякуючи послам з Шотляндиї і з Ірляндиї; Англію здобули назад консерватисти. В 1839 р. в буджетї показав ся недобір і по голосованю, де за міністерством було тілько 5 голосів більшости, воно почуло себе таким слабим, що уступило (1839 р.). Проводир консерватистів Піль, покликаний до утвореня нового міністерства, не міг порозуміти ся з королевою, бо зажадав, щоби з салї повиходили придворні дами, жінки або сестри ліберальних міністрів. Королева не захотїла відправити дам, Піль відійшов і ліберальне міністерство таки лишило ся при власти. Сей епізод названо „змовою спальні". Але недобір побільшував ся і в 1841 р. дійшов до

двох мілїонів ф. шт. Щоби зарадити сему, мінїстерство виступило з проєктом зменшити мито на довіз цукру і дерева. Воно лишило ся в меншости (36 голосів), розвязало парлямент і перший раз від часу реформи консервативна партия здобула собі при виборах більшість (90 голосів). Ірляндська партия в парляментї зменшила ся на половину (1841 р.). Керму правлїня обняло консервативне мінїстерство (Піль).

О'Коннель почав добивати ся радикальної реформи. Він знов утворив звязок задля розриву Унії (1841 р.) і принявши тактику чартистів розпочав аґітацию на великий розмір. Розпочав видавати місячник, скликував величезні віча, добиваючи ся автономії для Ірляндиї.

Так само як чартисти, хотїли й Ірляндцї, добиваючи ся реформи полїтичної, осягнути зміну социяльних порядків. Людність Ірляндиї побільшала сильно (в 1826 р. було 6,800.000, в 1836 уже 7,760.000, а в 1841 р. 8,670.000), земля дробила ся чим раз більше. Урядова анкета 1835 р. заявила, що не можливо описати всї страждання рільничої людности, її нужденні хати, де майже зовсїм нема ліжок ані покривал, її недостаточну страву з самої картофлї і води. Селяне живуть у страшній нуждї в землянках без вікон, часто під одним дахом з коровами і свиньми, не мають нїякої одежі крім полотняних онучок і нїякої поживи крім картофлї. І в додатку вони залежні від самоволї властителя, що може викинути їх з ґрунту коли йому захоче ся і без нїякої відплати. Ірляндцї бажали поперед усего ґарантий против сеї самовільної власти і добивали ся „постійної аренди", тоб то права селянина на землю.

Рік 1843, се був рік великої аґітациї. О'Коннель твердив, що королева має право скликати окремий парлямент для Ірляндиї і пророкував, що не мине рік, а такий парлямент буде скликаний. Протягом трьох місяців у Ірляндиї відбуло ся 30 величезних віч. Віче в Тарі, де було, як кажуть, 250.000 участників, ухвалило відновленє ірляндського парляменту. О'Коннель висловив свою певність, що він побідить „способами деґальними, спокійними, конституцийними, самою елєктричністю прилюдної опінії".

Він скликав величезне віче до Кльонтарфа близько Дубліна. Та правительство переперло в парляментї закон, котрим заборонено держати в Ірляндиї стрільне оруже без урядового дозволу; воно

заборонило віче і вислало військо на місце збору. О'Коннель, не бажаючи робити нїчого нелеґального, просив своїх прихильників, щоби розійшли ся. Та про те його арештовано, ставлено перед судом і засуджено присяжною лавою з самих протестантів за тайну змову і підбурюване до ненависти та погорди против уряду. Найвисший трибунал зніс сей засуд задля формальних похибок, О'Коннеля випущено з вязниці, а народ повитав його як триумфатора. Та єго здоровле було зломане і він усунув ся від дальшої боротьби. Леґальна аґітация ірляндська так само як леґальна аґітация чартистів показала ся безсильною супроти анґлїйської аристократиї, що мала в своїх руках правительство; одну й другу спинено заборонами, ужитем оружної сили і процесами.

В тім самім часї, коли чартисти аґітували за загальним голосованем а Ірляндцї за автономією Ірляндиї, прихильники вільної торговлї аґітували також за радикальною реформою, за скасованем старої протекцийної системи. Вони зорґанїзували ся в окрему партию з разу задля того, щоби побороти заборону привозу збіжа; тодї завязав ся „Звязок против збіжевих законів" (Anti-corn-law-league) в Льондонї, а далї (1838 р.) в Менчестрі. Дві протестантські аристократиї (ґрунтова і грошева), що спільно панували в Анґлії, йшли рука в руку против анґлїйської демократиї і против ірляндських католиків; тут, на полї економічної полїтики, їх інтереси йшли в розріз. Ґрунтова аристократия бажала заховати ті закони, що піддержували високу цїну хлїба а тим самим і високий чинш за аренду землї; промислова аристократия бажала мати дешевший хлїб, щоби могти знизити плату робітникам.

Партия вільноторговельників складала ся головно з промислової та купецької буржуазиї. Центром її був Менчестер, де навіть збудовано окремий будинок „Дім вільної працї" (Free Trade Hall), де містив ся клюб вільноторговельників. Офіцияльним головою був посол Ваєрс (Villiers), але дїйсним керманичем руху був торговець полотна Кобден, що посьвятив своє житє тій справі, і радикальний бесїдник Брайт (Bright). Він з разу зажадав у парляментї знесеня збіжевих законів, та посольська палата відкинула се 342 голосами проти 195 (1839 р.). Тодї партия пішла за тактикою радикалів — аґітувати при помочи віч і промов. Кобден і Брайт об'їздили Анґлію виголошуючи виклади. Вони вияснювали, що збіжеві закони виходили на користь тілько самим

властителям ґрунтів, а на шкоду всім иньшим верствам: робітникам, бо здорожують хліб, промисловцям і купцям, бо не позволяють заграничним краям продавати збіжє Анґлічанам, а за се купувати вироби анґлійського промислу.

„Звязок“ приєднав до себе промисловців, та його піддержали й робітники, що демонстрували рівночасно за „Хартию“ і проти збіжевих законів. Ліберальне міністерство здобуло ся на проєкт невеличкої реформи: наложити незмінне мито 8 шіллінґів на кождий привезений корець, тай з тим лишило ся в меншости (1841 р.). Консервативне міністерство, що настало по ньому (Піля), опирало ся на більшість ґрунтових властителів, ворожу реформі. Та Піль не був засліпленим консерватистом; як колись в 1829 р. в справі еманципації католиків, так і тепер він старав ся числити ся з практичними відносинами і вводити в житє те, що було найкористнійше для краю. Він почав від привернення рівноваги в буджетї і доходового податку (income tax), що був скасований 1815 р.; ним обложено чистий дохід висший по над 150 ф. шт. (1800 зр.). Його заведено з разу тимчасово, та він вжив ся і зробив ся одною з основ анґлійської податкової системи. Піль перепер також в парляментї зменшенє мита на довіз збіжя, не дивлячись на опір одної части своєї власної партиї (1842 р.). Рівновагу в буджетї привернено, а навіть замісць недобору показала ся надвишка. Піль скористав з неї і перевів ще одну реформу в дусї вільної торговлї: він скасував усї решти законів, що заборонювали вивіз ріжних товарів і ще далї понизив мито на довіз без огляду на супротивленє власної партиї.

Піддержуючи все таки заборону довозу збіжя Піль надіяв ся піддержати краєву продукцию хліба достаточну для вижившленя Анґлії і наданя їй незалежности від заграници в разї війни. Голод 1845 р. доказав йому, що людність у Анґлії занадто численна, щоб могла вижити самим краєвим хлібом. До того ще вибухла нараз зараза на картофлю і позбавила Ірляндців їх звичайної поживи, настав голод і в Ірляндиї, тисячі людей мерли з голоду. Щоби не дати Ірляндцям перемерти з голоду, Піль зважив ся зажадати від парляменту скасованя збіжевих законів, та єго товариші, консервативні міністри, спротивили ся і він подав ся до дымісиї. Але ліберальна партия не могла утворити міністерства; Піль на ново взяв провід і добив ся того, що збіжеві закони

таки знесено проти волї більшости єго власної партиї, при помочи лїберальної меншости; за скасованєм голосувало 223 лїбералїв і 104 консерватисти проти 229 консерватистів. В палатї льордів Веллїнґтон перепер затвердженє тої ухвали (1896 р.).

Аґітациї чартистів і Ірляндцїв розбили ся об опір пануючих верстов; свободу збіжевої торговлї промислова буржуазия накинула ґрунтовій аристократиї.

Поки робітники робили демонстрациї добиваючи ся радикальних реформ, деякі філянтропи силкували ся дрібними реформами поліпшити долю робітників великого промислу. Се не були радикали, деякі належали навіть до партиї консерватистів (Ешлї), иньші були „євангельські християне“ (Кінґслї, Деннізон), зворушені страждапями бідних людей. Вони брали ся до дїла в імя гуманности або християнської любови і добивали ся законної опіки над робітниками проти безконтрольної власти підприємців. Їм було дуже трудно добити ся ваги в парляментї, бо всї лїберальні школи суспільної економії навчали, що держава повинна лишити самим робітникам і хлїбодавцям укладати відносини між собою і не повинна мішати ся до них; всяке „законодавство для реґульованя працї“ видавало ся нарушенєм „свободи контракту“.

Реформатори розпочали від робітників найнещасливійших, найменше здібних боронити ся — від дїтей. Ще 1802 р., коли в Менчестрі вибухла була заразлива слабість, парлямент мусїв вдати ся в сю справу і боронити „парафіяльних вихованків“, тоб то дїтей убогих, що жили з запомоги. Парафія продавала їх промисловцям, що силували їх робити день і ніч у фабриках полотна від семого року житя. Законом 1802 р. заборонено держати їх при роботї більше як 12 годин денно. Але сей заказ стосував ся тілько до дїтей, що жили з запомоги.

В 1831 р. парлямент зважив ся вибрати комісию для досліду над положенєм дїтей по фабриках. Вона викрила такі страшенні факти, що філянтроп Ешлї добив ся закона про фабрики (в 1833 р.). Парлямент здобув ся на те, що розширив опіку закона на всїх дїтей занятих у фабрицї без огляду на те, з чого жили їх родичі. Законом установлено maximum працї на 8 годин денно (48 годин на тиждень) для дїтей аж до 13 лїт, а дванацять годин денно (69 тижнево) для підростків від 13 до 18 лїт і заборонено вживати їх до нічної працї. Щоби пильнувати виконаня сего закона, заведено фабричних інспекторів. Се був

перший пролом в системі абсолютної власти промисловця в его робітні, початок робітницького законодавства, зарід надзорчого уряду.

Реформа поступала далї помалу; треба було у послів проти їх волї виривати з рук дрібні постанови одну за другою. Консервативна партия допомагала ухвалювати їх, з опозициї супроти промислової лїберальної партиї. І так окремим законом заборонено трак, тоб то систем сплачуваня заробітку живністю (підприємець держав склеп, де робітники мусїли брати собі живність, а її ціну відтручувано з заробітку). Иньший закон заборонив уживати дітей до чищеня машин і коминів. Важною реформою був закон про копальні, ухвалений 1842 р. наслїдком справозданя про страшенне положене углекопів. Показало ся, що пятилїтніх дітей силувано працювати по 12 годин денно в копальнях лихо вентильованих і повних води, разом зі злочинцями, що збиткували ся над ними; що ледво двацята часть хлопців уміє читати; що дівчат запрягають до ваґоників повних вугля і вони мусять тягти їх по ґалериях таких низьких, що навіть їм нема де стояти просто. Парлямент здобув ся на радикальну постанову: працю під землею заборонено всім жінкам і всім дітям низше десятьох лїт і заведено гірничих інспекторів.

Законом 1844 р. заборонено уживати до ткацького промислу дітей низше девятьох лїт, знижено maximum робучого дня для иньших і наказано посилати їх до школи.

Законом 1847 р. уставлено maximum 10 годин денно для праці жінок і дітей при великім промислї.

Робітницьке законодавство помалу розширювало ся майже на всї галузи промислу, поки закон 1878 р. не злучив усїх тих часткових постанов у один кодекс. Ті закони опікують ся тілько дітьми і жінками, вважаючи, що дорослі мужчини здібні заступати себе самі. Та на ділї в робітнях, де працюють жінки і мужчини, праця не переходить понад законне maximum і мужчини користають із сего.

Коли анґлїйський уряд зупинив у Ірляндиї леґальну аґітацию за автономією, велика маса національнсї партиї, вірна О'Коннелеви і католицькому духовенству, рішила ся ждати спокійно. Але горячійша молодіж віддїлила ся і утворила „Молоду Ірляндию“, що порвала зносини з О'Коннелем. Се була партия демо-

кратична, сьвітська і революційна, що не хотїла підлягати клирови і думала добити ся незалежної Ірляндиї силою оружя.

Піль пробував приєднати собі лєґальну партию Ірляндців. Щоби поєднати духовних, він побільшив (з 900 на 2600 фунтів шт.) державну субвенцию на коллєґію в Мейнутї — семінарию, де вчили ся ірляндські духовні), не вважаючи на люті петиції протестантів (1845 р.). Щоби поєднати селян, він вирядив комісию для дослїдів над способами, як би запомогти вбогих державців. Далї він виступив з проєктом — розширити на всю Ірляндию ті права, якими користували ся селяне-протестанти північно-східньої части (Ульстера), та палата льордів відкинула сей проєкт (1845 р.) і реформа не вдала ся. Піль силкував ся залагодити ненависть між протестантами і католиками і утворив три нейтральні коллєґії при дублїнськім університетї, але ірляндський клир кинув на них кондемнату.

Далї прийшла зараза на картофлю (1845 р.) і великий голод 1846 р. Голодні селяне горнули ся до міст, збирали відпадки, їли хопту або мхи, шляхи були повстелювані трупами. Надмір людности перемер з нужди або еміґрував до Америки. Ірляндия нагло звела ся з 8,170.000 людности на 6,500.000 в 1851 р. Від тодї людність Ірляндиї зменшуєть ся раз у раз; в 1881 р. вона виносила 5,100.000, а 1891 р. 4,700.000.

Щоби здусити революціонерів Піль подав проєкт завести в Ірляндиї стан облоги. Та консерватисти-протекціонїсти покористували ся нагодою, щоби помстити ся за скасоване збіжевих законів і голосували з лїберальною меншістю. Піль лишив ся в меншости і уступив. Та мінїстерство Росселя, утворене коалїциєю лїбералів і прихильників Піля, держало ся далї полїтики Піля.

Воно виступило з проєктом забезпечити ірляндських державців супроти самоволї властителїв і завести примусову продаж маєтків обтяжених надто великими довгами (більша половина доходів з ірляндських маєтків ішла на сплату довгів). Була надїя, що коли розпродадуть їх грошовитим покупцям, то замість задовжених властителїв настануть люде заможні, що будуть могли вимагати від державців меншу аренду. Та парлямент відкинув проєкт закона про державців і ухвалив тілько закон про продаж задовжених маєтків (1848 р.). Нові властителї по старому викидали селян з ґрунту, а селяне по старому мстили ся за „евікциї“ вбиваючи властителїв.

Революция 1848 р. раптом розворушила Молоду Ірляндію. Позасновували ся ірляндські клюби, вислано адрес до французького провізоричного правительства просячи підмоги Франції. Анґлійське правительство дало парляментови до ухвали виємковий закон і арештувало 118 ірляндських проводирів. Уоружена купа народа пробувала зробити повстанє, та поліция обскочила повстанців на картофлянім полї і поарештувала всїх. Проводирів засуджено на заслане (1848 р.). Полїтичне житє в Ірляндиї затихло.

Консервативна партия в Анґлії, розбита на дві части з приводу збіжевих законів, довго була безсильна; головна маса партиї протекціоністів зреорґанізувала ся звільна під проводом Бентінґа (умер 1848 р.), потім Дербі і Дізраелї; діссіденти, що пішли за Пілем і голосували за свободою торговлї, злучили ся з лїбералами. Лїберальна партия, що була в меншости від 1841 р., здобула собі більшість по розвязаню палати в 1847 р. і остояла ся в більшости аж до реформи 1867 р. Вона втягла в свої ряди прихильників Піля, даючи їм місце у всїх лїберальних міністерствах; один із них, Ґлєдстон, пізнїйше зробив ся головою лїберальної партиї.

Хоча лїберали мали більшість, міністерства змінювали ся кілька разів задля ривалїзациї двох проводирів лїберальної партиї, Росселя і Пальмерстона, з чого користала консервативна партия і два рази (1852 і 1858—59 р.) захоплювала власть у свої руки, кождий раз на кілька місяців.

Се була пора полїтичної бездїйности. Лїберальна партия вичерпала свою програму і свої реформи. Вона докінчила лише заведенє свободи торговлї, скасувавши навігацийний акт (1849 р.), потім майже всї митові закони і зробивши торговельну згоду з Францією 1860 р. Несьміло вона побільшувала державну запомогу на школи (в 1851 р. вона виносила 164.000 ф. шт., а в 1861 р. 813.000 ф. шт.) і давала її поодиноким школам відповідно до числа учеників (зак. 1853 р.).

В публичному житю головний інтерес мала в ту пору загранична полїтика. Державний переворот Наполєона III був признаний Пальмерстоном і через се він мусїв уступити; кримська війна помогла Пальмерстонови вернути до власти (1855 р.); повстанє Спаґів у Індиї (1857 р.) було причиною розвязаня Індийської компанії; війна з Китаєм, проти котрої станув парлямент, була

причиною розвязаня палати послів; по тім нові вибори дали Пальмерстонови більшість (1857 р.); атентат Орсіні, що кидав бомби на Наполеона III (1858 р.), був причиною упадку Пальмерстона. В кінци по короткім консервативнім міністерстві Пальмерстон знов дійшов до власти (1859 р.) і держав її в руках до своєї смерти (1865 р.).

Се була доба материяльного поводженя. Торговля Анґлії, продукция, богацтво, все росло день-у-день. Число вбогих, що брали запомогу, поменшало з 1,429.000 1842 р. (maximum) на 890.000 в 1861 р.; число оскаржених з 31.000 в 1842 р. (maximum) поменшало на 18.000 в 1851 р. Пянство зменшило ся і правительство підвисшило податок від горівки з 2 шіллінґів на 10, а зменшило податок від чаю з 26 пенсів на 6.

Житє робітників поліпшало. В ту пору „Звязки ремесел" (Trade Unions) зробили ся звільна тою центральною орґанізациєю, що пізнійше мала зібрати в собі всіх робітників до спільного ділання. Ся орґанізация росла без суцільного пляну, з чисто практичних потреб. Кождий „ремесловий звязок" був зразу тілько спілкою робітників того самого ремесла в однім і тім самім місті, простим товариством взаїмної запомоги, з касою основаною на правильно плачених вкладках на те, щоби члени мали запомогу в часі хороби, похоронів, безробітя, зміни місця побуту. Товариство вибирало собі управу, що репрезентувала його на зверх і вмовляла ся про спільні інтереси з хліботодавцями. Богато спілок мали окремі запомогові каси на страйки, але вони були складані із окремих датків на сю ціль.

Між звязками ріжних ремесел в тім самім місті і між звязками одного ремесла в ріжних містах творили ся природним способом федерациї, щоби приймати робітників, що переходили з одного міста до другого і щоби осягнути згідні рішеня в спільних справах усіх робітників одної околиці. Кожда така федерация мала знов свою управу, зложену з виборних делеґатів. В кінци потворили ся загальні спілки з усіх звязків одного ремесла в цілій Анґлії, в цілій Шотляндиї, далї в цілій Великій Британії. Для ухвал скликувано загальні конґреси делеґатів; але для полагоджуваня біжучих справ, особливо для веденя рахунків, що зробили ся дуже ріжнородними, не досить було робітників з доброю волею, що вечером по роботі брали ся до писаня; утворено уряд секретарів, робітників вибраних товаришами, але платних, що по-

кидали своє ремесло і робили ся виключно урядниками товариства. Так повстала верства робітників-урядників, занятих виключно обороною робітницьких інтересів.

Спільний рух анґлійських робітників, здушений ще 1843 р., розпочав ся тенер на ново, та сим разом під кермою проводирів-робітників і до ясно означеної мети. Ґенеральні секретарі головних спілок механіків, столярів, мулярів, живучи разом у Льондоні, привикли робити все спільно; потім вони довели до утвореня спільного орґану всіх ремеслових звязків, тзв. звязкової ради. Офіціяльно ся орґанізация не мішала ся до політики, а тілько хотїла згромадити робітників, щоби спільно вмовляти ся з хлїбодавцями про контрактові умови. В противенстві до чартистів проводирі звязкового руху нехтували всякі політичні програми. Вони приняли лїберальну доктріну анґлійської буржуазії, що держава не повинна мішати ся в справи контракту між робітником а хлїбодавцем. Вони надїяли ся, що спілкова орґанізация сама надасть робітникам досить сил, щоби могли бороти ся з хлїбодавцями з рівними шансами успіху. Та їм на перешкоді стояв закон, що обмежував право робітників до робленя страйків. Щоби скасувати сей закон, треба було мати вплив на послів; і ось вони зрозуміли, що конче треба здобути силу при виборах, і покинувши прінціп політичної безбарвности вони подали руку радикалам, щоби добивати ся розширеня виборчого права на робітників.

Питанє про виборчу реформу виступило по смерти Пальмерстона (1865 р.). Два проєкти виборчої реформи, один поданий консервативним міністерством (1859 р.), а другий поданий лїберальним міністерством (1860 р.) застрягли в парляменті. Нове лїберальне міністерство (Россель-Ґледстон) подало 1866 р. проєкт, котрим знижено виборчий ценз, але одна часть лїберальної партії прозвана Адоллямітами (від печери Адоллям, про котру говорить ся в Біблії) подала руку консерватистам і перевела ухвалу поправки, котрою застережено право бути виборцями тілько для тих, що платять безпосередні податки, а відсунено всїх комірників, тоб то більшість робітників. Через се лїберальне міністерство уступило (1866 р.), а натомісць прийшло консервативне міністерство Дербі-Дізраелї.

Та про те консервативна партия була в меншости. Щоби держати ся при кермі, міністерство оперло ся на коалїцию кон-

серватистів з Адоллямітами, що не хотїли виборчої реформи. Та тут виступили робітники. Вірні тактицї радикалів з 1831 р. вони почали скликати величезні віча. Рухом кермувала „Національна лїґа задля реформи“, котрої рада складала ся по части з офіцияльних проводирів робітників, з секретарів ремеслових звязків. Величезне віче на Трафальґар-сквері ухвалило заяву:

„Посольська палата вибрана тілько частиною мужеської повнолїтньої людности краю — се потоптанє і насьміх над прінціпами і духом конституциї. Нечесна опозиция торіів і псевдо-лїбералів проти проєкту уміркованої реформи і зневажливі слова, якими вони обкидають робітницькі верстви, вкладають на лїберальні партиї обовязок іти рука в руку в цїлім краю, щоби добити ся лїпшої народньої репрезентациї аж до того ступня, щоби голосувала кожда повнолїтня людина, що живе в якійсь місцевости“ (д. 2 липня 1866 р.). Друге віче було скликане до Гайд-парку (улюбленого місця прогульок у Льондонї), та уряд велїв замкнути парк. Купи народу, не зважаючи на опір полїциї, розломили крати і вдерли ся до парку; правительство велїло полїциї уступити. І пізнїйше, аж до кінця 1866 р. відбували ся віча по великих промислових містах північно-західнїх рейонів та Шотляндиї і всюди жадано загального голосованя.

Консервативне мінїстерство не хотїло виступати з виразним проєктом реформи, та в кінцї Дізраелї, боячи ся, щоб його не покинули єго союзники лїберали (Адолляміти), зважив ся піддати парляментови проєкт (в мартї 1867 р.) і заявив при тім, що правительсто „вертає до своєї первісної полїтики“. Три мінїстри, невдоволені сим, виступили з мінїстерства. Проєкт з значними поправками поробленими парляментом був ухвалений; се й була виборча реформа 1867 р., ухвалена також для Шотляндиї і Ірляндиї в 1868 роцї.

Так само як в 1832 р. се була також часткова реформа, зложена з двох постанов: нового подїлу мандатів і зниженя виборчого цензу. Знов відібрано замкам 53 мандати; з них 11 полишено без жадного мандату, а 35 полишено по одному. З тих мандатів роздано 11 анґлїйським висшим школам, 9 Шотляндиї а 30 ґрафствам. Право голосованя в ґрафствах надано кождому, хто займав дім і мав 12 ф. шт. (коло 450 злр.) доходу, по місточках кождому, хто займав дім, від котрого платило ся податок на

вбогих, а по містах кождому, хто займав помешканє і платив 10 ф. шт. (120 зр.) чиншу.

Ся реформа не усувала всїх нерівностей репрезентації в ґрафствах. Вичислено, що 125 послів репрезентували 12½ міліонів душ, 158 послів — 7½ міл.; місточка і замки, що мали низше 50.000 мешканців, висилали 230 послів за 3,280.000 душ, а з місточок висше 50.000 меш. було 130 послів для 1',537.000 душ. Реформа полишила голосованю характер привілею. Щоби бути виборцем в якійсь місцевости, треба було крім висше поданих умов жити там цїлий рік. Та про те вона в двоє побільшила число виборців у ґрафствах і місточках Анґлії а в троє по місточках Шотляндиї. Головно скористали з неї міста. Фактично вона надала виборче право найбільшій части робітників. Від тепер починаєть ся в Анґлії панованє демократизму.

З французького переклав **Др. Ів. Франко**

ОПОВІДАНЯ ВЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО.

Стрімголов, *оповіданє Вячеслава Будзиновского. Унїверзальна бібліотека чч. 13—14, Чернівцї 1897, сторін 106, 8-ки; цїна 40 кр.*

Оповіданя *Вячеслава Будзиновского. Унїверзальна бібліотека, ч. 16. Чернівцї 1897 р., сторін 69, 8-ки, цїна 30 кр.*

Як чоловік зійшов на пана, *оповіданє Вяч. Будзиновского. Унїв. бібліотека чч. 17—18, Чернівцї 1897, сторін 126, 8-ки, цїна 50 кр.*

В „Унїверзальній Бібліотецї“, котру вважають видавництвом наймолодших, руських письменників, появило ся минувшого року шість оповідань звісного публїциста Вячеслава Будзиновського, під титулами: „Стрімголов“, „Оповіданя“ і „Як чоловік зійшов на пана“. Хоч оповіданя сего автора появили ся досить несподївано, (він доси не виступав як белєтрист) — вони мають свою цїну і тому заслугують на те, щоби близше їм приглянути ся. Найцїннїйшим зпоміж них і — на мою думку — найхарактеристичнїйшим для повістярської манєри Будзиновського є оповіданє „Стрімголов“. Тому попробую основно розібрати се одно оповіданє, про решту-ж згадаю лише коротко для доповненя цїлости образу.

Зміст і уклад названого оповіданя такий: Подія нам сучасна, то значить: відбуває ся рік, два, три або кілька лїт тому назад — число таке для загального характеру житя людського без значіня. В саме полудне дня 9-го липня — очевидно по новому

стилю, бо подія відбуває ся у Відни — ходить по Ґрабені, одній з найголовнійших улиць віденського середмістя, двох „паничів“ і слїдить за одною дуже хорошою дамою. Паничі — то студенти віденського університету. Перший з них Адамський, герой події — Русин, син сьвященика з Галичини. Від року сирота по батькови. Мати — вдова присилає ему з асекураційної премії по 30 злр. місячно

Вячеслав Будзиновський.

на житє, а крім того на наукові такси. Він скінчив тепер медицину і зголосив ся до другого ріґорозум*): вже й таксу зложив у квестора університету і за кілька день має сїдати до іспиту. Другий — Осевич, Поляк, чоловік „ультра-практичний“, просто контраст Адамського. Осевич дає ради Адамському, як має приступити до „хорошої дами“. Але Адамський бридить ся думками і радами то-

*) Докторський іспит.

вариша. Той отже пращає ся з ним, щоб дурно чобіт не дерти, бо й так в кишенях у обох „полотно“ — і йде на обід до людової кухні. Адамський ходить дальше сам за дамою, але так, щоб вона сего не запримітила. Та дарма. Дама сама зачіпляє Адамського: питає про дорогу до готелю Гамеранд, бо вона приїзжа з Черновець і не знає ще добре міста. Він заявляє, що саме туди йде на обід (а їв доси в людовій кухні) і йдуть обоє. — Всьо прекрасно складає ся. Та біда з грішми: Адамський має всего 2 зрл. в кишени. Перший раз в житю — позичає (у кельнера) 5 злр. і по „панськім“ обіді (з'їв нараз еквівалєнт 12 звичайних обідів) жертвує дамі, що перший раз у Відни — приїхала, каже, щоб „з'їхати ся зі свояками“ — свої провідницькі услуги, хоч вона єму се відраджує.

По обіді прогулька до Шенбруна. З поворотом дама сама сперла ся на руку Адамського, бо він не мав відваги їй сего запропонувати. На другий день дама мала йти до бюра поліційного вивідати ся про якусь адресу; отже майже силоміць відпросила ся від товариства свого провідника. Той видав першого дня майже всї гроші (7 злр.), які мав. „Ляг спати з тою кріпкою постановою, не показати ся їй більше на очи“ — задля сумного стану фінансів. Та не додержав слова, бо „в ухах єму звенїв єї голос, очи єї сверлували єго і все здавало ся єму, що чує знаний єму вже роскішний дотик єї боку“. Він був уже під всемогучим впливом сильної женщини, хоч іще й не знав, хто вона. Се справдї млоїть єго, і то тим більше, що вона має якісь потайні зносини з якимсь мужчиною — се був аґент, котрий мав їй вишукати адресу колишнього єї коханка лейтнанта, тепер вдівця, пенсіонованого капітана від артилєрії Оскара Рісльра — але Адамський надіє ся, що всен ебавомвияснить ся. Зрештою вплив єї особи нищить уже в самім зародї всякі посторонні думки Адамського.

Щоб мати гроші, заставляє він золотий годинник, памятку по батькови, і виймає риґоризальну таксу з канцелярії університетської. За ті гроші відбуває з дамою спільні прогульки по Відни і околиці. 16-го липня спроваджує ся до єї комнати, бо свою хату виповів був ще 1-го, думаючи, що до 15-го здасть іспит і поїде до дому. Вона сама порадила се єму в листї, що єго лишила до него, виїзджаючи кудись потайно (їздила до Інсбрука, бо там тепер мешкав Оскар Рісльр). Адамський приймає пропозицию, але

попродавши свої річи за безцїн жене тимчасом до Черновець з фотоґрафією дами, щоб довідати ся, хто вона.

І довідує ся таке: Аделя Боровська, — що була Полька, се вже перед тим він знав.— була акторкою в черновецькім театрі. Славна кокетка. Має бути страшно богата. В театрі виступала нїби з аматорства, але здає ся, лише длятого, щоби хлопцї, котрих любила водити за ніс, мали до неї лекший приступ. Адамський вертає до Відня. Дама застає єго у своїй кватирі, як спить по подорожи. Адамський розповідає, що їздив до Черновець. Хвиля заклопотаня. Вкінци дама починає свою сповідь перед ним: єї батько був богатий і умер, записавши їй цїлий маєток як единій своїй дитинї, поминувши другу доньку на перекір матери, котра єму була невірна; мати ізза материяльних причин вийшла за молодшого від себе о 10 лїт Рибіцкого, котрого батько взяв був учителем своєї улюбленої Аделї; — сей вітчим переслїдував єї своєю прихильностию, однак вона не терпіла єго, бо любила молодого лейтнанта Оскара Рїслєра; — але сей Рїслєр виїхав до Босни і відослав їй заручиновий перстень, а відносини свої до неї назвав забавкою; — єї се заболїло і вона за те від того часу мстить ся на мужчинах, де може і як лиш уміє. — Закінчила неправдою, бо властиво лист Рїслєра підробив був вітчим і вона якраз приїхала шукати давного свого знайомого, щоб закінчити якось по людськи свої давні зносини з ним. Не сказала всеї правди, щоб не відтрутити Адамського, а він їй був потрібний, коли вже не для резерви на випадок, якби не віднайшла Рїслєра, — бо й сего надїяла ся, як розумна особа, — то бодай для забави, щоб їй приємнїйше сходив поки-що час у чужім Відни.

Оповіданє Аделї наповнило душу Адамського смутком, бо бачив, що в житю сеї особи повно авантур, тай то ще якихсь дуже неясних, — та проте, як завважив сльози в очах єї, обявив їй свою охоту стати єї мужом. Вона вибиває єму такий концепт з голови, бо вона не материял на жінку. Показує єму цїлу пачку фотоґрафій своїх адораторів, вкінци й фотоґрафію свого 8-лїтного сина... Попращала ся з ним словами: „Старай ся, щоби не зійшли ся більше наші дороги“.

Адамський сего-ж таки вечера — у Відни се дуже легко — найшов собі лїкарство на свою журбу і вибивав клин клином. Зайшов до знакомої собі Ірми, котрій кілька день тому

заплатив був вечеру і поміг викупити заставлену сукню, що знов поставило єї на ноги. Ірма була вдячна Адамському за те. Тому потїшала єго як могла. Одначе Аделї стало скучно за Адамським, коли він день, другий, ба й третїй не приходив. В Інсбруку довідала ся була, що Рїслєр виїхав за границю і аж за два місяцї мав вернути до Відня. Два місяцї нудьги — без Адамського — се трохи для неї було за богато. Та і заздрісно їй було, що Адамський так скоро заступив її Ірмою. Написала лист до него, щоби прийшов. Він кілька день „дорожив ся", вкінци пішов, нїби то по свій куферок. Застав її ще в ліжку.

Зносини почали ся на ново та ще й далеко інтімнїйші нїж передше. Але з часом Аделя почала ставати для Адамського щораз холоднїйша. В половинї вересня утїкла в ночи потайки від него, як спав. — Адамський починає її шукати. На те руйнує ся до решти.

Тимчасом справа довгів Адамського донесла ся до матери єго. Старенька їде до Відня. Находить сина, хоче поплатити довги і забрати єго до дому. Та довги вже за великі — по думцї Адамського, — щоб їх мати могла сплатити. Єго опановує розпука. Він стріляє ся. В саму хвилю конання являють ся в єго комнатї Аделя — переконавши ся, що вдовець капітан Оскар Рїслєр є лиш стрієм єї колишнього нареченого, а єї Оскар на тиф помер — і комісар полїції з порученєм власти арештувати Адамського за те, що 1-го вересня видурив від одної бідної дївчини сто золотих, обіцявши женити ся з нею...

Так кінчить ся оповіданє.

Якаж цїль і ідея автора? Чи тема інтересна і о скілько?

Пригадую собі такий один афоризм з якогось нїмецького писателя: „В неоднім романї читав я: Єї око — то незглубимо глубоке озеро. Якже вірно, як правдиво сказано! Я знаю неодного товариша, що в глубинах такого озера смерть найшов!" Представити можливо наглядно один такий випадок — се цїль і ідея автора, о скілько я єго розумію. Чи тема, інтересна? По моєму, навіть дуже. Преціньмайже що дня читаємо в дневниках, що тут або там случив ся випадок самоубійства, а причиною єго була т. зв. нещаслива любов. Кожда справа житя людського мусить інтересувати людий, а щож доперва справа найсильнїйшого зворушеня чоловіка, яким є полова любов, справа така загальна, така вічно сьвіжа і така важна, що просто стала майже синонїмом

долї чоловіка. Тому-ж вона й стала неминучим, а радше сказати осередковим пунктом усяких романів. Та тим ще інтереснїйші події, де любов веде до самоубійства, бож смерть і любов (розцьвіт житя) — то властиво контрасти. І тому незвичайно інтересно і варто знати, серед яких обставин такі факти лучають ся.

До розвязки таких питань провадять дві дороги: одна науки, друга штуки. Наука збирає статистику фактів, осіб і обставин, описує їх, порівнує і виводить звідти загальні норми таких фактів. Штука вибирає один типовий приклад і на нїм показує наглядно дїланє тих мотивів, про які наука говорить теоретично, абстрактно. Та звичайно штука випереджує науку, бо її творять натхнені люде, що й не рахуючи відчувають правду. Їм чутє заступає розумові комбінації — тому вони ґенії, пророки, вибранці божі. Та таких не богато. Врешті лиш правда доказана льоґічно остоює ся певно. Тому загальне змаганє до наукової у всїм основи, тому й штука без наукової ґрунтовности нїчого не варта. Позате все иньше — зверхна техніка, а та так само потрібна і утворам науки, як штуки. Кождий стремить до того — навіть швець, — щоб своє дїло зробити в можливо найвідповіднїйшій змістови формі; значить ся: і чобіт може бути в своїм роді дїлом відповідно артистичним. Хто лїпше потрафить дошукати змістови відповідну форму, той більший майстер, той більший артист.

А якже д. Будзиновський обробив свою тему? Чи особи і обставини відповідно дібрані до її переведеня? Чи події природно розвивають ся, тобто чи в мотивах поступованя осіб всюди показана т. зв. в льоґіці „відповідна причина дїланя“?

Зміст оповіданя вже поданий. Додам отже лише свої уваги і то про позитивний бік обробки без арґументів, про неґативний з арґументами. Роблю се розріженє задля тої самої рациї, задля якої жаден критик наукової книги не буде доказувати, чому в нїй щось написано правдиво, лише вкаже на похибки і буде доказувати, чому се або те вважає похибкою.

Отже й починаю. Чи нормально-психольоґічно імовірна така завязка події, яку подає автор? По моєму: нїяк нї. Адамський — майже готов до іспиту, котрий має здавати десь перед 15 липня, бо 1-го виповів мешканє а 14-го приходять з дому грошї на дорогу — здибає вечером 8-го липня — певно на проході по цїло-

дневній науці — якусь дуже хорошу даму, і та нагло так залазить єму в голову, що він не лише тогож вечера тратить цілу годину під готелем Гамеранд — се можна би ще виправдати як відпочинок по праці, — але й на другий день не бере ся вже дальше до повторювання вивченого вже — прошу памятати! — матеріялу до ріґорозу, лише йде до каварні проти готелю Гамеранд, — щоби підглядати, коли покаже ся хороша дама, — а далі ходить за нею з Осевичом по Ґрабені, і то — що найціка-війше — сам не знаючи, чого властиво від неї хоче. (Думка про оженене з дамою виринає в голові Адамського ген-ген пізнійше, коли вже чує, що з нею не годен сам зірвати, — а „практичними" думками Осевича бридить ся і обурює ся). Цілий факт нормально просто не можливий. Преціньхто має за кілька день величезний іспит і переробив уже весь материял, мусить мати уяву — навіть кров у такого в голові концентрує ся — так заповнену науковими датами, що на решту сьвіта звертає хиба не дуже пильну увагу. Тим більше мусів се робити Адамський, призвичаєний іспити робити на час та ще й самі з відзначенєм — Адамський, що жив уже четвертий рік у Відни, де неодну даму міг бачити і певно бачив при вільнійшій хвилі, як тепер, — Адамський, що знав сам, що всім до того часу (значить: було їх досить у него знайомих) паннам подобав ся, — Адамський, студент медицини віденської, що мав у центрі великої держави всяку нагоду до всіляких зносин з одиницями другого пола (пор. розмову єго з Ірмою стор. 78).

Автор поясняє всьо утертим, стереотиповим cherchez la femme (шукай женщини!). Та се просто шабльон, бо й вплив женщини на мужчину має свої границі, і авторови, думаю, ніхто не повірить — хиба наївний ґімназист або зарозуміла на свою женську принаду семинаристка, — що одна — і то припадкова — уличка стріча з якоюсь цілком незвісною єму доси женщиною могла чоловіка з такою минувшиною і такими етичними задатками, як у Адамського, — а що найголовнійше — серед таких обставин, які представлено, змінити на цілком щось противне. Колиб навіть такий факт де лучив ся, то в усякім разі був би виїмковим якимсь фактом psychopathiae sexualis, а яко такий докладно описаний належав би як приклад до психіятричних підручників, а не яко артистичний тип звичайного людського житя до ширшої белєтристичної літератури. — Та приймім навіть, що автор саме

такий виїмковий случай хотів представити. В такім разї повинен був се зазначити. Бож і так повинен нам був психольоґічно вияснити і умотивовати зміни давного Адамського на нового, показати житє (думки і чутя) свого давного героя від часу здибаня хорошої дами 8-го липня вечером до променади по Ґрабені 9-го липня в полудне, — бо я „не хочу присягати на слова учителя". Инакше автор бадамутить публику, ширячи житєву неправду під покривкою артизму. Автор розширює справді мотив cherchez la femme ще словами, що краса дами „була сила, зпід котрої не легко виломити ся молодому, р а с о в о м у мужчині"; але се фраза, бо як би всї молоді расові мужчини так сходили на нїнащо і вкінци так стріляли ся, як Адамський, то на сьвітї жили би справді вже лиш самі харлаки.

Конець кінцем завязка події неімовірна, себ-то нормально-психольоґічно неможлива і то так що-до обставин як що-до характеру Адамського. Як би Адамський був представлений яким „жовтодзюбом" з першого року медицини, що недавно приїхавши до Відня з якої галицької провінціональної ґімназиї, повний поетичного ідеалїзму ґімназияльної лєктури, не обізнав ся ще з віденським житєм, а на університетї не зачав ще студий на добре, отже не мав ще мозку занятого чим иньшим: тодї не можна-б проти події сказати анї слова. Але тодї й судьба героя була би певно меньше траґічна. Автор хотів побільшити траґізм, та попав в неможливість. Через те очевидно й траґізм стратив всяке своє значінє — бо правдивий траґізм лежить в нещасливій боротьбі чоловіка з долею при всїх стараннях чоловіка не дати ся: а щож тут за боротьба, коли герой сам пхає пальцї між двері і то ще на перекір звичайним психічним процесам?

Взагалї характер Адамського і цїла єго психольоґія посклада́ні з найріжнороднїйших куспів. Так і бачим, як автор попричіпляв мов цьвяхами до Адамського подробиці і приключки всяких любовних афер, про які чув і читав, не дбаючи про те, чи вони відповідні до него, чи нї. Очевидно з того вийшла далеко не одноцїльна мозаїка, лиш якесь в цїлости нормально неможливе mixtum compositum (зложена мішанина).

Адамський до 8-го липня на скрізь сильний і консеквентний характер. Щоб у Відни жити за 30 злр. і нїколи нїкого не „напомпувати", щоб поруч бурлацького житя єго товаришів по „кнайпах" і віденських розривок і то без усякого зверхного примусу

працювати так, як Адамський, — а треба памятати, що саме перші роки університетських студий найнебезпечнїйші для студентів, — одним словом, щоб чотири роки жити у Відни так як Адамський, на те треба мати і вироблену етику, а бодай відповідний вроджений нахил до неї, і вироблений характер і немалу силу волї. Се певно признасть і сам автор. Та щож? У автора сей Адамський через одну припадкову уличну стрічу з незнаною собі доси дамою — прошу уважати, що Відень має близько 2 міліони мешканців — стає ся просто, скажу в дусї автора, невідвічальним за свої поступки: „помпує“ кельнерів, розкидає гроші — і то для дами, котра того не потребує, бо сама богата, — заставляє чужі річи, а вкінци й видурює обманьством у одної бідної дівчини 100 золотих на дарунок для своєї тисячної любки, що впрочім не жадає від него нїчого, лише трохи розвеселеня. І такі річи приписав автор отому простолїнїйному до того часу Адамському, загально звісному „філїстрови“, „сафандулї“ і „ідеалїстови“.

Правда — „навчить біда й попити“, як кажуть. Правда, всьо зміняє ся з часом. І яблоко висить-висить на яблінцї, доки вкінци не впаде на землю. Ба, але аж тодї, як єму прийде час, то значить, як сила причіпленя єго до дерева стане меньшою від тягару єго. Та автор анї словечком — винявши фразеольоґічне cherchez la femme, котрого вартість уже знаємо — не показав відносин психічних мотивів pro і contra в поступованю Адамського. Не показав, бо по просту не міг, з огляду на дану характеристику особи і обставин. Сила впливу одного пола на другий є так само випадковою, як сила впливу фізичних елєментів на себе; то значить: залежить не лиш від їх великости, але й від віддаленя їх від себе та перепон впливу. І тому на голе слово авторови — супроти наведених моментів — нїяк не повірю, що серед змальованих обставин міг Адамський піддати ся силї дами так нагло і безпардонно, як се він каже, хочби навіть оповіданє називало ся „Стрімголов“.

Так отже особа Адамського хибно з'ображена, через те завязка події нормально-психольоґічно неімовірна, через те дальше й ефект цїлости попсований при всїй інтересности теми.

Та несподіваних скоків у психольоґії Адамського є ще більше. Чого той Адамський, котрий залюбив ся по саму шию, просить Осевича в товариство за третього, коли загально звісно, що залюблені не люблять товариства? Такі мотиви, як невмілість го-

ворити весело з дамою або незнанє нїмецької бесїди, у знаного нам Адамського не становлять просто авторських мотивів з конечности (Nothmotive). Або чого той Адамський, — котрий довідав ся в Чернівцях, що єго любка мала вже богато любовних зносин з рїжними людьми, і котрий проте жертвує їй своє імя, — за хвильку так нагло десперує, коли довідав ся, що вона має вже 8-лїтного сина? А дальше, чого він так шукає за своєю дамою, що сама не хоче єго знати, — той Адамський, котрий недавно ще по невдалих плянах оженитись, видержав без тої дами при помочи Ірми щось аж півтора тижня і було єму з тим добре? Чи може інтімнїйші зносини, які опісля навязав був з дамою, були сему причиною? Автор, здає ся, так думав, але чи се психольоґічно і фізіольоґічно вірно? (Пор. у вступі книги Краффт-Ебінґа „Psychopathia sexualis“ про рїжницю полів з того боку, а спеціяльно про більшу епізодичність любовних афер у мужчин).

Пригляньмо ся тепер героїні події.

Аделя досить консеквентна, хоч не знати, по що позваляє бідному Адамському робити на неї видатки, коли сама богата, має добре серце, а до того Адамського їй і жаль. Чи психольоґічно можлива описана афера з єї сторони, про се нехай судять лучше женщини. По моєму чутю і розуміню се можливе у женщини тої житєвої сили, того характеру, того вихованя і того житя, що у Аделї. Се була для неї справа більше зверхньої приємности без глубшого психічного значіня, а до того вона вже давно була звикла. Вязати ся не потребувала нїчим, хиба особою Рїслєра, а той ще був далеко. Та при всїм тім видить ся менї, що автор зобразив її симпатичнїйшою і лїпшою, як она в дїйсности могла бути, коли навіть тоді не могла прожити без любовної афери, коли відшукувала батька своєї 8-лїтної дитини. З якими очима, думав собі автор, вона мала станути перед своїм дорогим Оскаром? Я думаю, з такими сильно фарисейськими, як лише можливо. І автор певно на се згодить ся. Та щоб хто любив фарисейство — звісно, у другого, — про се я ще не чув.

Зрештою і в подробицях з єї житя находимо деякі психольоґічні неімовірности. Нпр. вона майже відразу вірить сфалшованому листу вітчима, що той Рїслєр, з котрим ще перед хвилею так сердечно пращала ся і котрого так довго знала, признав її любов за забавку. Поминаю вже те, що вітчим десь на прихапци так зручно нїби то мав потрафити письмо Рїслєра — що теж, звісно,

неможливе. Але деж тут загально знаний інстинкт щиро залюблених осіб, котрий і по довгих літах ще і на величезні віддаленя відгадує а радше відчуває правду щирого любовного чутя? Взагалї утеча Аделї з дому, першої зараз ночи по від'їздї Рiслєра, представлена з неімовірними приключками. Нпр. Рибіцкий тут так зворушений, що летить у шляфроку мов божевільний на Сян, а за хвилю так спокійнїсенько спить, що навіть не чує, як Аделя з усїма своїми річами втїкає з дому. — Питаю також, чому Рiслєр, що преціньщиро любив Аделю, не старав ся зараз вивідати через свою тїтку, що якраз подала єму була змогу до знайомости з Аделею, чи то правда, що написав в листї до него вітчим? Преціньвітчимови Аделї мав всяку підставу недовіряти по тім, що про него знав від неї. — А якаж знову психольоґія, або хоч би фізіольоґія в отсих фактах: Аделя просто з Перемишля їде на село і там пробуває рік. Вихованок єї тїтки в Чернівцях — се син Рiслєра. А при тім всїм один латинський сотрудник того села в Перемищинї, де пробувала по виїздї з Перемишля, мав собі ізза неї підрізати горло, коли від'їхала до Черновець. — Або як се могло бути, що Аделя не пізнала зараз на перший погляд, що капітан Рiслєр се не єї Оскар, з котрим лучила її так тїсна звязь. Чи девять літ могли так притьмити в єї уяві вираз тих очий, що її і до Відня пригнали мов би який талїсман?

Конець-кінцем психольоґія, то значить мотивованє — се слаба сторона автора. Та й не дивно, коли зважити, що автор був дотепер знаний — і то, що правда, з доброго боку знаний — лиш як писатель по справам економічно-політичним*).

---

*) В. Будзиновський — чоловік молодий, бо ледви 30-літний — має в нас славу економіста, яку придбав собі сими більшими творами: 1. „Культурна нужда Австрийскої Руси“ (1891 року). — 2. Аґрарні відносини Галичини (1894 року). — 3. Хлопска посїлість в Галичинї (1895 р., ся праця вийшла і по польськи 1896 р.). — 4. Рільнича продукция у східній Галичинї і на Буковинї (1896 р.) — 5. Ґрунтовий податок (1897 р.). — 6. Хлопский страйк 1897 р. — 7. Жнива у всхідній Галичинї й на Буковинї (1898 р.) — і иньшими меншими працями в Записках товариства ім. Шевченка і в нїмецьких виданях (як в Deutsche Worte і и.). Будзиновський, син учителя, родив ся в Баворові 30 сїчня 1868, кінчив школи у Львові і у Відни (вчив ся медицини), був потім редактором радикальних видавництв „Радикала“ і „Громадського Голосу“ у Львові, „Працї“ в Чернівцях, півтора року (1896 і 1897 р.) жив у Чернівцях урядником Руської каси (і там написав ті оповіданя, що їх розбирає д. Копач), а сего року переніс ся до Львова і жие тут з публїцистики. — *Ред.*

Видко душа людська трохи більше зложена, як таляр або банкнот, а житє чоловіка теж трохи тайнійше і дивнійше, як мертвий процес продукції та обміни товарів.

А прецінь навіть з всіми похибками психольоґічними оповіданє читає ся душком. Щож сему за причина? Ось вони: житєва вірність поодиноких моментів (хвиль) події, знаменита характеристика житя віденських кавярень і руських „буршів“ (у Відни був я всего шість день, але неодно знаю з оповіданя від других), зручний уклад епізодів в ціліcть, скоре темпо оповіданя і енерґічна дикция (спосіб вислову), вкінци інтересність диспут про відносини полів.

Що до епізодів і вислову, то автор являє ся приклонником натуралізму. Та всеж таки чей признасть автор, що не кождий дійсний момент може становити предмет штуки, хоч може і мусить становити предмет науки. Причина ріжниці лежить в відміннім впливі науки і штуки на душу чоловіка. Штука впливає більш на уяву і чутє, наука на холодне льоґічне комбінованє. Штука має на ціли ще й красу побіч правди, наука лише правду. А ледви чи хто не відверне ся з відразою нпр. від такого моменту, який автор оповідає на стор. 71 про Рибіцкого.

Якаж ідея вложена автором у подію?

Мабуть специяльна одноцільна ніяка. З заголовка „Стрімголов“ треба висновувати, що героєм події є Адамський; єго судьба отже, так сказати-б, мала би бути прообразом вложеної ідеї. Але якаж би то ідея могла бути? Що кождий такий „расовий“ мужчина, як Адамський, має кінчити самоубійством під впливом женщини — а кождий такий, як Осевич, e tutti quanti мають жити і сьміяти ся в кулак як найдовше? Значить ся: стережіть ся, як хочете певно жити, всї філістри, що сповняєте совісно свої обовязки, здаєте іспити на час і обходите ся своїми скромними доходами без „помпованя“ других — бо от коли небудь заїде вам яка приїжа дама у голову і тодї вам стрімголов у могилу! Бачите, що стало ся з таким Адамським! Ліпше отже асекуруйте ся проти впливу женщин способом Осевича et comp., що найдужшим цинїзмом! Чи так?

Так виходило-б, та проте не зважую ся підсувати авторови таку провідну думку. Менї радше здає ся, що автор написав своє оповіданє, що так скажу, безтенденційно, себ то він хо-

тів лише представити наглядно і по змозі вірно сам факт діляня полових пристрастий у людий, а яка з того ідея виходила-б, се єго з гори не обходило. Ну, і так було-б добре, коби лиш виведені події були всюди психольоґічно оправдані. А так очевидно з психольоґічно невірної події не може виходити ніяка правдива загальна абстракция, себ-то, ідея.

Факт почувань і полових пристрастий в найріжнійших фазах і ситуациях — се головний пункт оповіданя (пор. Рісльр — Аделя, Адамський — Аделя, Рибіцкий — Аделя, Аделя і єї адоратори, батько і мати Аделї, Адамський і Ірма, кавярняне житє у Відни і т. д.) Тоїж справи дотикають ся і численні розумованя автора вложені в уста осіб пр. Осевича, Адамського, Аделї і Ірми. Скажу ще кілька слів про сї розумованя.

Автор конець-кінцем — і се головна річ у него — обстає за рівним з мужчинами правом для женщин до — ну, скажім найделїкатнїйше — до т. зв. вільної любови, котра однак в тій формі, як її автор представляє, не є нїчим иньшим, як лише свобідною проституциєю (Аделя є богачка і не потребує заробляти на хліб найтяжшим і найнизшим наймом, який лише є на сьвітї!) Щож на се й казати — рівне право для всїх, то й годї. Та я цїкавий, чому-б не зрівняти женщин з мужчинами в тій справі навпаки, щоб ані одним ані другим не признавати права до того, що є суспільною і етичною хоробою по кваліфікациї тисячлїтного історичного і щоденного сучасного досьвіду (пор. відповідну книжку шведського лїкаря і професора Дра Ріббінґа). Та поки що, думаю, не богато женщин буде авторови вдячних за таку оборону їх інтересів, яку він вложив в уста Ірми (стор. 78—81). Зрештою всеж таки мужчина і в нинїшних обставинах — хоч є все співвинний — не наражує ся своєю свободою безпосередно на такі страшні і противні натурі консеквенциї вільної любови, як убійство власної дитини. А може-б і фізіольоґія пояснила дещо той незрозумілий для авторової Ірми факт, що навіть самі женщини лагіднїйше осуджують мужчин як женщин, то значить самих себе. Та про те нехай пишуть лучше лїкарі і соціольоґи.

Всї злі й добрі боки повістярської манєри В. Будзиновського, які ми пізнали в оповіданю „Стрімголов“, видко також і в оповіданю „Як чоловік зійшов на пана“ — з тою

тільки ріжницею, що то оповіданє оброблене далеко слабше, як „Стрімголов". Зміст оповіданя анальоґічний до „Стрімголов", так як і єго титул. Ріжниця хиба та, що тут герой кінчить смертию моральною (се має власне значити „зійти на пана") а там фізичною; заразом процес завмираня відбуває ся трохи поволїйше, не стрімголов.

Подія така: Герой оповіданя, Стефан Порубальський, Русин, академик, радикальний патріот і літерат, учить ся до правничого іспиту, а в свобідних хвилях підчас вечірних проходів забавляє ся з Галею, осьвіченою панночкою, горячою патріоткою, дочкою сьвященика з провінції. Стефан любить Галю і думає з нею колись оженити ся. Та єму нараз впадає в очи гарна „школярка", Полька. Через неї Стефан провалює ся при іспиті, зриває з Галею й відпекує ся цїлого своєго дотеперішнього характеру. Вкінци женить ся з нею й стає банковим урядником, тоб-то з „чоловіка паном". — Як бачимо, і тут цїлий процес зміни свого ґероя автор мотивує, а бодай хоче мотивувати, звісним нам уже cherchez la femme. Та і тут невдатно. Бо хто вже має особу, котру справдї щиро любить і стоїть під єї щоденним впливом, тому не може заїхати так глубоко в голову якийсь „бакфіш" з улиці. Чутє любови, звісно, є ексклюзивне і автор зовсїм хибно ідентифікує єго з чутєм естетичним, котре є лиш одним складовим моментом чутя любови (самоубійства з любови доказують се). При кінци оповіданя (стор. 109 і 110) автор, що правда, о стільки поправляє ся, що виводить до бою й грошеві моменти (за школяркою" обіцяли герою шістьдесять тисяч), і сей момент легко зрозуміти; але де-ж у такім разї та „людська" — в спеціяльнім того слова значіню — цїха героя, якою автор єго наділив у титуловій антитезї? Хто кидає свою улюблену істоту і свої ідеали і своїх товаришів і свій парід і свою славу і свою амбіцию і свою честь і свою совість лише задля гарного носика і шістьдесяти тисяч — і то ще таким способом, як Стефан, — той певно був завсїгди цїлком звичайним повседневним чоловіком або, нехай буде по авторовому, „паном", але нїколи „чоловіком" у красшім того слова значіню. Взагалї цїла будова оповіданя не обдумана відповідно й невдатна, посклеювана з поодиноких, не перетоплених в одну цїлість, епізодів. Що правда, ті епізоди і рефлєксиї автора, до них попричіплювані, місцями дуже

вдатні і вони й становлять головну вартість оповіданя (нпр. променади Стефана за школяркою, кореспонденция ніби з нею, сцена в хаті лисого редактора і т. и.).

Иньші чотири оповіданя „Два приятелї“ (професор медицини придибує приятеля, адвоката, з своєю жінкою на желїзничім двірци, як обоє вибирають ся ніби до купелїв, і карає жінку — букетом, а приятеля запрошенєм на пиво), „Дїраві черевики“ (психольоґія бідного учителя, коли в нього дїраві черевики на ногах, і коли направлені), „Як она сьміла“ (антаґонїзм провінціональної польської ніби-інтелїґенциї до руської) і „Конституция сватом“ (млава сатира на політичні відносини в Галичині) — не грішать, правда, дуже композицією — бо се коротькі епізоди, а епізоди се сильна сторона автора, — але й не представляють собою більшого інтересу.

Кінчаючи свій огляд мусимо висказати пересьвідченє, що В. Будзиновський міг би стати й визначним повістярем, коли-б тілько більше провірював мотиви поступованя своїх героїв і більше старанія посьвятив композициї своїх творів. А тепер ми вдячні єму й за ті енерґічно написані епізоди й рефлєксиї, які становлять головну вартість дотеперішних єго оповідань.

Тернопіль. Іван Копач.

З життя і письменства.

Пятьдесятьлїтний ювилей руської публїцистики.

Сего року дня 15. мая минає 50 лїт від того дня, коли появило ся в 4.000 примірників перше число, зложене з трох листів великої 4-ки, першої руської часописи, що звала ся „Зоря галицка“ і потім виходила раз на тиждень. Теперішнього слова „часопись“ тому 50 лїт не знали і „Зоря галицка“ звала ся „письмо часове“. Се письмо часове було орґаном „Ради народної рускої“, або як тодї казали: сьвятоюрської, а „видавателем і заручающим редактором“ его підписував себе правник Антін Павенцкий.

В чотири місяцї по появі „Зорі галицкої“, дня 18 (30) серпня 1848 р., вийшло перше число другої руської ґазети, друкованої окремо латинською азбукою, а окремо кирилицею, і вона звала ся „Dnewnyk Ruskij“. Сей Дневник був орґаном противного „Радї народній рускій“ полїтичного товариства „Руского Собору“, заложеного при помочи Поляків „демократів“. „Ответним редактором“ Дневника руского був знаний в нашій лїтературі Іван Вагилевич. Дневник виходив також раз на тиждень, але по 9. числах перестав появляти ся.

Так ото в 1848-ім роцї вийшли у Львові перші дві руські ґазети — і з того часу можна рахувати історию нашої публїцистики. Правда, українсько-руські твори друкували ся вже й перед тим в рїжних ґазетах, але то не були ґазети наші що до мови, тілько твори в нашій мові появляли ся там, як в гостях. А ті дві згадані ґазети з 1848 року, то були вже видавництва, призначені лише для нашого народу і мали видаватись нашою мовою.

Коли принято звичай обходити рїжні ювилеї, то сего року в маю була би добра нагода поглянути на 50 лїт працї наших

публіцистів, можна би почислити добрі діла і злочинства наших ґазет за той час, а з їх історії можна би навчити ся богато, щоб на будуче не помиляти ся так, як наші публіцисти помиляли ся в остатних 50-их роках. Була би також добра нагода для наших публіцистів піднести хоч троха своє значіне в публичній опінії нашої суспільности, бо доси все так складало ся, що — правду сказати — їх не дуже то й цінили. Але наших фахових публіцистів, як було в нас мало, так і тепер є лише кількох, до того політика роз'єдинила їх і особисто, отже й годі думати про се, щоб вони почали щось на власну руку в справі ювилею публіцистики.

Чей не потребую богато слів тратити на те, яку важну ролю в нашім суспільнім житю (особливо в Австрії) за остатних 50 літ відограла наша публіцистика. Коли є в нас богато добра і богато лиха, то в дуже значній мірі се заслуга або провина наших ґазет. Коли роздивити ся в історії їх, то видко, якими то дорогами вони ходили і на які заводили нарід, як вагали ся в самих прінціпіяльних справах житя народу, яку ріжну придумували політику, як повтаряли ті самі експерименти, на котрих уже попередники попекли ся, як поводили ся між собою і у відносинах до всякого поступу — бачить ся, так сказати-б, ціле житє австрийських Русинів. Писати історию нашої публіцистики значило би те саме, що писати історию всіх австрийських Русинів за остатних 50 літ. Такого наміру я не маю і в короткій статї не виконав би єго тим більше, що в нас ще й материяли до сеї історії не зовсім зібрані. Я лиш пригляну ся на хвилю Зорі галицкій і Дневникови рускому з 1848 року, а потім вкажу на деякі важнїйші хвилї з історії наших ґазет, на їх важнїйші провідні гадки та на теперішне положенє їх.

Рік 1848 був повний всіляких подій, дуже важних і для нашого народу. Головна річ: надано конституцию і знесено панщину, руський нарід припущено до політичного житя. Правительство потребувало Русинів против ворохобних Поляків і старало ся позискати собі їх. У Львові зорґанізовало ся політичне товариство під проводом епископа Григорія Яхимовича: „Рада народна руска", котра потім, коли на провінції повстали також політичні товариства (всіх було 45), називала ся „Головна рада руска". Очевидно, першим ділом сего політичного товариства було: мати свою власну часопись; так воно й почало видавати „Зорю галицку".

В першім числї сеї часописи находимо відозву товариства, що заразом є програмою часописи. Сконстатувавши, що „мы Русини Галицки належимо до великого руского народу, котрый одномъ говоритъ язикомъ и 15 мілѣонôвъ выноситъ, зъ котрого пôлтретя мілѣона землю Галицку замешкує“ (правопись ориґіналу), товариство і часопись ставлять собі за задачу дбати про „добро і щастє народу“ передовсїм захованєм віри і поставленєм нашого обряду, прав церкви і. сьвящеників на рівнї з правами других обрядів; друге: постановляють собі „розвивати и взносити народнôсть нашу во всѣхъ єи частехъ: выдосконаленьемъ языка нашого, запровадженьемъ єго въ школахъ низшихъ и вижшихъ, выдаваньемъ письмъ часовыхъ, утримованьемъ кореспонденцій съ письменными такъ нашими, якъ инными до щепу славяньского належащими, розширеньемъ добрыхъ и ужиточныхъ книжокъ въ язычѣ рускôмъ, и усильнымъ стараньемъ впровадити и на рôвни поставити языкъ нашъ зъ инными въ урядахъ публічныхъ и т. д.“ — Третє: „Будемъ чувати надъ нашими правами конституційными, розпôзнавати потребы народу нашого, и поправленя быту нашого на дорозѣ конституційнôй шукати, а права наши ôдъ всякои напасти и оскорбленя стале и силне хоронити“.

Ось і цїла програма товариства Ради народної рускої і Зорі галицкої, — програма, яку лиш в напрямі добра церкви і сьвящеників виконувало ся в нас довгі лїта з правдивим завзятєм, а якої в иньших напрямах і самі автори її не розуміли. Та проте, хоч яка та програма неясна і неповна, а її наші публіцисти і полїтики повторяли безнастанно аж до 1890 року: в народних ґазетах, на вічах, концертах і в соймі ми все читали і чули ту програму з 1848 року.

Якже сама „Зоря галицка“ сповнила ту програму?

Ту ґазету приняли були Русини з одушевленєм. Поет Микола Устиянович зложив на її честь довгу оду, а якась Русинка написала пісню, в котрій читаємо (гл. ч. 8.):

Ой ти Зоро Галицкая! якажесь нам ясна!
Такесь красно засьвітила, аж панщина згасла.
Хоть так красно засьвітилась, не всї видять люди,
Ой суть такі межи нами, що мають полуди.

Так величали Зорю галицку в 48-ім роцї, але коли міряти сю ґазету теперішною мірою, яку прикладаємо навіть до наших ґазет, то можна сказати, що Зоря галицка була редаґована зовсїм

лихо. Навіть коли завернути ся о 50 лїт в минувшину і взяти на увагу обставини 1848 року для публіцистики, то й тодї не можна сказати, що редакция Зорі галицкої знала, як дїло вести. В першім числї пише видавець Павенцкий, що „зо щирої любви і прихильности до народу нашого зібрало ся ту ві Львові десять нас добрих Русинів так з духовного як і зо сьвіцкого стану і тії осьвідчили, що своєв працев письмо часове руске засиляти будуть, а я приймивєм на себе... тоє письмо... видавати". Виходило-б з того, що аж десять „добрих Русинів" було до редаґованя ґазети. Може бути, що вони були добрі Русини, але у своїй ґазетї в такім бурливім 1848 роцї не подавали читачам майже нїяких або зовсїм недокладні інформациї про те, що дїяло ся в сьвітї, в Австриї, або хоч у краю. Непевні сторожі свободи, о скілько правительство жадало від них такої служби, не знали навіть, що дїє ся по провінціональних народних радах (в Зорі галицкій про них вістий дуже мало), і так само мабуть не богато знали про иньші події 1848 року. За те радо виступали з маніфестами до народу і письмами до цїсаря, в котрих виявляли свої рабські привички. Ті маніфести і письма (в ріжних „руських" мовах) читаємо і в Зорі галицкій. Крім того находимо тут популярну і справдї гарну, чисто-народну „Розмову о конституциї" М. Тімяка, поезиї Мик. Устияновича, Івана Гушалевича і Остапа Прокопчица, програмову статю про становище галицьких Русинів, полємікн з польсько-руським „Собором" і ґазетами, господарські поради, що „треба працювати", заохоту до Русинів і Русинок, щоб не говорили по польськи, статї про подїл Галичини, лїси і пасовиска (сї теми можуть також обходити 50-лїтний ювилей) і т. п. Як в 1848-ім роцї подобав ся руській публицї такий зміст руської ґазети, ми тепер нїчого певного не можемо знати, але перечитуючи статї Зорі галицкої ми ще й тепер відчуваємо в них часто сего духа свободи, що професора ґімн. Остапа Прокопчиця натхнув до радісної пісні:

Нуже! нуже! встань, Русине!
Твоє імя не загине!
Вже від Буга, дальше Сяна
над Русином нема пана;
і скрушені суть кайдани
і в кут пішли атамани. —

Де єсть тепер така сила,
щоб Русина повалила?
Лев ся вірла не боїть. —

Радували ся Русини волї, та не знали, як з неї користати. Найшли ся ріжні сили, що Русинів з ніг валили; руському левови прийшлось бороти ся і бояти ся польського орла, а що найгірше: і в самім руськім народї найшли ся сили, що працювали і працюють доси над знищенєм єго. І сама Зоря галицка переживала такі часи, коли зовсїм не сьвітила руському народови, а радше ширила темноту.

Значно лїпший з боку інформацій був Вагилевичів Дневник руский; вже з тих девятьох чисел, які вийшли, можна зміркувати у редактора їх більше знанє, яке потрібне до веденя ґазети. Руский Собор, що видавав Дневник руский, ще перед появою сеї ґазети, видав дня 8. червня 1848 р. відозву латинськими буквами „z braku typiw kerylyckich w Drukarniach lwiwskich", в котрій читаємо програму Руского Собору, яка потім була й програмою Дневника Руского: „Відомо чинимо перед Господом Богом, миром християньским і цїлим сьвітом (!), що наміренєм нашим єсть": — і тут вичислені точки програми: свобідний і независимий розвиток народу, просьвіта єго, школи, права і добро цїлого народу, спомаганє письменства, полїпшенє долї духовеньства, згода і єдність з Поляками. Нова і відмінна точка програми Дневника руского від програми Зорі галицкої, то була отся згода і єдність з Поляками, котру якийсь поет з Росиї так коротко означив у „Думцї в степах" (ч. 8. Дневника руского):

My z Lachamy, Lachy z namy
i w prach wraża syła!

Прихильники Дневника руского, польонофіли, між котрими находимо і кількох ґрафів, то були новоєристи 48-ого року, відмінні від теперішних новоєристів тим, що не були правительственниками, — сьвятоюрцї з Головної ради рускої були ними.

В 9 числах Дневника руского читаємо також ріжні відозви Руского Собору і полємікы, „лїтопись теперішних дїяній", порадник господарський, „о земледїльстві", програмову статю „Слово о Руси і ей полїтическом становищи", „замітки о рускої лїтературі", писану гарною мовою „Повість Дїда лїрника о вояцкой службі" (в 2. ч.), поезиї і т. п.

Очевидна річ, редактори і. Зорі галицкої і Дневника руского поза церквою і політикою вузкого кружка інтеліґенциї не знали добре, що радити визволеним що йно з панщини селянам і як. І так н. пр. в Дневнику рускім читаємо, що перша рада в господарстві є: люби Бога, друга: шануй згоду, третя: працюй щиро, а четверта: не запивай ся — самі такі ради, які можна дати і негосподареви. Так само знати велику непорадність редакциї Дневника руского в замітках про руську літературу, писаних Іваном Вагилевичем, хоч навіть і таких заміток не находимо в Зорі галицкій. Єсть се справді тільки коротенькі вістки про стару і нову нашу літературу. З живих галицьких письменників Вагилевич вичислив тілько Антона Могильницкого і Йосифа Левицкого. А про Шевченка дав таку замітку (переписую її разом з похибками з числа 9-го):

„F. Szewczeńko znakomytyj poeta, izdał swoi werszi pod nadpysom: Czyhyryńskij Kobzar' (Petersb. 1840 wtor. izd. 1844) w kotrych połno rewnoho czutie, meży nymy otłyczajut sia: Iwan Podkowa i Tarasowa nicz, iz inszeho wzhladu udariajet: Kataryna. Okrome toho izdał jeszcze poemy: Hajdamaki (Peters. 1841, wtor. izd. 1844), Tryzna (Peters. 1844) i Tamamja (Peters. 1844), de sia otbywajet welykyj talant dramatyczeskij. W rukopysi zostajet prewoschodniaja jeho poema Kaukaz". Стілько про Шевченка...

Замітна також річ, що в Дневнику рускім находимо деякий гомін з Росиї. Г. І. з росийського Поділя прислав поезию (поміщену в ч. 4.) п. з. „Мученикам вольности з р. 1847." і там, згадавши про плач України з причини утисків, так додає духа землякам:

Але на щастє той плач Україні!
Сльоза неволі пута проїдає...
Низом ще хмарно, але там в вижині
Ясно і красно зірниця свитає!
О, вже не довго! З нужди і сорому
Знов Україна встане величава!
На чтири вітри у розголос грому
Загуде сьвіту: слава! слава! слава!

Як бачимо, хоч би з тих кількох поетичних вививків з Зорі галицкої і Дневника руского, було в нас тому 50 літ богато віри

і надії на будуче, але та надія і в Австрії і в Росії не справдилась. Руський лев в Галичині пішов у неволю польського орла, а Україна не встала величава, слези неволі пут не проїли...

В 1848-ім році поет Іван Гушалевич, котрий пізнійше покинув писати по народному і тепер доживає віку всіми забутий, зложив знану пісню „Мир вам, братя“, про котру можна сьміло сказати, що вона, а не иньша пісня є в Галичині справдішним народним імном; її сьпівали тому 50 літ і сьпівають радо по нинішний день. Поет взивав до мира, до любови, щоби всі разом подали собі руки і йшли до спільної мети. Композитор П. Любович придумав до слів Гушалевича мельодию. Як слова пісні так і сама мельодия дуже характеристичні для вдачі галицької Руси. В поезії Гушалевича є мова про згоду, сей ідеал, якого Русини ніколи не осягнули, хоч сьпівали про нього 50 літ. В повільній маршовій широкій мельодії „Мир вам, братя“ знати тяжкий хід спрацьованого вола, радість крізь сльози, спутане завзятє, недокровність, — одним словом: нашу галицько-руську натуру. Справді коли-б та пісня не була так відповідала нашій натурі, була би певно в народі не приняла ся і не розійшла ся так широко. Так от, можна сьміло сказати, що яка ся пісня з перед 50 літ, таке було й ціле наше житє в останних 50 роках, така була і наша публіцистика.

Історию нашої публіцистики можна би поділити на три періоди. Перший період я означив би літами 1848 до 1861, до виходу „Слова“ і першого по 48-ім році, сьвідомого виступу руських націоналів. Другий період сягав би від 1861 до 1873 року, до голосного народного віча в Галичи, котре треба вважати початком втягненя нашого селянства до суспільної роботи. Се віче устроїло товариство ім. Качковського, а властиво пок. Наумович, але на нім були вже і Драгоманов і Павлик з зовсім сьвіжими думками про народну роботу. З того часу настали і в нашій публіцистиці иньші вимоги, бо в суспільнім житю почав брати участь і селянин. Третій період сягав би від 1873 року по наші часи, та певно засягне і дальше, коли сей рік не принесе нам якого перелому.

В першім періоді, від року 1848—1861, ми бачимо у нашій публіцистиці велику непевність що-до мови. В Зорі галицкій

і Дневнику рускім находимо статї писані і чисто народною мовою і сьмішною мішаниною, зложеною з народних, церковних, росийських і польських слів, але вже небавом потім, у нашій публїцистицї бачимо реакцию в користь росийської мови; Северин Шехович передруковував живцем росийські творы у своїй „Семейній Бібліотецї“, хоч наші письменники даремно силували ся навчити ся сеї чужої мови. Року 1861, коли в Петербурзї появляє ся в росийській і українській мові „Основа“, у Львові починає виходити два рази в тиждень „Слово“. Воно спершу не виступає ворожо проти національної ідеї, поміщає в ч. 49 з 19 (31) юлїя 1861 р. опис похоронів Т. Шевченка, написаний українським Поляком Володимиром Алекс. Бернатовичем у Львові, куди переїздив (се в руських ґазетах перша статя про українську справу); друкує потім дописи першого у нас українського кореспондента до галицьких часописий Олександра Конїського; редактор „Слова“, Богдан Дїдицький, видає сам твори Федьковича, а спільно з Головацьким „Галичанина“, де друкують ся також українські твори. Народовцї видають Вечерницї, потім Мету а вкінци Ниву, — здавало ся, що може народна мова возьме верх, тимчасом в 1866 р. за чужими впливами розлягла ся в Галичинї голосна та пуста фраза про „одін народ“ і настав національний розлом в самім народї, правдиве нещастє для єго дальшого розвою.

Рік 1866 в другім періодї житя галицької Руси і публїцистики — се вихідний рік двох противних собі партий, котрі з того часу пішли своїми окремими дорогами, поборюючи себе завзято у своїх видавництвах Слові і Правдї і закладаючи на перекір собі окремі товариства. Народовцї заложили 1868 р. Просьвіту, москвофіли против Просьвіти 1871 року „общество ім. Мих. Качковского“. Москвофіли ще верховодили в краю, вели полїтичне житє, але і вони і народовцї опинили ся в ті часи перед новим противником, перед Поляками, котрим нїмецькі централїсти видали Русинів на ласку і неласку. Таким чином крім боротьби між собою, прийшло ся обом партиям бороти ся ще зі спільним противником.

В третім періодї від 1873 р. кромі згаданого вже віча важні передовсїм такі факти: дїяльність Драгоманова в Галичинї, що дала початок радикальній партиї; на Українї знана катастрофа 1876 р., потім 1879 заложенє Батьківщини, 1880 р. Дїла і Зорі замісць Правди, трох орґанів, котрі сьвідчили про явний зріст партиї народовців. Протягом 80-их років національна ідея взяла таку

перевагу, що 1889 року могла вже зорґанїзувати ся радикальна партия, котра заняла ся передовсїм економічними справами, вважаючи національну справу вже полагодженою і саму собою зрозумілою. Але боротьба про народну мову і по нинїшний день ще не втихла, а веде ся далї завзято. Москвофіли в справі мови поступили від 1866 року вже о стільки, що пишуть майже (бо калїченою) росийською мовою: але проте національ можуть говорити про побіду народної мови і вважати зросийщенє австрийських Русинів марною утопією

Пятьдесять лїт борби про мову! Пятьдесять лїт борби про правопись! Кілько працї і сил змарновано у нас на сю справу, котру вже Маркіян Шашкевич поставив 1837 р. в Ґаличинї так ясно! Як поглянути тепер з нагоди ювилею публїцистики на сю борбу, то аж сум збирає, куди ми подївали свою енерґію! Коли иньші народи, порішивши свою справу національну так, як її у нас рішили Котляревський і М. Шашкевич, ішли дорогою поступу дальше, у нас десятки лїт, спершу з темноти і власної непорадности, а потім уже під впливом славянофілів-обрусителїв, змарновано богато-богато працї і лїт на боротьбу про питанє, як писати. А коли ми вже прийшли на думку, що писати, иньші сусїдні народи вже нас випередили в неоднім. Колишнї любимцї правительства, Тирольцї всходу, галицькі Русини, що в 1848 р. мали обороняти Австрию від ворохобних Поляків, загризли себе посполу дома і поломаними калїками дістали ся під власть бувших „ворохобників“, що, розчарувавши ся по невдалім повстаню 1863 року, перекинули ся в приятелїв і оборонцїв Австриї та й нас дістали в свою опіку. Тепер ми вже додумали ся неодної причини, як то склало ся, що нас так легко взяли під ноги, але вдарити ся в груди і признати ся також до вини, се н. пр. нашим москвофілам не приходить і на думку. А проте, як подумати собі, що в нас не було боротьби про мову, що в нас протягом 50 лїт ґазети не заводили про се суперечок, лише займали ся иньшими пекучими справами, — то справдїщну утопію можна би писати, що з нас могло було вийти і що ми доси могли були осягнути. Але дарма: так не склало ся, і ми тепер терпимо гіркі наслїдки сеї боротьби, сих суперечок, котрими ґазети засївали 50 лїт австрийську Русь.

Справа мови і справа правописи, котрій у нас надали нечуване в нїякім народї значінє — отсе перша і безнастанна тема

статей в наших ґазетах за 50 літ. Статї з напастями на народну мову і довженні розправи про букви — се для наших будучих поколїнь документи, над котрими вони будуть плакати, згадуючи своїх темних предків, що занапастили стілько літ розвою; а коли ті будучі поколїня будуть жити в гаразді, без страху про дальше житє народу, то се документи, з котрих вони будуть сьміяти ся, аж за боки брати ся, так як ми тепер сьміємо ся, читаючи старосьвітську макаронїчну мову і допотопні погляди деяких давних письменників. Перших 50 літ нашої публїцистики можна сьміло назвати літами пошести на народну мову. На холєру Зоря галицка вже і в 48-ім роцї як уміла так радила своїм читачам; тепер дїти і внуки тих читачів уже вміють і поборотн холєру, — але в справі пошести на мову ми ще й доси не всї додумали ся до способів.

Друга „вічна“ тема наших ґазет за останних 50 літ то відносини Русинів до правительства і Поляків. Правительство від 1848 р. до 1870 р. видавало все також свої ґазети на руській мові. Редактор Зорі галицкої А. Павенцкий по літах розповідав*), що й ся ґазета виходила при помочи правительства, котре 1848 р. дало на ню 1000 зр., а на другий рік уже лиш 500 зр. Потім правительство почало 1849 р. само видавати „Галичо-рускій Вѣстникъ“ три рази на тиждень, потім „Вѣстникъ“, вкінци 1867 р. „Русь“, котра тогож року упала, аж поки нїмецькі централїсти не видали Русинів Полякам на поталу. Від 1870—1885 правительство не спомагало жадної руської полїтичної часописи, аж 1885 р. появила ся часопись „Миръ“, прихильна правительству, про котру кажуть, що мала запомоги від правительства. „Мир“ видавано ще 1886 і 1887 року, а в р. 1890 стала виходити урядова Народна Часопись, крім котрої ще й деякі иньші ґазети почали дїставати запомоги з державного фонду.

За весь той час 50 літ австрийське правительство не знало і доси докладно не знає, що з Русинами почати. То брало їх за свого оборонця, то пригортало їх само до себе, то покидало і інформувало ся про Русинів у ворогів їх, то зовсїм забувало про Русинів, а вкінци безрадно старало ся лишити полагодженє руськ-польських відносин галицькому соймови.

---

*) Се знаю від д. Івана Ем. Левицкого. — О. М.

Полагодженє сих відносин очевидно залежало богато від Поляків, що з ворохобників, небезпечних для Австрії, стали около 70 року підпорою правительства і загорнули бувших „Тирольців всходу“ під свою власть. Антаґонїзм до Поляків, защіплений Русинам і давними і новійшими історичними подіями, проявив ся сильно вже і 1848-ого року, хоч тодї руська інтелїґенция сама розмовляла між собою по польськи і треба було взивати її, аби розмовляла по руськи. Гадка про поділ Галичини на руську і польську частину подавала Русинам уже і в 1848 році надію, що віддїлять ся від Поляків і будуть самі господарями у своїй хатї, але та надія завела і по проголошеню Поляками гасла „niema Rusi“ з часом поміж Русинами і Поляками дійшло до тяжких борб на поли церковнім, національнім і політичнім.

Довгі лїта руські ґазети ширили гадку, що обряд нашої церкви спас нам нарід, як нацию. Політика була в руках сьвящеників або сьвітських людей, що звичайно кінчили духовну семинарию, і тому ті люди старали ся як найбільше очищувати обряд гр. кат. церкви. „Обрядовщина“ — се один такий могучий обяв борби против польонїзациї і латиньства, обяв, що тривав до 1874 року. Справи церкви і духовеньства все ставили в нас в політичних проґрамах на першім місци і тому в нас був такий великий рух в справі реформи Василиян, трираменних хрестів і синоду 1891 р. І тепер в проґрамах декотрих наших партий все ще бачимо справи церкви і духовенства на першім місци, духовна зверхність заборонами ґазет і осторогами намагає ся обмежити навіть свободу думки і критики, але сьвітська інтелїґенция уже значно зросла, духовенство не дуже й зважає на заборони читаня ґазет, хоч справи церкви сильно боронить, — сьвітогляд Русинів значно розширив ся.

Наші відносини до Поляків можна тепер уважати вже на стілько розясненими, що коли в пинїшних часах котрий старий польський посол впрве ся в соймі з давним гаслом „niema Rusi“, то вже й его земляки слухають сего, як неможливого pium desiderium. Не вірили в правду сего гасла вже й давнїйше деякі польські політики і, поторгувавши ся з нами, чи ми часом також не Поляки, придумували способи, брати ся до нас помаленьки. Одним таким способом була гадка уживати в нашій мові латинської азбуки. Ся гадка повстала ще в 30 роках, але в галицьких обставинах Русини на ню не могли згодити ся. Поляки пробували кілька разів заохотити нас до латинської азбуки, при кінци 60-их років

видали навіть руський буквар латинською азбукою, потім видавали такі журнали для нас, як Sioło і Świtło, але сї стараня їм зовсїм не вдали ся. Одначе, як бачимо, мали наші ґазети мороку не тілько зі своїми, але ще й з чужими буквами. Тут варто знати, що правительство в 50-их роках наказало в руських видавництвах доконче уживати кирилиці, а не гражданки, а то длятого, аби ми і формою букв ріжнили ся від Росиян. Коли пригадаємо собі тепер ту цїлу борбу про букви, то знов мати-мемо причинок до істориї наших клопотів з причини самих дрібних справ.

На економічнім поли наші ґазети довгі часи не знали, що радити тим селянам, що визволені з панщини, не вміли жити самостійно. На найважнїйшу по 48-ім роцї справу лїсів і пасовиск, на котрі селяни мали право володїня, наші ґазети не звернули такої уваги, якої вона вимагала. За те, правда, вже від 1848-ого року ґазети подавали селянам ради закладати шпихлїри, каси, братства тверезости (в 70-их роках ідея таких братств була дуже популярна) і читальнї. Першим серіозним екопомістом у нас був Володимир Навроцький, що порушував у часописях економічні справи спершу в дусї лїберальної школи, а потім досить близько підійшов до социяльістів. Аж в 80-их роках економічним побитом народу заняли ся пильнїйше Е. Олесницький, М. Сїчинський, І. Франко, В. Коцовський і иньші, а в найновійших часах Вяч. Будзиновський. Партия радикалів звернула пильну увагу на економічні справи, товариство Просьвіта змінило відповідно свій статут, щоби помагати селянам материяльно, а ґазети силою обставин також мусїли сею справою заняти ся.

Пишучи про зміст наших ґазет за 50 лїт, я, очевидно, зазначив тілько деякі важнїйші теми і не маю претенсиї в сій короткій статї сю справу вичерпати. Тут н. пр. дуже важний ще вплив Українців на розвій австрийської Руси, особливо від 1861 року, а особливо від заложеня товариства імени Шевченка і дїяльности Драгоманова в Галичинї. Українці були для нас доставцями не лише лїтературного материялу, або і гроший, але хоч самі живуть дальше від заходу, ніж ми, вони ширили тоді в нас західні поступові погляди. З того боку їх заслуга для австрийської Руси велика. Не маючи спроможности займати ся своїм народом на Україні, Українці перенесли свою дїяльність передовсїм до Галичини (в останних роках по части і на Буковину) і тут поставили на ноги слабеньку національну партию, яка тепер безпе-

речно в краю верховодить. Прослїдити вплив України на Ґаличину се вимагає окремої студиї. Так само годї коротко збути вплив публїцистики на розвій нашого письменства. Значінє наших ґазет для розвою нашої лїтератури було велике і тепер є безперечно важне, хоч не таке вже, як в давнїйші часи. Перше політична часопись заступала для інтелїґентного Русина трохи не все: і політичні часописи і наукові і лїтературні і економічні і церковні, бо інтелїґенциї було мало, на окремі спеціяльні видавництва трудно було спромогти ся, отже політичні часописи мусїли все подавати і тепер ще подають. У фейлетонах часописей друкувало ся богато лїтературних творів, а що їх звичайно не передруковували, то сї твори так і пропали для молодших ґенерацій. Було би дуже користно, як би з давнїйших ґазет видобути що лїпші твори і статї та видати їх разом. Зложила би ся з того цїла бібліотека, а так ґазети стали могилою для богато цїнних праць.

Інтересно було би також прослїдити докладнїйше дописи в давнїйших часописях, аби зміркувати, на що кореспонденти з провінциї звертали найбільшу увагу. Загально про давних кореспондентів можна сказати те, що з їх дописий не богато можна дізнати ся, що дїяло ся в краю; кореспонденти писали радше розвідки на теми н. пр. обрядовщини і и., а на рух в краю звертали меншу увагу. За те в новїйших часах, числячи так від появи Батьківщини і Дїла, дописи в руських ґазетах то безперечно найкрасший материял до істориї нашого народу. Наші часописи мали в деяких сторонах знаменитих кореспондентів, що писали цїлі студиї про свої сторони, (згадаю н. пр. дописи в „Дїлї“ про турчанський повіт в Галичинї).

Переглянувши оттак здебільшого нашу галицьку публїцистику, котра найкрасше розвинула ся, треба ще згадати про ґазети на угорській Руси і буковинській. На угорській Руси першою ґазетою була „Церковна газета“, що появила ся 1856 р. Дальші проби ввести в видавництва народну мову там не повели ся — і на угорській Руси панує тепер ще більша безвиглядна мертвеччина, як була тому 40 лїт. За те підняла ся сильно буковинська Русь. Першою руською ґазетою на Буковинї була „Зоря буковинская“ 1870 р. Відродженє нашого народу на Буковинї почало ся також великою несьвідомостию, так що Федьковича скорше зрозуміли й оцїнили в Галичинї, як на Буковинї. Тепер національна партия разом зі своїм орґаном „Буковиною“ перемогла вже

там давну мертвеччину, так що буковинська Русь приносить тепер для цілого народу невміру більше користи як угорська. Від 80-их років починає ся істория американської Руси. Там заходами о. Івана Волянського 1886 р. появила ся перша руська ґазета „Америка“. Теперішна „Свобода“ виходить правильно вже шестий рік в Монт Кармелю.

Якеж теперішне положенє нашої публїцистики?

Я вже раз згадав — і всї ми се знаємо, що вплив ґазет на публику величезний, а дуже часто навіть рішучий. Се відомо Русинам найлїпше з їх власного житя. Таку публику, яку маємо, виховали передовсїм руські ґазети, руські редактори; які були ті редактори-учителї, такі вийшли й ученики-публика.

На редактора іспиту не складає ся; дуже часто і не публїцистичний талант рішав у нас про се, хто повинен обняти редакцию руської ґазети. Наша публїцистика — хлїб дуже не певний, тому кождий Русин, хоч би і найздатнїйший до сего дїла, волїв шукати иньшого занятя з певною платнею і будуччиною. Публїцистами ставали у нас люде зовсїм припадково, дуже часто задля якогось неповодженя на иньшім полї. Виходило з того таке, що замісць мати по редакциях найздатнїйших людей, ми мали і маємо дуже часто мірноти, що й писати добре не вміють, а не то щоб розуміли своє велике завданє.

Відносини наших ґазет до публики далеко иньші, як у других народів; у нас іменно не було й нема анї одної ґазети, заложеної на грошевий інтерес. Ще нїхто з Русинів не поважив ся у нас заризикувати для такого видавництва свій власний більший капітал в надії на заробок. В останних часах маємо познаки, що деякі ґазети видають ся уже так, якби попри добро публики не забували і про своє, — з чого вийшло, що на великі блуди публики і свої дивлять ся крізь пальці — але сей обяв треба приписати не бажаню наживи (вона у нас на тім полї і не можлива), лише неясній, змінчивій політичній тактицї і страху за передплату.

Сама-ж публика не розбірчива, читає ґазети без критики, не знає, чого від ґазети жадати. Вихована головно для політики, вона читає не ті ґазети, що найлїпше ведені, лише партийні, хоч би зле ведені. Руська ґазета не зискує собі симпатиї у публики всесторонностию, іменами авторів статей, лише партийною одно-

сторонностию, майже вузкоглядностию. Русин, що в театрі або на концертї любить послухати добрих сьпіваків, за свої гроші зовсїм не жадає від ґазети, аби в нїй виступали що найлїпші публїцисти і письменники. Тому ґазети й не дуже старають ся про добрих помічників, тому й таких помічників майже годї найти. Від 1888 року почали в нас ґазети (перше Дїло) виходити що дня кромі неділь і сьвят. Але ще й тепер можна сказати, що наші передплатники, котрі в переважній части живуть на селах, щоденних ґазет не потребують, на почту посилають післанців два-три рази на тиждень, отже їм все одно, чи ґазета виходить що дня, чи що другий день. Щоденні ґазети мають рацию жити найбільше по великих містах. В таких містах ми маємо зовсїм мало читачів, щоб для них видавати щоденну ґазету; крім того в нас нема і сил і доброго материялу для дневників, нема п е в н и х платних кореспондентів та помічників поза редакциєю (н. пр. про фейлєтонї наші редакциї звичайно зовсїм не дбають, хиба що хтось з л а с к и пришле якусь річ), тому в нас можна було сьміло ще якийсь час почекати на щоденне видаване ґазет, яке тепер без грошевих клопотів не може обійти ся, бо публика не в силї удержати такі дорогі видавництва. З тої причини і технїчний бік наших ґазет, хоч, розуміє ся, значно красший в порівнаню з „Зорею галицкою“, все таки не може рівняти ся з подібними ґазетами иньших заможнїйших народів.

Одну прикмету має наша публика добру, а то, що сама помагає редакциям дописями. Тілько дописей, і то за дармо, як дістають руські часописи, чужі ґазети не дістають. Коли-ж ті дописи часто зле писані або пусті, то сему винна редакция, що їх без розбору друкує. Але на її оправдане треба сказати, що, не маючи красшого материялу, вона по неволї стає залежною від ласки кореспондентів і задля недостачі сил в редакциї рада присланому, хоч би й слабому.

Публїцисти у нас першорядні громадянські дїячі. Хоч би які прикрі відносини настали у нас, вже Русини без ґазет, отже і без публїцистів не обійдуть ся. Здавалось би, що кожда партия у нас з тої причини повинна подбати про тих своїх щоденних робітників, повинна витворити для них таке положене, щоб находили ся і молоді адепти, охочі до журналїстики. Тимчасом у нас кожда народовська партия про свою власну партийну фабрику, себ то про редакцию своєї ґазети так мало дбає, що нові робітники не то не прибувають, але й старі убувають.

Партийних фондів нема або вони дуже малі, кожда партия хоче мати свою фабрику, але на ведене її не дає стілько, як потрібно для дальшого розвою. Москвофільська преса також не стоїть помочию своєї публики, тілько посторонними запомогами.

Дальший розвій нашого народу в великій мірі залежить від часописей, значить від редакторів. Се повинні би зрозуміти так партийні провідники, як і сама публика. Тимчасом партийні провідники, хоч дуже і дуже потребують редакторів на свої услуги, всяку всячину роблять, але про своїх редакторів не дуже дбають; правда — що звичайно і не можуть; сама-ж широка публика, хоч потребує праці редакторів, довгі часи дивила ся на них, як на бездомних бурлак, і тепер ще мабуть не дуже змінила свою думку. Живуть і роблять наші публіцисти навмання, хоч для великих цілий, а працюють так гірко, як жадні иньші публіцисти, і в таких відносинах, що дуже скоро стають безпомічними і нікому непотрібними зробками. Маємо вже тепер своїх десператів-публіцистів, котрі прилюдно друком признають ся, що трохи не жалують всеї своєї роботи; а маємо і таких, що хоч до того прилюдно не признають ся, але про себе дома попадають у тяжке зневірє і, коли можуть, покидають політичне поле. І чим поважнійше дивлять ся на житє, тим гірше для них. А в тім і вся іронія долі, що публика ніколи не їсть так горячо, як їй звичайно нервові публіцисти наварять...

„Зоря галицка“ в 1848-ім роцї від 24-ого числа приняла була гасло: Русине, пізнай себе, буде з тебе! Се гасло друкувало ся потім в Зорі галицкій в кождім числї з боку від заголовка і приняло ся в публиці. Грек придумав єго тому 2000 лїт, а Русин мав „розкусити“ єго за 50 лїт. Часу мабуть було доволї, але чи Русини пізнали себе? Очевидна річ, богато Русинів пізнало себе, зрозуміли, по що живуть і для кого живуть, як члени народу; але богато Русинів ще й доси не пізнало себе і не зрозуміло мети свого житя. На сих нам годї зважати, але заразом пора вже нам для себе розширити давне гасло хоч латинською приміпкою „et respice finem“, бо коли ти, Русине, вже пізнав себе, то не „буде з тебе“, — треба ще, пізнавши себе, повести своє житє розумно в користь народу.

Осип Маковей.

Із чужих літератур.

(Детлєф фон Лїліенкрон і вго писаня).

Розпочинаючи свої розмови про виднїйші появи і змагання в сучасних літературних осьвічених народів у 1 книжці „Літературно-наукового Вістника“ я вказав між иньшим на характерний факт децентралїзації в літературах великих націй. Особливо ярко виступає се в Нїмеччинї, де обік таких центрів літературного житя, як Берлїн, Відень, Липськ і Монахів істнують і розвивають ся цїлі ґрупи писателїв, так сказати би провінціялів, що всею своєю істотою корінять ся в якійсь одній провінції, малюють її прикмети і особливости, її людей з їх традицією, способом думаня і навіть з їх диялєктом, та про те силою свойого таланту і шириною своїх провідних думок підносять ся до першорядного становища в літературі. Ми вже показали одного такого провінціяла в Ґергартї Ґауптманї, поетї par excellence шлеськім. В отсїй книжцї ми знайомимо наших читачів з деякими творами иньшого нїмецького поета, Гольштинця Детлєфа фон Лїліенкрона. Як Ґауптман глибоко корінить ся в шлеськім ґрунтї і у всїх своїх творах, сьвідомо чи несьвідомо витає в своїм Шлеську, так Лїліенкрон — усею душею Гольштинець і, так сказати, носить у своїй душі з собою свій Шлезвік-Гольштин усюди, де тілько поверне ся. Чи оповідає нам кровавї пригоди прусько-австрийської війни 1866 р., чи прусько-французької війни 1870 - 71 р., всюди мов срібні нитки в тканинї проблискують спомини єго рідної провінції, проходять перед нами авторові земляки, чуєть ся їх диялєкт. Ще повнїйше, всею душею, автор живе в своїй рідній атмосферї в своїх лїричних віршах і баллядах. Та про те твори Лїліенкрона зовсїм не мають прикмет провінціональної тїсноти анї якогось місцевого

патріотизму. Правда, ідейно вони не дуже широкі, фільозофічної підкладки, такої як Гауптманові драми, вони не мають, але про те автор має дар малювати дійсне житє, малювати єго пластично і майстерно і через те єго твори уважають ся окрасою нової нїмецької лїтератури, і залюбки читають ся по всїй Нїмеччинї.

Про житє сего талановитого писателя ми знаємо не дуже богато. Він родив ся 1844 р. в Кілю, був сином незаможного сїльського шляхтича, від дитинячих лїт любив волочити ся по степах та лїсах і покінчивши деякі школи вступив до війська, відбував довгі лїта службу по рїжних ґарнїзонах, відзначив ся в війнї з Австриєю 1866 р. і ще більше в війнї з Францією 1870—71 р. Вернувши з війни, в котрій отримав кілька ран, він виступив з військової служби і вступив до адмінїстрацийної служби в своїй тїснїйшій вітчинї Шлєзвіку-Гольштинї.

Аж в пізнїйшім віцї, маючи 35 лїт, Лїлїєнкрон почав писати. Зразу він сам мабуть не високо цінив своє писательство, хоча розпочинаючи в дозрілім віцї він від разу понаписував деякі з своїх найкращих поезий. Він друкував ті свої твори на окремих свистках і карточках і роздавав їх своїм знайомим. Аж в 1882 роцї „відкрив“ єго Едвард Енґель, тодї редактор поважного тижневника „Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes“. Діставши до рук пачку тих Лїлїєнкронових публїкаций він передрукував із них дещо в „Маґазинї“ з великими похвалами для орігінального таланту авторового, для єго пластичного і енергічного слова, єго щирости, простоти і бездоганної віршової форми.

Від того часу Лїлїєнкрон чим раз більше почав віддавати ся лїтературній творчости, вкінцї покинув урядову службу, щоби жити для лїтератури і — з лїтератури. З сего безперечно скористала лїтература, бо за тих кількананайпять лїт Лїлїєнкрон видав шість томиків оповідань і новель, сїм томиків віршів і пять драм, що запевнили йому видне місце в нїмецькій лїтературі. Менше скористав на тім сам автор. Він і доси живе в бідности, а „національна складка“ на запомогу для него, про котру ми вже згадували, видала сьмішно малий здобуток.

Є дещо таке в самім характері Лїлїєнкронового писательства, що чинить зрозумілою сю невелику участь публїки в тій складцї і з чого навіть можна би вивести користний суд про ту публїку. Лїлїєнкрон без сумнїву великий і орігінальний талант, головно лїричний, та при тім він ані на хвилю не криє ся з своїм горячим

пруським патріотизмом, не дуже симпатичним нїмецькій публїцї иньших провінций. Він завзятий монархіст і ученик Мольтке, любить війну і любуєть ся в військових парадах, дефілядах, штурмах і комендах. Єго живе, людське чутє лагодить по троха страшні малюнки воєнних жорстокостей, та все таки той запал до воєнного „ремесла", яким без сумнїву дихають Лїлїєнкронові оповіданя і богато єго віршів, дають не надто високе сьвідоцтво єго чоловіколюбности. При тім він аристократ, наскрізь „юнкер" і може й се було причиною, що демократична та поступова нїмецька публїка не надто запалюєть ся до него.

Головна сила і краса Лїлїєнкронової поезиї в єго віршах. Він лїрик, незрівнаний маляр хвилевих настроїв. Немногими майстерними штрихами він уміє незвичайно сильно і пластично віддати і тишу та чари лїтнього вечера серед степу або на морськім березї, і перший подув весни і спеку півдня і красу широких ланів і мелянхолїю безбережного снїгового поля. Житє природи і маґічний вплив єго на душу і настрій чоловіка, отсе головний зміст єго поезиї. Та є у него й ширші, глубші акорди, вибухи пристрасти, малюнки суспільних відносин, людського щастя і людського горя. Одним із найкращих єго творів є коротесенька поемка „Hochsommer in Walde", котру тут подаємо перекладом, жалкуючи тілько одного, що наш переклад не в силї передати всего богацтва мови і мельодийности ориґіналу.

„Пять день я обіду й вечері не їв.
Нї грошей, нї працї... далеко домів...
Без працї... лиш голод... Недоле тяжка!
Плети ся, хили ся без хлїба шматка!"

Чого сей челядник у лїс повернув?
Чим лїс таким зимним на него дихнув?
Чом висить розпука і сум на чолї?
Чом очи блукають з гилї до гилї?

Ховаєть ся сонце, тихесенько скрізь,
Лиш дрозд десь засвище і шепчеть ся лїс.
А що там та ива край лїса гойдає?
Вона чоловіка в гильках укриває.

Убогий клуночок на шнур він скрутив,
Ним шию і горло і карк охватив,

І скочив до долу — лиш хвильку трепав ся,
І з сонечком ясним на віки розстав ся.

Роса єго мочить і сонце встає.
Ось иволга свище, зазуля кує.
Житє скрізь і радість, мов так тому й буть,
Байдуже шепочуть вітри і гудуть.

Ось з лїса лїсничий по стежцї вертав,
Повислого вглядів і зараз відтяв,
До властий громадських дав знати мерщій,
Жандарми приспіли і два копачі.

Комісар в цилїндрі, нотатку вийма
І пише: „Забійства й рабунку нема!“
Гей, трупа в трупарню! Кладіть на дрючки,
На цвинтар у кут, де готові ямки!

А що того трупа нїхто тут не знав,
Він тілько число „триста десять“ дістав.
Триста девять таких же пісок уже вкрив...
Чи справдї-ж нїхто їх не знав, не любив?

Таких віршів, надиханих щирою симпатиєю і співчутєм до бідних та нещасливих у Лїлїєнкрона не богато. Він поет субєктивний і найрадше, найкрасше малює власні пригоди, зворушеня власної душі. І в єго одинокій більшій поемі, що має титул „Poggfred, ein kunterbuntes Epos in zwölf Kantussen“ найкрасші — чисто лїричні місця.

Лїлїєнкронові новелї також наскрізь особисті, немов вирівки з єго дневника, мов ескізи з подорожної мапи великого артиста — дещо ледво начеркнено, а дещо підведено яркими колїрами та при тім огріто теплим, щиро-людським чутєм автора. Він не фільозофує, не аналїзує — рідкість між Нїмцями, але уміє бачити ясно, виразно, як бачить тілько вправний стрілець; уміє схарактеризувати всяку ситуацию коротко і докладно, мов рапорт воєнного коменданта. Вже з тих невеличких оповідань, які ми подали тут в перекладї (вони виняті з книжки „Kriegsnovellen“) читач може добре пізнати писательську манєру Лїлїєнкрона. Крім дрібних оповідань, виданих окремо в збірках „Der Mäcen“, „Eine Sommerschlacht“, „Unter flatternden Fahnen“, „Krieg und Frieden“ і „Kriegsnovellen“. Лїлїєнкрон написав ще довшу повість „Breide

Hummelsbüttel"; се один із єго найперших і найслабших творів. Єго драми („Arbeit adelt" 2 дії, „Knut der Herr" 5 дій, „Die Merovinger" 5 дій, „Die Rantzow und die Pogwisch" 5 дій, „Der Trifels und Palermo" не здобули собі признаня; їм бракує драматичного нерву і глубших провідних думок. В минувшім році видано окремою книжкою вибір єго поезий (Ausgewählte Gedichte) і два томи повної збірки єго віршів, котрим автор дав характерні назви „Kampf und Spiele" і „Kämpfe und Ziele". Друкує ся єго повість „Mit dem linken Ellenbogen".

Лїлієнкрон не належить властиво до жадної літературної школи, не кермує ся ніякою естетичною доктриною і дбає тілько про те, щоби єго писанє виявляло як найвірнїйше і найплястичнїйше єго власну індівідуальність, єго власну душу і вдачу. А що та єго індівідуальність симпатична, повна енерґії і сили, так і дихає здоровлєм, бажанєм праці і житєвих радощів, можна сказати, щаслива серед свойого скромного окруженя, то й твори єго роблять приємне вражінє, додають читачеви енерґії і охоти до житя. У Лїлієнкрона нема анї тїни песимізму, анї слїду якого небудь внутрішнього розладу і розстрою. Він найповнїйший контраст до тої школи літературних декадентів, ібзенїстів і нїцшіянців, що в остатніх часах наповнюють літературу запахом йодоформу і надають їй подобу клїнїки. Можна тілько одному дивувати ся, як се стало ся так, що власне нїмецькі модернїсти признають Лїлієнкрона одним із своїх, одним із проводирів своєї фалянґи. Здаєть ся, що він тілько одним боком зближуєть ся до них — своїм різким, свобідним індівідуалїзмом.

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОҐРАФІЯ.

— У Київі з нагоди Шевченкових роковин в Літературно-артистичнім товаристві уряджено концерт; публики було богато, концерт пройшов в дуже ентузіястичнім настрою. З програми зазначимо: п. Косачівна віддеклямувала свої вірші про від'їзд Дорошенка до Москви; рефератів було два — О. Конїського про сьвітлі дні в житю Шевченка (друковані в нашім Літ.-Наук. Вістнику кн. II, відчитано в росийськім перекладі) і О. Черняхівського про літературну і наукову діяльність в Галичині.

— Д. Шенрок, що зробив собі імя в росийській літературі великою біоґрафією Гоголя (вийшов недавно IV том), заходить ся тепер коло біоґрафії Кулїша.

— На засіданях виділу товариства ім. Шевченка, що відбули ся 23 і 30 марця с. р., принято до відомости, що радник Т. Ревакович дарував до бібліотеки товариства 95 томів переважно комплєтів ріжних часописей; що п. Кибальчич з Лубен прислала до музея три оригінальні листи Т. Шевченка; д. С. прислав для бібліотеки перше виданє Енеїди Котляревського з 1798 року, а сербський конзуль у Відни з порученя сербського короля роскішно видане Євангеліє князя Мирослава з XII століття, котре король казав видати, дістави єго від черців на памятку свого побуту на Атонській горі. — В обмін виданями з Товариством увійшли краківська академія наук і московське історичне товариство. До намісництва вислано поданє о затвердженє зміни статута товариства. Референтом до виділу історична секция товариства вибрала проф. Ол. Колессу.

— На засіданю фільольоґічної секциї товариства мав проф. Волод. Шухевич дня 30 марця с. р. відчит про сьвітогляд Гу-

цулів (лєґенди про Бога і чорта, пєршіх людий, потопу сьвіта, Соломона, повстанє всякої твари, сонце, місяць, зорі, веселку, град, вітер, небо і пекло). — Тогож дня на засіданю історично-фільозофічної секциї читав д. Стефан Томашівський свою працю про народні рухи в Галичинї 1648 р.

— Конкурс на написанє популярних відчитів для читалень оголошує центральний виділ товариства „Просьвіти“ у Львові. Відчит, котрого обєм не може перевисшати 1 аркуша друку, може бути з якої-небудь галузи науки н. пр. з ґеольоґії (про землю), про богатства землї в Галичинї і їх використовуванє, з астрономії, з медицини, про заразливі хороби, які ширять ся в поодиноких сторонах Галичини, з економії, з поля руського письменьства, істориї рідного краю та иньші. Преміюватись будуть відчити звичайною премією від аркуша друку. Рукописи просить ся надсилати до центрального виділу товариства „Просьвіта“.

— Редакция „Дїла“ друкує тепер у своїй бібліотецї роман Е. Л. Бульвера п. з. „Останні днї Помпеїв“.

— Нову руську часопись на Буковинї під заголовком „Руска Рада“, видає черновецьке товариство „Руська Рада“. Часопись ся має на ціли ширити просьвіту і науку між буковинськими селянами, має осьвідомлювати їх політично, і стати орґаном, в котрім могли би вони упімнути ся про свою кривду. Виходить два рази на місяць. Передплата виносить 1 злр. 50 кр. річно.

— Угорську Русь так характеризує кореспондент „Дїла“ з Угорщини (ч. 82): „Наші сьвященики, — одинока руська інтелїґенция на Угорщинї — замісць опікувати ся своєю паствою, старають ся бути добрими Мадярами. По прикладу свого епископа гонять за ордерами, а бодай за якими-небудь відзнаками за свої мадярські проповіди по чисто-руських селах. Нема такого села, що не було би задовжене по шию, — нема села, хоч би найменшого, де не було би 4—5 коршем та двох трох жидів-лихварів. Але такого села, де була би читальня, також нема. На що читальні? Чи не досить селянинови календаря раз на рік, в котрім пишають ся образки наших „проводирів“ в мадярськім строю, з шаблею і в чако?... А позичкові каси, сполки, крамниці? Де там! і про се не дбають“. — До тих слів кореспондента мусимо додати, що тепер на Угорщинї виходять три ніби-руські ґазети: давнїй Листок, від двох літ що два тижні Наука „поучительна новинка для угрорусскаго народа“ (орґан товариства

сьв. Василя вел. в Унґварі), а сего року само угорське правительство видає для Русинів що тижня часопись „Недѣля, поучительно-газдовская новинка для угрорусскаго народа“. Виходить у Будапештї. „Чтобы на (!) нашу Недѣлю кождый, и найхудобнѣйшій человѣкъ предплатити моголъ (!), цѣна предплаты на цѣлый рокъ будетъ токмо 1 зр. 50 кр.“ Ціна справдї дуже мала. Часопись ілюстрована. І Наука і Неділя могли би сповняти своє завданє хоч по части, коли біда в тім, що в них мова просто нїгде „нечувана“, нї в минувшинї нї тепер.

— В Стрию дня 28 цьвітня відбув ся перший (сего року) в Галичинї концерт в память сотних роковин відродженя українсько-руської лїтератури. Проф. Колесса мав відчит про остатних 100 лїт нашої лїтератури.

— В чеськім видавництві Ярослава Квапіля Světova knihovna (Сьвітова бібліотека) вийшла повість Івана Франка „Boa constrictor“ в чеськім перекладї (числа 28—29 бібліотеки, ціна 20 кр.).

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, рік VII, том XXII. Книжка II за рік 1898. Зміст: 1. Забутий український віршописець XVII віку, написав др. Іван Франко (ст. 1—16). — 2. Примітки до історії козачини, написав Михайло Грушевський (1—14). — 3. Руські оселї в Бачцї (в полудневій Угорщинї), написав Володимир Гнатюк (1—58). — 4. Miscellanea: а) Печатка міста Константина з Звенигорода, подає М. Грушевський; б) Причинок до галицько-руської бібліоґрафії 1848—1849 р., подає др. Іван Франко (1—10). — 5. Наукова хронїка; Огляд західно-европейської лїтератури по культурній і полїтичній історії, історії лїтератури та штуки в 1897 р., подає др. Мирон Кордуба (1—42). — 6. Бібліоґрафія, рецензії і справозданя (1—54). — 7. З Товариства: Загальні збори 2 лютого 1898 р. (1—3).

Про розвідки дд. Франка і Гнатюка дивн низше; статя М. Грушевського написана з поводу книжки: „Бесїди про часи козацькі на Українї“ і близше застановляєть ся над питаннями про початки козацтва і Баторієву реформу. Новий розділ в пляні Записок становить огляд наукової лїтератури по всесьвітній історії

з помічними науками та історії літератури й штуки, давно вже заповіджений редакцією. В віддїлї бібліографії видаєть ся богатством змісту рецензия дра Франка про біографію еп. Шумлянського.

М. Грушевський: **Анти** (Ἄνται, Antes), **уривок з історії України-Руси,** ст. 16 (відбитка з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXI).

Огляд звісток про Антів і вивід, що звістки про них належать до українсько-руської кольонїзації.

Ол. Лотоцький: **Суспільне становище білого (сьвітського духовенства на Україні й Росиї XVIII в.,** ст. 46 (відбитка з XXI тому Записок).

Інтересно написаний огляд становища духовенства, особливо сьвященників, супроти росийського центрального уряду, місцевої адмінїстрації й своєї духовної зверхности; росийські порядки інтересні з огляду на вплив, який мали на переміну українських.

В. Будзиновський: **Жнива у всхідній Галичині й Буковині.** На основі дат в Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums 1896 і 1897 ст. 36 (відбитка з XXI т. Записок). Ціна 25 кр.

Статистична розвідка, на більшу половину занята статистичними таблицями; на підставі урядових дат автор висьвітляє великі ріжниці між продуктивностию рільництва східньої Галичини та Буковини в порівнаню з західними землями австрийської держави, і в самій Галичині та Буковині між рільничим господарством більшої та дрібної власности; ріжниця виходить дуже велика.

Др. І. Франко: **Забутий український віршописець XVII віку,** ст. 16 (відбитка з Записок т. XXII).

Огляд гномічних віршів Діоптри Дубенського ігумена Виталїя, автором котрих, бодай до певної міри оригінальним, можна уважати сього Виталїя.

В. Гнатюк: **Руські оселї в Бачці** (в полудневій Угорщині) ст. 58 (відбитка з Записок т. XXII).

Дуже інтересна етнографічна студия про руські кольонії в комітаті Бач-Бодрог, що в сумі мають яких 12—13 тисяч Русинів, виходців з угорського карпатського підгіря. Автор пише на підставі відомостей, зібраних в науковій подорожі, що зробив він минулого року за підмогою Товариства. Численні тексти ілю-

струють оригінальний українсько-руський діялект сих кольоній. — *М. Г.*

Показчик до Записок наукового товариства імени Шевченка. Томи I—XX. Роки 1—VI. У Львові, 1898. Сторін 66, 8-ки. Ціна 30 кр.

У пятьдесяту річницю знесеня панщини і відродженя галицкої Руси. Написав Любомир Селянський. У Львові 1898. Під сим заголовком появила ся 215 і 216 з черги, а 3 і 4 за 1898 рік книжечка товариства Просьвіти, сторін 103, малої 8-ки. Ціна 25 кр. Автор поділив свою працю на три части: в першій бесіда про панщину до 1848 року, в другій про відродженє галицької Руси і знесенє панщини, в третій про найважнійші події по 1848 році до нині. Цілий сей материял подає автор у формі розмов або на гостині у господаря або в читальни, а річ поясняють сьвященик, професор або і селяни із свого досьвіду. В тексті два портрети: цісаря Фердинанда і Франца Йосифа. На початку книжочки подано розвідку „Фонетика і етимольоґія, письмо Грицька Науки до Івана Політики“, бо по ухвалі остатного загального збору членів Просьвіти ся книжка вийшла перша фонетичною правописию.

Про панщину і її знесенє 1848 року. Написав др. Іван Франко. Коштом і заходом товариства Просьвіта. У Львові 1898. Стор. 135, ціна 30 кр. Крім популярної книжки Селянського видала Просьвіта ще й сю працю д-ра Франка про панщину — для інтеліґенції.

Процесъ Исуса Христа, юридична розвѣдка дра Андрѣя Чайковского. Накладомъ комітету будовы новои парохіяльнои церкви въ Тернополи. Тернопіль, сторін 31, 16-ки. Ціна 15 кр. Єсть се правнича студия написана на підставі сьв. письма, страстних евангелій, праці Ренана і деяких теольоґічних творів.

Бібліотека для рускои молодежи, пôдъ редакцією Юліяна Насальского. Рôкъ V. Выпускъ XVII. Томъ XXVII. Пô ховзкôй дорозѣ, оповѣданє для молодежи. Написавъ Александеръ Серончковскій. Коломыя 1898. Сторін 68, 16-ки. — Томъ XXVIII: I. Перлы въ глубинахъ, Франца Валюшка. Авторизованый перекладъ зъ ческого Плятона Карпиньского. II. Колядники. Написавъ Стефанъ Пятка. III. Вôльховый король. Пôсля Ґетого Der Erlkönig. До снôвъ молодости. Поезиї Евґ. Мандичевского. Коломыя, 1898. Сторін 75, 16-ки. Ціна обох томиків 28 кр.

Новй землѣ, романъ въ двохъ частяхъ, Г. П. Данилевского. Бібліотека Дѣла, том LX. У Львовѣ 1897, сторін 327, 8-ки. Ціна 1 злр. 20 кр. Попередні два томи були:

Кудеяръ, исторична хроніка въ трехъ частяхъ Николы Костомарова. Львів, 1897. Бібліотека Дѣла, том LVIII. Сторін 349, 8-ки. Ціна 1 злр. 50 кр. — і

Королѣ на выгнанію. Романъ Альфонса Доде. У Львові, 1897. Бібліотека Дѣла, том LIX. Сторін 158, 8-ки. Ціна 60 кр.

Новый законъ дороговый, пояснивъ Дръ Д. Савчакъ. Передрукъ въ „Свободы". Львовъ 1898, сторін 32, 16-ки. Ціна 10 кр.

Тайны покуты въ свѣтлѣ страстей Христовыхъ. Зъ нѣмецкого пôсля Г. Кольберґа въ Фрауенбургу. Константинъ Целевичь, душпастыръ въ Розточкахъ. Львів, 1898, сторін 61, ціна 50 кр.

Бібліотека музикальна М. Копка. Часть церковна. 1. с в. Литургія. Число 1. Перемишль, 1898. Сторін 25, ціна 20 кр. — Ч. 2. На Рождество Хрістово. Сторін 16, ціна 15 кр. — Ч. 3. Воскресеніе Хр., сторін 32, ціна 30 кр.

Збирныкъ украинськихъ писень, для хору уложывъ А. Н. Артемовскій. Видане книгарні Льва Ідзіковського в Київі, Крещатик N. 29. Перший десяток, другий і третій по 50 кр. Київ 1897.

На городѣ, коло броду... Слова Т. Шевченка. Музыка Я. Лопатинского. Львів, в книгарні Ставропигійскій. Ціна 45 кр.

Квартети мужеськi. Серія друга. **Козаки в піснях народних.** Хор мужеский, уложив Філярет Колесса. Львів, 1898. (Пісні: Ой гук, мати, гук!, Біда тому козакови, Ти козаче-соболю, Ой на горі жито, Ой Морозе, Морозеньку, Про Ничая, Ой їхали козаки з обозу, Ой їхали козаченьки і Гей там на горі — разом 10 пісень).

Куда ти йдеш? Сольо тенорове з супроводом фортепіяна. Слова Ю. О. Федьковича. Музика Романа Ганінчака. Ціна 25 кр. Львів.

Бескидъ. Думка и коломыйки на фортепіанъ З. Г. И. Львів. Ціна 50 кр.

Підручне видавництво Львівского Бояна. Гей по горі. Слова Ю. Федьковича, музика М. Вербицкого, на хор мішаний переложив Ф. Колесса. Львів 1898, ціна 20 кр. — Украї-

їньскі обрядові пісни: „Веснянки“, 2-гий вінок. На хор мішаний уложив М. Лисенко. Львів 1897. Ціна 50 кр.

Збірникъ церковно народныхъ пѣсень. Составили о. Викторъ Матюкъ и о. Ѳеофилъ Луцыкъ. Перемышль 1897. Выпускъ I. Сторін 32, 16-ки. Выпускъ II. Перемышль 1897. Сторін 31, 16-ки. Сей збірник пісень з нотами коштує по 10 кр. за випуск.

Перегляд фейлєтонів часописей:

Дѣло, 1898 р. числа 1—80.

Гаврило Чорнїй, оповіданє Т. Ветлини (чч. 1—5 і 7—13). — Мручок. Із записок моряка — О-ого (ч. 14). — Наукова дїяльність Тов. ім. Шевченка в рр. 1896 і 1897 (чч. 16 і 17). — Промова проф. Ілї Кокорудза на концертї в день загальних зборів Просьвіти (ч. 19). — Никола. Із записок моряка — О-ого (ч. 20). — Тиса — оповіданє К. Міксата (чч. 21 і 22). — Ми нарід старо-культурний — Я. О-ого (ч. 23). — — 1848—1898, поезия В. Щурата (ч. 24). — І се і те і оне — Василя Соколівського (ч. 25). — З хронїки Бродів (ч. 26). — Письмо з Сухум-Калє — К. Устияновича (ч. 27). — Президент мінїстрів снїдає — Кольомана Міксата (ч. 28). — Голос пересторогы Поляка поданий своїм землякам. По брошурі Юрія Красковского, виданій в Кракові 1898 р. п. з. Głos przestrogi dla naszych politycznych melomanów (чч. 29 - 32). — Масковий баль. Із записок моряка, Я. О. (ч. 33). — Село Жовтанцї в окрузї жовківськім — Василя Чернецького (ч. 34). — З поезий Марка Муравы (чч. 35, 42, 47, 55, 62, 72 і 75). — Лютова революция в Парижи (ч. 36). — В погони за красою — Пл. К. (ч. 37). — Битва, нарис з природи Ольги Кобилянської (чч. 43—46) — передрук з черновецької „Буковини“ 1896 р. — Відень від 13 до 15 марта 1848 р. (чч. 49 51 і 52). — „До Бразилії“ — оцїнка образу з народного житя Л. Лопатинського (ч. 53). — Мартова революция в Берлинї 1848 р. (ч. 54). — Письмо з Сухум Калє — Корнила Устияновича (ч. 55). — Баварська Помпадур — Льоля Монтец (чч. 56 і 57). — Язык малоруский в галицких ґімназиях — причинок до статї Мордовця у відповідь Биржевымъ Вѣдомостямъ, Івана Вишати (ч. 58). — Потреба різьбарско-малярского товариства — Якима Долгого, цер-

кованого різьбара в Тисьменици (ч. 60). — В чім лежить вищість англьосаської раси? — Дра І. Олескова (ч. 63). — Зперед сорок і вісїм лїт (ч. 64). — Чи можна у нас духовника против єго волї пенсіонувати? — Дра Михайла Зобкова (ч. 66). — Тихий але ревний патріот — М. З. (чч. 67 і 68). — Тарас Шевченко. Промова проф. д-ра Олександра Колесси, виголошена на 37-их роковинах смерти поета у Львові д. 4 цьвітня 1898 р. (чч. 69—71). — Слово від академічної молодежи, виголошене студентом Стеф. Томашівським на Шевченкових вечерницях у Львові (ч. 69). — Для добра люду і краю. Розвідка о краєвім промислї Любомира Селянського (чч. 71—74). — Вступне слово В. І. Масляка на Шевченківськім вечері в Станїславові дня 14 марця 1898 (ч. 74). — Воскресенє, оповіданє Поля Бурже (ч. 75). — Він і вона. Гумореска Ольги Кобилянської, передрукована з черновецької „Неділї“ 1895 р. (чч. 77—80). — В'їзд Хмельницького. Образ Миколи Івасюка. Замітки Б. Л. (ч. 80). — Промова проф. Волод. Левицкого на Шевченківських вечерницях в Тернополи (ч. 82).

Руслан, 1898 р. чч. 1—80.

Іван Смакушевський, оповіданє (чч. 1, 4, 5 і 8). — Літературно-науковий Вістник. Оцїнка першої книжки, річника першого — д-ра К. Студинського (чч. 9 і 10). — Св. о. Папа Лев XIII а Русь, відчит питомця п. Куницького в духовній семінарії у Львові (чч. 11 і 13). — З великодушности, ескіз І. Потапенка (ч. 21—22). — Історія поцїлуя, Вартоломея Сальочого, переклад з мадярського (чч. 23—25, 32—33 і 35). — „Літературно-науковий Вістник“, оцїнка книжки І і ІІ, (чч. 24—26). — Критичні мінїятури: Григорий Хведорович Квітка — П. Нагідки (ч. 36). — Клятьба, поезия Наума Чермака (ч. 36). — Сорокатий песик, сучасна небилиця — з анґлїйського (ч. 38). — Руcько-українська перекладна поезия. Оцїнка пересьпівів Павла Граба п. з. „Доля“ (чч. 39—41). — „Щоби Галя була молодшою!“ Монольоґ з нїмецького (ч. 42). — Непоправний, посмертний спомин, з французького (ч. 43). — Як я став полїтиком? Автобіоґрафія (чч. 45—48). — З сїльских образків: Емігрант, оповіданє з житя люду написав Д. Л. (чч. 49—51, 53—54, 58—59, 62, 65 і 67). Літературні новини: Літературно-на-

уковий Вістник, книжки І—ІІІ, оцінка (чч. 56—57). — Анархістка, оповіданє Дон Карлоса (з німецкого, чч. 68 і 70). — Орел, оповіданє Богдана Сонішника (чч. 72, 77 і 79).

Народна Часопись, 1898 р. чч. 1—80.

Остров з закопаними скарбами, повість з анґлійського Р. Л. Стівензона (чч. 1—6, 11—18, 28—44). — Вінета, оповіданє з данського — Зельми Ляґерлєф, (чч. 7—10). — Найстарша і найбільша держава або Хіна, єї минувшість і теперішність. Ілісля Гессе Вартеґґа, Е. Вольфа, ґр. Б. Сеченї'ого і других зладив К. Вербенко (чч. 22—27, 60—64, 69—72). — Виклятий, оповіданє з фінського Юані Аго, (чч. 45—49). — Мамин син, повість з німецького Артура Цаппа (чч. 50—59, 65—68, 73—75, 77 і дальші). — Антилї і Багама (ч. 76).

ОПОВІСТКА.

Член редакцийного комітету д. Олександер Борковський повідомив нас, що з причин від нього незалежних не може дальше належати до редакцийного комітету Літературно-Наукового Вістника.

Сучасна Анґлія.

Нарис розвою її політичного житя 1814—1896 рр.

Ш. Сенъобоса.)

III. Демократична Анґлія.

Виборча реформа 1867 р. перемінила склад усеї виборчої машини і через те перемінила умови політичного житя в Анґлії. До голосу допущено величезну часть людности; не стало „неспорних“ виборів; по містах і місточках робітники здобули більшість голосів. Майже всюди виборці чинять масу народню; їх занадто богато, щоб можна було підкупити їх або нагнути по волї якогось пана.

Партиї мусїли підладити ся до сеї демократичної переміни. Вони переняли звичай вироблений демократиєю Сполучених Держав — зорґанїзувати постійне товариство для ширеня пропаґанди і кермованя дїяльністю партиї в часї виборів. В парлямонтї була вже партийна орґанїзация; кожда партия мала там свойого признаного проводиря (leader) і своїх „наганячів“ (whippers-in), що мали стягати членів партиї на засїданя. Парлямент задержав свої давнї звичаї; посольських диет не було, голосованє особисте (через перехід на один або другий бік салї); посли мусїли займати ся своїми приватними справами і задля того часто виїзджали з Льондона; коли мало бути голосованє, треба було скликати їх.

*) Див. IV і V книжку.

Кожда партия від тепер творить відповідну орґанїзацию, щоби згуртувати виборців, завязує постійний центральний комітет і місцеві комітети. Лїберальна партия дала привід загодячи свою орґанїзацию з центром у Бірмінґемі; консерватисти пішли за сим прикладом. Так само, як і в Сполучених Державах, виборчі проґрами зробили ся партийними маніфестами; кожда партия пильнувала висловити свою проґраму короткою і досадною формулою, що мала бути боєвим окликом її сторонників.

Посли зробили ся більше залежні від виборців, парлямент став ся правдивою репрезентациєю народа. Парламентарне правлїнє зробило ся правильнїйшим; палата послів є одинокою найвисшою владою в краю; нїяке міністерство не пробує урядувати без більшости.

Партиї лишили ся на давнїм ґрунтї своєї дїяльности. Консерватисти все ще шукають собі опори в виборцях ґрафств у Анґлії, себ то по селах, де все ще верховодить анґлїканський клир і шляхта. Лїберальна партия опирає ся на виборцях міст і місточок, особливо в промислових округах північної і західної Анґлії; за нею стоять також анґлїйські дїссіденти, противники клиру і майже вся Шотляндия, край на скрізь демократичний; її виборчі сили побільшали дуже. Але в парламентї вона перемінила ся. Давні віґи-аристократи, вороги робітників, помалу вимерли; настало нове поколїнє радикалів із буржуазиї, вибраних робітниками, з демократичною проґрамою. Анґлїйська система голосованя релятивною більшістю без бальотованя змушує противників консерватизму злучувати свої голоси на одного кандидата і не допускає твореня окремої радикальної партиї. Лїберальна партия зробила ся постійною коалїциєю старих лїбералів з радикалами і звільна дійшла до того, що приняла радикальну проґраму. Провідник лїберальної партиї Ґледстон, що розпочав свою карієру як консерватист і прихильник Піля, через сю неперестанну еволюцию дійшов аж до радикального ґрунту.

Консервативна партия лишила ся при своїй політицї: не допускати доки тілько можна нових реформ, але не поборювати нїколи реформ уже доконаних. Та й вона набрала більше демократичного вигляду.

Консервативне міністерство, котрого головою, по уступленю льорда Дербі, від лютого 1868 р. зробив ся Дізраелї, держало ся без більшости до кінця 1868 р. Для вибору нового парляменту

треба було зладити нові виборчі реєстри відповідні до закона з 1867 р.

Вибори переведені на основі зміненого закона дали велику лїберальну більшість (387 голосів против 271), до котрої послів достарчили місточка і Шотляндия. „Адолляміти“ (віґи-аристократи) щезли. Лїберали, вибрані коалїциєю лїберальних виборцїв з радикалами, прибули з проґрамою реформ виложеною перед виборцями, чи навіть з двома проґрамами. Ґлєдстон, лїберальний консерватист, проводир лїберально-радикальної коалїциї, промовляв головно за реформою Ірляндиї. Брайт, проводир радикалів, добивав ся надто безплатної науки в людових школах, аґрарної реформи, тоб то наданя селянам по троха землї, скасованя мита наложеного на чай і на цукор, щоби дати робітникам „дешеву вечерю“, і зменшеня видатків на військо та на воєнні кораблї.

Як по 1832 роцї, так і тепер виборча реформа оживила парлямент, і лїберальна більшість узяла ся робити цїлий ряд реформ, аби вдовольнити своїх ірляндських і радикальних союзників.

Ґлєдстон розпочав від Ірляндиї. По голодї і еміґрациї 1848 р. Ірляндцї довгий час були пригноблені, без полїтичного житя; про них якось забули в Анґлїї. Тимчасом повстала нова народня партия при помочи Ірляндцїв, що осїли в Сполучених Державах. З разу вона повстала в формі тайного товариства, з присягою і засїданями по ночи, з символїчною хоругвою і з назвою „Fenians“ (назва взята з казочної істориї Ірляндиї). Се була революцийно-республїканська партия, що хотїла завести в Ірляндиї республїку при помочи оружного бунту против Анґлїї. Вона числила на американських Ірляндцїв, що служили вояками в обох арміях в часї сецесиї, а надто надїяла ся перетягти на свій бік ірляндських вояків, котрих було дуже богато в анґлїйських полках. Ірляндська людність потайно піддержувала сей рух, а в 1861 р. були навіть великі демонстрациї на честь национальних мучеників.

Правительство захопило тайну друкарню фенїянської ґазети, поарештувало і позасуджувало проводирів партиї (1865 р.). Але партия зорґанїзувала ся. Фенїянцї з Сполучених Держав пробували напасти на Канаду. Прибувши з Америки деякі Фенїянцї, офіцери і вояки американської армії, взяли ся приготовлювати в Ірляндиї загальне повстанє (в мартї 1867 р.), але воно не вдало ся. Фенїянцї пробували робити свою роботу і в Анґлїї; один із них, американський ґенерал Келлї, зробив змову — ви-

красти оружє з арсеналу в Честері, але його зловлено і вислано з краю. Купа Феніянців кинула ся на повіз, котрим везено його, і увільнила його; трьох людей із сеї купи зловлено і покарано смертю, а Ірляндці величали їх як мучеників. Иньшого феніянського ґенерала заперто в тюрму коло Льондона; Феніянці пробували розбити її (1867 р.).

Сї пригоди звернули увагу Анґлічан. Ґледстон заявив, що в Ірляндиї конче треба реформи. Так само як Піль в 1845 році він не думав іти на руку революционерам і признати їм автономію, але тілько заспокоїти масу людности, духовенство і селян. По єго думці треба було довести до того, щоби закони шановано так само в Ірляндиї, як і в Анґлії. Щоби людність шанувала ті закони, вона повинна любити їх, а щоби могла полюбити їх, мусить упереду переконати ся, що закон її добродій, а не ворог.

Відповідно до сеї програми міністерство перевело в парляменті дві реформи.

1. Воно відібрало анґліканській церкві в Ірляндиї характер державної церкви, касуючи її право суду над католиками і право побираня десятин. Уряд викупив її маєтности за 16 мілїонів ф. шт. і поділив сю суму на три части: найбільшу віддано анґліканській церкві, що зорґанізувала ся як корпорация без офіцияльного характеру, другу (найменшу) обернено на запомоги для двох иньших церков у Ірляндиї, пресвитеріянської і католицької, а третя пішла на публичні фонди (на шпиталї і притулки для вбогих). Се не було радикальне поступуванє; анґліканській церкві в Ірляндиї полишено ще її будинки і вона все ще була дуже богата; але реформа усунула офіцияльну нерівність церков, образливу для більшости (1869—1871 рр.).

2. Щоби поліпшити житє селян, міністерство перевело в парляменті ґрунтовий закон (landa te) в 1870 році. Сим законом надано законну силу звичаєви, що виробив ся в провінциї протестантській Ульстері, де властитель не міг зігнати з ґрунту селянина, поки не заплатив йому відшкодованя і не звернув усїх видатків поробленых на меліорацию землї. Розширено се ульстерське „право арендаря“ на три католицькі провінциї; була надія, що се забезпечить ірляндських селян від викидуваня. Але ся постанова мало помогла. Властителї все ще мали можність робити вільні контракти найму своїх ґрунтів, а в тих контрактах ні-

коли не хибло того застереженя, що державець добровільно зрікає ся добродійства нового закона.

В тім самім часі для боротьби з революціонерами правительство дало ухвалити „каганцевий“ закон, котрим у всій Ірляндиї заведено стан облоги.

Щоби вволити волю радикалів, ліберальне міністерство перевело в парляменті реформу елементарної осьвіти в Анґлії. Давні ліберали задовольняли ся субвенціями для приватних шкіл. Законом з 1870 року заведено обовязкову елєментарну осьвіту. Всюди, де не вистарчали приватні школи, уряд мав право іменувати шкільні комісиї (school board), вибрані оподатковаными горожанами. Така комісия мала право наложити податок на збудованє і удержуванє публичної школи, зобовязати родичів, щоби посилали дітей до школи і увільнювати бідних від шкільної оплати.

Ті публичні школи мали бути безконфесийні, але там вияснювано Біблію. Центральний шкільний комітет зробив ся чимсь в роді міністерства просьвіти, маючи метою орґанізувати і завідувати школами. Наука в тих школах була безплатна, обовязкова і сьвітська, але обік них істнували школи платні, фахові і конфесийні.

Міністерство скасувало давній звичай анґлійської армії продажности офіцерських ранґ. Властиво самої ранґи не куповано, але офіцер, що хотів авансувати, мусів заплатити за димісию свойого попередника. Парлямент ухвалив закон, котрим знесено сей звичай, та палата льордів відкинула сю ухвалу. Тоді міністерство перевело реформу адмінїстрацийним способом, забороняючи куповане димісий (1871 р.).

В кінці міністерство сповняючи обіцянку дану радикалам, зреформувало сам сей спосіб голосованя. Ще від 1832 р. радикали даремно добивали ся тайного голосованя, щоби зробити виборців незалежними від усякого натиску аристократії і клиру. Реформа з 1857 р. лишила була старий порядок устного голосованя; старі партиї держались його, бо воно давало спосіб властителям контролювати голосованє їх державців. Боронено його теоретично тим, що, мовляв, голосованє — діло публичне, то повинно бути й явне. В кінці ліберальна партия зважила ся завести бальотованє (голосованє картками, тайне). Не принято франзузької форми індівідуального голосованя, але принято спосіб витворений анґлій-

ською демократичною кольонією Вікторією в Австралії. Виборча комісия друкує спільну картку, на котрій містять ся імена всіх кандидатів; кождий виборець діставши сей реєстр, зазначує окремим значком того кандидата, на кого подає свій голос.

Міністерство Ґледстона хотїло ще завести в Ірляндії сьвітський університет (1873 р.), але більшість не згодила ся на се і відкинула проект.

Робітники, що допомогли до вибореня виборчої реформи, зажадали реформи закона про товариства. Їх фахові синдикати, тоб то ремеслові звязки (Trade unions) були тілько толєровані, але не признані законно; закон з 1825 р. позволяв союзи між робітниками, але з такими застереженями, що мирові судиї при їх відповіднім толкованю засуджували в тюрму кождого робітника, котрий докоряв своїому товаришеви, коли сей не приступив до страйку. Старий закон в самій термінольоґії „майстер“ і „челядник“ признавав законну нерівність між фабрикантом і робітником. Фабрикант, що зломав контракт віддалюючи робітника з роботи, міг бути засуджений тілько на заплату відшкодованя; робітник самовільно покидаючи роботу підпадав карі аж до трьох місяців тюрми. Сам мировий судия мав право арештувати його і засадити в тюрму без апеляциї; в таких справах сьвідоцтво фабриканта було важне, сьвідоцтво робітника неважне. В 1867 році обчислено, що рік-річно бувало більше як 1.000 процесів против робітників.

В часї розцьвіту промислу по 1860 році повстав великий страйковий рух з метою — підбити в гору плату і вкоротити тривок працї. Фабриканти відповіли викидуваньем робітників (lock-out) і так само як колись (1834 р.) жадали від робітників реверсів, що не будуть належати до синдикатів.

Деякі робітники в Шеффільді почали мстити ся на фабрикантах, раз навіть підложили бомбу (1866 р.). Прилюдна опінія обвинуватила за се синдикати і якийсь час війшло було в моду в Анґлії проклинати „ремеслові звязки“, що буцїм то доводять робітників до нужди, попихаючи їх до бунтів або пострахом змушуючи їх підлягати своїй тиранії. Звязкових секретарів обмовляли, як павуків, що жиють коштом робітницької маси. Уряд іменував комісию задля досліду над злочинами, яких допустили ся ремеслові звязки протягом 10 літ (1857—1867 р.). Судовий вирок з 1867 р. рішив, що ремеслові звязки не повинні користувати ся

правами товариств задля взаїмної запомоги, бо вони спиняють промисл. Та про те перед слїдчою комісією звязкові секретарі виказали ясно як на долонї, що звязки не тілько не мали нїякої участи в нїяких насильствах, не тілько не підмовляли робітників до страйків, але власне силкували ся не допускати до них і зробити робітників менше охочими до зачіпок. Слїдство вприжене против ремеслових звязків обернуло ся на їх користь. Рапорт комісиї кінчив ся внеском, що лїпше буде признати їх законними і позволити робітникам завязувати всякі спілки.

Лїберальна більшість пішла за сею думкою і ухвалила закон з 1871 р., котрим признано „ремеслові звязки“ законною репрезентацією робітників Але щоби догодити великим промисловцям, ухвалено рівночасно „поправку до карного закона“, котрою під карою тюрми заборонено ставити сторожу за містом, щоб упереджувала постороннїх робітників про вибух страйку в містї, або тілько просити їх, щоби не шкодили страйкови, або навіть тілько числити тих робітників, що зломавши страйк знов стають до роботи. Страйки самі були позволені, але уживанє якого будь способу для доведеня їх до успішного кінця було незаконне. Сїм жінок, що кричали „тьфу!“ на робітника, котрий зломав страйк, засаджено до вязниці.

Ремеслові звязки розпочали аґітацию за скасованєм сего закона. Їх центральний спільний орґан, заложена в 1867 році „Рада союзних ремесел“, перемінила ся на парляментарний комітет (1871 р.), що мав вести акцию через послів. Сей комітет зажадав скасованя закона з 1871 року. Ґлєдстон відмовив. Тодї робітники покинули лїберальну партию, і вона лишила ся в меншости по виборах 1874 р.

Консервативна партия обіцяла робітникам скасувати закон з 1871 р. Консервативне міністерство 1874 р. подало під ухвалу парляментови скасованє сего закона. Законом з 1875 р. заведено в кінцї рівність між фабрикантом (хлїбодавцем) і робітником, скасовано кару тюрми за зломанє контракту, усунено застереженя закона з 1825 р. і оголошено, що всяке дїло дозволене одиниці є також дозволене спілцї. Від тепер війшло в моду в Анґлії величати ремеслові союзи і вихвалятн їх умірковане в докір бурливости континентальних робітників.

Лїберальне міністерство помалу втратило більшість: воно відпхнуло від себе діссідентів заводячи публичні школи з обовяз-

ковою наукою Біблії; відіпхнуло й робітників не хотівши скасувати закона з 1871 р. Ґлєдстон розвязав парлямент. В парлямент вибранім у сїчні 1874 р. консервативна партия перший раз від 1847 р. мала більшість майже 50 голосів. Консервативне міністерство урядувало півсема року при більшости. Єго проводир Дізраелї, в 1876 р. іменований льордом Біконсфільдом, в питанях внутрішньої політики мав тілько неґативну програму: піддержувати інституції старої Анґлії, королївську власть, палату льордів і анґліканську церков против напору радикалів. Але сю традицийну політику він висловлював у новій формі. Знаменитий бесїдник і повістяр, похопний до театральних поз і до літературних формул, він задумав підсунути консервативній партиї погляди зовсїм далекі колишній торійській аристократиї. Сам Дізраелї, потомок жидівської вихрещеної сїм'ї, виступив з разу радикальним кандидатом, а в своїй повісти „Сибіля“ (1845 р.) висловив свою симпатию до робітників чартистів. Навіть зробивши ся консервативним послом він не переставав нападати на аристократию; анґлійське правительство від 1688 до 1832 р. він порівнював з конституциєю Венециї, закидав аристократичним фамілїям, що присвоїли собі королївську власть і говорив про „увільненє королїв від тиранства парляменту“ і про правительство оперте на трьох основах: на монархії, церкві і народї. Пізнїйше він заявив, що консервативна партия має піддержувати три великі справи: національну церков, непорушену власть анґлійської імперії і поліпшенє народнього житя. Він обертав ся до народа, щоби сей піддержував королївство і церков, а за се королї повинні дбати про піднесенє народнього добробиту, а церков про піднесенє моральности народа. Єго ідеалом була монархія церковна і демократична, щось посереднє між розумінєм монархії у Наполєона III, Бісмарка і Льва XIII.

Окрім робітницьких законів з 1875 р. і деяких дрібних реформ (у школах, у публ. гігієні і в запомаганю бідних) консервативне міністерство не зробило нїчого у внутрішній політиці. Воно займало ся головно заграничними справами, вірне торійській традициї від 100 літ. Дізраелї силкував ся розбудити анґлійське национальне почутє ведучи войовничу політику в імя чести Анґлії, що, як він твердив, була скомпромітована неутральною політикою Ґлєдстона.

Патріотичну аґітацию він переніс на дві точки: на анґлійські кольонії і на східне питанє. Либеральна школа була тої думки, що треба позбути ся кольоній, котрі, мовляв, коштують дуже богато; консерватисти стояли на принціпі „цілости Британської імперії“ і бажали близших зносин між кольоніями і Анґлією через воєнну і торговельну федерацию. Правительство оголосило королеву імператоркою Індиї. Воно пробувало навіть завести південноафриканську федерацию, та се викликало війну з Трансваалем. В східному питаню Дізраелї став на тому, що треба піддержати Турцию. Ґлєдстон спиняв його якийсь час, розворушивши прилюдну опінію против Турків за їх „жорстокости в Болгарії“ *). В 1876 р. відбуло ся в великих містах богато віч „для висказу обуреня“. Але парлямент таки прихилив ся до інтервенциї на користь Турциї. Так само як в часі кримської війни, Анґлія заняла войовничу поставу і відіграла дїяльну ролю в Европі. Біконсфільд взяв участь в берлїнському конґресї, а коли вертав до Льондону, його витали як тріумфатора (1878 р.). За сего консервативного міністерства скінчила ся також війна з племенем Ашанті (1874 р.) і розпочали ся війни з Афґанїстаном і з Зулюсами.

В часї консервативного міністерства повстала в Ірляндиї нова опозиційна партия, що при помочи нової тактики зуміла здобути собі рішучий вплив на внутрішню політику Анґлії.

Доси Анґлія тілько від часу до часу займала ся Ірляндиєю. Ірляндське питанє забігало дорогу кождій ґенерациї (в рр. 1801, 1820—29, 1843—48, 1865—67), та його ніколи не доводжено до кінця. Ірляндцї як були так і лишали ся вбогими і невдоволеними, а тілько переставали демонструвати, і про них забували. Ірляндська опозиция складала ся тілько з двох купок людей, що поступали без спільного порозуміня: з невеличкої купки ірляндських послів автономістів у Льондонї, що держали ся здалека від великих партий, були загалом люде бідні і без поваги у своїх богатших товаришів; без впливу в парляментї, — і з аґрарної партиї в Ірляндиї, зложеної з молодїжи, що мстила ся за викидуваня стріляючи до властителїв або їх завідателїв та калїчачи їх худобу. Ті пімсти тягли ся ще від XVIII в., а і в XIX в. усе були по ірляндських селах охочі на таку роботу, „білі хлопцї“, „місяч-

*) Bulgarian atrocities, — такий був титул Ґлєдстонової брошури.

ники“ (moon-lighters), так названі тим, що вилазили на ділѳ при сьвітлї місяця, — та се не була нїяка полїтична партия. Лишило ся було ще дещо й фенїянців, але в розсипцї.

Зразу Ірляндцї добивали ся скасованя Унії, далї републїки. Парляментарна ґрупа здобула ся на нову формулу: Home rule (гомруль), себ то краєве правительство, і добивала ся не повного розділу, але автономної управи під проводом ірляндського парляменту.

З разу ся ґрупа не мала нїякого впливу, анґлїйський парлямент не слухав ірляндських послів. Зміна настала, коли провід партиї обняв Парнель. Се був протестант, з анґлїйського роду, але вихований у Ірляндиї і горячий прихильник ірляндської незалежности. Він надав партиї нову тактику і в анґлїйськім парляментї і в Ірляндиї.

В парляментї він бажав витворити ірляндську партию зовсїм далеку від анґлїйських партий, що не входила би в союз з одною для поборюваня другої, як за часів О'Коннеля, але займалась би тілько спинюваньем парляментарної роботи. По єго думцї треба було не допустити анґлїйських послів до залагоджуваня анґлїйських справ і тим змусити їх, щоби заняли ся справами Ірляндиї. Звичай анґлїйського парляменту, усьвячений загально шанованою традициєю, признавав кождому членови право говорити без кінця і палата не могла його спинити ані замкнути дискусию. Далї кождий посол мав право вносити поправки до кождого слова кождого проєктованого закона, жадати над кождим внеском голосованя через перехід послів на сей і той бік, що забирало пів години часу, ставити по кождім голосованю „внесок на відроченє“, себ то вносити, щоби палата перервала засїданє аж до завтра, заявити, що в салї нема числа послів потрібного для веденя нарад і зажадати справдженя числа присутних. Значить, досить було невеличкого числа сьмілих послів, щоби не допустити нїякої дебати до закінченя.

Сеї тактики, що звала ся обструкциєю, вживали перед тим усї партиї, що були в меншости, Піль в 1831 р. і Ґлєдстон, але тілько вийимково; Парнель зробив її систематичною. Ірляндські посли, порозумівши ся про чергу, виголошували безконечні промови, про котрі в ґазетах навіть не давано справоздання, і без кінця проволїкали засїданя. В дискусиї над законом про південну Африку (1877 р.) засїданє з середи протягло ся всю ніч і в чет-

вер до другої години по полудни. Обструкция „ірляндської бриґади“ зробила ся такою невигідною, що парлямент зломав старий звичай і надав президентови власть піддати під ухвалу виключенє кождого посла, про котрого звісно, що „сьвідомо і вперто не допускає парад над публичними справами“. В 1879 році обчислено, що один ірляндський посол протягом одної сесиї промовляв 500 разів, а другий 369.

В Ірляндиї парляментарна партия порозуміла ся з діяльними членами аґрарної партиї. Девітт, колись засуджений за феніянство, вернувши з заслання в 1877 році, завязав товариство для оборони селян, що перемінило ся на „Земельну лїґу“ (Land league), засновану в Ґалльовеї, а з часом розширену по цїлій Ірляндиї (1879 р.). Закон з 1870 р. не забороняв властителеви ані жадати надмірно високої аренди ані викидати невиплатного арендаря. Наслїдком кількох недородів богато селян не могло заплатити аренди і викидуваня побільшали (в 1876 р. викинено селян 1269, а в 1879 аж 2267). Земельна лїґа приняла проґраму, що зводила ся на три формули: 1. постійна аренда і право державця сидїти на обробленім ним ґрунтї і щоб нїхто не міг викинути його, доки платить чинш; 2. вільна продаж, тоб то право продавати арендований ґрунт; 3. справедливий чинш, щоби властитель не сьмів жадати надмірно високого чиншу. Всї три жаданя йшли до того, щоби обмежити права властителя (landlord) на побір чиншу і перемінити ірляндських селян на дрібних властителїв, обтяжених тілько невеличкою оплатою. Щоби змусити ляндльордів до уступок, Парнель радив селянам викиненим із ґрунту не вступати ся, поки їх не викинуть силою; він числив на те, що не один властитель завагаєть ся перед „евікциєю“ при помочи поліциї, процедурою досить коштовною. Земельна Лїґа повинна була запомагати опірних селян, зобовязуючи своїх членів, щоби нїхто не сьмів брати в аренду ґрунту, з котрого викинено иньшого члена.

Для піддержаня боротьби треба було грошей; Парнель зажадав їх від ірляндських патріотів у Америцї. Він об'їхав Сполучені Держави, де його приймали як репрезентанта Ірляндиї, і привіз суму 72.000 ф. шт. (1879—80 р.).

Партия Гомруль звела до купи три сили: ірляндських селян, ірляндських послів і американських Ірляндців. В Ірляндиї вона порушувала селян обіцюючи їм поправу їх материяльного стану, піддала їм думку добивати ся ірляндського парляменту,

щоб сей довершив аґрарну реформу, велячи їм вибирати послів прихильних до Гомруля. В Анґлії вона при помочи ірляндських послів змушувала парлямент займати ся ірляндськими справами і надіялась вибороти автономію. В Америці вона збирала фонди потрібні для национальної аґітації.

Партия, зорґанізована остаточно в 1879 році, вибрала Парнеля своїм головою.

Консервативне мінїстерство все ще мало більшість у парлямент. По блискучих успіхах берлінського конґресу Біконсфільд думав, що може числити на виборців і розвязав парлямент, щоби запевнити собі власть на новий період (в марті 1880 р.). Але виборці, як звичайно не цікаві на заграничну політику і невдоволені після кількох лихих жнив, покинули консерватистів. Вибори 1880 р. дали ліберальній партії несподівану більшість (349 лібералів, 235 консерватистів і 63 гомрулерів).

Ліберальне мінїстерство Ґледстона (1880—1885 р.) було заняте боротьбою з Ірляндцями і виборчою реформою.

З разу воно пробувало заспокоїти Ірляндців аґрарною реформою. Воно внесло проект закона, котрим признавано відшкодоване для кождого державця викиненого властителем; вибрано комісию, що мала означувати в кождім разї суму того відшкодовання. Але в партії Гомруль прихильники боротьби переважили прихильників союза з лібералами; головою вибрано Парнеля 23 голосами против 18. Гомруль заявив, що сей проект не вистарчає і жадав радикальної реформи, знесеня ляндльордизму і национальної незалежности. Замісць утихнути ірляндська аґітация побільшала. Аґрарні злочини, тоб то пімсти на властителях пішли частійше. Видумано новий спосіб примусу на ворогів Лїґи: на них кидано неначе кварантану: жаден Ірляндець не сьмів мати з ними зносин, вони не сьміли знайти ані наймита для послуги, ані робітника для праці, ані купця, щоб їм продав щось. Ся процедура приложена у-перве до капітана Бойкотта (в листопаді 1880 р.), розповсюдила ся під назвою б о й к о т о в а н я. Пасивний опір проти викиданя, бойкотоване і приватна пімста зробили положене ґрунтових властителїв у Ірляндиї нестерпним. Депутация із 105 великих властителїв просила у віцекороля ірляндського опіки і захованя в тайні їх імен зо страху перед пімстою Лїґи.

Правительство зважило ся на боротьбу. Видано процес проводирям Лїґи за змову, що мала метою — не давати фермерам

платити аренди, а рівночасно не допускати властителів до виарендовуваня ферм. Та Парнель вирушив обїхати Ірляндию, щоби піддержати духа людности.

Тодї правительство задумало завести в Ірляндиї виїмковий стан (в сїчнї 1881 р.) і подало парляментови проект „закона на усмиренє“ (coertion bill). Ірляндська партия відповіла обструкциею проти сего закона. Засїданє з д. 31 сїчня, розпочате в вівторок о 4 годинї, тягло ся без перерви аж до середи до вечера. Тодї президент зважив ся не дати голосу Ірляндцям; закон принято в першім читаню не зважаючи на крики Ірляндців. Палата з разу ухвалила тимчасовий реґулямін (1881 р.), потім (1882 р.) згодила ся ухвалити закон про замкненє дискусиї, тай то з застереженєм, що за замкненєм повинно заявити ся що найменше 200 голосів проти 40.

Правительство покористувало ся виїмковим законом так, що арештувало кількох ірляндських проводирів. Але викидуваня ірляндських селян побільшали. Міністерство виробило проект нового аґрарного закона, користнїйшого для державців; воно давало їм право умовляти ся на постійну аренду на 15 лїт перед окремим трибуналом і обіцювало їм державну запомогу на закупуванє або поліпшуванє землї. Але ірляндська партия не переставала бороти ся. „Национальна конвенция“ з 1200 делеґатів, скликана Земельною Лїґою до Дубліна, ухвалила заяву, що „причиною політичного і социяльного лиха є чуже пановане“ і що одиноким лїком є дати Ірляндиї самоуправу (верес. 1881 р.). Ґледстон назвав сю заяву „новою евангелиєю розбою“ і „тиранством Парнеля“ і заявив, що стоїть твердо на тім, аби піддержати анґлїйське пановане і право власности. Він велїв арештувати Парнеля, а сей відповів на се окликом: „Геть з арендами! Не платити за аренди, поки правительство не покине терроризму і не віддасть народови его конституцийних прав. Проти пасивного опору цїлого народа військова сила буде безсильна“. Правительство розвязало Лїґу (в жовтнї 1881 р.), та Лїґа перенесла ся до Анґлії, а лїґа жінок під проводом Парнелевої сестри вела далї опір у Ірляндиї.

По кількох місяцях аґітациї, арештовань, процесів міністерство побачило, що краще піти на згоду і порозуміло ся з проводирями ірляндської партиї, що сидїли в тюрмі в Кільменгемі. Се була тзв. „кільменгемська угода“. Міністерство випустило

арештантів і обіцяло новий аґрарний закон і дароване державцям усіх несплачених досі арендових рат.

Але невеличка революційна ґрупа тзв. „Непобідимих“ заховала традицію Фенїянців бажаючи оружного повстаня і повного розриву з Анґлїєю. Вона ганьбила Гомрулєрів, що задовольняють ся автономним парляментом і відкидала їх тактику леґального опору. Щоби зробити неможливою угодову полїтику, ті непримиримі виконали вбійство в парку Фенїкс: серед білого дня замордовано в публичнім парку в Дубліні державного секретаря для Ірляндії і єго помічника (д. 6 мая 1882 р.) За те мінїстерство видало закон, котрим заведено суди без присяжних суднів і три роки держало Ірляндию в виїмковім стані. Революционери в порозуміню з товариствами в Сполучених Державах пробували наслїдувати тактику росийських террористів і революционерів кидаючи динамітові бомби, щоби терроромъ змусити Анґлїчан до наданя автономії Ірляндиї. Вони робили се в Анґлії в самих центрах правительства; були вибухи в бюрі одного мінїстерства (1883 р.), в палатї послів (в сїчні 1885 р.), а в 1883 р. відкрито компанїю, що вироблювала динаміт у Бірмінґемі і в Лївєрпулю, щоби зруйнувати деякі публичні будівлї. Сю тактику захвалював на публичнім зборі в Сполучених Державах ірляндський революционер О' Доннован Росса; по єго думцї террор був одинокий спосіб, щоб видерти у Анґлії уступки для Ірляндиї.

В Ірляндиї зроблено народню складку на честь Парнеля, а підчас бенкету, на котрім вручено йому суму, замість тосту на королеву проголошено тост на „Ірляндию яко парод“.

Лїберали здавна вже добивали ся виборчої реформи; попереду усего вони хотїли знести ріжницю між місточками і ґрафствами. Конференция делеґатів лїберальної партиї (в жовтні 1883 р.) ухвалила перевести її. Мінїстерство Ґледстона предложило її в двох частях, а парлямент ухвалив обі без опору (1884 р.); всї партиї згоджували ся, що ся реформа конче потрібна. Навіть палата льордів не противилась їй, а тілько троха припізнила її (1885 р.).

Реформа 1884 р. не була постановою чисто емпіричною так як обі попередні; вона основувалась на розумовім принціпі згіднім з думками радикалів і висказанім уже в самім ґитулї: „Закон про народню репрезентацию“. Перший раз законодавцї не задовольнили ся новим розділом мандатів, але побільшили їх число (палата мала від тепер складати ся з 670 послів).

Систематично поведено роботу, щоби зменшити нерівности і довести до одностайної орґанізації.

1. Право голосованя, доси не однакове в ґрафствах і місточках, тепер мало йти по одному правилу: правила місточок розширено на ґрафства, так що число виборців у ґрафствах побільшено майже в троє. Для цїлого краю був тепер тілько один спосіб голосованя.

2. Місточка мали доси округи виборчі далеко менші, до котрих належали села обняті промінем 8 анґл. миль довкола осередка місточка; обчислено, що в місточках один посол випадав на 41.000 душ, а в ґрафствах на 78.000, так що для такої самої людности в місточках були майже два посли. Новий закон відібрав мандати у 105 місточок з людністю понизше 16.000 душ, лишив тілько по одному послови для 37 місточок, що мали понизше 50.000 душ і роздїлив ті мандати між ґрафства і міста, що мали більше як по 165 000 душ, даючи один мандат на кождих 50.000 душ. Ґрафства поділено на виборчі округи і заведено в них усюди (крім 34 місточок) голосованє картками з іменем тілько одного кандидата. Систему, для проби заведену в 1867 роцї, з округами, що вибирали кількох послів для репрезентованя також і меншости, тепер закинено.

Та про те і се ще не була радикальна реформа. Анґлїйська виборча система все ще задержала деякі слїди давньої звичаєвої орґанїзації, з котрих видно брак одноцїлого пляну і ріжницю між нею і виборчими системами континентальних країв, уложеними на основі розумових прінціпів.

1. Заховало ся двояке право голосованя: право голосованя голови дому (house holder), для котрого досить було мати дім заведений у податковий реєстр і право голосованя для льокатора (lodger), для котрого треба було займати мешканє за 10 ф. шт. (120 злр.). Ріжниця не все буває ясна; коли властитель випровадить ся з дому, в котрім жив обік своїх льокаторів, то льокатори роблять ся головами дому.

2. Через те, що право голосованя привязане до дому, а не до особи, люде, що мають доми в ріжних округах, мають по кілька голосів; хто не має дому, той не має й права голосованя. В 1885 роцї вичислено, що ще 1.800,000 дорослих осіб лишило ся без права голосу; се сини, що живуть при родичах, люде, що

живуть у напятих мебльованих кватирах, робітники, що живуть в домі хлїбодавця.

3. Вписуване в виборчі реєстри не є реґульоване ніяким законом, та про те треба було сповнити деякі формальности, щоб бути записаним, а головно жити в даній місцевости постійно бодай рік перед записом: се усувало богато робітників від права голосованя.

4. Вибори не відбувають ся в цїлім краю одного і того самого дня.

5. Вибір усе ще доконуєть ся релятивною більшістю; голосованя картками нема; через те нераз бувають вибрані консервативні кандидати в округах, де нема консервативної більшости; через те й радикальні партиї не можуть нераз почислити своїх сил голосуючи на свойого кандидата, але мусять голосувати на першого лїпшого лїберального кандидата.

6. Палата послів по закону вибираєть ся на сїм лїт. Та на дїлї звичайно правительство розвязує парлямент перед упливом сїмох лїт; але се залежить від волї правительства і таким робом тривок палати залежить від доброї волї міністерства, що держить послів під ненастанною загрозою розвязаня. Нові вибори відбувають ся нагло, в дуже короткім часї.

7. Посли не беруть ніякої відплати за свою працю, а кошти вибору ще й доси бувають дуже великі.

Через те, що право голосованя привязане до дому, а жінки не є формально виключені, роблено проби жадати права голосованя і для жінок, але трибунали відкинули таке толкованє. Пізнїйше парлямент ухвалив прінціпіяльно допустити жінок до голосованя, але тілько прінціпіяльно.

Міністерство Ґлєдстона знеохочене заграничними клопотами (в Афґаністані і в Єгипті) уступило по голосованю над буджетом, при чім воно лишило ся в меншости 12 голосами тому, що звиш 50 лїберальних послів здержало ся від голосованя (в червнї 1885 р.). Консервативне міністерство (Сельсбері), що настало по нїм, не маючи більшости, держало ся тілько за згодою Ґлєдстона. Так само, як в 1868 р., була надія перевести вибори на основі нового виборчого закона. Міністерство пробувало також пригорнути до себе ірляндську партию заявляючи, що не жадати-ме відновленя виїмкових законів против Ірляндиї.

При виборах в падолистї 1885 р. лїберальна партия виступила з програмою демократичних реформ. Ґлєдстон зажадав справедливійшого розкладу податків, реформи адмінїстрациї такої, щоби місцевими справами завідували виборні корпорациї, реформи палати послів, реформи аґрарної, щоби рільним зарібникам понадавати по шматку ґрунту і поробити їх ґрунтовими властителями. Виборчий оклик був: „Три морґи ґрунту і одна корова!“ Що до Ірляндиї він заявив, що готовий дати їй незалежність, яку тілько можна погодити ся з єдністю імпериї. До сеї програми проводир радикальної частини лїберальної партиї Чемберлєн додав віддїленє церкви (анґлїканської) від держави.

Парнель кликав Ірляндців, аби не голосували за лїберальними кандидатами; він лагодив ся приняти тактику певнійшу від обструкциї. Думка була не тілько не допустити анґлїйського парляменту до залагоджуваня справ Анґлиї, але зробити анґлїйське мінїстерство залежним від Ірляндців. Бо коли з двох великих державних партий жадна сама не має більшости, то ірляндська партия робить ся потрібною для утвореня такої чи иньшої більшости, наділює властю сю або ту партию і може диктувати свої умови. В парляменті вибранім в 1885 роцї було 333 лїбералів, 251 консерватистів і 46 Ірляндців гомрулєрів. Консервативне мінїстерство опинило ся в меншости супроти союза лїбералів з Ірляндцями (в сїчні 1886 р.) і уступило, а на єго місце настало мінїстерство Ґлєдстона.

Від тепер найголовнійше питанє в анґлїйській полїтиці є: як поводити ся супроти Ірляндиї? На сьому питаню розбила ся лїберальна партия. Ґлєдстон звязав ся з Ірляндцями, виступив за їх радикальною реформою і зажадав Гомруля як акту справедливости і винадгороди за давнїйші кривди а при тім як найлїпшого практичного способу для запевненя спокою в Ірляндиї. Велика більшість лїберально-радикальної партиї пішла за ним. Але частина відірвала ся бажаючи поперед усего піддержати єдність (union) Ірляндиї з Анґлїєю і вважаючи Гомруль розшматованєм імпериї. Ті лїберальні діссіденти назвали себе унїонїстами; вони складали ся з ґрупи аристократів, що держала ся традициї давнїх віґів (її головою був Гартінґтон) і з невеличкої ґрупи радикалів під проводом давнього голови радикалів Чемберлєна; до сеї ґрупи входили головно посли з околиці Бірмінґема, Чемберлєнового виборчого округа.

Розрив почав ся зараз, коли Ґлєдстон піддав міністерству свій проєкт закона про Ірляндию; Чемберлєн уступив із міністерства. Розрив ще збільшив ся, коли проєкт піддано палаті послів. Ґлєдстон проєктував утворенє ірляндського парляменту зложеного з двох виборних палат і одвічальної екзекутивної ради, подібної до анґлїйського міністерства; але анґлїйському правительству було застережене право остаточно рішати спільні справи. В Анґлії загал приняв сей проєкт дуже неприхильно. В Ірляндиї протестанти з Ульстера, з давна зорґанїзовані в тайні товариства (льожі) утворили анґлїйську национальну партию, прозвану о р е н д ж і с т а м и, розпочали бурливу аґітацию і завязали лїґу проти Гомруля. Вони не обмежили ся на протестованю проти проєкту міністерства, але зорґанїзували ся немов на війну, виявляючи незломну волю радше бити ся, ніж приняти ірляндський парлямент. 30.000 ульстерських жінок вислали до королеви петицию благаючи її — не санкционувати сего закона. По пристрастній дискусиї в часописях і в парляментї проєкт відкинено 341 голосами против 311, при нечуваним розворушеню серед послів і серед публики на ґалєриях (7 червня 1886 р.).

Ґлєдстон розвязав парлямент і відкликав ся до краю. Вибори відбули ся виключно під окликом ірляндської справи. Се була боротьба не між лїбералами і консерватистами, але між Гомрулєрами і унїонїстами. Лїберальні виборці, заскочені наглим зворотом Ґлєдстона, не мали ще часу привикнути до думки про Гомруль; богато їх здержало ся від голосованя. Натомісць консерватисти йшли згідно під стягом национальної єдности; їх підперли також лїберальні виборці унїонїсти. При виборах 1886 р. Ґлєдстонова партия розбила ся: в Анґлії вона здобула тілько 125 мандатів на 455 (в Льондонї 11 на 62); загалом у парляментї було тілько 191 Ґлєдстонїянців і 86 Гомрулєрів против 317 консерватистів і 75 лїбералів унїонїстів.

Уґрупованє партий зминило ся до ґрунту. Замісць двох великих партий, що бороли ся одна з одною за власть, виринули дві коалїциї ріжнородних елєментів: к о а л і ц и я Г о м р у л я, зложена з лїбералів Ґлєдстонїянців і з ірляндських националїстів, і к о а л і ц и я у н і о н і с т і в, зложена з консерватистів і з двох лїберальних фракций: ґрупи віґів під проводом Гаргінґтона і ґрупи радикалів під проводом Чемберлєна.

Коалїция унїонїстів мала більшість 116 голосів і держала ся при власти шість лїт. Мінїстерство Сельсбері складало ся з самих консерватистів, але урядувало при помочи лїбералів дисидентів, задля котрих воно мусїло довершити одну радикальну реформу — децентралїзацию адмінїстрациї.

Коалїция мала на метї задержати Ірляндию в залежности від центрального правительства, от тим то й мінїстерство поперед усего було заняте боротьбою з ірляндською народньою партиєю. В парляментї положенє Ірляндців змінило ся; вони вже не стояли самі в систематичній опозициї, але були в звязку з великою лїберальною партиєю, що згодила ся добивати ся для них автономії Ірляндиї. Ся партия складала ся головно з послів вибраних у найдемократичнїйших округах Анґлії (на півночи), в Шотляндиї і в Уельсї. В автономії вони вбачали не якусь виємкову постанову, що була конечна задля особливих відносин у Ірляндиї, але нормальний спосіб правлїня, що повинен бути заведений у всїх частях королївства. І от вони почали добивати ся автономії, навіть з окремими парляментами, для Шотляндиї, для Уельса, для Анґлії (а то й для поодиноких частей Анґлії). Таким робом британська імперия мала-б перемінити ся на федерацию, до котрої в міру потреби належали би також кольонії. Приймаючи сю програму партия Гомруля тратила свій виключно ірляндський характер, робила ся демократично-федералїстичною партиєю. В парляментї вона була безсильна супроти унїонїстичної більшости, але вона працювала в краю, щоби здобути собі більшість при найблизших виборах.

Правительство заявило, що в Ірляндиї воно хоче держати порядок, тоб то піддержувати властителїв, що не хотїли знижувати арендової плати. Аґрарна комісия, вибрана задля означування ціни аренди, не мала обовязкової власти, а тілько висловлювала свою думку, до якої міри їй видавалось би справедливим знизити аренду, але властитель міг зовсїм не зважати на ту думку. Земельна Лїґа відповіла на сю політику правительства новою тактикою, котру назвала „пляном кампанії“ (1886 р.). Вона візвала селян: скоро властитель не захоче приняти ціни, яку радить комісия, не платити зовсїм аренди, а селян, арендарів у одного того пана завязати центральний комітет і на єго руки складати арендову плату в сумі означеній комісиєю. Сей комітет мав вести переговори з властителем і спонукати його, щоб узяв плату. Та-

ким робом арендарі кождого лєндльорда творять щось немов синдикат против властителя. Лїґа додала тим синдикатам практичної сили, грозячи пімстою тим, хто-б не хотів приступити до них. Правительство видало процес орґанїзаторам і признало весь той „плян кампанії“ нелєґальним звязком.

Оттак прийшло до явної боротьби. Властителї викидали арендарів, арендарі не хотїли вступати ся з помешкань, так що властителї мусїли викидати їх при помочи поліції. В ґрафстві Ульстер прийшло до бійок між оренджістами і націоналїстами: в Бельфасті одні до одних стріляли по вулицях. Деякі католицькі епископи прилюдно виступили за Земельною Лїґою. Правительство пробувало процесами здусити проводирів руху, але суди присяжних не хотїли чи не сьміли засуджувати оскаржених, сьвідки не хотїли сьвідчити. Правительство подало парляментови виїмковий карний закон для Ірляндиї, котрим надавано мировим судиям право засуджувати самовладно аж до 6 місяців примусової роботи за терроризованє і бойкотованє, а правительству надавано право ставити оскаржених Ірляндців перед судом по за границями Ірляндиї. Партия Ґлєдстона пробувала обструкциєю не допустити до ухвали сего закона. Тодї правительство подало парляментови новий спосіб скороченя дебати: конець дискусиї наперед назначено на 17 червня, а які уступи ще по тім лишать ся необговорені, будуть піддані під голосованє без дебати. Се вже не було „замкненє“, се була „ґільотина“, яка практикуєть ся в парляментах Сполучених Держав. Посли Ґлєдстонїянці запротестували і вийшли з салї (1887 р.). Чемберлєн, проводир радикальної унїонїстичної партиї заявив, що зрікаєть ся всякої проби відновленя давньої лїберальної партиї. Лїберали унїонїсти тепер остаточно зілляли ся з консервативною партиєю, творячи национально-унїонїстичну партию; правительство лишило ся те саме, лишила ся й тактика консервативної партиї, але до програми припято деякі точки радикальної програми.

Щоби задовольнити своїх союзників лїбералів, мінїстерство перевело в парляментї аґрарний закон для Ірляндиї, що мав дати змогу селянам дійти до ґрунтової власности. Але се не спинило боротьби. Правительство признало Земельну Лїґу небезпечною (в серпнї 1887 р.), переслїдувало ірляндських проводирів їх позасуджувано і в тюрмі трактовано на рівні з звичайними злочинцями. Се дало причину до завзятих нападів на правительство

в парляментї з боку Ґлєдстоніянців і Ірляндців, а в Льондонї до мітінґу, що висказав обуренє людности на секретаря для Ірляндиї А. Бельфура, завзятого прихильника системи гнобленя (1889 р.).

Найважнїйшим дїлом унїонїстичного мінїстерства була реформа адмінїстрациї 1888 р., довершена для заспокоєня союзників-радикалів. Дотеперішня система віддавала всю місцеву власть в руки мирових судиїв, тоб то аристократиї. Законом з 1888 р. утворено ради ґрафств (county councils) вибирані на три роки всїми оподаткованими і зложені, на взір міських рад, із радників, ольдерменів і президента. Їм передано більшу часть не-судових функций мирових судиїв (публичні будівлї, мости, уповажненя до уряджуваня празників, доми притулку для беззахистних, доми поправи, справи заразливих хороб і т. и.) з правом накладати податки і затягати позички. Се був новий адмінїстрацийний ступінь по над парафіяльними звязками. Під старою назвою ґрафства (county) утворено нову територіяльну одиницю, поділено весь край на 60 адмінїстрацийних ґрафств, 61 місточок-ґрафств (county-boroughs), з котрих кожде складало ся з міста заселеного несповна 50.000 душ, і ґрафство Льондона, що обіймало цїлу територию столиці. Той самий устрій заведено і в Шотляндиї в 1889 роцї. Щоби задовольнити радикалів, позволено радам ґрафств набувати ґрунти і розділювати їх на малі частки, на яких би повстала з часом верства селян властителїв ґрунту.

В Ірляндиї народня партия розділила ся. З разу папа окремою енцикліков осудив „плян кампанії“ (1888 р.) і змусив ірляндських духовних відтягти ся від аґрарної аґітациї. Далї Парнель був скомпромітований*) процесом за чужоложство (1890 р.); анґлїйські діссіденти, виборці Ґлєдстонової партиї, загрозили зірвати всякий звязок з ірляндською партиєю, коли вона буде мати своїм проводирем чужоложника. Ґлєдстон прилюдно зірвав зносини з Парнелем. Купка ірляндських послів розбила ся на двоє: велика більшість, бажаючи піддержати союз з анґлїйською партиєю, вибрала собі нового проводиря, а тілько меншість лишила ся вірною

*) В 1888 р. „Times“ опублїкував листи, що мали доказувати, нїби то Парнель знав наперед і похваляв ірляндські злочини з 1882 р. Але го голоснім процесї 1889 р. ті листи признано фальсіфікатами; фальшівник Піґотт сам наложив руку на себе.

Парнелеви. Таким робом повстали дві ірляндські партиї: партия антіпарнелїтів, до котрої католицькі духовні, ворожі Парнелеви, притягли масу виборців, і партия парнелїтів, сьвітська і революцийна, зложена з найгорячійших націоналїстів. Ті дві фракції почали завзято воювати проміж собою. Смерть Парнеля (1891 р.) не привернула цїлковитої єдности і ірляндська партия лишила ся ослаблена. В кінці мінїстерство подало парляментови проєкт окремого закона про місцеву адмінїстрацию в Ірляндиї, але парлямент був розвязаний не встигши ухвалити його.

В часї боротьби між унїонїстами і націоналїстами повстала нова полїтична партия — социялїстична.

Довгий час у Анґлиї не було социялїстів окрім декількох одиноких доктринерів, без полїтичної дїяльности. Два приватні товариства нападали на систему анґлїйської великої власности, що віддавала всю землю на власність нечисленим панам (лєндльордам), а селян Анґлиї і ще в більшій мірі селян Шотляндиї і Ірляндиї робила пролєтариями і наймитами. Се були: Лїґа задля націоналїзациї землї і Лїґа задля звороту землї народови. Перша з них повстала в Шотляндиї заходом ученого натуралїста Уоллєса (1880 р.) і жадала викупу всїх ґрунтів від властителїв (за сплатою відшкодованя) на спільну власність усеї нациї; друга основана учениками Генрі Джорджа стояла на тім, що земля є вже власність нациї і що нация має право взяти її в своє посїданє без нїякої відплати. Практично вона радила дати властителям одноразовий даток 20 шіллїнґів за кождий ф. шт. вартости землї, тоб то вартість однорічної аренди тої землї. Але обі ті лїґи складали ся тілько з міщан. В 1880 р. повстала також Социяльдемократична Федерация, заснована Марксовим учеником Ґіндменом; вона пробувала ширити серед робітників доктріни нїмецької социялїстичної партиї, але здобула собі ледво кілька тисяч прихильників.

Парляментарний комітет Ремеслових Звязків (Trade Unions), офіцияльний репрезентант робітницьких синдикатів, стояв твердо при радикальній програмі і відкидав социялїстичні проєкти подані конґресом делеґатів, як ось проєкт націоналїзациї землї 1882 р. і проєкт закона, що обмежував би робучий день на 8 годин (1883 р.). Дехто в Анґлиї і в Европі вірив уже, що анґлїйські робітники завдяки сильній орґанїзациї своїх Ремеслових Звязків

і своїому практичному розумови на завсїгди лишать ся неприступними для соціялїстичної пропаґанди.

Але помалу думка про соціяльну реформу продерла ся між робітників. Великий застій в промислї і торговлї від 1885 р. довів до кризи, безробітя і зниженя плати. Соціяльдемократична Федерация скористала з того скликаючи до Льондону великі віча робітників без працї (unemployed); монстр-мітінґи відбували ся в Гайд-парку в 1886 і 1887 роках, де не обходило ся без бійки з полїцией. Соціялїстична аґітация вилила ся в дві нові форми.

Від Федерацнї віддїлила ся невеличка ґрупа молодих людей, високо осьвічених і дуже дїяльних і заснувала Товариство Фабіянців (1883 р.). Се було товариство для студий і для пропаґанди; воно меньше дбало про вербованє членів, а більше про віднайденє і розширюванє формул для практичної розвязки соціяльного питаня. Єго тактика, як се вже видно й з назви взятої від римського Фабія „Кунктатора“, зводилась на те, щоб „іти повагом“. Соціялїзм треба заводити помалу, рядом детальних постанов і способів, улекшуючи перехід від теперішнього стану до ідеального ладу. Анґлїйськ суспільність — говорять Фабіянцї — ще не готова приняти соціялїзм; треба покинути надію на те, що можна буде одним замахом навернути її до него, треба працювати систематично і детально над кождим частковим питанєм; замісць громадити соціялїстів у одну окрему партию, треба „напоювати всї партиї соціялїстичними ідеями“. Товариство Фабіянців почало ширити свої публїкациї коло 1888 р. З разу воно публїкувало загальні виклади своїх думок у формі „трактатів“ (малих брошур або метеликів), справоздань, статистичних виказів, практичних рад, квестионарів питань, які повинні виборцї завдавати кандидатам при виборах до парляменту і до місцевих зарядів. Ідеалом товариства був соціялїзм оснований на автономії громад. Товариство мало очевидний вплив на радикальну партию; декількох єго членів вибрано до нової ради ґрафства Льондону.

Обі лїґи для аґрарного соціялїзму, далї Соціяльдемократична Федерация і Товариство Фабіянців витворили цїлу лїтературу соціяльної реформи, що відрізняєть ся від подібних писань континентальних власне своїм практичним характером. Їх дїяльність трудно оцїнити, але вони викликали сильний рух пропаґанди, звернули увагу на положенє робітників, дали почин до анкет над тим, як жиють люде в Льондонї, що виявили зовсїм несподївані

факти. Анкета в справі „побирання роботи до дому“ (sweating-system) виказала страшенну експльоатацію робітників у кравецтві; анкета про мебльовані кватири виказала переповнене і погані гігієнічні відносини льондонських помешкань; анкета зорганізована приватним чоловіком, Чарльзом Бусом, в справі нужди, виказала, що звичайною причиною недостатку не є, як думали, педбальство і пянство, але хороба або старість.

В тім самім часі переминили ся й Ремеслові Звязки. Доси до них належали переважно синдикати технічних ремесел, що вимагали термінованя (skilled). Робітники сих ремесел, ліпше платні і більш осьвічені, швидше могли платити досить високі вкладки, які побирано для запомогової каси. Ручні робітники (unskilled labourers) і рільні зарібники не належали до звязків. Новий рух почав ся після загального страйку робітників у льондонських доках 1889 р., кермованого соціялістичними робітниками Томом Манном і Джоном Борнсом. Публика стала по стороні страйкових і страйк удав ся. Тоді почали творити ся звязки „певчених“ (unskilled) робітників, що працюють у доках, на пристанях, при зелїзних дорогах, при ґазї, моряків, а навіть рільних зарібників (1889—90 рр.). В противности до старих Рем. Звязків ті нові звязки жадають низької вкладки і не хочуть бути товариствами взаїмної запомоги. Вони бажають тілько витворити войовничу орґанізацию, впливати на прилюдну опінію і зробити ся політичною силою.

І в старих Рем. Звязках число членів нараз побільшало (в 10 великих звязках будівляних робітників з 57.000 в 1888 р. на 94.000 в 1891 р.) і більшість приняла нову програму. Принціпіяльно робітники від невдачі великої аґітації 1834—1848 рр. приймали систему свободи робітного контракту і завязування спілок, що мали пильнувати, аби хлїбодавці додержували умов що до способу житя, платы і тривку праці (тзв. standard of life) на рівні, який обопільно вважав ся-б відповідним, і не жадали нїякого вмішування держави. Сей принціп, піддержуваний найлїпше платними робітниками (будівляними, механічними, металлюрґічними і рудокопами з крайньої півночи, був також основою поступованя офіціяльних проводирів робітницької маси, ґенеральних секретарів і членів парляментарного комітету Рем. Звязків, що були немов ґенеральним штабом робітників. Але гірше платні робітники, особливо прядільники, ткачі бавовни і углекопи заявили, що само

товариство за слабе для успішної боротьби з фабрикантами і жадали закона, котрим би було утверджене певне minimum плати і певне maximum робучого часу. В 1878 р. вони добили ся закона про 10 годин праці для жінок і дітей. Ся нова доктріна помалу розширила ся по всіх ремеслах. Зміна почала ся глухою боротьбою між прихильниками старої і нової політики; вона закінчила ся розривом між центральним комітетом, що лишив ся вірним доктрині невмішування держави, і масою делеґатів до конґресу, що почали ухвалювати соціялїстичні резолюції. В кінці конґрес увесь пішов на ту дорогу; делеґати Ремеслових Звязків офіціяльно заявили ся за соціялїстичними жаданями: в 1888 р. за націоналїзацією землї, а в 1890 р. за 8-годинним робучим днем.

Соціялїстична робітницька партия (labour party) повстала зразу в Шотляндиї (1888 р.), потім у Анґлії. При виборах 1892 р. вибрано двох соціялїстів до парляменту, — се були перші соціялїсти, що засїдали в тій палаті.

Лїберальна партия помалу відзискала виборців і здобула мандати майже при всіх доповняючих виборах. Консервативне міністерство бачучи себе в меншости розвязало парлямент перед ухваленем проєкту закона про місцеву адмінїстрацию в Ірляндиї. Лїберали виступили з радикальною програмою. Сам Ґлєдстон від 1891 р. промовляв крім Гомруля для Ірляндиї також за виборчою реформою, за признанем плати послам, за реформою палати льордів, за відібранем анґлїканській церкві характеру державної церкви (disestablishment), за утворенем парафіяльних рад. Лїберали унїонїсти голосували разом з консервативною партиєю, що зробила президентом палати Чембердена, давнього проводиря радикалів; партия унїонїстів зілляла ся цїлковито в одно.

Вибори в липнї 1892 р. дали лїберальній партиї більшість слабшу, ніж було можна надїяти ся: 355 прихильників Ґлєдстона (275 лїбералів і 80 гомрулєрів) против 315 (270 консерватистів і 45 унїонїстів). Ґлєдстонових прихильників стало більше головно коштом лїбералів унїонїстів, що стратили 32 мандати. Але Ґлєдстон мав більшість тілько завдяки Ірляндиї і Шотляндиї; в Анґлії унїонїстична коалїция все ще мала більшість 71 голосів.

Отся анґлїйська унїонїстична більшість робила нове лїберальне міністерство (Ґлєдстона) безсильним до всякої важнїйшої реформи. Вона додала палатї льордів, переважно ворожій усяким

лїберальним реформам, сили до опору против мінїстерства. Відкидаючи закони ухвалені палатою послів льорди виступали як вираз анґлїйської прилюдної опінії проти ворогів национальної єдности. Ґлєдстон виступив з новим проєктом Гомруля, котрим признавано Ірляндиї місцевий парлямент, але з обмеженою компетенциєю і з обмеженєм числа ірляндських послів у анґлїйськім парляментї на 80. Сей проєкт ухвалено в палатї послів по 82-деннїй дебатї веденій серед бурливих сцен, більшістю 40 голосів; але палата льордів відкинула його 419 голосами против 41. Ґлєдстон знесилений уступив з мінїстерства лишаючи на своїм місцї молодого льорда Росбері. У лїберальної партиї не стало популярного проводиря. Вона ослабила себе перед анґлїйськими виборцями ставлячи на першім місцї своєї полїтики питанє про Ірляндию, не дуже цїкаве для Анґлїчан. Щоби задовольнити масу людности, вона приняла в повнї радикальну програму. Мінїстерство виступало раз за разом з демократичними проєктами, як ось: відвічальність фабрикантів за нещасні випадки в фабрицї (1893 р.), даванє плати незаможним послам (1893 р.), реформа виборча, щоб усї вибори в краю відбували ся одного дня (в неділю) і щоб усунути право кількоразового голосованя (реформа під окликом: один чоловік — один голос), щоби для осягненя права голосованя в якійсь місцевости треба було жити в нїй лиш 3 місяцї, розділ церкви від держави в Уельсї, поворот викинених ірляндських арендарів у їх давнї оселї, зворот фермерови коштів виложених на поправу арендованої землї, 8-годинний робучий день для рудокопів (1894 р.), закон про охорону дїтей по фабриках (1895 р.). Але палата льордів відкидала всї ті проєкти або робила в них такі поправки, що мінїстерство волїло само закинути їх. Тілько одна реформа була доведена до путя (через уступку Ґлєдстона): утворенє виборних парафіяльних рад на взір муніципальних рад на континентї. Законом з 1894 р. заведено в кождій парафії, де є звиш 300 душ, раду вибирану тими, що платять податки. Перший раз у Анґлії признано селянам право — самим завідувати своїми місцевими справами; се було доповненє адмінїстрацийного закона з 1888 р. Самоуправа (self government) в традицийнім анґлїйськім розуминю, тоб то адмінїстрация ведена місцевою аристократиєю перемінила ся тепер на самоуправу в правдивім значінню сего слова, на адмінїстрацию ведену виборними відпоручниками всеї людности.

Анґлійським звичаєм буджет ухвалювала сама палата послів без палати льордів. От тим то міністерство могло перевести одну радикальну реформу: щоб покрити недобір, воно завело прогресийний податок від спадків. Се перший раз в анґлійськім буджеті видно було радикально-соціялістичний прінціп прогресийного податку.

Спиняючи Гомруль і демократичні реформи палата льордів знов заняла в політичному житю Анґлії те верховодне місце, яке, бачилось, покинула була від часу виборчої реформи 1832 р. Від пів століття вона вже не пробувала бороти ся з посольською палатою. Хоча за панованя королеви Вікторії іменовано звиш 300 нових льордів, саля засїдань звичайно була майже порожня. Аж тепер, коли вони могли виступити не як льорди, а як речники партиї популярної в краю, вони здобули собі політичну силу. Боротьба між лїберальною більшістю і унїоністичною меншістю довела до конфлїкту між палатою послів і палатою льордів.

Від 1894 р. лїберальна партия бачучи, що палата льордів запирає їй дорогу, почала аґітувати против неї. Вона жадала конституцийної реформи як першої умови демократичних реформ, висловляючи її формулою: mend or end, тоб то направити або скасувати палату льордів. Радикальнїйші добивали ся скасованя і управи при помочи одної палати, як се заведено в деяких анґлійських кольоніях. Та більшість лїберальної партиї булаб задовольнила ся переміною палати льордів на виборну корпорацию або простим задержанєм її, тілько відібравши їй право абсолютно спиняти всякий закон ухвалений палатою послів. Росбері заявив (1894 р.), що для переведеня Гомруля треба вперед навернути Анґлію; пізнїйше він заповів проєкт: піддати під ухвалу парлямєнту резолюцию, котраб жадала ревізиї конституциї. На політичних зборах велась оживлена аґітация против льордів, але вона не довела до нїякого законодатного проєкту.

В часї сеї боротьби соціялїстичні думки ширили ся між робітниками. Повстала „незалежна робітницька партия“ (Independent labour party) в сїчні 1893 р. з метою — ставити кандидатів против иньших партий і з обширною теоретичною програмою. Свої цїли вона висловляла так: „промислова репубґіка оперта на усуспільненю землї і капіталу“. Конґрес Рем. Звязків зібраний у Бельфестї (в вересню 1893 р.) ухвалив заснувати фонд, з котрогоб давано плату робітницьким послам, а ті мали боронити

програми: заведеня спільної власности засобів продукції і обміни. На конґресї в Норвічу (1894 р.) соціялїсти через компроміс добили ся того, що ухвалено теоретичну резолюцию на користь націоналїзації землї і продукційних засобів.

Лїберальне мінїстерство, доведене до безсильности опором палати льордів і мляво піддержуване прилюдною опінією в Анґлії, ледво-ледво держало ся в парлямснтї слабою більшістю. Лїберальна партия, се була сороката коалїция давнїх лїбералів, напів соціялїстичних радикалів, ірляндських католиків і протестантських диссидентів з Анґлії і Уельса. Щоби задовольнити ті рїжнородні фракції партия приняла мішану програму: для Ірляндців Гомруль і відплата викиненим арендарям, для радикальних робітників 8-годинний робучий день і плата незаможним послам, для виборців селян аґрарна реформа, для уельських диссидентів відібране державного характеру анґлїканській церкві в Уельсї*), для анґлїйських диссидентів, прихильників примусової тверезости, „закон про місцевий вибір“ (local option bill), котрим кождій громадї надавано право заборонювати у себе продаж горячих напитків. Кожда фракция добивала ся, аби партия заняла ся на сам перед її постулятами.

Мінїстерство знайшовши ся в меншости при якімсь військовім питаню через неприсутність кількох послів, уступило в червнї 1895 р. Консервативне мінїстерство (Сельсбері) зараз розвязало парлямент.

При виборах 1895 р. унїонїстична коалїция йшла згідно, а лїберальна коалїция розбила ся. Незалежна соціялїстична партия ставила своїх кандидатів, але не перевела анї одного, здобувши всего ледво 30.000 голосів. Диссиденти йшли до виборів під окликом: заборона горячих напитків, а се відвернуло від партиї всїх шинкарів. Унїонїстична коалїция мала 411 послів (340 консерватистів і 71 лїбералів), а лїберальна коалїция мала тілько 259 (177 лїбералів або радикалів і 82 Ірляндців). Лїберали унїонїсти здобули назад майже повне своє число з 1886 р. Анґлія дала унїонїстам 349 мандатів против 116, а в иньших краях лїберали

*) В Уельсї, де давня кельтська мова заховала ся лїпше, як у Ірляндиї, в XIX вїці повстав валлонський национальний рух на основі окремішности мови. Велика більшість людности тут протестанти-диссиденти.

мали тілько слабу більшість: 6 голосів більшости в Шотляндиї і 34 в Уельсї.

Консервативна партия сама одна мала більшість навіть без унїоністів. Але союз зробив ся такий тїсний, що в мінїстерстві засїдали люде з обох фракций. Давній голова радикалів Чемберлєн, проводир ґрупи унїоністів, зробив ся дїяльним членом правительства. Із своєї давньої партийної програми він задержав дбанє про поліпшенє материальних відносин робітників і селян. Але консервативне мінїстерство, вірне партийній традициї, обертає всю свою силу на заграничну полїтику і не виявляє охоти брати ся до великих внутрішнїх реформ. В 1896 році воно занялось було переведенєм закона, котрий мав віддати школи під вплив анґлїканського духовенства, але єго союзники лїберали-унїоністи не хотїли згодити ся на сей проєкт і мінїстерство покинуло його.

Анґлїя є одинока европейська держава, в котрій протягом XIX в. не було нїякої революциї. Вона заховала непорушену свою традицийну конституцию і навіть свій правительственний механїзм. Чужинцї забуваючи про анґлїйські революциї XVII в. нераз думають, що полїтична тривкість лежить в анґлїйськім характері.

Та про те під формами, що лишили ся незміненими, практика полїтичного житя змінила ся так основно, що Анґлїя повнїйше нїж иньші европейські держави отрясла ся з пут старого правлїня. Ще в 1814 р. народ був підвладним аристократиї, що по закону була панею суспільности, мала в руках усю місцеву адмінїстрацию і центральне правительство.

В XIX віцї відновлено социяльну конституцию і заведено рівність перед законом. Скасовано закони і звичаї, що усьвячували законні нерівности, полїтичну безправність диссидентів, католиків і Жидів, насильне ловленє моряків, безправність бідних, що жили з запомоги, заборону робітницьких товариств. Місцеву адмінїстрацию відібрано від місцевих аристократичних мирових судиїв і віддано радам вибраним загалом людности. Центральне правительство заховало давнї форми, але переміна виборчих корпорацій надала йому новий напрям. Палата послів, що була аристократичною законодатною корпорациєю, зробила ся збором репрезентантів народа; вона помалу усунула правлїнє короля і льордів і зробила ся майже самовладною панею держави. Мінїстерство, що мало бути королївською радою, зробило ся екзекутивним комітетом парляменту. Таким способом від конституцийного

правління Анґлія перейшла під парляментарне правління, а те парляментарне правління розвиваєть ся далі в напрямі до Конвенції, тоб то до республіки кермованої корпорацією вибраною цілим народом. Отся еволюция суспільности і правительства в демократичнім напрямі була так явно суперечна з аристократичною конституцією анґлійської суспільности, що довгий час її навіть не добачувано; вона йшла вже цілих 40 літ, а ще Тен (в 1870 р.) зовсім не завважив її. І справді вона не була випливом внутрішньої еволюції анґлійської суспільности, але була їй наложена з боку. Вона вияснюєть ся тілько ріжнородним складом анґлійської суспільности.

Спочучене королівство Великої Британії і Ірляндиї, що ми невластиво називаємо Анґлією, не є одною нациєю, як Франция*); се злїпок давніх націй (Валлонців, Шотляндців і Ірляндців), що підпали під пановане нації ґерманської, але заховали свою окремішню соціяльну орґанізацию і ріжнять ся від неї також релїґією. Можна також уважати новою нациєю ту промислову суспільність, що виродила ся від кінця XVIII віку в безлюдних доси околицях на заході і на півночи Анґлії.

„Стара Анґлія", східна і південна, та що зорґанізувала державу і церков, була аристократична і анґліканська і є така й доси. Послушна своїй шляхті і клирови, вона є доси заборолом консерватизму. Але иньші нації в королівстві не були привязані ані до аристократиї, ані до анґліканської церкви. Шотляндия була пресвитеріяльна і демократична, Ірляндия католицька і ворожа анґлійським лендльордам, а Уельс і нова північня та західня, промислова Анґлія були заселені диссидентами. Отсї демократичні і диссидентські суспільности зовсім природно були ворожі тій системі правління, що відсувала їх від політичної власти і їх релїґію вважала чимсь низшим від своєї. Отже з них витворили ся ті партиї, що вели опозицию против анґлійської шляхти і анґліканського клиру. Шотляндці, Ірляндці, Валлонці і Анґлічане з північніх і західніх рейонів творили і доси творять масу партий лїберальної і радикальної. Вони попхнули стару Анґлію на шлях демократичного переродженя.

Але стара Анґлія, маючи в своїх руках двір і правительство, користувала ся ними піддержуючи стару систему правління і її пановане над підданими Великої Британії. Опираючи ся вся-

*) Властиво і Франция так само не є одностайною нациєю і має цілі провінциї заселені не-Французами. *Ред.*

ким перемінам аж до крайньої границі терпливости тих підданих вона значно спізнила розвій демократичних порядків. Так виясню-ється та повільність переміни анґлійських інституцій в пропорції до тих величезних сил, які порушувала на се опозиция. У всіх анґлійських кольоніях довершила ся така сама еволюция в напрямі до демократизму, але довершила ся далеко швидше і далеко повнійше, ніж у Анґлії.

В жаднім европейськім краю демократична партия не розпочала своєї пропаґанди так завчасу. Ще в 1819 р. радикали в Анґлії у-перве в XIX віці розвинули політичну проґраму всіх европейських демократичних партий. Жадна иньша демократична партия не порушила таких величезних мас, як радикали, чартисти, Ірляндці в часі О'Коннеля і робітники демонстранти 1866 р. Анґлія була краєм величезних аґітацій і демонстрацій. Але ті демократичні маси, шануючи законність, уступали перед опором аристократичного правительства, що маючи в руках силу, втихомирювало їх без великого труду арештами, виїмковими законами і військовими комендами. Пятьдесятьлітніми демонстрациями вони здобули менше, ніж жмінка французьких республіканців одним одноденним оружним вибухом. Надто щоби нагнути консервативну аристократию до уступок, вони мусїли вязати ся з лїберальною аристократиєю і хилити ся перед нею. Вони мусїли задовольняти ся частковими реформами, які їх союзники згоджувались дати їм. Таким способом, дорогою компромісів, заведено ніби загальне голосованє, ніби обовязкову елєментарну просьвіту, ніби рівноправність віроісповідань у Ірляндиї, ніби виборну місцеву адмінїстрацию і ніби демократичне робітницьке законодавство.

У всіх сих реформах керманичем був ґенеральний штаб лїберальов; демократичні маси робітників і Ірляндців з разу були тими моторами, що давали почин до реформи, а в кінці робили демонстрациї, щоби змусити уряд до переведеня тих реформ, щоби полохати консерватистів. Давнї радикали добивали ся повної виборчої реформи, а вибороли тілько часткові виборчі реформи 1832 і 1867 р., за котрими оба рази пішли ряди иньших реформ демократичних і сьвітських. Ірляндці жадали і здобули політичну рівноправність віроісповідань.

Здобувши собі при помочи виборчого закона часть політичної власти радикали і Ірляндці помалу війшли в склад анґлійської лїберальної партиї і в кінці надали їй свої проґрами, Гом-

руль і демократичні реформи, так що в кінці стало трудно відріжнити анґлїйського лїберала від радикала або від Ірляндця. Навіть в склад консервативної партиї війшла купка радикалів унїонїстів, так що й та партия почала виступати з проєктами демократичних реформ.

От так то стара система правлїня, боронена упривілейованою анґлїйською більшістю, розвалила ся під ударами не-анґлїйської більшости, але не від разу, а шматок за шматком. Так само виросла нова система без одноцїлого пляну, задержуючи королївську власть і дїдичних льордів, упривілейовану державну церков, безплатність виборних урядів, обмеженя в праві голосованя. Відломки старих інституций мішають ся з новими прищіпками в цїлість повну суперечностей, в котрій не знати на певно, що муспть розвалити ся, а що лишить ся цїлим. Сим виясняєть ся той не виразний характер полїтичного житя сучасної Анґлїї.

З французького переклав **Др. Ів. Франко.**

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Мій Ізмарагд, *поезиї Івана Франка, Львів, 1898, ст. IX+174, 16⁰.*

Шан. автор на вступі поясняє титул своєї збірки та її характер, чи як то кажуть — її провідну ідею: йому давно хотілось дати своїм читачам „ряд оповідань, притч, рефлексий і иньших прояв чутя та фантазиї, котрих теми черпані з ріжних жерел, домашніх і чужих, східних і західних та котрі-б вязались про те в одну орґанїчну цїлість не якоюсь одною тенденцією, не одною доґмою релїґійною чи естетичною, а тільки спільним діапазоном морального чутя і темпераменту, через який пройшли, поки вилили ся в ту форму". Таким збірником ріжних статей з загальним моральним характером в старорускій літературі був Ізмарагд і автор дав се імя сій своїй збірці, зложеній по части з давнїйше писаних пєс, а головно зі зложеного під часи хороби, в яку попав був літом минулого року.

Властиво під заповіджену тут проґраму підходить близше тільки середня частина сієї книжечки, що складаєть ся з розділів (II—IV): Паренетікон, Притчі, Лєґенди. Три иньші розділи — I Поклони, V По селах, VI До Бразилиї мають цїлком сучасний характер і вяжуть ся з рештою справді тільки хіба спільним „моральним діапазоном і темпераментом" автора, инакше сказавши — одностию авторського „я". Ми почнемо з сеї справді „Ізмарагдової" частини.

Перший розділ з тої частини — Паренетікон складаєть ся з коротких моральних приповідок — поучень (грецьке παραινέω —

поучую); на тридцяти малих сторінках подано тут 65 дрібних таких пєс, що досить близько підходять до ґномів і афоризмів наших старих збірників. Деякі з них обробляють позичену, чужу тему, але більшість оригінальна або цілком оригінально оброблена. Найліпше удались ті власне, де вложена якась сучасна, субєктивна думка автора, або де ґномічна тема вложена в якийсь поетичний образ; там де автор передає готову, ходячу гадку, вона часом виглядає сухо, ба навіть банально. Для порівнаня наведу отсї дві:

Не звикай утертими стежками
Йти за другим слїпо як у дим,
Бо як стануть пастухи вовками,
Треба вівцям пасти ся самим.

Як від лютого Татарина,
Що шаблюкою маха,
Всї тїкають безоружнії,
Так тїкай ти від гріха.

Обидва віршики наведені з катеґорії коротших, зібраних в числї сорок під загальним титулом: Строфа. З ширших наведу наприклад отсї дві — з них перша на мою думку належить до більш, друга до меньш вдатних:

Не слїд усякого робити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає?
Так, що всї зайві парости втинає,
Щоб добрі соки йшли все в гору, в гору.
Господь сказав: „Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!“
Подумай добре, що Господь велїв!
Не мовив: „Моїх ворогів любіте!“
Отсе, браттї, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волї
Не варт любови вашої нїколи.

Себе самого наперед
Застав робить, що слїдує,
А лиш потому иншим вчи, —
Тодї з дороги не схибиш.
Ти сам себе таким зроби,
Щоб иньших ти навчати міг;
Сам над собою запануй,
То запануєш над людьми.

Хто сам себе опанував,
Найтяжшу річ він доконав;
Хто сам себе оберіга,
Той безпечнїйший від усїх.
Не кидай власної мети,
Щоб за чужою десь іти,
А власну ясно ціль пізнай,
До неї просто поспішай.

Не треба забувати, що подібні ґноми і поучення взагалі не належать до вдячних тем для поезиї, тож тілько з признанєм треба піднести, що поминувши ті меньш вдатні пєси, більшість їх зроблені справдї гарно, дотепно і поетично

Якоїсь одноцїльної провідної гадки, як сам автор застеріг в передмові, в сих ґномах нема; панує тепле ґуманїтарне почутє, ідея дїяльної любови і справедливости. Деякі ґноми не конче підійдуть навіть і під сю характеристику, нпр. отся:

Як пчола, що квітам фарби
Анї паху не уймає,
Тілько сок їх ссе солодкий,
Так з людьми жиє мудрець:
Що хто зробить чи не зробить,
Зле чи добре, він не дбає,
Лиш про власні дїла дбає,
Злий чи добрий їх конець (с. 35) —

вона містить гадку крайного індівідуалїзма, „не противленя злого“, що не вяжеть ся з загальним тоном поезиї автора. Як на пєси, що навіяні темами старої літератури, не конче гармонїзують з загальним тоном сеї збірочки, вкажу ще на XIII—XIV, XXIV, XXV. 13.

Віддїл притч (с. 53—84) містить в собі дванадцять нумерів; переважна більшість їх переповідає готові притчі, переважно індийські; їх ряд начинає звістна, тілько раз переповіджена буддийська притча про житє (про подорожного, що сховавсь у провалє від верблюда), вона віддана автором зручно, талановито. Подібний характер мають оповіданя IV (про жіночу красу), V (про невірність приятелїв), VIII (про правдиву вартість, індийська притча, трохи сухо переповіджена), XI і XII (про піст і смерть — на тему покори чоловіка перед Богом) — всї вони з повною вірністю, без домішки авторського субєктивізму передають ріжні теми з богатого, межинародного, вікового запоса, з властивим їм релїґійним чи моралїстичним сьвітоглядом. Иньші — коротенькі, де елємент фабули має значно меньшу ролю, зближають ся до пєс паренетікона. Серед загального, повного віри і покори, тону сього віддїла виріжняєть ся своїм гірким скептицизмом „Притча про віру“, що ставить знак запитаня над глубокою проблємою людського житя:

На Цейлоні сьвятому
Є кипарис великий,
Роскішний, тисячлїтний,
У сьвітї одинокий і т. д.

Що до свого артизма, то се безперечно одна з найлїпших пєс цїлого збірничка. Легкою, поетичною формою визначаєть ся IX притча „про нерозум“. Взагалї більшість сих притч повинні знайти собі як найширше розповсюдженє в шкільних і народнїх читанках, бо написана легко, приступно, інтересно, гарною мовою.

Віддїл леґенд (с. 87—114) містить в собі 6 пєс: дві давні леґенди у властивім значінню того слова: тальмудичне оповіданє про ангелів-грішників (Арот і Марот) і леґенда про вічне житє (особливо талановито, ориґінально передана ся друга), потім дві коротенькі моральні анекдотки — „Указ проти голоду“ й „Побіда“, і дві травестиї на аґіоґрафічні описи житя і мук сьвятих: Un coeur simple (Доместика — Sus domestica) і Житє і страждане і спійманє і смерть і муки і прославленє преподобного Селедія. Травестиї сї знов вносять певний дісонанс в загальний тон збірочки; перша з них до того рішучо не удалась автору: пародия не досить тонка, деякі подробиці просто несмачні (хоч би й кінець), натомість друга — істория оселедця, призначеного „для пісних Русинів“, оброблена дуже делїкатно й дотепно і не образить, правдоподібно, нїчийого почутя; своїм тоном вона найбільше пригадує звістну, чудесну Бернсову історию „Джона — Ячменного зерна“.

Переходимо до иньших розділів. Маленький вступний розділ — Поклони (с. 3—16) має характер поетичної професиї автора; перші пять пєс навіяно национальним і горожанським почутєм — вони в певній мірі служать відповідю на ті нападки, яких зазнав автор торік від певної частини галицько-руської суспільности і преси за свою заяву в передмові до польського перекладу своїх оповідань, що він „не любить Русинів“, і працює для Руси „з песього обовязку“. Відповідю специяльно служать отсї вірші:

Ти, брате, любиш Русь
Яж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти брате любиш Русь,
Як хлїб і кусень сала,
Яж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво, —
Яж не люблю як жнець
Не любить спеки в жниво.
Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана, —
Яж не люблю, як раб
Не любить свого пана.
Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій, то труд важкий,
Горячка невдержима.

Ти любиш в ній князїв,
Гетьманнє, панованнє, —
Мене болить єї
Відвічнеє страждання.
Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана, —
У менеж тая Русь
Кровава в серцї рана.
Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови, —
Яж не люблю її
З надмірної любови.

Остатнї вірші здають ся менї найлїпшою й найудатнїйшою відповідю автора. З рештою авторови брали за зле не стільки саму його сповідь, скільки те, що се сталось у польській популярній книжцї, серед польської шовінїстичної заїлости проти Русинів.

Взагалї сї вступні вірші перейняті тужним почутєм резіґнацнї і безрадісности сучасного українства. Приємним контрастом служить вірша „Декадент", друкована в перше в Зорі 1897 р., перейнята здоровим, бадьорним почутєм:

Який я декадент? Я син народа,
Що в гору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастє і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Дві останнї вірші присьвячені особистим почутям; дуже удала ся перша з них:

Поклін тобі, моя зівяла квітко,
Моя роскішна, невідступна мрїє,
Остатнїй сей поклін!... і т. д.

Відділ пятий — По селах (с. 117—151) містить два образки з сучасного сїльського житя. Перший образок побутовий, genre, малює перед нами характерну фіґуру сїльського богатира-лихвара Пазюка; оповіданє писане легко, мальовничо, ядерно, але не витримує цїлости: у Пазюка вкрадено грошї після того, як він по-

казував сї гроші в корчмі, він думає на кума, що просив у нього позички, частував його тодї і з корчми відвів до дому; Пазюк побився з кумом, заскаржив, кума взято до арешту, але цїлком несподївано син Пазюка признаєть ся сьвященнику, що то він вкрав гроші, але вже звернув їх нерушеними, не витримавши поголоски по селу, що то через нього кум сидить в арештї. Фіґура сього сина виступає цїлком несподївано; крадіж його не умотивована, не відомо, як вона й стала ся; не знати й звідки пішла по селу поголоска на молодого Пазюка, коли думали на кума. Взагалї оповіданє, хоч яке реальне (взяте воно з дійсного житя), виглядає на невикінчене, без кінця. За всїм тим поодинокі образки в нїм дуже гарні, от хоч би й опись села і сїльської хати на вступі:

На стїнї розвішані довкола
Деревляні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола,
Чорні вже від диму, мов від мази.
Тільки й всього християнства в хатї
Але є й письменства в нїй познаки:
Там під сволоком завитий в шматї
Лист небесний, писаний Бо-зна ким,
Йосифінський наказ панщизняний,
Прадїдівський квіт на трицять буків,
Дїда скарга за грунтець забраний,
Батьків акт лїцитацийний драний —
Ось весь спадок, що лишивсь для внуків.

Иньший образок — На пастівнику малює пастухів на пастівнику, їх розмову про війну з „Москалями“, і проповідника близького кінця сьвіта Сеня з його нападками на сьвітову неправду.

Останнїй розділ — До Бразилії (с. 155—169) містить в собі пять пєс, присьвячені одному з найбільш пекучих питань сучасного галицького житя — еміґрації; три з сих пєс, і на мою думку найлїпші, надруковав автор перед тим в I книжцї нашого журнала. Найбільш сильне вражінє робить остання — „Лист із Бразилії“.

Як бачимо, зміст збірника дуже рїжнородний, навіть пістрявий, так що замір автора дати в сїй книжочцї щось більш меньш одноцїльне, навіть в такій мірі, як се він зазначує в передмові,

не зовсім удав ся. Той настрій, що автор відчував під час своєї слабости і сподівавсь передати в сій книжці — „ніжне чутє, бажанє любити, дякувати когось, тулити ся з довірєм, як дитина до батька“ (с. V) — відбив ся тільки на частині пєс, уміщених в ній. Може власне через те, що до збірника увійшли пєси, писані иньшими часами, ся одноцільність настрою не додержана.

Але се, розуміють ся, не уймає вертости поданих тут пєс; власне деякі з тих, що визначають ся иньшим настроєм — то скептично-іронічним, то сумними безрадісними рефлєксами сучасної дійсности, належать до найбільш удатних. Взагалї найлїпше удались автору або його оригінальні утвори або ті, де він мав якусь фабулу, котру міг обробити оригінально, з як найбільшою участию свого поетичного я. Дещо з того оброблено взірцево — поетично, і книжечка навіть при деяких слабших річах становить дуже цінну вкладку автора в поетичну скарбницю нашої літератури.

Книжечка видана дуже елєґантно, на веліновім папері, в гарній полотняній оправі, з золотими берегами; наклад дало львівське студентське товариство „Академічна Громада“ і чистий дохід з неї призначений на запомоговий фонд сього товариства. Як з огляду на сю симпатичну ціль, так і з огляду на літературну вартість сієї збірки можемо жичити їй як найширшого розповсюдненя.

М. Чернявський: **Донецьки сонеты.** Бахмут, 1898. Сторін 31. Ціна 10 коп.

Д. Чернявський, звістний вже в літературних кругах своєю недавною збіркою лїричних поезий „Пісні кохання“ (1895), виступив із новою збірочкою сонетів. Їх стільки в книжочці, кілько сторін — 28. Переважна більшість їх навіяна безпосередно Донецькою околицею; переважають рефлєкси природи, очевидно автор дуже чуткий на її красу, хоч рефлєкси сї не визначають ся особливою глубиною й оригінальністю; не глубокі й деякі рефлєкси людського житя, житєвих проблєм (Селяни, Біля груби, Смерть, Христос воскрес). Автор добре володіє формою, вірш і тут, як звичайно у нього, легкий, непримушений. Тільки мова! — повно чужих, роспйських слів...

Я наведу два вірші, що на мою думку як і що до поетичної форми і що до мови належать до лїпших в сій збірочці.

Дінець:

Я течу з країни,
де шумлять борй,
монастир старинний
хмурить ся з гори...

В дальні палестини,
де Донців двори,
Дону з України
я несу дари:

слези родникові
і янтар сосни,
сьпіви празникові
з мріями весни
й темної діброви
злототкані сни.

Рибалки:

Бачиш: онде випливає
з рибалками каючок?
Пан-отець в нім возсідає,
а керує пан-дячок.

Уловлять надокучає
мир на істини гачок;
звісно люди — всяк їх знає,
а смачний і чабачок.

І смиренно ієрей
з псальмопівцем голосистим
вміcто темних душ людей
ранком теплим та росистим
уловляють стерлядей
в їхнім царстві прозорчистім.

Нова збірочка піддержала репутацию поетичної здібности автора і тим більше треба жадати від нього, аби конче попрацював над своєю мовою й залишив теперішні макароніями.

М. Грушевський.

З життя і письменства.

(Нарікання і поради критиків Літ.-Наукового Вістника. — Гадки давнїйших критиків в справі положеня нашої літератури. — Деякі висновки).

З приводу перших кількох книжок Літературно-Наукового Вістника появило ся в „Душпастирі“, „Руслані“ і „Буковині“ (тут особливо) кільканайцять статей, писаних Галичанами, Буковинцями і Українцями, з оцінками Л.-Н. Вістника і з загальними замітками про нашу літературну продукцию та про вартість єї. Ті критики звичайно самі собі не признавали права критикувати, підписували себе „не-критиками“, читачами або й зовсім не виявляли, хто вони, та ділили ся з другими тілько своїми „особистими вражіннями“. Але поминувши їх ріжні недорічности і суперечности та часом невідповідні вибрики, ми постараємось вибрати з сих статей загальнїйші виводи, які автори статей старали ся доказати на Вістнику і на иньших прикладах.

Критик в „Душпастирі“ зробив редакциї Літ. Наук. Вістника великий докір за видруковане „Дневника Адама“. На єго думку такі Дневники Адама посередно нищать християніізм. — Українські критики нарікали на те, що не мають нїчого розумного і гарного по українськи читати, їм лїпше читати росийське. Вони бажали би собі, щоб український журнал дорівнував росийському, тимчасом не дорівнує. Так само наші книжки і часописи далеко гірші від росийських. Звідки се походить? На їх думку — передовсім з недостачі критики. Доси наші письменники і самі себе посполу величали і люди шанували їх без заслуги, але тепер на-

стала вже пора скинути їх „з трона з клоча“. Читачі вже пізнали ся на їх невеликій вартости. Наші письменники боять ся критики, беруть її за особисту образу; на свою оборону складають спілки і друкують збірні спростованя по часописях. (Натяк на спільну заяву 21 Киян у відповідь критикови Л. Н. Вістника, друковану в 36-ім числї „Буковини“). Вже можна і треба й до наших письменників ставити великі вимоги. Критика їх праць дуже придасть ся. Нехай же читачі скажуть свою думку.

Таке було би загальне становище, з якого критики Вістника подивили ся на наше літературне житє. З позитивних порад письменникам сказав др. Василь Щурат одну (в Руслані ч. 25), щоби покинути вже манєру давних українських писателїв, яка „проявляє ся в посуваню гумористичного народного діяльоґу до карикатурного, а навіть неприличного — в кождім разї несмачного. Без лайок зі сфери батька й матери, лисого чорта й бурої свині, без ординарних епітетів і не менше ординарних дотепів, без всего того козацько-етноґрафічного краму історична повість з козацьких часів не була би повістю. Гарне розуминє артистичної місиї історичного повістописателя! І що тут говорити про вічні описи українських „улиць“ і „перелазів“, одностайні, як описи тих любощів, яких вони є сьвідком!... Протестувати против сего було-б за рано, як довго більших хиб годї нашим українським писателям позбутись — хиб зло попятого, а радше односторонного реалїзму“.

Подібне бажанє висказав і Українець Лївобічний, в 29 ч. „Буковини“, невдоволений з „героїчних поем, де дїячі їдять галушки, пють топлене сало, додержують в розмовах етноґрафії і голосно регочуть ся, спянївши від горілки“. „Не годуйте нас — каже — колишньою козацькою славою та вишневими садками, а дайте нам страву здорову і пожиточну, поможіть нам вилїзти з багна і темряви“.

Коли до сих двох відзивів додамо ті часті в остатних лїтах нарікання на українські театральні твори, в котрих повно садків, соловейків, улиць, танців, горілки і стереотипних любощів, то можна би сї відзиви уважати реакциєю против манєри сентиментально-етноґрафічного писаня давнїйших і теперішних українських письменників. Навіть против наших народних пісень виступив якийсь Українець в 35-ім числї „Буковини“, дослухавшись, що „наша народна пісня посьпівом своїм досить одноманїтна, що емо-

ция, яку вона викликає, досить однобічна; в піснях побутових смуток занадто легкий, мелянхолія не глубока, зачіпає тілько поверхово, викликає дешеві водянисті сльози, не дає глибини чутя, а в піснях історично-політичних занадто богато розпуки, зневіря, ніколи нема сильного, різкого поклику обуреня, ніколи нема заклику до боротьби із злом, гнобительством, а коли й є натяки на такі поклики, то вони переняті такою тихою мелянхолією, що швидче з жалю заплачеш, як ухопиш ножа в руки". Так отже читачі і слухачі бажають тепер иньшої страви, „здорової і пожиточної". Се була би одна рада, о стілько позитивна, що виказує письменникам і музикам, що в них хоч деяким людям тепер уже не подобає ся. „Нового і поступового" жадають вони. Яка мала би бути ся новість і поступовість у письменстві, ся „сьвіжа течійка", якої жадає один з критиків, Українець, про се сказав кілька своїх гадок Галичанин д. Л. Турбацький в 16-ім числї „Буковини". Він не обстає за виключно-національним характером белєтристики і старає ся виказати, що в нинїшних часах лише то звертає увагу на себе, що має на собі пятно „таланту", та що з інтернаціоналїзацією культурного житя літературні твори тратять помалу свій національний тип, а прибирають ріжні форми одного і того самого, спільного всім народам культурного материялу. Теперішна молодіж — каже — виховала ся вже не, як давна, на „Тарасах Бульбах" і має иньші ідеали, західно-поступові, і иньший літературний смак. Тому й деякі белєтристи на житє селян стали дивити ся інакше, як давнїйші письменники; крім того стали описувати житє своєї інтелїґенциї, а далї і чужої, бо та чужа інтелїґенция також по душі „наша". Д. Турбацький подає тут на приклад: Valse mélancolique Кобилянської і Франка: „Основи суспільности" та „Задля домашнього огнища".

Пишучи на сю тему, критики ужили кілька разів слів: модний стиль, модерний зміст і т. п. в контрастї до наших давних традиций — і всего формального націоналїзму. Отже переказавши популярно думки критиків, виходить, що богато людям уже надоїли 1. теми з минувшини, писані „в юродивім стилю"; 2. теми з житя люду, оброблювані на стару етноґрафічну манєру; а натомісць бажали би люде читати щось нове і сьвіже так що-до теми, як і що-до обробленя. Се було би мабуть згідне бажанє богатьох так російських як і австрийських Українців. Се один позитивний вивід з критик, друкованих у Руслані і Буковині, що,

розуміє ся, не виключає ані історичних ані етноґрафічних тем, відповідно трактованих.

Другий такий вивід доторкає ся відносин галицького журнала, як н. пр. Л. Н. Вістника, до читачів на Україні. Маючи у себе російські журнали, українські критики жадають не тілько, щоби наш галицький журнал дорівнував російським, але щоби подавав і те, чого не подають російські журнали. Беручи річ з того боку, д. В. Шемет в 47 числї „Буковини“ заявив своє невдоволене, що у Літ. Наук. Вістнику найшов переклади, які вже він читав в російських журналах.

Поминаючи критики на поодинокі твори, що друкували ся в перших книжках Літ. Наук. Вістника, — отсе такі були би думки наших критиків про загальне положене нашого письменства і поради, як єго дальше розвивати. Не богато справдї тих нових думок і порад, особливо після того, що в тій самій справі писав Вартовий у своїх „Листах з наддніпрянської України“ в „Буковинї“ 1892, 1893 і 1894 року, і що єму сказав у відповідь Драгоманів також у „Буковинї“ і в „Народї“ і в окремій книжцї п. з. „Листи на наддніпрянську Україну, Львів, 1894“. Ті два письменники дивили ся на відносини нашої літератури справедливійше і про вартість та будуччину нашої літератури сказали далеко більше нового і основного.

Мабуть не від річи буде тепер хоч дещо пригадати з довгої і інтересної полеміки Вартового з Драгомановим, особливо те, що доторкаєть ся нашої літератури. Вони оглядали нашу літературну продукцию з усіх боків, і брали її, як результат нашого житя, знаючи, кого і за що можна винуватити, а не так, як критики Літ. Наук. Вістника, що пристращають ся без пожитку ні для себе ні для письменників, котрих тут звалюють з тронів з клоча, а тут рівночасно жадають від них, аби подавали „сьвіже і поступове“. Хтож може їм подати „сьвіжу течійку“, коли на їх думку всї теперішні наші письменники (з неназваними малими виїмками) не гідні тої слави, яку не по заслузї собі придбали?

Драгоманів мав про нашу інтелїґенцию в Австриї і її письменників дуже неприхильну думку. „Проби виказали — каже він в 25-ім числї Буковини з р. 1893 — що Галичина не в станї оплатити свою літературу, окрім популярної. А тимчасом російська Україна (9—10 ґуберній) оплачує $^1/_3$ видатків на російське письменство... Значить, Галичина мусїла-б шукати собі базару для

своєї літератури в Росії. Се тепер не можливе через цензуру російську а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповіла літературному смаку російському. Вона відстала від него років на 50, коли не на 100. Для Росиян галицька наука — схолястика, галицька публіцистика — реакційна, галицька белєтристика — псевдоклясична мертвеччина. Виключити треба тілько твори Федьковича, Франка та радикальну публіцистику". — А далі каже Драгоманів: „В тім то наше найбільше горе, що коли в Росії давить печать реакция поліцейська, в Галичині її мертвить реакция громадська, добровільна, а в Україні необразованість самих літератів. Останні хиби страшнійші всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку" (Буковина 1893, ч. 25).

Так писав Драгоманів про австрийських Українців недавно, бо тому ледви пять літ. Правда, від того часу Галицька Русь поступила і поступає наперед дуже сильно, але добровільна, громадська цензура в нас ще не минула ся, невинний Дневник Адама розлючує сьвященика, другі невинні оповіданя дратують иньших домашних цензорів; реакційних елєментів і мертвеччини ще в нас богато; публика що-йно привикає до літературного руху та зачинає ним серіознійше займати ся.

Українці в Росії ділять ся на думку Вартового (в Буковині 1893 ч. 13) на українофілів, радикалів-космополітів і національ-народолюбців. Вартовий вірить тілько націоналам, по иньших пожитку для України не сподіває ся. А загалом про українську інтеліґенцию каже, що вона мала, безсильна, лінива, несолідарна між собою, індівідуалістична, недбала до гуртової роботи, почуває себе радше як частину всеросийської інтеліґенції і національного самопізнаня майже зовсім не має. (Буковина 1892 ч. 29). І коли Драгоманів подав три причини, що не дають нашому письменству добре розвивати ся, себ то політичну неволю в Росії, реакційні думки у галицького громадянства та неосьвіченість серед українських письменників в Росії, д. Вартовий додав ще четверту: національну несамосьвідомість серед інтеліґенції на російській Україні.

Про неосьвіченість українських письменників (особливо їх незнанє мови і національну несьвідомість) і про їх байдужість до національної роботи, подає і Вартовий і Драгоманів дуже сумні спостереженя. „Затягти до якої роботи, хоч би й тілько кабінет-

ної, нашого „українського патріота“ досить таки важкенько. Правда, як що він літерат, то він списує чимало паперу по — московському, але не по своєму... Тут звичайно безліч перешкід і одна з них та, що за вкраїнські писання ніякий кат не платити-ме, друга та, що вкраїнське писанне треба писати по вкраїнському, а мови своєї патріот наш — не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може; а третя та, що, мов, щож єго зробиш, однак цензура заборонить, так на щож і писати? ...Старі наші письменники писали красше від нас (що до мови)“. Таке пише Вартовий в Буковині 1892 ч. 28. А на замітку Драгоманова про неосьвіченість українських письменників каже: „Що до неосьвічености серед наших письменників, то воно й не дивниця, коли сему потрохи правда. Осьвіченійші люди, ті, що університети покінчили, скоро з університетських ослонів перейшли на офіціяльну посаду, зараз починають ховати ся з своїм українством. Коли й пишуть що, то по московському (бо таки й не знають по своєму), а по вкраїнському лишають писати педоукам, а потім глузують з їх — тим і виявляють свій український патріотизм... Та все-ж може воно й не так страшно, як здаєть ся д. Драгоманову“. (Буковина 1893 ч. 38).

Про неохоту і непевність Українців до гуртової роботи оповідає Драгоманів з власного досьвіду, як з дванайцяти головних сотрудників одного українського журнала, десять не написало до нього ані слова, а з двайцятьох иньших помічників остало ся при журналї тілько чотирох (Буковина 1893 ч. 21), а Вартовий приписує таку несолїдарність українських дїячів їх величезному індівідуалїзмови та неоднаковости в поглядах (Буковина 1892, ч. 29).

Кінчаючи свою полеміку з Вартовим Драгоманів заявив своє бажанє, щоб українська інтелїґенция не дї ила ся так, як подїлив її Вартовий на українофілів, радикалів-космополїтів і націоналів-народолюбців, а тілько 1. на українських націоналїстів і 2. на українських гуманїстів. Між такими тілько ґрупами — каже — можливий і прінціпіяльний спір, при котрому треба памятати, що обидві ґрупи однаково сьвідомі Українцї, — а тілько мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденций. Звісно, сей теоретичний спір може, і мусїв би не перешкаджати демократично-поступовим елементам в обох подїлах — виступати солїдарно в громадській працї. Поки-що иньших укра-

їнських універсаліστів, окрім рішучих демократів і поступовців, инакше радикалів, — нема. Нехайже виявить ся рішуча і відповідна ґрупа українських націоналістів, відділившись від своїх приятелів і авторитетів, ретроґрадствуючих або крутійствуючих“ (Буковина 1894 ч. 3).

Вже в тих кількох уступах, наведених із статей Вартового і Драгоманова, находимо розбір обставин, в яких розвиває ся наша література в Росиї і в Австриї, важке слово про наших письменників і поради, як ті обставини зміняти і в якому напрямку. Все те виглядає зовсім инакше, ніж відзиви сегорічних критиків Літ. Наук. Вістника. Ті критики подивили ся на нашу літературу, як на обяв, що не має звязку з житем народу і сам про себе може бути гарний, хоч би обставини були дуже погані. Притім загнали ся у своїм пересердю за далеко, бо вжеж не можна сказати, щоб серіозні письменники, не дилєтанти, лякали ся слова критиків, також не-дилєтантів (такої критики, яку у нас часом стрічаємо, справдї можна не так лякити ся, як не бажати собі, бо вона безхосенна); і щоб у нас була велика адорация між письменниками, також не можна сказати; навпаки се річ певна, що і пошани письменників проміж себе і пошани публики до письменників було в нас за мало. В житєписи кождого нашого автора можна найти далеко більше сторінок, записаних нарікапем, що „нїхто не гавкнув і не лайнув про нього“, ніж сьвідоцтвами новажаня : величаня. Може бути, що вони дуже часто не заслугували на величане, але тут ніяке звалюване псевдоґеніїв з трона з клоча не додасть їм тепер таланту і розуму; тут ще найсправедливійший погляд Вартового, котрий сказав:

„Всїм щирим прихильникам до рідного дїла можна радити — скрізь і завсїгди пропаґувати думку про широку — і для інтелїґенциї і для народу — вкраїнсько-руську літературу, пропаґувати її, не зважаючи ні на які наче-б то непереможні перешкоди для тої літератури, і не збентежувать ся тим, що доси наші здобутки літературні були може й не перворядної ваги: се нїчого, аби вони були! Бо коли вони є, то стануть ся вони підвалиною, основою инїшним красшим. Ні в якій літературі нїчого відразу не робило ся. А і в Москалїв, яких так часто рекомендує д. Драгоманів, — скільки то було усяких Масальских, Марлиньских, Загоскиних, Зотових та иньших, поки з'явили ся там Ґоголь, Турґенєв, Толстой. Так буде і в нас! Нехай наші сьогочасні белє-

тристи є тілько Марлиньскі та Зотови української літератури — — і то гаразд, бо після їх мусять прийти Гоголі, Турґенєви та Толстиї. А сего, тілько сего й бажають наші письменники сьогочасні, тілько на те й кладуть свою працю, щоб на сему хоч трохи обробленому ґрунті могли вирости високі постаті на увесь сьвіт славетних літературних українських дїячів". (Буковина 1893 ч. 37).

Певна річ, амбіция неодного з наших письменників сягає висше, як до слави Зотових та Марлінских, але коли що при їх невеликім талантї може їм помогти для дальшого розвитку, то певно анї за велике, неоправдане величанє, анї несправедлива пристрастна критика.

Що до круга літературної творчости то Драгоманів радив працю „з низу в гору"; наша література — казав він ще 1873 року — повинна підніматись з низу в гору і розширяти ся в міру того, як піднимавсь би мужик, природна і безспорна публика для нашої літератури в Росиї. (Буковина 1893, ч. 20 і 43). З сею думкою не згодив ся Вартовий і написав: „Українсько-руське письменство, хоч і яке воно убоге, хоч і як мало заробило імя письменство, література" вийшло уже з рамців, що має письменство простолюдне, захоплює все ширше й ширше місце, і буде безперечно розвивати ся далї й далї в такому напрямкови... Література для інтелїґенциї та література так звана „народня" повинні злучити ся до купи, щоб нїколи вже не розлучали ся" — хоч у нас тому перешкодили обставини, як каже Вартовий (Буковина 1893 чч. 36 і 37). Сю справу полагодив теоретично Драгоманів ось як: „Тепер в усякім разї — каже він — навряд, чи знайде ся Українець, котрий би радив нашим письменникам с и д ї т и на самій простонародній літературі навіть в найширшому змислї сего слова. Навіть при найбільших симпатиях до простонародности усякий мусить признати по крайній мірі волю кождому писателю вибирати собі сюжети, аби тілько праця єго вийшла вдачною, живою — між иичим і по мові..." Але популярна література нам найбільш потрібна. (Буковина 1893, ч. 43).

З цїлоїж полеміки з Вартовим Драгоманів вивів таку мораль для української працї: „Працї тої видно тепер не так то богато. Вона не систематична, часом не сьвідома, не орґанїзована. Більше працї, більше думки, більше орґанїзациї! Але й менше сектярства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами пропо-

віди Івана Золотоуста на Паску: іди й постивший, і не постивший! — Христос приймає й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у дванайцяту годину. — Один працює для науки про Україну тілько по московському (або по польському) — будьмо ему вдячні і ті, що пишемо по українському*). Один вірує в українську літературу тілько простонародню, „для домашнього обиходу“, — нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює, по своєму, не кидаючи анахтеми на невіруючих, але працюючих, по своєму, всеж таки для української літератури. Один бере собі за виходні точки думки і інтереси всесьвітні, другий національно-українські, — внять не будемо анахтемувати одні других, а поглянемо, які власне думки й інтереси хто хоче боронити. В однім тілько мира між нами не може бути: в справі поступу чи реакції, в справі кастових чи всенародних інтересів, бо се справи основні, для котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котрої житє людей перестало би бути людським. Сеї боротьби не можна замазати нїякими розмовами про національну солїдарність, а надто в нашій нації, котра власне є нация плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальнїйшими, одні демократами індівідуальними, а другі социяльними, — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росиї і в Австро-Венґриї давить дуже вже застаріла система реакциї і кастовости“. (Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова, Коломия 1894, ст. 92—93).

Ті критики зперед кількох літ розуміли також добре, як трудно галицьким журналам задоволяти духові потреби і Галичан і Українців; тому Вартовий доказував, що письменникам з України „невідмінно треба заснувати в Австриї своє самостійне видавництво“ (Бук. 1892 ч. 28), раз через те, що ми в Галичині маємо свою домашну ретроґрадну цензуру, противну Українцям, а друге — як уже знаємо — через те, що Українцям треба чого иньшого, як находять у наших журналах. Було би справді користно, якби

*) Свободи, яку тут дає Драгоманів нашим письменникам, що пишуть на чужих мовах, ті не тілько уживають, але і надуживають, і то зі шкодою так для нашої мови, як і для самої річи.

самі Українці видавали собі в Австрії журнал, який їм до вподоби; вони-ж найліпше знають, чого їм треба. Але поки вони на те не спроможуть ся, галицькі і українські читачі мусять годитись на щось посередне, — инакшим не може бути журнал, що призначає ся не для самих Українців, але і для Галичан, і то в далеко більшій мірі, бо наприклад Л. Н. Вістник має в Галичині десять раз стілько читачів, що на Україні. Але в тім і лихо, що хоч Українці може й знають, чого їм треба, але з дебільшого самі такі охочі до роботи для себе, як се описали не Галичане, а Українці з роду Вартовий і Драгоманів... Тепер се є фактом, що на Україні нових письменників прибуває дуже мало, літературна продукция там також поменшала, і що наші письменники з Австрії беруть перевагу. І тут не поможе нарікати на Галичан, що починають переважати українських письменників, — так обставини склали ся, що инакше не може бути. Коли-б у молодих галицьких та буковинських белєтристів було більше серіозности і осьвіти — вони все ще пишуть як ділєтанти — то числом і продуктивністю вони переважили би гладко молоду ґенерацию письменників на росийській Україні. І до того певно дійде, коли Українці не схочуть станути з нами до конкуренції. А преціньпо 25 міліонах Українців, навіть в сучаснім „лихолітю“, можна би, як що вони самі себе не засуджують на смерть, сподівати ся хоч стілько роботи, кілько робить інтеліґенция трох міліонів австрийських Українців... Плач на тяжкі обставини на ніщо не здасть ся!

Наші видавництва в Галичині і на Буковині мають ще такий клопіт, що тут нема більшого гурту читачів з менше-більше однаковою осьвітою. Кожде видавництво має читачів з ріжних сфер, і як ті читачі не до всього друкованого мають однаковий інтерес, то і трудно всім однаково догодити. Для одного статя виходить за популярна, він бажав би чогось більше; для другого виходить за тяжка, він бажав би чогось лекшого. А нема хоч тисячки людей з однаковою осьвітою, котрі хотіли би чи могли би піддержувати відповідний для себе журнал. Звідси походить, що в однім і тім самім галицькім або буковинськім видавництві нераз і мусять друкувати ся статї то з меншим то з більшим науковим апаратом.

Про якийсь літературний смак у нашої публики в Австрії також не богато можна сказати, бо чи він є і який він є, певно

не знати. На своїй літературі не могла вона собі того смаку виробити, хиба на польській, російській і німецькій та на перекладах. А тих перекладів появило ся у нас за остатних двайцять літ розмірно дуже не богато і то при виборі їх звичайно не було ніякої системи. Длятого, при незаперечній ще слабости нашої оригінальної творчости в порівнаню із чужими сьвітовими літературами, систематично ведені переклади видатнійшої чужої белєтристики уважаємо ми дуже потрібними. А що против сього відзивають ся голоси з України, що вони, мовляв, мають переклади в російських часописях, і ті часописи їм ліпше подобають ся, то на се вже нема ради.

Ми, розуміє ся, не вирікаємось порівнаня наших журналів з російськими і не уважаємо сих якимсь далеким ідеалом для нас, тільки те мусимо піднести, що того рода погляд задає нашим журналам далеко тяжшу задачу, бо окрім обовязку — старатись про відповідну оригінальну белєтристику, поручає їм віднайти заграничні літератури, до котрих би не мала приступу російська журналістика, що як раз, не маючи дуже великого богатства оригінальних талантів, жиє перекладами. Розуміє ся, коли український читач волить чужі твори читати в російській мові як в українській, то тут вольному воля, тілько по щож тоді нарікати на російську цензуру, що вона не пускає перекладів, — і чому як раз Українці мають особливий нахил засипати галицькі редакції перекладами з російського?

Осип Маковей.

З російської України.

(Неврожай і голод. — Способи боротьби з неврожаєм і сільсько-господарська осьвіта, яко один з таких головнійших способів. — Питанє про господарську осьвіту на четвертій сесиї „Сельско-Хозяйственнаго Совѣта“. — Матеріяльна запомога земств просьвітним господарським інституциям і становище земських фінансів. — Потреба земства в не-земських губернїях. — Непевний характер звісток про земство в „Юго-западномъ краѣ“. — Форми і права земських інституций в сім краї).

Можна було сподївати ся, що памятний неврожай 1891—1892 р. дасть богато досьвіду і що після того не доведеть ся переживати таке тяжке лихолїтє знову. Гадало ся, що після того сумного досьвіду правильно орґанїзована запомога та поліпшенє основ народно-господарського побуту усунуть можливість таких прикрих обставин на далї. Але дїйсність показала, що народний добробут стоїть на так само тїсному ґрунтї, як і 5—6 лїт перед сим.

Неврожай минулого року, що так тяжко давав себе почувати ще в осени, під конець зими та на весну виявив ся у дуже сумних формах. На широкому обширі — майже 400.000 кв. в. з людністю більш 15 мілїонів — нема ні хлїба, ні паші. Все, що було, — тє й зїли та згодовали, — а далї жити нїчим. Настала й весна, а з нею — ще більша потреба насїня, їжи для робітника, паші для робочої худоби. Нїчого з того заздалегідь не було приготовлено в такій мірі, як того було потрібно; суспільний інтерес до народнього лиха теж прокинув ся в самий останнїй час, та й інтерес той взагалї не дуже великий; сему сприяли і деякі

орґани російської преси, що тенденційно замовчували та прикривали голод.

На українській території голод захопив Ставропольщину, Кубань, частини Херсонщини та Таврії, Курську та Воронїжську ґубернїю. В Ставропольській ґуб. вже другий рік неврожай. Запасів хлїба тут не стало ще того року, а р. 1887 урожай був всего 27,4%, коли брати пересїчно урожай 1892—6 р. Таким чином, голод настав ще з осени. „Товариства запомоги бідним“, що заходили ся годувати голодний люд, властиво були паліятивом. Тай можна собі уявити, о скілько була дійсною та запомога, коли порция горячої їжи на одного чоловіка коштувала всего $^3/_4$ копійки. Хоч тією їжою справдї ледве чи можна було наїсти ся, але з початку весни і такої не стало, бо „Товариства“ мусїли перервати свою дїяльність через недостачу коштів. Через недостачу паші худобу погнали з Ставропольської ґуб. на Кубань. Але й тут неврожай дав себе почувати, хоч і не в такій мірі. Весна була пізна, паші не стало і гурти та отари почали гинути. До тогож в такий час біди народньої завсїди випливають і виявляють свою темну дїяльність ріжні хижі елєменти суспільства: глитайство розкинуло своє павутиння. Все се так підорвало добробут людности в Ставропольщинї, що ледве він підніметь ся і за який десяток лїт.

В Херсонщинї наслїдки неурожаю не мають таких різких та яскравих форм, але й тут богато єсть місцевостей, в яких з урожаю не можна було прохарчувати ся та обсїятись. Ґубернїяльне земство ще з осени просило урядової запомоги в 300 тисячів, — але мінїстерство відмовило. В земства подаєть ся сила петиций про запомогу не тільки з південної частини ґубернії, де урожай був надто плохий, але навіть і з Єлисаветградського повіту. Ґубернїяльна земська управа запомогла 68 місцевостям і крім того 78 громадам відрочила сплату залеглостей за попередні роки.

Урядова та суспільна запомога, хоч би й широко орґанїзована, не може бути цїлкои певним засобом проти голоду і завсїди зістанеть ся лише паліятивом. Боротьба з недородом та голодом мусить викликати більш постійні заходи, що всїма сторонами полагодили-б господарський побут народа та єго добробут. Першим з таких способів єсть поліпшенє господарської культури через поширенє відповідної осьвіти. Господарська осьвіта зазброїть господаря для боротьби з неврожайним лихом, дасть єму в руки засоби

до тієї боротьби і сим більш-меньш забезпечить єго добробут. Плян господарської осьвіти і розглядали на четвертій сесиї Сїльсько-господарської Ради, що відбула ся в Петербурзї з 26 лютого по 24 цьвітня сего року. Рада категорично висловила ся за потребою широкого орґанїзованя господарської осьвіти для поліпшеня сїльсько-господарської продукциї, яко основного промисла держави, що заслугує через те найбільшої уваги та піклованя з боку уряду. Признавши за річ цїлком нормальну, щоб всї просьвітні господарські інституциї відповідали дїйсним потребам кождої даної місцевости, Рада ухвалила заснувати один висший господарський інститут, заводити середні хлїборобські школи по головнїйших хлїборобських районах та в кождій ґубернії мати хоч одну низшу школу для специяльних господарських культур, якими переважно визначаєть ся та місцевість. Члени Ради не могли лише порозуміти ся в справі материяльних засобів для удержуваня господарських шкіл. Більшість членів все-ж висловила ся за тим, щоб материяльну запомогу сим школам давали земства.

Таке накладанє нових тягарів на земський буджет ледве чи буде рациональним, коли завважити на невідрадне становище земських фінансів. Велика сила земських видатків без всякої майже забезпеки земських доходів зруйновала земські буджети і стала ся причиною, що земства не можуть виконати своїх найперших обовязків перед загалом людности. Тим то й викликає тепер такий живий інтерес питанє про реформу земських (автономічних) та ґубернїяльних (правительственних) институций. Особливо заінтересовано суспільство на Украïнї тим, — в якій формі має бути заведене земство по деяких не-земських до тепер ґубернїях. Про велику потребу земства в неземських українських ґубернїях не може бути нїякого змаганя. Дійти до красшого становища народньої осьвіти, лїкарської запомоги, асекурацийної справи та иньших необхідно потрібних сторін народного добробуту зможуть сї ґубернії лиш тоді, коли буде у них заведено земство*). Само суспільство признає велику потребу земства і з великим співчутєм обізвало ся на се питанє, як се виявилось на Кубанї, в Старопольській ґуб. та особливо на Волинї. На жаль, заведенє земства на Кубанї при-

*) Для галицького читача треба пояснити, що земську (автономічну) управу в Росиї, загально беручи, взяли від початку і доси тримають в руках найбільш поступові і щиро-демократичні елємента суспільности.

знано в урядових сферах не на часі, в Ставропольській ґуб. теж відложено на довгий час і лиш можна сподівати ся, що р. 1899 земство буде заведено, відповідно бажаню Державної Ради, в т. зв. „Югозападнім Краю“, себ то Київщині, Волині та Поділю. Ірінціпіяльно питанє се можна вже вважати за цілком порішене; тепер застановляють ся лише над формами та правами нової інституції в сім краї. Про се, на жаль, нема досі нїяких цілком певних урядових звісток. Все, що проскакувало з приводу сеї справи в пресї росийській, має дуже загальний, щоб не сказати туманний та хисткий характер. Перш за все не знати нїчого певного про компетенцию земських інституций в отсему краї. Не знати, чи будуть земства заряджувати всїма тими справами і чи в тім самім обсягу, як і в иньших 34 земських ґуберніях. Що-до орґанїзациї нових земств, то тут та цїкава новина, що є замір скасувати повітові земські зібраня; але як тодї будуть складати ся повітові вибори, — се теж невідомо; невідомо також, які будуть відносини між ґуберніяльною земською управою та повітовими, що завсїди кермують ся постановами повітових зборів. І ще виникає одно дуже важне питанє — про рівноправність рїжних национальних елементів в краї. Між иньшим появила ся така звістка, що право бути вибраним в гласні мати-муть лише ті, хто знає росийську мову і уміє читати по росийськи. О скільки та звістка певна, — сказати трудно; але дуже шкода буде, коли справдї до такої важної само по собі справи, як поліпшенє народного добробуту через земську інституцию, будуть примішувати ся цілком сторонні елєменти „обрусѣнія“.

Spectator

Із чужих літератур.

(Уіллїям Еверт Ґлєдстон, єго писательська і наукова дїяльність).

В пору, коли друкувалась отся книжка „Вістника“, де читачі в прекрасній праці Сеньобоса про сучасну Анґлію знайдуть оцїнку найважнїйших праць і заслуг Ґлєдстона на полї политики а особливо внутрішніх реформ Анґлії, старий сей борець за поступ і гуманність спочив вічним сном д. 19 мая. Весь сьвіт стрепенув ся при відомости про смерть сего великого мужа, одної з незвичайних фіґур сучасної історії, що жив серед нашого покоління мов кучерявий столїтній дуб серед молодого лїса, памятаючи давно пережиті бої, а при тім усею душею спочуваючи змаганям і боям наймолодших, найпоступовійших. Як на цїкавий доказ невичерпаної сьвіжости і сили єго духа вказувано на той факт, що розпочавши свою политичну карієру консерватистом він закінчив її радикалом, федералїстом, мало що не социялїстом. Щось подібне було в Франції з великим Віктором Гюґо. Але се не одиноке поле, на котрім зрадикалїзував ся Ґлєдстон протягом свойого житя. І в иньших питанях, якими цїкавив ся єго невтомимий дух, він умів іти з поступом часу і нїколи не вагав ся закинути думку, котру признав хибною, хоч би вона перед тим і як була дорога йому.

Ґлєдстон здобув собі не тілько безсмертні заслуги на полї внутрішнього розвою Анґлії. Він був невзрівнаним оратором, що вмів промовляти не тілько в парляменті, не тілько до послів і до льордів, але також до мас народа, до людей найвисшої інтеліґенції і до простих робітників і селян. Єго голос називав Меколей

музикою парляменту, але музика, дивні чари були в єго способі висловy, в богацтві і пластиці єго думок. Деякі єго промови справедливо зачислюють до найкрасших витворів ораторської штуки всіх часів, і коли вже не чим иньшим, то своїм ораторським талантом Ґлєдстон здобув собі дуже високе і почесне місце в англійській літературі. Але він був чимсь більше для тої літератури, був вельми талановитим публіцистом і ученим — фільольоґом, археольоґом і теольоґом. Бажаючи на сьому місці вказати бодай найважнійші єго писаня і схарактеризувати єго наукові і публіцистичні заслуги, ми подамо поперед усего декілька дат про єго житє.

Уіллїям Еверт Ґлєдстон уродив ся д. 29 грудня 1809 р. в Ліверпулї. Єго батько, „королївський“ купець, з роду Шотляндець, доробив ся значного маєтку торгуючи невольниками; цїкава річ, що й єго син, той сам, що пізнїйше мав дуже богато причинити ся до вибореня рівноправности для католиків, Жидів і иньших людей кривджених задля їх віри, мови і раси, з разу був прихильником уживаня невольників і мотивував конечність істнуваня невільництва — цитатами з Письма сьвятого. Покінчивши коллеґії в Етонї а потім у Оксфордї Ґлєдстон від разу подав ся на полїтичну карієру. В грудню 1832 р. його вибрано послом до парляменту з консервативного місточка Нюерку (Newark). Там зараз звернув на него увагу міністер Піль і іменував його одним з „молодших льордів“ скарбу, а в лютім 1835 р. молодшим секретарем для кольоній. Але вже в цьвітню того року Піль упав; Ґлєдстон скинув ся всїх урядів і аж до повороту Піля на міністерство (1841 р.) належав у парляментї до опозиції. В 1841 р. Піль іменував його віцепрезідентом торговельного уряду, членом тайної ради, а 1843 р. президентом того уряду. Ревізия тариф, доконана 1842 р., була майже виключно єго дїлом. В 1845 р. він обняв президентуру в уряді для кольоній. В 1847 р. він зложив мандат для Нюерку і був вибраний послом в університетськім місті Оксфордї. Вже тепер почала ся незгода між ним і консервативною партиєю; Ґлєдстон виступав за реформою університетів, за знесенєм деяких ограничень прав Жидів і 1851 р. якийсь час ішов окремо від партиї. В 1852 р. в міністерстві Ебердіна був Ґлєдстон міністром скарбу; єго вияснення буджету вважали ся майстерними витворами не тілько риторики, але глибокого знаня; він здобув собі славу першого в ту пору англїйського фінансиста.

Та вже перед тим усталена була єго писательська слава. В 1838 році вийшла єго перша праця „Держава і її відносини до церкви". Не видно ще тут будущого вільнодумця. Церков у него стоїть вище держави, її постанови і правила вище державних законів. В цілій книжці віє дух тої англійської ортодоксії, котру пізнійші противники Ґледстонові глумливо називали „Оксфордодоксиєю". Те саме видно і в другій єго книжці: „Церковні прінціпи і їх висновки" (1841 р.), та вже тут видно нахил до римського католицизму, властиво до католицького розуміня церковних справ. В 1845 році опублїкував Ґледстон свої „Уваги над новими торговельними законами", що були основою єго слави як економіста. За єго класичні буджетові експозе іменував його 1872 р. монахівський університет доктором суспільних наук.

Найважнійші наукові праці Ґледстона доторкали ся великих грецьких епопей звісних під іменем Гомера. В 1858 році вийшла в Оксфорді єго тритомова праця „Studies on Homer and the Homeric age". Ґледстон станув тут на становищи опозиційнім до тодїшньої науки, головно до нїмецької, що вважала троянську війну леґендою або навіть мітом, а Гомера коллєктивною назвою цілої ґенерації рапсодів; він обстоював за тим, що троянську війну треба вважати дїйсним історичним фактом, а Гомера дїйсним автором троянського епоса. Звісна річ, що Ґледстонова книжка належала до тих праць, котрі головно заохотили талановитого самоука Шлїмана до розкопок на місці давньої Трої. І Ґледстон мав те задоволенє, що міг написати передмову до першої Шлїманової книги про троянські розкопи і бачити в них потвердженє свойого становища.

До Гомера вертав Ґледстон ще й пізнїйше часто і радо. В 1869 році він видав гарну студию „Juventus mundi, the Gods and the men of the Homeric age", в 1876 р. „Homeric synchronism" а в 1890 р. „Landmarks of Homeric study". В тих працях зібрано богато вірних і цїкавих уваг про Гомерівські поеми і змальовану в них культуру; пригадаю тілько студию про назви колїрів, з котрої Нїмець Маґнус дійшов до висновку, що Греки в Гомерових часах не розріжняли ще колїрів так докладно, як ми тепер. Ті висновки, нїби потверджені обсерваціями над невірною (по нашому) кольористикою староєгипетських фресків, повели до дальших студий над розвоєм зору і забарвленя в орґанїчній при-

роді і хоч самі не остоялись, то все таки дали привід до дальших важних наукових здобутків.

Але головною підвалиною безсмертної слави Ґлєдстона яко писателя є і лишать ся не єго економічно-фінансові ані єго археольоґічно-історичні праці, але єго публїцистика. Ґлєдстон був публїцист великого стилю, незрівнаний борець, горячий, повний ентузиязму для бороненої ним справи, вразливий на всї нові появи, а при тім як Анґлїчанин і державний дїяч сеї величезної держави він обіймав своїм зором усю землю, вмів відчути, зрозуміти і захистити інтереси найріжнїйших людей і найріжнїйших кругів. Можна сьміло сказати, що публїцистичні писаня Ґлєдстонові в остатніх 50 роках мали так само величезний вплив на перероджене прилюдної опінії цивілїзованого сьвіта, як єго реформаторська дїяльність на внутрішнє перероджене Анґлії. Першим голосним тріумфом єго публїцистичного таланту був єго „Отвертий лист про порядки в королївстві обох Сицилій“, виданий в 1851 роцї. Бувши рік перед тим у Неаполї Ґлєдстон придивив ся розбійницькій ґосподарцї Бурбонів у тім королївстві, чув про муки і катованя, які терплять у тюрмах борцї за свободу італїйського народа в 1848 роцї, а коли офіцияльне упімненє анґлїйського правительства не помогло нїчого, він видав свій отвертий лист, де розкрив сьвітови нелюдські поступки уряду і з запалом проголосив ідею єдности та неподїльности Італії. Сей лист зелєктризував прилюдну опінїю всеї Европи, пригноблену реакциєю, що залягла була по 1848 роцї і був одним з могучих імпульсів, що підняли духа таких італїянських героїв та борцїв, як Мацціні та Ґарібальді. Щоби підняти анґлїйську прилюдну опінїю против визискувачів та гнобителїв італїйської свободи, Ґлєдстон переклав тритомову „Історию римської (папської) держави“, написану Італїянцем Фарінї.

Ватиканський собор і проголошена на ньому доґма про непомильність папи дали привід Ґлєдстонови до нової публїцистичної війни. Він заприязнив ся з монахівським теольоґом Деллїнґером, одним із батьків старокатолицизму, і написав цїлий ряд статей против нової доґми і против полїтики римської курії. Ті статї, зібрані в одну книгу, видані були разом 1875 р. пз. „Rome and the newest fashion in religion“; в тім самім роцї вийшов і нїмецький переклад сеї книжки.

Горячим співчутєм до покривджених і пригноблених народів подиктована єго голосна брошура „Bulgarian horrors“, видана 1876 р. Вона, як звісно, була могучим імпульсом для прилюдної думки в Росиї за визволенєм Болгариї і змусила росийське правительство до війни з Турциєю. З неменшим запалом промовляв Ґлєдстон 15 лїт пізнїйше в обороні Вірмен, гноблених та мордованих Турками.

В остатнїх роках свойого житя Ґлєдстон працював над первісною істориєю християнської церкви. В 1890 роцї він видав книжку пз. „The impregnable rock of Holy Scripture“ (нездобута скала сьв. Письма), а кілька місяцїв перед смертю збирав материяли до працї про найстарших, апостольських Отцїв церкви. Думав також узяти ся до написаня своїх споминів. Смерть вирвала йому перо з руки.

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОҐРАФІЯ.

— В днях 15, 17 і 19 мая с. р. сьвяткували галицькі Русини богослуженями, походами, вечерками і вічами 50-літні роковини знесеня панщини і відродженя Галицької Руси. Особливо величаві були віча в деяких повітових містах, де зібралось по кілька тисяч людей; на вічу у Львові 19 мая деякі ґазети начислили аж 7000 людей, було поправдї 3—4 тисячі. Віче у Львові, що відбуло ся на високім Замку, отворив проф. Романчук; політичний реферат мав посол Окуневський, іменем селян промовляв Гурик, від духовенства о. Давидяк, а від молодїжи голова москвофільського студентського товариства Сьокало. Промова Сьокала дала причину до дуже немилої пригоди; українсько руська молодїж ще минувшого року заявила, що не буде брати участи в сьвяткованю національного відродженя разом з москвофілами, так тепер і справдї не брала участи, а ювилейний комітет поручив реферат д. Сьокалї. Молодїж жадала поясненя від комітету, що д. С. буде говорити іменем „галицко-русскої“ молодїжи, але комітет на се не згодив ся; тодї молодїж оголосила протест, а підчас промови Сьокала, коли той заявив, що говорить в імени тої части молодїжи, котра ще не зрекла ся національних ідеалів (!), — і дальше говорив іменем молодїжи взагалї, громада студентів крикнула „не цїлої! неправда!“ Тодї частина вічевиків кинула ся на молодїж. З причини сего розруху віче розвязано. Вечером в Народнім Домі відбув ся концерт при участи товариства Бояна і селянського хору та оркестри з Махнова, а потім комерс, на котрім і народовцї і деякі москвофіли сьпівали разом: „Ще не вмерла Україна!“... Молодїж натомісць урядила в комнатах Академічної Гро-

мади свій вечерок з відчитом про народні рухи 1848 р. і знесене панщини, на котрий явились і декотрі старші люди, заявити своє співчутє молодіжи з причини несправедливого її трактованя в громаді і пресї; з них промовляли проф. Грушевський і др. Франко. В результатї москвофільські ґазети накидають ся на молодіж і на тих, котрі заявили їй своє співчутє, з інсинуациями і брехнями, а правительственні беруть їх у свою непрошену опіку.

— Галицьке намісництво потвердило зміну статута Наукового Товариства ім. Шевченка рішенєм з 26 цьвітня с. р. По новому статуту давнїйші дїйсні члени звуть ся надалї звичайними, вклад ка їх підносить ся до 5 злр. (= 10 корон) річно; зрештою умови прийманя їх лишили ся далї. Установляєть ся нова катеґория дїйсних членів, і тільки вони можуть бути членами секций. Катеґория членів-основателїв на далї закриваєть ся (лишають ся тільки дотеперішні). Члени заграничні і институциї можуть брати участь в загальних зборах через своїх відпоручників. Число виділових побільшуєть ся одним членом і одним заступником. Попри загальні збори для адмінїстрацийних справ заводять ся наукові збори і наукові наради. Що до переведеня нового статута в житє, то виділ Товариства має бути вибраний на його основі на найблизших загальних зборах, на тихже зборах заграничні члени і институциї можуть скористати з своїх нових прав; нова членська вкладка війде в житє з початком 1899 р. — На спільнім засїданю 25 с. м. секциї історично-фільозофічна і фільольоґічна товариства рішили аж новому виділови предложити від себе кандидатів на дїйсних членів товариства. Для заслановн над кандидатами вибрали згадані секциї окрему комісию.

— 26 н. ст. секциї історично-фільозофічна і фільольоґічна Наукового Товариства імени Шевченка вибрали етноґрафічну комісию; головою її є др. Іван Франко, заступником Хв. Вовк, секретарем Вол. Ґнатюк. — Мінїстерство осьвіти признало товариству 2000 зр. запомоги на сей рік, а на другий рік 3000 зр. — Виділ ухвалив обходити 100-лїтні роковини відродженя українсько-руської лїтератури; вибрано до того комітет з правом приймати собі нових членів. — На секциї історично-фільозофічній 11 н. с. мая проф. Грушевський здавав справу з статї С. Гр. „Архимандрит Слуцький Доситей Галяховський“ і розвідки С. Томашівського про ухвали галицьких соймиків з р. 1648—53. — З огляду на те, що в Київі приготовлює ся наукове виданє тво-

рів Котляревського з пляном подібним до того, який поставила була собі археоґрафічна комісия Наукового тов. ім Шевченка, археоґрафічна комісия товариства рішила не друкувати у себе такого видання, лише передрукувати Енеїду з 1798 р.

— В переїзді через Львів руcько-народний театр виставив дві штуки свого директора Льва Лопатинського: комедию в 3 діях „Свекруха“ і сценічний образ в 4 діях „До Бразилії“. Комедия а радше сценічна фарса „Свекруха“ менше вдатна, як „До Бразилії“. В тій штуці порушена справа еміґрациї до Бразилії; штука має жваву акцию і деякі ефектовні сцени. Обі штуки відограв театр добре.

— Видавництво Універсальної Бібліотеки розписує передплату на повне видане творів Наталії Кобринської. Перший том обійме вже друковані і деякі нові оповідання, новелї і нариси. Передплату (1 зр. 50 кр.) посилати на руки Н. Кобринської в Болехові; по тій самій ціні дістануть І том творів Н. К. передплатники Ун. Бібліотеки; книгарська ціна сеї книжки буде значно висша.

— В маю обходили Поляки 100-літні роковини уродин А. Міцкевича. З тої нагоди помістив др. В. Щурат у Słow-i polsk-im (чч. 109 і 115) статю про переклади з Міцкевича в нашій літературі.

— З Полтави пишуть нам, що памятника Котляревському не вспіють там сего року поставити, бо тілько недавно уряд затвердив проєкт памятника, а надписї на памятнику отсе тілько тепер міська дума Полтавська має внести до затвердженя. Сьогож року міська управа Полтавська має 29 серпня с. р. (день уродин Котляревського) зібрати празникове зібране думи, в якому міський голова зробить виклад про справу будови памятника.

— При петербурськім правничім товаристві повстав комітет, що поклав собі за задачу збирати материяли до звичаєвого права всіх кляс і племен роcийської держави, починаючи з сільського населеня і переходячи постепенно до других суспільних кляс. Передовсім має збирати звичаї великоруські, малоруські і білоруські. Територияльним районом для збираня материялу комітет признає всю Росию, а також східну Галичину, Угорську Русь і Буковину.

— При київськім Николаївськім воєннім соборі заходами коменданта київської кріпости устроює ся воєнно-народний музей.

При тім музею має бути читальня і авдиторія для народних читань. Крім того заряд музею буде видавати і продавати по дешевій ціні брошури з описом важнїйших історичних хвиль, пережитих Росиєю, з біографіями славних роспйських дїячів і епізодів з воєнного побуту.

Ш. Сеньобос: **Сучасна Анґлїя.** Нарис розвою її політичного житя 1814—1896 рр. З французького переклав Іван Франко. Накладом Редакції Лїт. Наук. Вістника. Львів, 1998. Сторін 85, 8-ки.

Данило Мордовець: **Дві долї.** Повість. Накладом Редакції Лїт. Наук. Вістника. Львів, 1898. Сторін 146, 8-ки.

Ярослав Окуневський. **Листи з чужини.** Том І. Унїверсальна Бібліотека ч. 20—26. Чернівці 1898. Ціна книгарська 1 зр. 25 кр., для передплатників Унів. Бібліотеки 1 зр. Поодинокі описи подорожий Я. О—ого друкували ся в „Дїлї"; тут вони зібрані разом. Другий том вийде ще сего року.

Т. Шевченко: **Причинна. Утоплена. Русалка. Черниця Маряна.** Поеми. Кіевъ 1898. Тип. С. Кульженка. 35 сторін, 8-ки; 10,000 примірників.

Данило Мордовець: **Козаки и море.** Поема. СПб. 1898. Передрук з „Саратовского Сборника".

Іван Котляревський: **Собраніе сочиненій.** Полтава, 1898 р. ціна 35 коп.

Хлопська бібліотека XI. **Програма** руско української радикальної партиї, пояснена Др. С. Даниловичем. Львів, 1898. Накладом редакції „Громадського Голосу". Сторін 72, 16-ки, ціна 10 кр.